

T.C.KÜLTÜR BAKANLIĞI
ANITLAR VE MÜZELER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Yayın No: 1877

XIV.
ARAŞTIRMA SONUÇLARI
TOPLANTISI
I

27-31 MAYIS 1996

ANKARA

KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI

Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları

Yayın No:52

YAYIMA HAZIRLAYANLAR

İsmail EROĞLU

Handan EREN

Fahriye BAYRAM

Filiz KAYMAZ

Nuray TARLAN

A.Hamdi ERGÜNER

DİZGİ

Birsen KIZILDAĞ

Yaşar MORKAYA

ISBN : 975 17-1723-X (Takım)

975-17-1724-8 (Cilt)

ISSN : 1017-7663

Not: Bildiriler, sahiplerinden geldiği şekliyle ve sunuş sırasına göre yayınlanmıştır.

KÜLTÜR BAKANLIĞI MİLLÎ KÜTÜPHANE BASİMEVİ

ANKARA-1997

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Catherine ABADIE REYNAL

1995 Zeugma ve Apameia Yüzey Araştırmaları 1

Christoph BÖRKER, Dietrich BERGES

Tyana-Survey 1995 17

Albrecht BERGER

Survey In Viranşehir (Mokikos) 27

David H. FRENCH

1995 Yılı Roma Yolları, Miltaşları ve Yazıtları 43

Stephen MITCHELL

1995 Yılı Pisidia Araştırması 47

Thomas CORSTEN

Kibyra 1995 63

Thomas DREW-BEAR

Pisidia Antiocheiası'ndan Yeni Yazıtlar 73

Gustavo TRAVERSARI

Ladik'te 1995 Yılında Yapılan Arkeolojik ve Topoğrafik İnceleme 79

Peter HERRMANN

Neues zu Kulten Und Kultvereinen In Lydien 91

Nergis GÜNSENİN

1995 Yılı Marmara Adaları Sualtı Araştırması 97

Mustafa H. SAYAR

Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1995 107

Mustafa H. SAYAR

Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi- Coğrafya Araştırmaları 1995 115

Frank RUMSCHEID

Milas 1995 123

Anneliese PESCHLOW

Die Arbeiten Des Jahres 1995 Im Territorium Von Herakleia
am Latmos (Beşparmak)141

Ender VARİNLİOĞLU

Bodrum Yarımadası'nda ve Kerme Körfezi'nin Kuzeyinde
Yüzey Araştırmaları 161

Winfried HELD

Forschungen In Loryma 1995 165

Wolfgang BLÜMEL

Epigraphische Forschungen Im Westen Kariens 1995 183

Adnan DİLER

İç Karia Yüzey Araştırması 1995 189

Poul PEDERSEN

Investigation And Research In Halikarnassos 1995.....207

Numan TUNA

Teos Araştırmaları 1995219

Nevzat ÇEVİK

Kent Antalya'nın Arkeolojik Envanteri Projesi II
Hurma Köy Yüzey Araştırmaları235

Serra DURUGÖNÜL

1995 Yılı İçel İli (Antik Dağlık Kilikya Yüzey Araştırması).....253

Robert L. VANN

A. Survey Of Ancient Harbors In Rough Cilicia: The 1995
Season At Korykos.....259

Burçin ERDOĞU

Edirne İli 1995 Yılı Yüzey Araştırması273

Nur BALKAN- ATLI, Marie Claire CAUVİN

1995 Yılı Aksaray, Niğde, Nevşehir İlleri Obsidien
Yüzey Araştırması..... 293

Andrew GARRARD

Survey Of Palaeolithic And Aceramic Neolithic Sites In Sakçagözü Region (Gaziantep): 1995 field Season313

Mehmet İ. TUNAY

Silifke ve Çevresi Yüzey Araştırması 1995 325

Ertuğrul DANIK

Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1995..... 339

Kemalettin KÖROĞLU

1995 Yılı Artvin- Ardahan İlleri Yüzey Araştırması 1995.....369

Mine KADİROĞLU LEUBE, Turgay YAZAR, Zafer KARACA

1995 Yılı Tao- Klardjetie Yüzey Araştırması.....397

Gabriele MIETKE

Survey Der Römisch, Frühbyzantinischen Siedlung
Bei Akören In Kilikien, 1995423

Robert OUSTERHOUT

The 1995 Survey At Akhisar-Çanlı Kilise 435

Scott REDFORD

Seljuk Pavilions And Enclosures in And Around Alanya 453

1995 ZEUGMA VE APAMEİA YÜZEY ARAŞTIRMALARI

*Catherine ABADIE- REYNAL **

Antik Çağ'da Zeugma, Akdeniz ile Mezopotamya arasında, Fırat üzerindeki başlıca geçiş noktasıydı. Burada, nehrin iki yakasında, Zeugma ve Apameia kentleri karşı karşıya bulunuyordu. Bu iki kent M.Ö. III. yüzyıl başında kurulmuştur. Zeugma'nın ilk adı Seleukeia'ydı. Muhtemelen M. Ö. II. yüzyıldan sonra kent Zeugma adını almıştır. Zeugma, Eski Yunanca'da "bağlantı" demektir. Belki de kente bu adın verilmesi, gemilerin yan yana bağlanmasıyla oluşturulan köprü ile ilişkilidir. Zeugma'nın tarihini 11. yüzyıla kadar izleyebiliyoruz. Suriyeli Mihail'in bir metninden, kentin o tarihte bir piskoposluk merkezi olduğunu biliyoruz. Buna karşılık, metinlerde Apameia'dan söz edilmemektedir.

Ne yazık ki bu ünlü antik kentler, Birecik Baraj Gölü'nün suları altında kalacaktır. Bu nedenle, kurtarma çalışmaları yapacak bir arkeoloji heyeti toplandı. Gaziantep Müzesi Müdürü Sayın Dr. Rifat Ergeç'in yardımları sayesinde ekibimiz geçen yıl çok iyi şartlar altında çalışabildi. Burada kendisine teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Geçen yılki yüzey araştırması, bu yılki kazılara bir hazırlık olarak yapıldı. Arazideki çalışmalar yalnızca iki hafta sürdü. Ekibimiz, Prof. Dr. Pierre Leriche, Prof. Dr. Albert Hesse, Doç. Dr. Alain Desreumaux, Marie-Cécile Laroche ve benden oluşuyordu. Bakanlık temsilcimiz, Gaziantep Müzesi uzmanlarından Sayın Mehmet Önal'dı. Kendisine çok teşekkür ederim. Geçen yılki çalışmalarımızda, başlıca üç konuya ağırlık verdik :

- Antik kentlerin planları ve sınırlarının saptanması ;
- Fırat üzerinde karşıdan karşıya geçiş noktasının belirlenmesi ve kıyıdaki düzenlemeler ;
- Yerleşme düzeninin anlaşılması.

(*) Doç.Dr.Catherine ABADIE-REYNAL, IFEA-Nuri Ziya Sokak 22 80072- İSTANBUL

Wagner tarafından önerilen Zeugma planında¹ (Resim: 1). kent surları gösterilmiştir. Wagner'e göre Fırat kıyısında bir sur bulunuyordu ve bu duvar güneye dönerek, akropol olduğu düşünülen Belkis Tepe'ye doğru uzanıyordu. Bugün arazide, Fırat kıyısı boyunca bir duvar kalıntısı görülmektedir (Resim: 2). Ancak, bu duvar bir sur için oldukça incedir. Üstelik, iç tarafında kaplaması yoktur. Öte yandan, Belkis Tepe'ye uzanan Wagner'in göstermiş olduğu duvarın izine rastlamadık. Buna karşılık, daha batıda, Kara Tepe'nin yamacında, yeni açılan yolun kenar kesitinde, düzgün örgülü kalın duvarlar gördük (Resim: 3). Kesitte (Resim: 4), yapım artığı taş parçacıklarından oluşan üç tabaka görülmektedir. Birbirinden toprakla ayrılmış bu tabakalar, duvarlarda birkaç yapım evresi olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, burasının stratejik bakımdan oldukça önemli bir kesim olduğunu düşünebiliriz. Öte yandan, yol açım çalışmaları sırasında, burada, anıtsal bir kapıya ait kalıntılar bulunduğu söylenmektedir. Bu duvarların bir sura ait olması muhtemeldir. Ayrıca, tepe üzerinde yüzeyde görülen keramik, buradaki yerleşmenin Pre-historik Dönem'den Osmanlı Dönemi'ne kadar sürdüğünü göstermektedir.

Şimdilik şöyle bir varsayım önerebiliriz : Zeugma'da ilk yerleşme Kara Tepe üzerinde kurulmuş olabilir. Savunması kolay olan bu akropolden, Bahçe Dere'yi izleyerek Fırat'a giden yolu denetim altında tutmak mümkündü. Wagner'in düşündüğünün aksine, Belkis Tepe belki de kentin savunma sistemine hiçbir zaman dahil olmamıştır. Daha sonra, kentin doğruya doğru yayıldığı düşünülebilir. Ancak, herhalde bu kesim başlangıçta bir surla çevrili değildi. Nitekim Prokopius'a göre, İustinianus kenti tahkim ettiğinde, kent bir sura sahip değildi. Ne var ki, İustinianus'un inşa ettirdiği surun da hiçbir izine rastlamadık.

Karşı kıyıdaki Apameia'da ise sorun değişiktir. Algaze, yakın dönemlerde açılmış olan bir kuyu dizisinde, poligonal örgülü düz bir duvar izlemiş ve bu duvarın Apameia surunun bir parçası olduğunu düşünmüştür² (Resim: 5). Elektrik direnci yöntemiyle yapılan ölçümler sayesinde bu duvarın niteliği daha iyi anlaşılmıştır. Ölçümler dört değişik noktada duvara dik olarak yapılmış ve profiller elde edilmiştir (Resim: 6). En belirgin anormallik C profilinde görülür (Resim: 7). Prof. Dr. Albert Hesse tarafından bilgisayarda yaratılan bir model üzerindeki çalışmalar, bu anormalliğe neden olan kütlenin 0,5 m x 0,5 m x 1 m boyutlarında olduğunu ve yaklaşık bir metre derinlikte bulunduğunu göstermiştir.

(1) J.Wagner, *Seleukeia am Euphrat/Zeugma* (1976), Karte II.

(2) G.Algaze et alii, *Anatolica XVII* (1991), s.207 ve 240, şek. 34; *idem*, *Anatolica XX* (1994), s.33 ve 95-96, şek. 33 ve 36-37.

Bu sonuçlara göre, duvarın genelde çok kötü durumda olduğu ve tek tarafında kaplaması bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, kalıntıların bir sura değil, bir bente ya da bir istinat duvarına ait olduğunu düşünebiliriz.

Geçen yıl ele aldığımız ikinci sorun, Fırat üzerinde karşıdan karşıya geçiş noktasının belirlenmesi ve kıyıdaki düzenlemelerdi. Batı kıyısında görülen bazı kalıntıların bir köprüye ait olduğu öne sürülmüştü (Resim: 8). Ancak, bu kalıntıların tarihlemesinin ve işlevinin doğrulanması gerekir. Gerçekten de, uzun süre Fırat'ın kayıklardan oluşan bir köprüyle geçilmiş olduğu muhtemeldir.

Öte yandan, nehrin iki kıyısında bir takım düzenlemeler belirledik. Sağ kıyıda, kayaya oyulmuş bir platformun iskele görevi gördüğünü düşünebiliriz. Bu platformun kenarında bir dizi mağara araştırılmıştır. Bunlardan birinde, dipteki duvara, sazlar arasında uzanmış bir erkek figürü oyulmuştur. Kabartmanın altına su getirmek için bir oluk oyulmaya başlanmış ama yarıda bırakılmıştır (Resim: 9). Kabartmadaki kişinin bir ırmak tanrısı olduğunu düşünebiliriz.

Bütün mağaralar benzer planlıdır. Çeşitli büyüklükte olabilen bu mağaralar hemen hemen her zaman üç mekânlıdır : Bir giriş, bir ana mekân (her zaman en büyük mekân bu olmayabilir) ve dipte bulunan üçüncü bir oda. Bu son iki mekân arasında çoğu zaman kayaya oyulmuş tek sütunlu bir geçit bulunur. Kaya kabartmasının yer aldığı mağaranın, kült amaçlı kullanıldığı hemen hemen kesindir. Ama diğer mağaralar için kesin bir şey söylenemez. Bunlar belki depo olarak kullanılmıştır.

Sol kıyıda, yer yer taşla kaplı dik bir eğimle birbirine bağlanan iki teras görülmektedir (Resim: 10). Ayrıca, iki terasın arasında, bugün ağaçlarla kaplı hafif eğimli bir kesim bulunmaktadır. Bu, belki de malların bir terastan diğerine taşınmasına yarayan bir rampadır.

Ele aldığımız son nokta, yerleşme düzeninin anlaşılmasıdır. Bu konuda bir şey söylemek için henüz vakit çok erkendir ama birkaç fikir öne sürülebilir. Zeugma'da, kıyının gerisinde bulunan bir tarlada bazı elektrik direnci ölçümleri yaptık. Yüzeyde görülen mozaik parçacıkları, burada ev kalıntıları olabileceğini gösteriyordu. Ölçümlerde saptanan anormallikler, daha çok 110 derece kuzey ve 20 derece kuzey doğrultusundadır (Resim: 11).

Kara Tepe'nin üzerindeki düzlükte 10 x 30 metrelik bir alanda yaptığımız ölçümler de, burada aynı doğrultuda yapılar bulunduğunu gös-

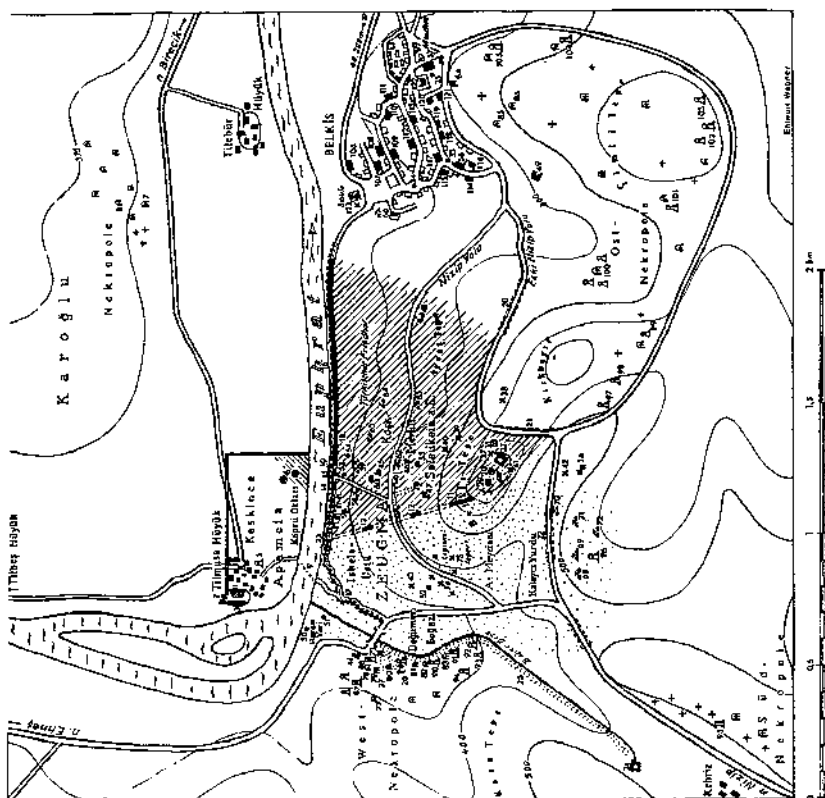
termiştir (Resim: 12). Ancak, bu kalıntıların niteliği ve ait olduğu dönem henüz bilinmemektedir.

En azından şimdilik, yerleşmedeki yapıların belli bir doğrultuya göre inşa edildiklerini söyleyebiliriz.

Yerleşme izleri Zeugma'da Apameia'ya göre daha yoğundur. Zeugma'da bir dizi buluntu ele geçmiştir : Yazıtlar (Resim: 13), özellikle Roma ve Bizans dönemlerine ait mermerden çeşitli mimari parçalar (Resim: 14). Buna karşılık, Apameia için, arazide çok az kalıntı mevcuttur. Sadece, yakındaki Tel Musa Köyü'nde devşirme olarak kullanılmış Korinth düzeninde üç Roma sütun başlığı saptayabildik (Resim: 15). Ayrıca bir bahçe içinde oldukça kalın iki sütun parçası görüldük (Resim: 16). Ancak köylülere göre bu parçalar 19. yüzyılda Zeugma'dan buraya getirilmiş. Apameia'da toprak üzerindeki kalıntıların azlığı belki de bu kesimdeki alüvyon dolgusunun kalınlığıyla açıklanabilir. Diğer bir açıklama da şöyle olabilir : Apameia'nın bulunduğu arazi sık sık sel taşkınlarına maruz kalıyordu. Bu durum, yerleşmenin kısa bir süre içinde terkedilmesine yol açmıştır. Üçüncü bir açıklama da, Fırat'ın sol kıyısının uzun süre Parth egemenliği altında kalmış olmasıdır : Romalılar ve Parthlar'da kentlerin gelişme süreci farklı görünmektedir. Roma sınır kentleri büyük önem taşıırken, aynı şeyi Parth tarafındaki sınır kentleri için söylemek mümkün değildir.

Öne sürdüğümüz bu varsayımların doğru olup olmadığını anlayabilmek için bu yıl arazide kazı yapmaya karar verdik. Kazı alanlarının seçiminde su altında kalacak olan kesimlere öncelik verdik (Resim: 17). Kara Tepe'nin yamaçları, Zeugma ve Apameia'nın Fırat kıyısında kalan alçak kesimleri ve Apameia surları. Bu yıl ayrıca, elektrik direnç ölçümleriyle Apameia kentinin tam yerinin saptanmasına çalışılacaktır.

1:15000

Resim: 1

Resim: 2

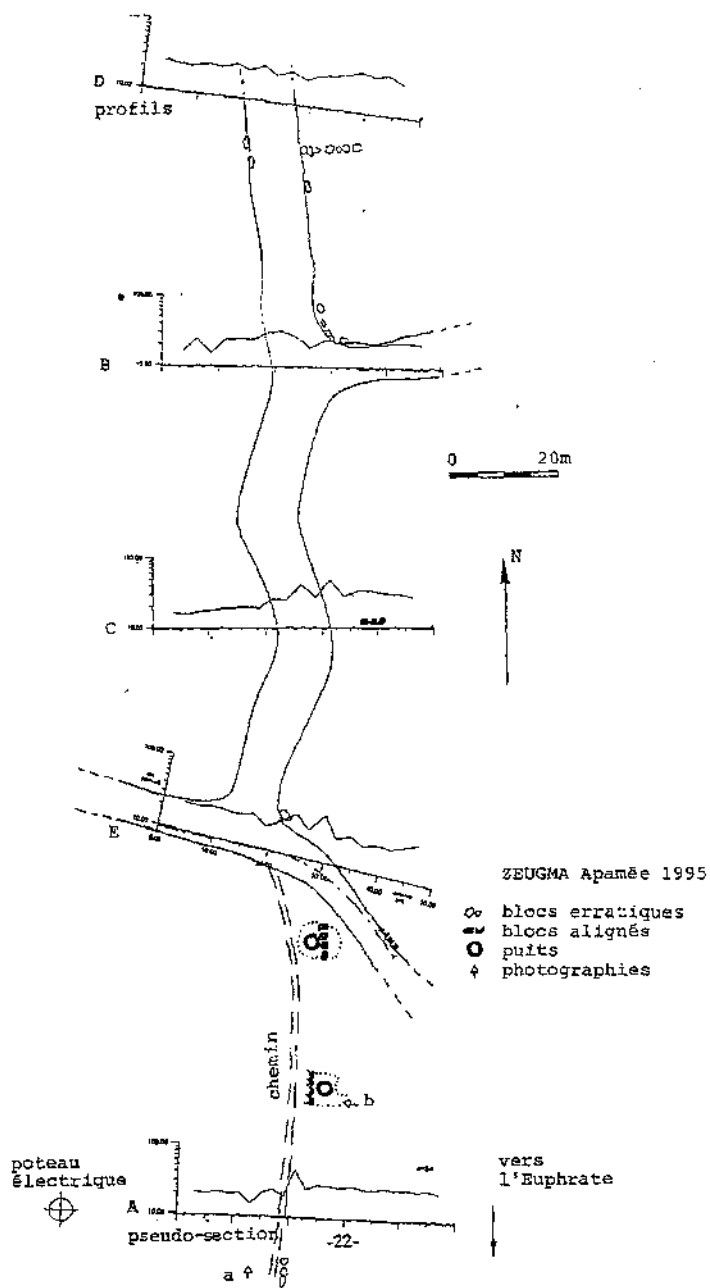
Resim: 3

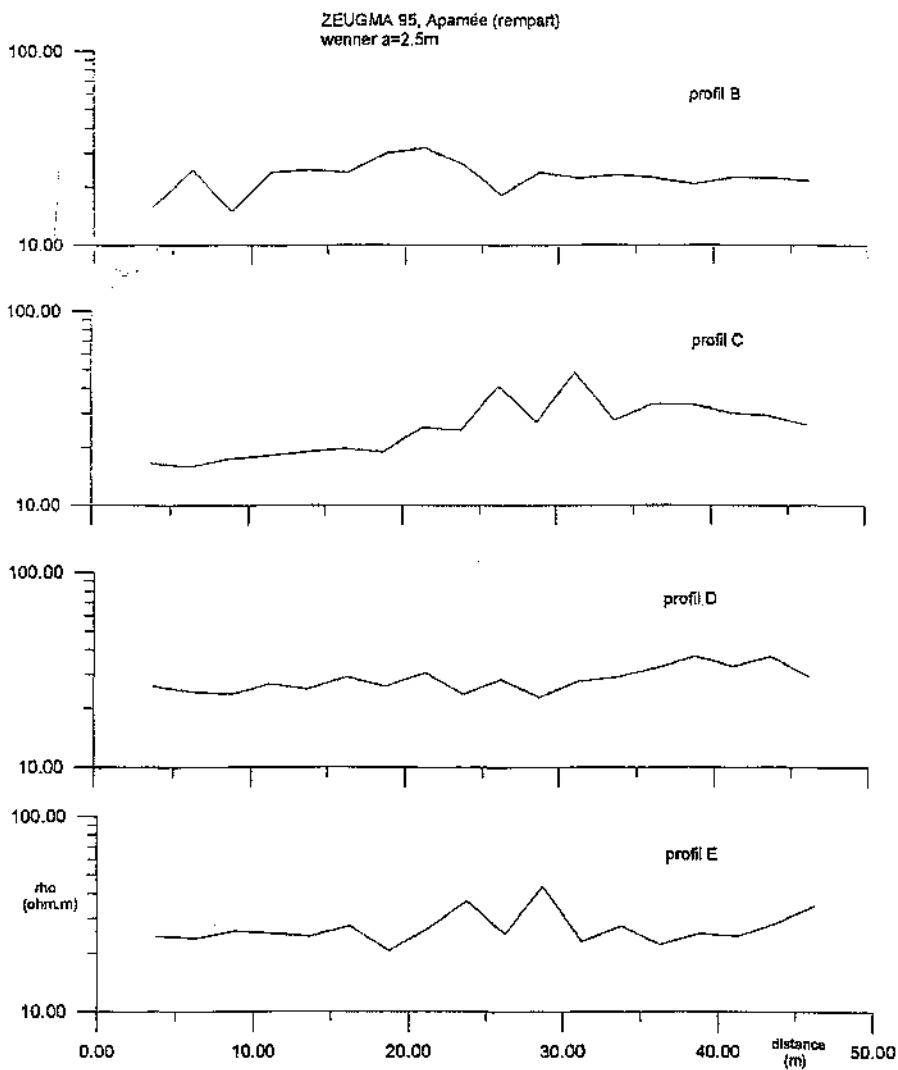
Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

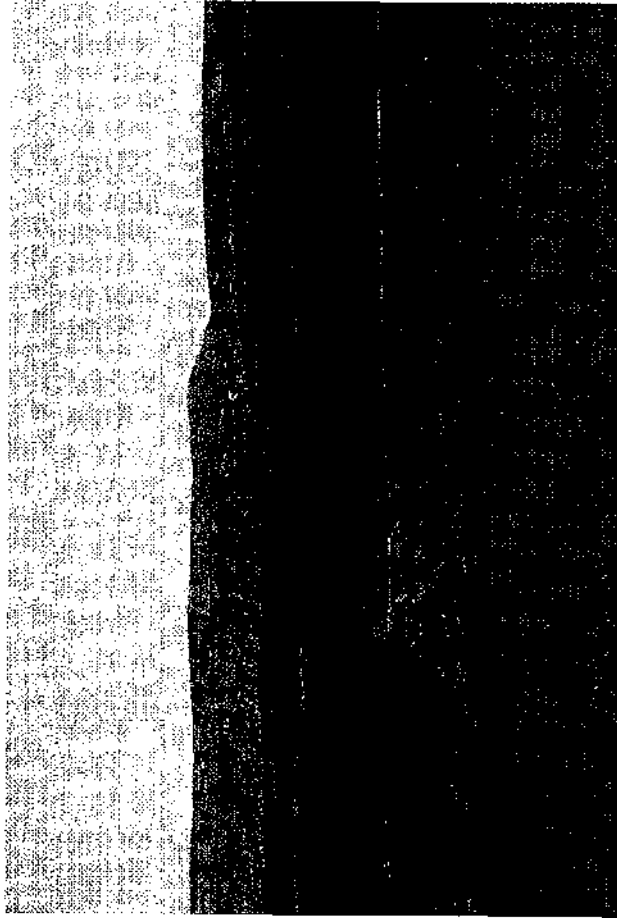
Resim: 7

Resim : 8

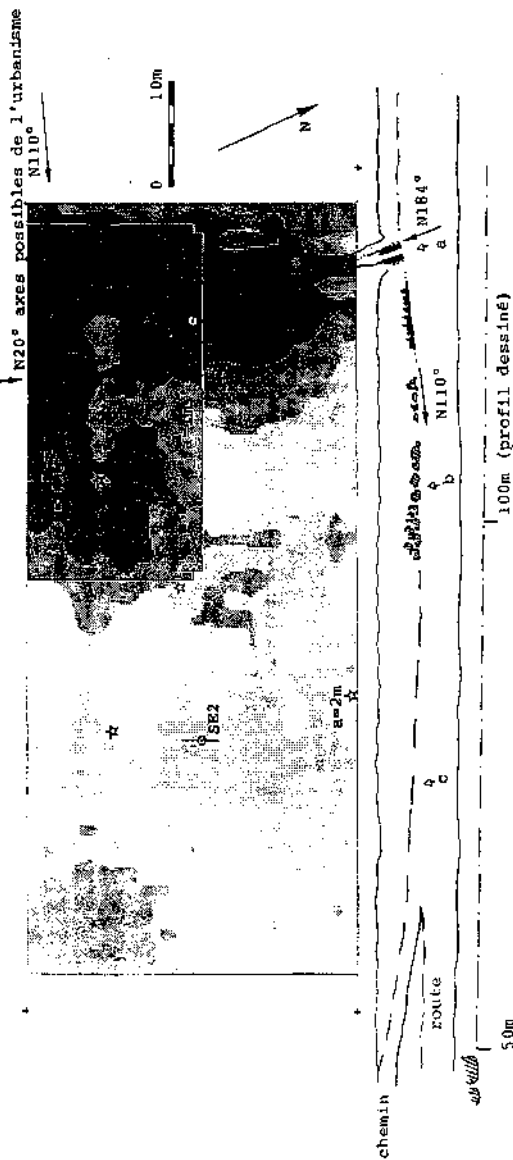
Resim : 9

Resim : 10

ZUCMA Séleucie Zone A 1995

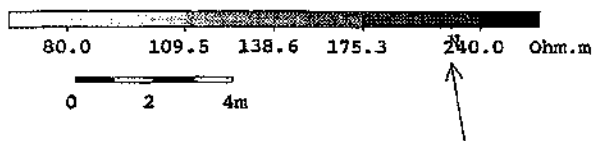
- pierrres
- maçonnerie
- vestiges architecturaux erratiques
- sondages électriques
- photos

Resim : 11

ZEUGMA 95, Séleucie. zone B
 wanner dipole a=1m. données brutes

Resim : 12

Resim: 13

Resim: 14

Resim: 15

Resim: 16

TYANA-SURVEY¹ 1995

*Christoph BÖRKER **
Dietrich BERGES

Die Stadt Tyana in Kappadokien verdankt ihre langanhaltende Blüte vor allem der in verkehrsgeographischer Sicht außerordentlich günstigen Lage nördlich der Kilikischen Tore. Tyana und das Territorium der Stadt waren im Altertum Durchgangsstation des gesamten Verkehrs, der sich zwischen Zentralanatolien einerseits und der kilikischen Ebene sowie dem Vorderen Orient anderseits entwickelte. So teilte Tyana sich mit der kilikischen Stadt Tarsos in die Kontrolle des Taurosverkehrs und gelangte ebenso wie Tarsos sehr früh zu überregionaler Bedeutung.

Was in Friedenszeiten die Quelle behaglichen Wohlstands sein konnte, kehrte sich in der Krise leicht in das Gegenteil. Die Stadt Tyana war aufgrund ihrer verkehrsgünstigen Lage stets das Ziel diplomatischer und militärischer Maßnahmen der jeweiligen Großmächte. Bereits für die Zeit des 9. und 8. Jh. v. Chr. lassen sich diese Entwicklungen erkennen. Die Kontrolle der Taurospässe war für die Herrscher des neuassyrischen Reiches, namentlich für Sargon II., ein vorrangiges Anliegen ihrer Westpolitik, die in diesem Punkt mit dem gleichgerichteten Streben des zen-

-
- (*) Prof. Dr. Christoph BÖRKER, Institut für Klassische Archäologie, Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Kochstraße 4, D-91054 Erlangen, ALMANYA.
Priv.-Doz. Dr. Dietrich BERGES, Archäologisches Institut der Universität Hamburg, Johnsallee 35, D-20148 Hamburg, ALMANYA.
- (1) Der Generaldirektion der Museen in Ankara sei an dieser Stelle sehr herzlich für die großzügig gewährte Forschungsgenehmigung gedankt. Dank schulden wir auch den Vertretern der türkischen Generaldirektion, Frau Huriye Sakallıoğlu (Museum Adana) und Herrn Nizamettin Kara (Ankara), die uns mit Rat und Tat zur Seite standen. Die Forschungen wurden gefördert durch eine Sachmittelhilfe der Deutschen Forschungsgemeinschaft, Bonn. - Die Photodokumentation im Museum Niğde machte die liberale Unterstützung möglich, die Herr Harald Hauptmann und das Deutsche Archäologische Institut, Abteilung Istanbul, gewährten.

tralanatolischen Phrygerreiches kollidierte. Wenig anders lagen die Verhältnisse zur Zeit des Seleukidenreiches, das sich - seit dem Ende des 3. Jhs. auch mit Hilfe dynastischer Verbindungen zum kappadokischen Königshaus - Einfluß auf diese strategisch höchst bedeutsame Zone an der Nordwestflanke seines Territoriums zu sichern suchte.

In der frühen römischen Kaiserzeit, während der Anatolien zunächst zu einer Zone nachgeordneter politischer und militärischer Prävalenz herabsank, scheint auch die Bedeutung von Tyana im Abstieg begriffen gewesen zu sein. Das änderte sich, als mit dem Erstarken des Partherreiches seit dem 2. Jh. nicht nur die Provinz Syria, sondern auch Kleinasien von feindlichen Einfällen bedroht wurden. Was zunächst für Tyana wiederholte kriegerische Bedrohung bedeutete, erwies sich auf längere Sicht als die Quelle beachtlichen Wohlstandes. So wurde Tyana infolge der umfangreichen militärischen Maßnahmen an der orientalischen Reichsgrenze zu einem bedeutenden Etappenpunkt der römischen Militärverwaltung². Zahlreiche Grabinschriften römischer Armeefunktionäre spiegeln diese Entwicklung wieder. Zugleich läßt sich anhand eines großangelegten städtebaulichen Programms der wirtschaftliche Aufschwung der Stadt im 2. und 3. Jh. n. Chr. erkennen, der sich auf die bedeutende Stellung der Stadt im logistischen System der römischen Militärverwaltung gründete.

Das Ende der Stadt Tyana nahte, als die Araberstürme seit dem späten 7. Jh. n. Chr. auch das anatolische Hochland erreichten. In der Folge wurde Tyana wiederholt besetzt, von Byzanz zurückerobert und schließlich als eine Stadt, die im militärischen Niemandsland der sogenannten Außenländer an der Ostgrenze des byzantinischen Reiches gelegen war, wohl im 9. Jh. von den Rhomäern geräumt³. In dieser dunklen Zeit ist die städtische Existenz von Tyana erloschen; ihr Erbe trat später die seldschukische Ortschaft Nakita, die heutige Provinzhauptstadt Nigde an, die - im Gegensatz zu dem offen in der Ebene liegenden Tyana - über einen gut befestigten Burgberg und somit in unruhigen Zeiten über günstige strategische Voraussetzungen verfügte.

In den Ruinen der antiken Stadt hat sich, begünstigt durch die reiche Wasserversorgung und die große Fruchtbarkeit des Landes an der Stelle der antiken Stadt Tyana die Ortschaft Kemerhisar (früher Kilissi Hissar⁴)

(2) E. Gren, *Petermanns Mitteilungen* 88, 1942, 321ff.

(3) G. Le Strange, *The land of the eastern Caliphates* (1930) 139; E. Honigsmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches, Byzance e les arabes III* (1935) 39-45.

(4) *RE VII A 2* (1948) 1633 (W. Ruge).

entwickelt, deren Bauten die antiken Hinterlassenschaften überlagern und der Erforschung von Tyana enge Grenzen setzen. Vor diesem Hintergrund hat sich das Forschungsunternehmen, das das Archäologische Institut der Universität Erlangen unter Leitung von Prof. Chr. Börker durchführt, ein doppeltes Ziel gesetzt. So sollen zunächst alle archäologischen Zeugnisse zusammengetragen und analysiert werden. In einem zweiten Schritt werden diese archäologischen Quellen in Beziehung gesetzt zu den historischen Zeugnissen, mit deren Hilfe die Stadtgeschichte von Tyana erschlossen werden soll. Das Survey-Unternehmen hat demnach über die archäologische Bestandsaufnahme hinaus eine ausgeprägt historische Dimension.

Vor Ort konzentrierten sich die Forschungen im zweiten Arbeitsjahr auf die Dokumentation der archäologischen Zeugnisse, die durch einen archäologischen Survey ermittelt wurden. 1995 wurde der Schwerpunkt des Tyana-Surveys auf die Erkundung des Territoriums von Tyana gelegt. Um einen Überblick zu gewinnen, haben wir das Gelände zunächst mit einem Heißluftballon inspiziert. Als Piloten konnten wir Lars-Eric Möre und Kaili Kidner aus Nevşehir gewinnen. Die Aeroprospektion erbrachte interessante Aufschlüsse. Sehr deutlich ließ sich das alte Wegesystem erkennen, das noch bis zur Anlage der modernen Asphaltstraßen genutzt wurde. Diese ältere Wegeführung scheint im großen und ganzen identisch zu sein mit den antiken Wegen. Darauf weisen vor allem die Reste der kaiserzeitlichen Nekropolen, die sich entlang jener Routen erstrecken.

Darüber hinaus ermöglichten die Luftbildaufnahmen die Identifizierung bislang unbekannter Bodenbefunde. Erwähnenswert sind die in den Grundlinien erhaltenen rechteckigen Strukturen mit eingeschriebenem Längsoval im suburbanen Bereich westlich der antiken Stadt - vielleicht die Reste einer Villa mit Piscina. Auch ließ sich der Verlauf der ebenerdigen Kanalführung, die das kaiserzeitliche Quellbecken in Bahceli mit dem Aquädukt in Kemerhisar verband, anhand der Luftbildaufnahmen näherungsweise vermitteln.

Die Arbeiten vor Ort hatten die Dokumentation des inschriftlichen Materials sowie die Aufnahme der Architekturfunde und die Rekonstruktion der zugrunde liegenden Bauten zum Gegenstand.

Das epigraphische Material umfaßt nach einer vorläufigen Bestandsaufnahme über 70 Inschriften, von denen etwa die Hälfte bislang unbekannt waren. Bedauerlicherweise muß ein beträchtlicher Teil des bereits publizierten Materials als verschollen gelten, darunter auch die In-

schriften, die die Könige Ariarathes VI. und Ariobarzanes III. erwähnen⁵. Die überwiegende Mehrzahl stellen griechische Grabinschriften der Kaiserzeit; die lateinischen Inschriften bezeugen meist die Anwesenheit militärischer Chargen.

Den zweiten Schwerpunkt der Arbeiten bildete die Dokumentation der zahlreichen Einzelfunde, namentlich der Architekturfragmente. Die systematische Erfassung dieses Materials in Form von maßstäblichen Aufnahmen durch die Architektin Renate Barsay erwies sich auch in historischer Hinsicht als außerordentlich ergiebig. Mit Hilfe dieser Funde ist es möglich, die sehr spröde historische Überlieferung anschaulich zu ergänzen.

Als bislang ältestes architektonisches Fundstück darf eine große Rundbasis aus sandigem Tuffstein gelten, die auf der Oberseite drei konzentrische anuliartige Kreise und ein hängendes Halbkreismotiv aufweist (Abb. 1). Die Zeitstellung dieses Monumentes läßt sich mangels direkter Vergleichsstücke nur sehr ungenau bestimmen. Möglicherweise lebt in dieser Form der Typus der im nordsyrischen Raum beliebten spät-hethitische Rundbasis fort, die oft mit einem Blattdekor ausgestattet ist⁶.

Funde aus der vorkaiserzeitlichen Epoche sind in Tyana bislang äußerst selten. Zu den wenigen erhaltenen Monumenten zählt das Fragment eines großen ionischen Kapitells in Bahçeli, das aus dem mittleren 2. Jh. v. Chr. stammt und offenbar westkleinasiatische Muster wiederholt (Abb. 2). Das Stück ist in mehrfacher Hinsicht aufschlußreich. So ist dieses Kapitell das bislang älteste Marmormonument in Tyana und zugleich der älteste Nachweis griechischer Architekturformen in dieser an sich kappadokisch-luwischen Stadt. Dieser Befund geht sehr gut zusammen mit der Nachricht bei Diodor (31,19,7.8), wonach Ariarathes V. - der Philhellene, Freund und Schwager des pergamenischen Königs Attalos' II. - erstmals griechische Bildung und Lebensart in Kappadokien heimisch machte. Insofern kann das Kapitellfragment als archäologischer Beleg für die historisch bezeugte enge politische und dynastische Verbindung zwischen den Königen von Pergamon und Kappadokien dienen, die auch auf künstlerischem Gebiet zu einer Annäherung des kappadokischen Königreiches an den griechische Kulturraum führte.

(5) SEG 1 Nr. 466. - H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien, Studien über christliche Denkmäler* 516 (1908) 370f. Nr. 78.

(6) R. Naumann, *Architektur Kleasiens* (1971)² 136-138 mit Abb. 146-151; B. Wesenberg, *Kapitelle und Basen*, 32. Beih. *BJb* (1971) 87-89 Abb. 179-182.

Aus der Zeit des späten Hellenismus und des frühen Prinzipats haben sich bislang keine Zeugnisse ermitteln lassen. Diese Situation änderte sich für das 2. Jh. n. Chr. In dieser Zeit kann ein bemerkenswerter Aufschwung der Stadt konstatiert werden, der sich offenbar im Gefolge der kriegerischen Auseinandersetzungen im Orient entwickelte. Tyana stieg damals zu einem wichtigen Etappenpunkt der römischen Militärverwaltung auf. Die gesteigerte Bedeutung der Stadt wird zunächst anhand der Architekturfunde sichtbar. Es konnten zahlreiche Fragmente großer öffentlicher Architekturen dokumentiert werden, die mehrheitlich der spätantoninischen und severischen Zeit angehören.

Dazu gehört ein Fundkomplex verhältnismäßig gut erhaltener Konsolesimse, Friese und Architrave, die zu einem großen öffentlichen Gebäude gehörten (Abb. 3. 4). Aus dem Erhaltenen läßt sich eine umfangreiche Prunkarchitektur rekonstruieren, für die man die Gestalt einer Säulenhalle - etwa im Bereich einer Sakralanlage oder eines öffentlichen Platzes - erschließen möchte.

Das Bild von der Blütezeit Tyanas während der hohen Kaiserzeit konnte durch die Dokumentation der Funde aus Tyana, die im Museum der nahen Provinzhauptstadt Nigde aufbewahrt werden, anschaulich ergänzen werden⁷.

Besondere Beachtung unter diesen Funden verdient das Fragment einer Sarkophaglangseite mit der Darstellung einer Kentaurenjagd aus späthadrianischer oder frühantoninischer Zeit⁸. Möglicherweise handelt es sich dort um das Produkt einer einheimischen Werkstatt, die sich an Vorbildern aus den Zentren der Sarkophagproduktion orientierte oder deren Werkleute aus dem westlichen Kleinasien nach Tyana gekommen sind.

Verhältnismäßig zahlreich begegnen Werke der hochkaiserzeitlichen Idealplastik, darunter Kopien nach Vorbildern der griechischen Klassik. Funde kaiserzeitlicher Skulpturen, die klassischen Vorbildern folgen, sind für Kleinasien an sich nicht ungewöhnlich. In Tyana aber haben diese Denkmäler über ihren kunstgeschichtlichen Eigenwert hinaus besondere Bedeutung. Sie können als archäologische Indizien für eine weitreichende Hellenisierung der Stadt und ihrer Kultur gelten, die angesichts der zu den Zentren der griechischen geprägten Reichskultur peripheren

(7) Die Photodokumentation dieser Funde wurde von Dieter Johannes, Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul, erstellt.

(8) G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage* (1982) 556.

Lage des eigentlich luwischen Tyana zunächst nicht selbstverständlich ist.

Den dominanten Einfluß der griechischen Kultur führen auch die Zeugnisse der privaten Repräsentation vor Augen. Zu nennen ist zunächst die Ausstattung der Grabanlagen, bei denen regelmäßig Bildthemen der hellenischen Reichskultur aufgenommen werden⁹. Dies gilt aber auch für die lokale Porträtplastik, deren hervorragende Vertreter keinen Vergleich zu scheuen braucht. Das weibliche Bildnis¹⁰, mit Zopffrisur und über den Hinterkopf geführten Mantel aus hadrianischer Zeit steht in der Qualität der Arbeit den Zeugnissen aus den Zentren der kaiserzeitlichen Porträtkunst in nichts nach und wurde wohl von einem Bildhauer geschaffen, der seine Ausbildung in einer der führenden Werkstätten erhalten hatte.

Freilich beschränken sich die Zeugnisse nicht auf Bildwerke dieser allerersten Qualität. Im Gegenteil: Wie bei den Inschriften die Nennung einheimischer luwischer Namen in griechischer Transkription das Weiterleben der alten bodenständigen Kultur erkennen läßt, so kann neben der gewissermaßen importierten Reichskunst griechischer Prägung das Fortdauern einer ausgesprochen epichorischen Kultur beobachtet werden. Dies wird besonders deutlich in den Fällen, bei denen die vorbildhaften Bildentwürfe durch örtliche Werkstätten umgedeutet wurden. Diese lokalen Arbeiten streben nicht mehr das getreue, formal perfekte Bildnis in der Gestalt modisch-zeittypischer Porträtkunst an, sondern setzen den Akzent auf die Unmittelbarkeit des Ausdrucks, gewissermaßen auf die Zurschaustellung der persönlichen Qualitäten der Darstellten.

In jenem Gegensatz von griechisch-römischer Reichs- und Hochkultur und einheimischer Umprägung dieser Vorbilder liegt der besondere Reiz der kaiserzeitlichen Kultur von Tyana, deren Erforschung sich das Erlanger Survey-Unternehmen zum Ziel gesetzt hat.

(9) G. Jacopi, *Esplorazioni e studi in Paflagonia e Cappadocia, Relazione sulla seconda campagna esplorativa Agosto/Ottobre 1936 (1937)* 19ff.

(10) J. Inan - E. Rosenbaum, *Roman and early Byzantine sculpture in Asia Minor* (1966) Nr. 296.

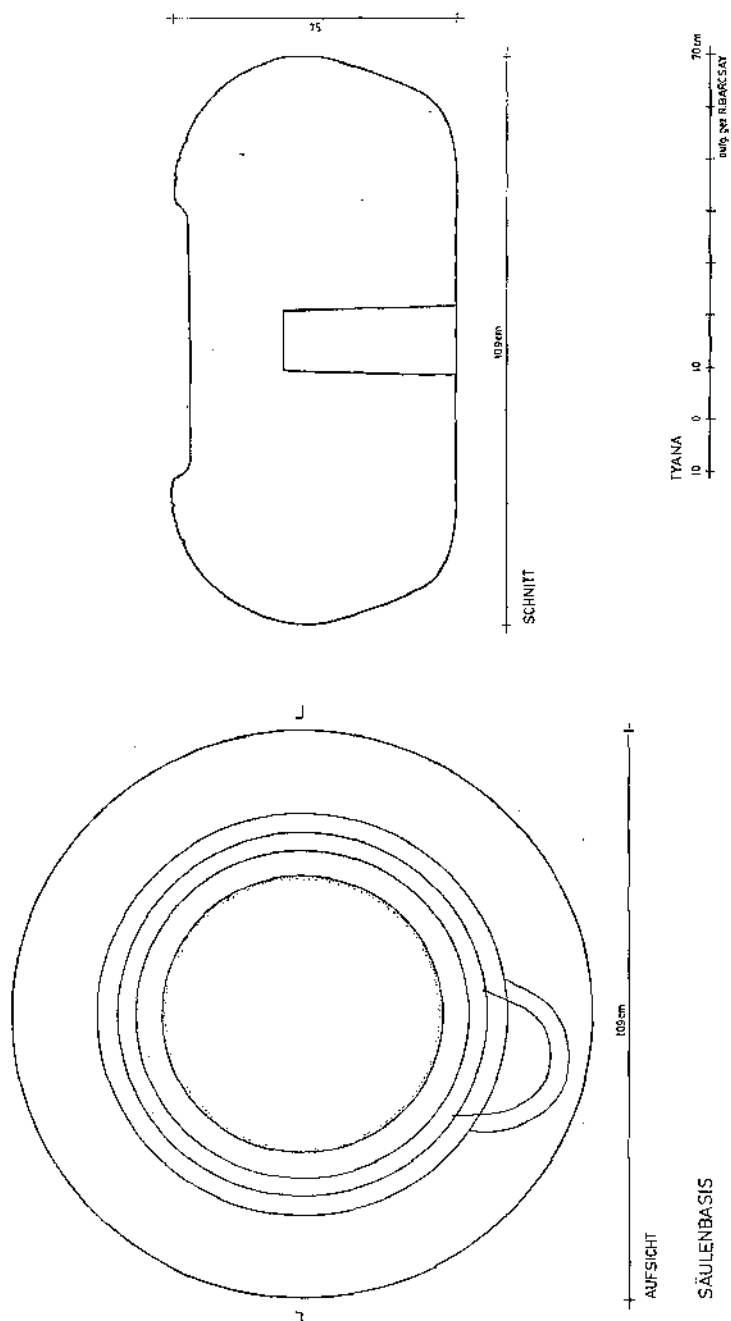

Abb. 1: Tyana (Kemerhisar). Rundbasis aus hellbraunem Tuffstein (Zeichnung R. Barcsay)

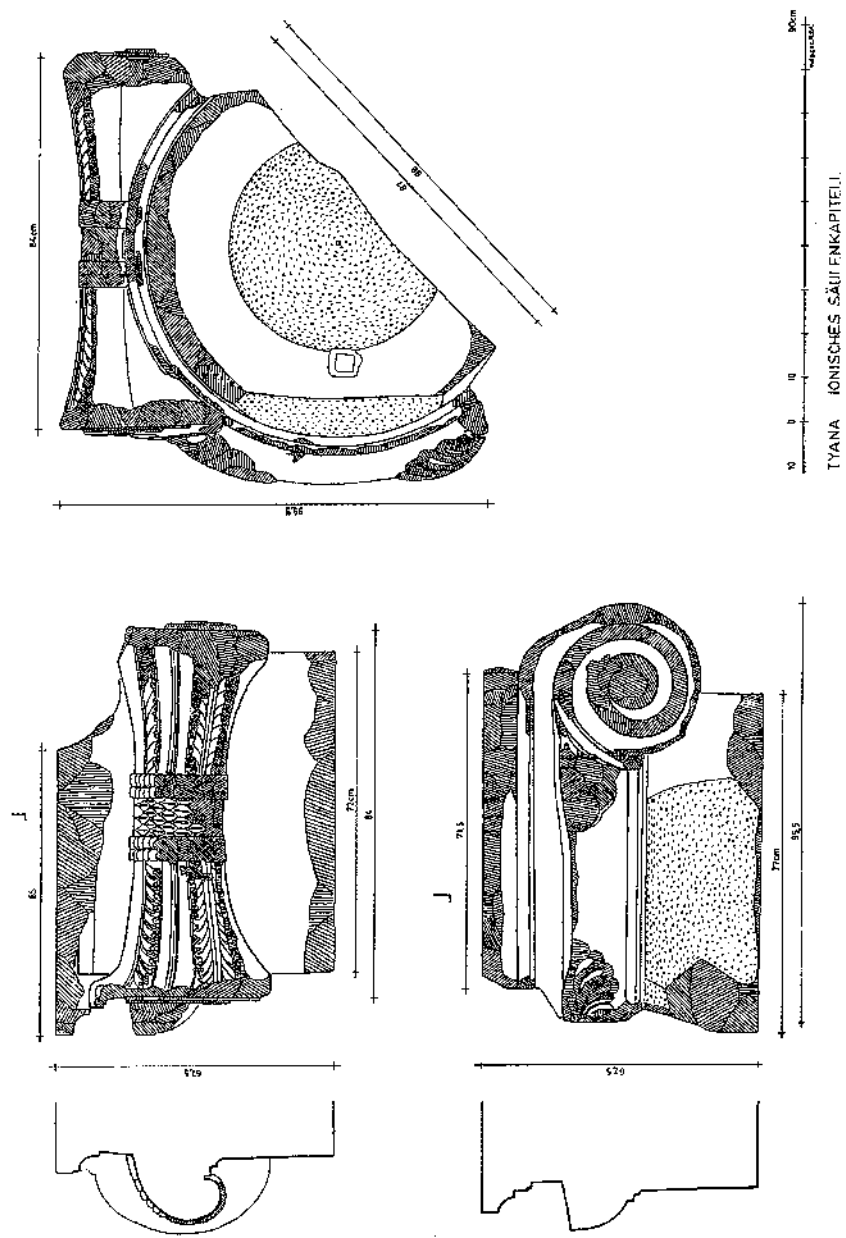

Abb. 2: Tyana (Bağçeli/Kemerhisar). Fragment eines hochhellenistischen ionischen Marmorkapitells (Zeichnung R. Barcsay)

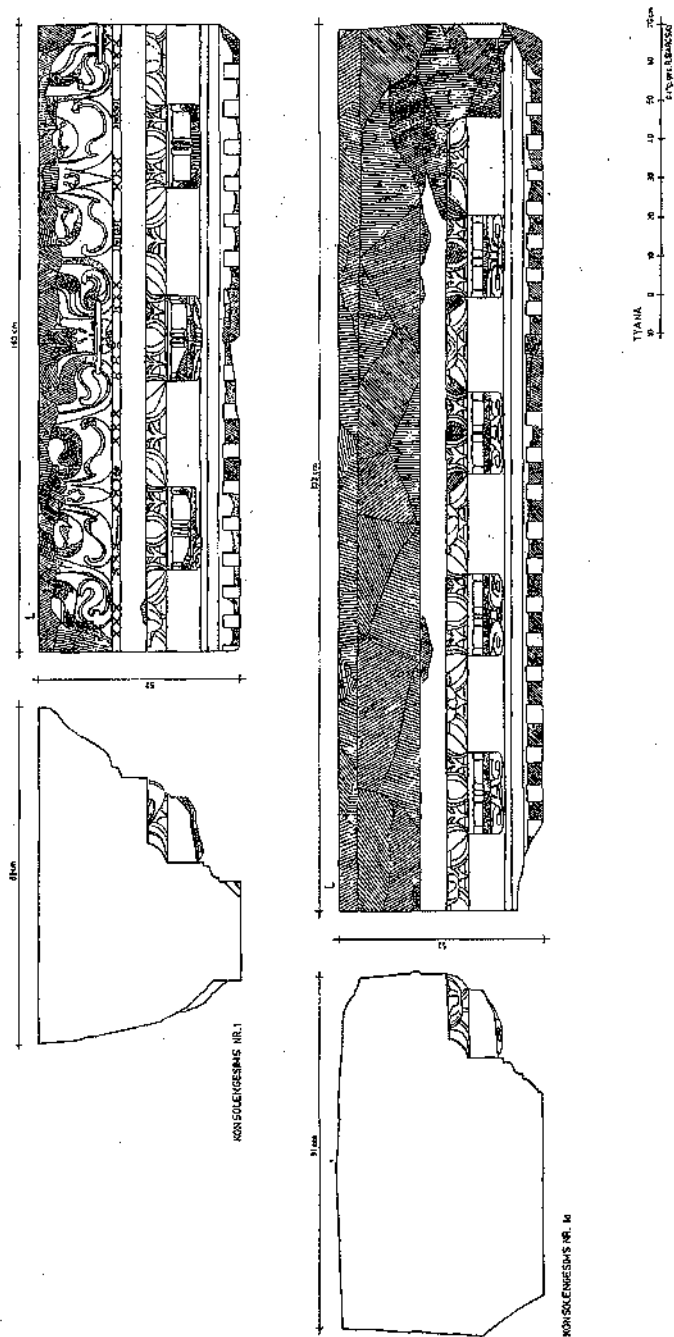

Abb. 4: Tyana (Kemerhisar). Konsolgesimse einer hochkaiserzeitlichen Hallenarchitektur (Zeichnung R. Bartsch)

SURVEY IN VIRANŞEHİR (MOKİSOS)

Albrecht BERGER*

Wir haben im Juli und August 1995 unseren Survey in der frühbyzantinischen Ruinenstadt Viranşehir südlich von Aksaray in Inneranatolien fortgesetzt. Das Hauptaugenmerk galt der im Vorjahr begonnenen Planaufnahme, die im Sommer 1996 abgeschlossen werden soll.

In Viranşehir, einer typischen Fluchtsiedlung des 6. Jh. an einem geschützten Ort im Gebirge, sind etwa 1000 Häuser und an die zwanzig Kirchen in Ruinen erhalten¹. Die nicht gewölbten Häuser sind aus Zyklopenmauerwerk errichtet, also aus riesigen, unbehauenen Steinbrocken, und bestehen meist nur aus einem Raum ohne Unterteilung des Inneren, mit einer Tür und in den meisten Fällen ohne Fenster. Die gewölbten Häuser (Abb.1) sind durchweg aus zweischaligem Mauerwerk gebaut, bei dem die innere Schale als Auflager der Gewölbe diente. Die häufigste Form der Einzelräume ist ein Rechteck, das durch einen Gurtbogen in zwei etwa quadratische Teile gegliedert wird. Solche Räume werden oft zu zweien oder dreien parallel nebeneinandergelegt und durch einen vorgelegten Korridor verbunden. Mehrfach findet sich auch ein quadratischer Grundriß mit einer Mittelstütze und vier von dort zu den Wänden geschlagenen Bögen. Auf dem Nordosthügel ist ein ursprünglich flachgedecktes Haus aus Zyklopenmauerwerk nachträglich mit Gewölben in dieser Form versehen worden. Dazu wurde auf drei Seiten eine innere Mauerschale aus Feldsteinen als Gewölbeaufleger eingezogen; die dem

(*) Dr. Albrecht BERGER, Deutsches Archäologisches Institut, Ayazpaşa Camii Sok. 48, TR-80090 Gümüşsuyu-İSTANBUL

(1) Eine Zusammenfassung des bisherigen Forschungsstandes: F. Hild-M. Restle, *Kappadokien, Tabula imperii byzantini* 2, *Denkschr. Wien* 149 (1981) 238f.; A. Berger in: XIII. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*

Weg zugewandte vierte Wand wurde abgerissen, um Zugang zum Innenraum zu gewinnen, und zweischalig ganz neu aufgebaut (Abb.2). Neben der Reihung von rechteckigen Doppelräumen und dem Quadrat mit Mittelstütze treten auch unregelmäßige Formen mit runden oder polygonalen Kuppelräumen auf (Abb.3). Wo Gurtbögen aus Haustein vorhanden sind, handelt es sich um Spolien von älteren Bauten im Stadtgebiet. Wenn die Steine aus einem Bogen stammten, dessen Spannweite größer war als die nun benötigte, verbaute man sie nur teilweise, so daß der neue Bogen eine zugespitzte Form erhielt (Abb.4). Häufig waren aber auch steinerne Dächer nicht ganz gewölbt, sondern mit flachen Steinplatten über einem Gewölbeansatz gedeckt (Abb.5).

Mitsamt Gewölben erhalten sind nur wenige Häuser, darunter eine heute als Ziegenstall dienende Baugruppe. Die Durchgangsbögen zwischen den verschiedenen Räumen bestehen hier wie üblich aus Spolien. Die Gewölbe sind zumindest im unteren Teil alt, im oberen dagegen, wie der Ansatz eines nicht mehr vorhandenen Querbogens in einem der Räume zeigt, in der alten Technik erneuert. Die Belichtung erfolgte hier durch kleine Lichtöffnungen im Kuppelscheitel.

Die Stadt überbaut eine römische Nekropole, über die Frau Equini Schneider im vergangenen Jahr hier berichtet hat². Nach unserer derzeitigen Zählung sind insgesamt 48 Gräber über das Stadtgebiet verteilt erhalten. Im Gebiet der Nekropole standen auch einige ältere Häuser aus derselben Zeit wie diese. Sie waren erheblich sorgfältiger als die späteren Bauten von Viranşehir errichtet und sind die Quelle der Spolien, außer den Gewölbesteinen auch Teilen von Türen, die in den Zyklopenmauern manchmal verbaut sind.

Wir haben uns in dieser Kampagne näher mit den Kirchen in und um Viranşehir befaßt. Diese wurden zum Teil schon um 1900 von Gertrude Bell und Hans Rott beschrieben, die bisher ausführlichste Studie stammt von Marcell Restle aus dem Jahr 1979³. Die Kirchen zeigen die für die byzantinische Architektur Kilikiens, Kappadokiens und Lykaoniens typische Steinbauweise, die Apsiden und Tonnengewölbe haben häufig die Form eines Hufeisens.

Von den meisten einfachen Kirchenbauten der Stadt, den einschiffigen Kirchen mit und ohne Seitenkapelle, sind nur die Fundamente

(2) E. Equini Schneider in: XIII. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*.

(3) W.M.Ramsay-G.L.Bell, *The Thousand and One Churches of Asia Minor* (1909); H.Rott, *Kleinasiatische Denkmäler* (1908); M.Restle, *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, *DenkschrWien* 138 (1979).

erhalten (Abb.6). Sie besaßen außer der Apsis wahrscheinlich keine Gewölbe, sondern einen hölzernen Dachstuhl. Bei mehreren Kirchen ist an Baunähten zu erkennen, daß sie additiv durch das Aneinanderfügen einzelner Teile entstanden sind: Der Bau begann mit der Apsis, dann wurden das Schiff, vielleicht auch ein oder mehrere Seitenkapellen und ein Narthex hinzugefügt. Zwei der Kirchen kamen dabei nicht über die Apsis hinaus. Bei der Kirche * ist das Langhaus nicht ganz korrekt mit der Apsis verbunden. Bei der Kirche ** wurde nur die Apsis als technisch schwierigster Teil aus Mauerwerk mit Mörtel errichtet; nur für sie wurden also erfahrene Bauleute herangezogen, während das Schiff einheimischen Handwerkern überlassen blieb.

Einfache Bauten dieser Art sind ohne große Veränderungen lange gebaut worden, eine Datierung ist daher kaum möglich. Anders ist das bei den großen, architektonisch anspruchsvollen Kirchen: Die größte Kirche in dem wohl als Residenz des Erzbischofs von Mokisos zu deutenden Baukomplex im talboden⁴, von der außer der Apsis nur noch wenige Reste erhalten sind, wurde bisher als dreischiffige Basilika rekonstruiert⁵. Doch spricht einiges dafür, daß sie in Wirklichkeit eine gewölbte kreuzförmige Kirche mit Seitenschiffen war, wie sie in Kappadokien seit dem frühen 6. Jh. gelegentlich gebaut wurden. Von ihrer Südwand steht nur noch an zwei Stellen der Mauerkerne ohne die Quaderschalen aufrecht. Die etwa T-förmige Gestalt beider Mauerstücke ist durch außen angemauerte Pfeilervorlagen zu erklären, die bewirkten, daß sie massiver waren als der Rest der Wand und daher erhalten blieben. Bei einer kreuzförmigen Kirche könnte der östliche die Seitenwand des Querarms verstärkt haben, und wirklich ergibt sich, wenn man Querarm und Kuppelpfeiler auf der Höhe des Pfeilers ansetzt, ein ziemlich genau quadratisches, etwa 6 m langes und breites Joch vor der Apsis. Auf der Höhe der westlichen Pfeilervorlage wird die Ruine von Mauerresten durchquert, die wohl den Abschluß des Kreuzes und der Seitenschiffe anzeigen. Ein etwas besser erhaltener Mauerzug weiter im Westen, der schräg zum übrigen Bau steht, gehörte wahrscheinlich zu einer Vorhalle.

Die kreuzförmige Kirche weiter im Osten gehört wohl zu den zuletzt entstandenen Großbauten von Viranşehir, weil in ihr bereits Spolien der christlichen Zeit verwendet wurden: Hinter einem ausgebrochenen Block der Innenschale im südlichen Kreuzarm steckte ein Grabstein mit Kreuz, der mit der skulptierten Seite nach innen vermauert war.

(4) Planskizze bei Berger *a.O.*

(5) Vgl. Restle, *a.O.*: 48; Plan 26.

Die sogenannte Kara Kilise auf dem Westhang des Tales von Viranşehir, die noch bis zum Gewölbeansatz erhalten ist, ist heute einschiffig, doch ist der jetzige Zustand eindeutig durch einen reduzierenden Umbau entstanden, wie aus Fundamentresten zu beiden Seiten hervorgeht⁶. Da die Schiffswände unten zum Teil möglicherweise noch alt sind, muß der Bau statt als dreischiffige Basilika mit Säulen oder Pfeilern, wie bisher angenommen wurde, als einfacher Raum mit zwei Seitenkapellen rekonstruiert werden. Abweichend von der bisherigen Ansicht können wir also feststellen, daß es in Viranşehir-wie übrigens in ganz Westkappadokien-nie eine Basilika gegeben hat.

Die kreuzförmige sogenannte Kemer Kilisesi (Abb.7) verdankt ihren heutigen Namen den beiden erhaltenen Tragebögen der Vierung. Die fast ungeschmückten Außenwände deuten auf eine Entstehung erst im frühen 7. Jh.hin⁷. Vor dem Eingang im südwestlichen Kreuzwinkel liegen ein Hof mit Zisterne und daneben Reste eines größeren Wohngebäudes. Ähnliche Anlagen, die als Klöster oder Klerikerwohnungen gedient haben müssen, finden sich auch bei der Hauptkirche und unterhalb der stark zerstörten kreuzförmigen Kirche auf dem nordöstlichen Hügel.

Westlich von der Kemer Kilisesi liegen mehrere Tumulusgräber, von denen das unmittelbar hinter der Kirche am besten erhalten ist (Abb.8). Wegen ihrer Hufeisentonnen gehören diese Gräber wohl erst in die Entstehungszeit der Kirche. Der Bau von Mausoleen wurde in Viranşehir also zunächst in der ortsüblichen Form, aber mit zeittypischen architektonischen Details fortgesetzt. Hier am Rand der neuen Stadt lag demnach der christliche Friedhof. Er wurde aber später ebenfalls mit zyklischen Häusern überbaut, von denen eines mit einer Ecke in die Umfassungsmauer des erwähnten Tumulusgrabes eingreift.

Wegen der einheitlich und grob gebauten Wohnhäuser erweckt die Stadt den Eindruck, als sei sie in sehr kurzer Zeit entstanden und auch schnell wieder verlassen worden. Die Überbauung des Friedhofs gibt uns erstmals einen Hinweis darauf, wie lange sich der Bau der Stadt tatsächlich hinzog: Er begann, wenn diese wirklich das von Prokopios beschriebenen Mokisos ist, um 520, die letzten großen Kirchen entstanden kurz nach 600, und die besiedelte Fläche dehnte sich noch einige Jahrzehnte später in den früheren Friedhof hinein aus. Das Ende der Stadt könnte dann mit den arabischen Angriffen seit etwa 660 gekommen sein⁸.

(6) Vgl. Restle, *a.O.* 46-48; Plan 24.25.

(7) Vgl. Restle, *a.O.* 73; Plan 45.

(8) Vgl. Berger *a.O.*

Von den späteren Klöstern in der Umgebung haben wir den etwa 1500 m westlich von Viranşehir liegenden sogenannten Eshab-ı Kef Hanı (Han Kilisesi) näher untersucht. Er besteht aus einem ummauerten Hof mit einer Kirche in der Südostecke (Abb.9). Von der Kirche steht der Ostteil noch bis zur Apsiswölbung aufrecht, die übrigen Mauern sind etwa bis zur Höhe der Türstürze erhalten. Ein Foto von Gertrude Bell zeigt die Kirche 1909 als offene Ruine ohne das neue Gewölbe, das später für die Nutzung als Ziegenstall eingebaut wurde⁹. Die Anlage des Ostteils und Ansätze von Tonnengewölben in der Südmauer legen nahe, daß die Kirche als Kreuzkuppelbau mit vier Pfeilerstützen zu rekonstruieren ist. Datieren läßt sich die Anlage etwa ins 10. oder 11. Jh.

(9) Ramsay-Bell, *a. O.* 465

VİRANŞEHİR (MOKİSOS) YÜZEY ARAŞTIRMASI

Albrecht BERGER *

İç Anadolu'da Aksaray ilinin güneyinde bulunan Erken Bizans ören yeri Viranşehir'de 1995 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında yüzey araştırmamızı sürdürdük. Ören yerinin, geçen yıl başlanılan ve 1996 yazında bitirilmesi öngörülen planının çıkarılmasına özel dikkat ve önem verildi.

Dağlık arazinin korunmaya elverişli bir yerinde bulunan ve 6. yüzyılın tipik bir sığınma yeri olan Viranşehir'de yaklaşık 1000 ev ve yirmi kadar kilise saptanmıştır¹. Tonozsuz evler kiklop duvar tekniğinde, yani işlenmemiş büyük taş bloklardan ve genellikle başka bir bölünme olmaksızın tek bir mekandan ve bir kapıdan oluşmaktadır ve çoğunlukla penceresiz yapılmıştır. Kubbeli evler (Resim: 1) ise istisnasız olarak iki sıralı bir duvar tekniğine sahip olup, ikinci sıra tonozu taşımaktadır. Genellikle dikdörtgen şeklindeki tek mekanlar kemer ile iki kareye bölünmüştür. Bu tip mekanlar birbirine paralel iki veya üç mekan şeklinde düzenlenmiş ve bir koridorla bağlanmıştır. Orta destekli ve buradan duvarlara atılmış dört kemerli kare plan birçok örnekte karşımıza çıkmaktadır. Kuzeydoğu tepesinde önceleri düz damlı ve kiklop duvar tekniği ile yapılmış olan bir ev daha sonra bu şekil kubbelerle donatılmıştır. Bunun için üç taraftan toplama taşlardan kubbeyi taşıyan bir iç sıra oluşturulmuş ve yola bakan dördüncü duvar, iç mekana giriş sağlamak amacıyla yıkılmış ve iki sıralı olarak yeniden yapılmıştır (Resim: 2). Dikdörtgen planlı çifte mekanlar sırasının ve orta destekli kare planın yanı sıra, yuvarlak veya poligonal planlı kubbeli mekanların oluşturduğu düzensiz formlar da görülmektedir (Resim: 3). Ev taşlarından örülme kemerlerin bulunduğu yerler ören yerindeki eski ya-

(*) Dr.Albrecht BERGER, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Ayazpaşa Camii Sok. 48, TR-80090 .- Gümüşsuyu-İSTANBUL

Axel Albiez ve Serhan Eryürekli yüzey araştırmasına katılmıştır. Araştırmamıza izin verdiği için teşekkür borçlu olduğumuz Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nü temsilen Nevşehir Müzesi'nden Halis Yenipınar katılmıştır.

(1) Şimdiye dek yapılan araştırmaların bir özeti: F.Hild-M.Restle, *Kappadokien, Tabula imperii byzantini* 2, *DenkschrWien* 149 (1981) 239 vd.; A.Berger, *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*.

pılara ait devşirme malzemedir. Açıklığı o an gerekli olandan daha büyük genişliğe sahip bir kemere ait taş kullanıldığı zaman, bunun sadece bir kısmı kullanılmış, böylece yeni kemer sivri bir biçim almıştır (Resim: 4). Taş çatılar çok defa bütünüyle örtülmemiş, tonozun bir bölümü üzerine düz taş levhalar konularak kapatılmıştır (Resim: 5).

Az sayıda ev kubbeleriyle günümüze ulaşmış olup, bunlar arasında bugün keçi ağılı olarak kullanılan bir yapı grubu yer almaktadır. Aynı mekanlar arasındaki geçiş kemerleri, genellikle olduğu gibi devşirme malzemeden yapılmıştır. Kubbelerin en azından alt kısmı eski olup, buna karşılık üst kısmı, mekanlardan birindeki artık görülmeyen enine bir kemere ait bir parçanın gösterdiği gibi, eski teknikle yenilenmiştir. Aydınlanma burada kubbenin tepe noktasındaki küçük açıklıklarla sağlanmıştır.

Kent, Equini Schneider'in geçen yıl burada tanıttığı gibi bir Roma nekropolü² üzerine kurulmuştur. Son sayımlarımıza göre kent içinde dağılmış toplam 48 mezar bulunmaktadır. Nekropol alanında yine bu döneme ait birkaç ev de bulunmaktaydı. Bunlar, Viranşehir'in geç döneme ait yapılarından daha özenli yapılmışlardı ve yer yer kiklop duvarlarda kullanılan kapı parçalarından ve kubbelere ait taşların dışında, devşirme malzemenin kaynağı durumunda idi.

Bu kampanyada Viranşehir içinde ve çevresinde bulunan kiliseler ile daha ayrıntılı olarak ilgilendik. Kiliseleri kısmen 1900 lerde Gertrude Bell ve Hans Rott tasvir etmişlerdi. En ayrıntılı incelemeyi 1979 yılında Marcell Restle yapmıştır³. Kiliseler Kilikya, Kappadokya ve Likaonya Bizans mimarisinin karakteristik taş işçiliğini göstermekte olup, apsistler ve tonozlar atnalı formuna sahiptir.

Yanlarında şapeli bulunan ve bulunmayan tek nefli kiliselerden yalnızca temeller kalmıştır (Resim: 6). Bunlar apsis dışında olasılıkla tonozlu değillerdi ve sadece ahşap çatılara sahipti. Kiliselerin çoğunda, eklenti yerlerinden, bunların tek tek bölümlerin eklenmesiyle oluşukları anlaşılabilir. Kilise inşasına apsis ile başlanmış, ardından nef ile olasılıkla bir ya da birden fazla şapel ve bir narteks eklenmiştir. İki kilisede ise apsisten başka bölüm yapılmamıştır. Bu kilisede *orta nef apsise tam doğru olarak bağlanmamıştır. Bu kilisede ise ** yalnızca, teknik açıdan en zorlu bölüm olan apsis harçlı duvar tekniği ile yapılmıştır; sadece

(2) E.Equini Schneider, XIII.Araştırma Sonuçları Toplantısı.

(3) W.M.Ramsay-G.L.Bell, *The Thousand and One Churches of Asia Minor* (1909); H.Roll, *Kleinasiatische Denkmäler* (1908); M.Restle, *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, *DenkschrWien* 138 (1979).

apsis için tecrübeli inşaat ustaları kullanılmış, nefin yapımı ise yerli zanaatkarlara bırakılmıştır.

Bu tür basit yapılar büyük değişiklik geçirmeden uzun bir dönem boyunca inşaa edilmiştir; bu nedenle kolaylıkla tarihleme yapılamaz. Mimari bakımdan iddialı büyük kiliselerde ise durum değişiktir. Vadi tabanında, Mokisos başpiskoposunun ikametgahı olarak düşünülebilecek yapılar topluluğu içinde⁴ yer alan ve apsisinden başka yalnız bir kaç parçanın günümüze geldiği en büyük kilise üç nefli bir bazilika olarak tanımlanmıştır⁵. Ancak bazı ipuçları, bu kilisenin gerçekte, Kapadokya'da 6.yüzyılın başlarından beri zaman zaman inşa edilmiş kiliseler gibi, yan nefli, tonozlu ve haç planlı bir kilise olduğunu düşündürür. Kilisenin güney duvarından yalnız iki yerde, taş sıraları olmayan duvar parçası kalmıştır. Her iki parçanın yaklaşık T biçimli görünümü dışardan duvara eklenmiş desteklerle açıklanabilir. Destekler, buraların duvarın geri kalan kısmından daha masif olmasından ve böylece de günümüze ulaşmalarına neden olmuştur. Haç planlı bir kilisede doğu payandası transeptin yan duvarını desteklemiş olabilir; gerçekten de, transept ve kubbe payandası, payandanın hizasında düşünülürse apsis önünde düzgün kare planlı, 6 m uzunluğunda ve geniş bir giriş açıklığı elde edilir. Batıdaki payanda çıkıntısının hizasında kilise yıkıntısı, olasılıkla haçın ve yan neflerin bitimini gösteren duvar kalıntıları tarafından kesilmektedir. Yapının geri kalan kısmına çapraz olup daha iyi durumda olan duvar ise belki bir nartekse aitti.

Daha doğudaki haç planlı kilise olasılıkla Viranşehir'de inşa edilen son büyük yapılar arasında yer almaktadır, çünkü burada Hristiyanlık dönemine ait devşirme malzeme kullanılmıştır. Haçın güney kolundaki iç sıranın patlayan bir bloğunun arkasında, kabartmalı yüzü görünmeyecek şekilde yerleştirilmiş haçlı bir mezar taşı bulunmaktadır.

Viranşehir Vadisi'nin batı yamacında, Kara Kilise adıyla bilinen kilise, tonozlu kısmına kadar korunmuş olup tek neflidir, ancak yapının bugünkü durumu, her iki yandaki temel kalıntılarının gösterdiği gibi, bir tadilat sonucudur⁶. Nef duvarlarının alt kısımları eski olduğundan yapı, şimdiye kadar kabul edildiği gibi, sütunlu ve destekli üç nefli bir bazilika olarak değil de iki şapeli bulunan tek mekan olarak düşünülmelidir. Günümüze değin geçerli olan görüşten uzaklaşarak, Viranşehir'de Batı

(4) Levha: Berger *a.g.e.*

(5) Krş. Restle *a.g.e.*, 48; lev.25.

(6) Krş. Restle *a.g.e.* 46-48; lev.24.25.

Kappadokya'nın tümünde olduğu gibi hiçbir zaman bazilika bulunmadığını söyleyebiliriz.

Kemer Kilisesi adını taşıyan haç planlı kilise (Resim: 7) bugünkü adını, orta nef ile yan nefin kesiştiği kısmın ayakta kalan iki taşıyıcı kemerine borçludur. Hemen hemen bezemesiz olan dış duvarlar, yapının erken 7.yüzyılda ortaya çıktığına işaret eder⁷. Haçın güneybatı köşesindeki girişin önünde sarnıçlı bir avlu, yanında büyük bir eve ait kalıntılar bulunur. Manastır ya da din adamlarının ikametgahı olarak kullanılmış olması gereken benzer yapılar ana kilisenin yakınında ve kuzeydoğu tepedeki çok tahrip olmuş haç planlı kilisenin altında da görülmektedir.

Kemer Kilisesi'nin batısında çok sayıda tümülüs yer alır; bunlar arasında hemen kilisenin arkasında yer alan en iyi durumda olanıdır (Resim: 8). At nalı tonozlarından dolayı bu mezarlar kilisenin yapıldığı döneme tarihlenir. Mezar yapımı buna göre önce kente özgü formda, ancak dönemin tipik ayrıntıları ile sürdürülmüştür. Yeni kentin kenarında Hristiyan mezarlığı uzanıyordu. Ancak daha sonra mezarlığın üzerinde yine kiklopik evler inşa edilmiştir. Bu evlerden birinin köşesi sözü edilen tümülüs mezarın sınır duvarına kadar girer.

Kent, tek tip ve kaba inşa edilmiş evlerinden dolayı çok kısa bir süre içinde ortaya çıkıp yine çok kısa bir süre sonra terk edildiği izlenimini uyandırır. Mezarlığın üzerindeki yapılaşma bize, kentin inşaatının ne kadar sürdüğü konusunda ilk ipucunu verir: İnşaata, eğer bu kent Prokopios'un tasvir ettiği Mokisos ise 520 yılına doğru başlanmıştır; son büyük kiliseler 600 yılından az sonra yapılmıştı ve yerleşilen alan birkaç on yıl sonra erken dönem mezarlığının içine kadar genişlemiştir. Kentin sonu, 660 yılından itibaren görülen Arap saldırıları ile gelmiş olabilir⁸.

Çevredeki geç dönem manastırları içinde, Viranşehir'in yaklaşık 1500 m batısında bulunan Eshab-ı Kehf Hanı'nı (Han Kilisesi) araştırdık. Han, güneydoğu köşesinde kilisenin yer aldığı, etrafı çevrili bir avludan oluşmaktadır (Resim: 9). Kilisenin doğu kısmı apsis tonozuna kadar ayakta; diğer duvarlar yaklaşık olarak kapı lentoları hizasına kadar korunagelmıştır. Gertrude Bell'in bir fotoğrafında, kilise 1909 yılında, daha sonraları keçi ağılı olarak kullanılması için yapılan yeni tonozu bulunmayan üstü açık bir yıkıntı olarak görülmektedir⁹. Doğu kıs-

(7) Krş. Restle *a.g.e.*, 73; lev.45

(8) Krş. Berger *a.g.e.*

(9) Ramsay-Bell *a.g.e.* 465

mının yapısı ve güney duvarındaki beşik tonoz parçaları kilisenin olasılıkla dört payandalı ve haç planlı bir kilise olarak düşünülmesi gerektiğini gösterir. Yapı yaklaşık 10. veya 11. yüzyıla tarihlenebilir.

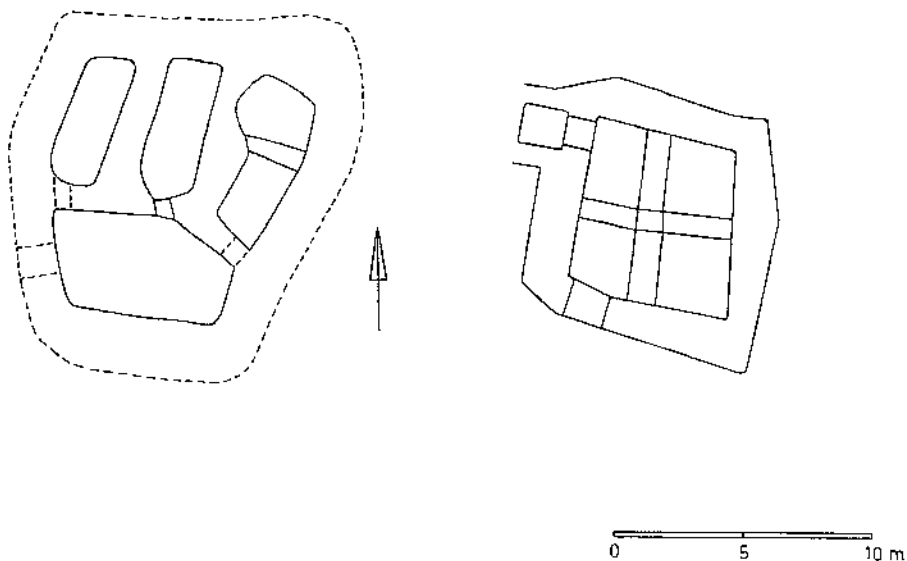

Abb. 1: Gevölbte Häuser mit regelmäßigen Grundrissen
Resim1: Düzenli planlı kubbeli evler

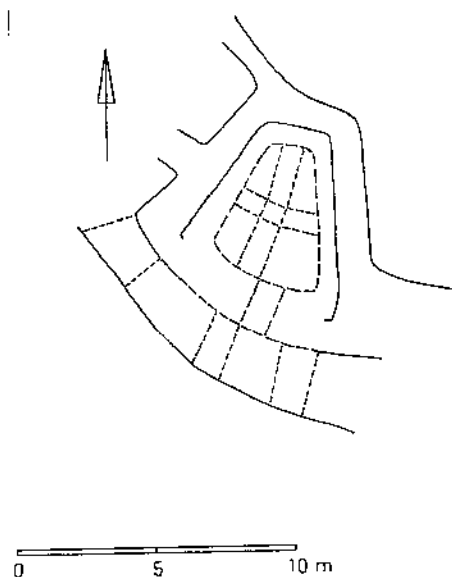

Abb. 2: Umgebautes Haus auf dem Nordosthügel
Resim 2:Kuzeydoğu tepedeki değişikliğe uğramış ev

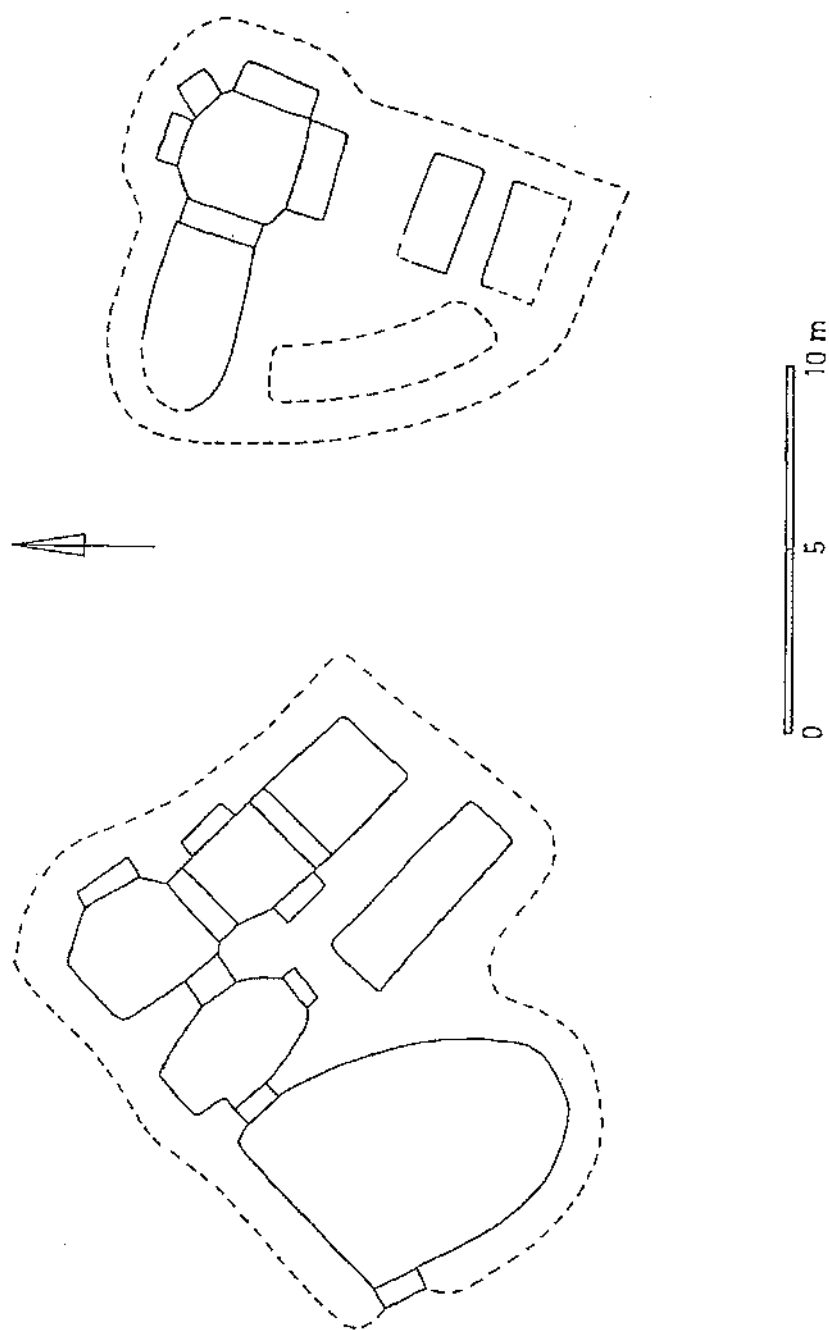

Abb. 3: Gewölbte Häuser mit unregelmäßigen Grundrissen
Resim 3: Düzensiz planlı kubbeli evler

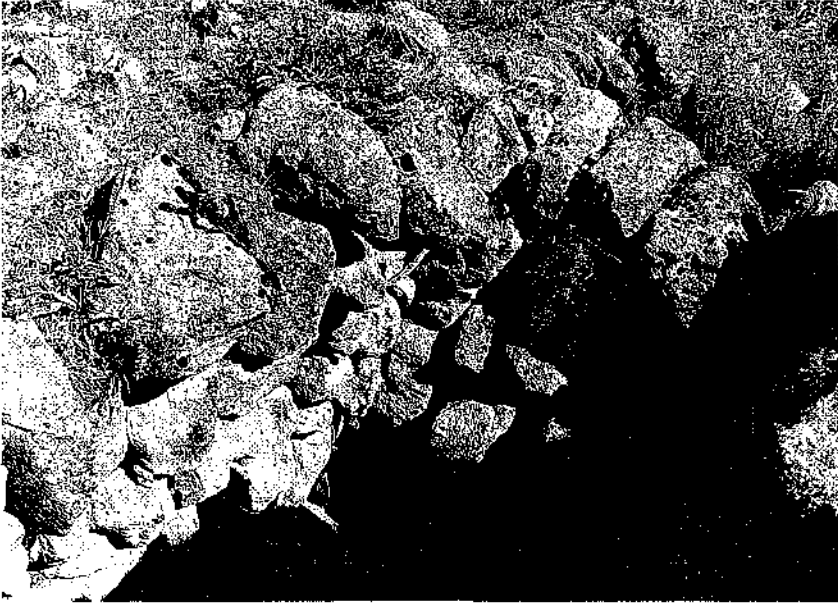

Abb. 4: Bogen aus Spoliensteinen
Resim 4: Devşirme taşlardan yapılan kemer

Abb. 5: Dach aus Steinplatten
Resim 5: Düz taş levhalardan yapılan çatı

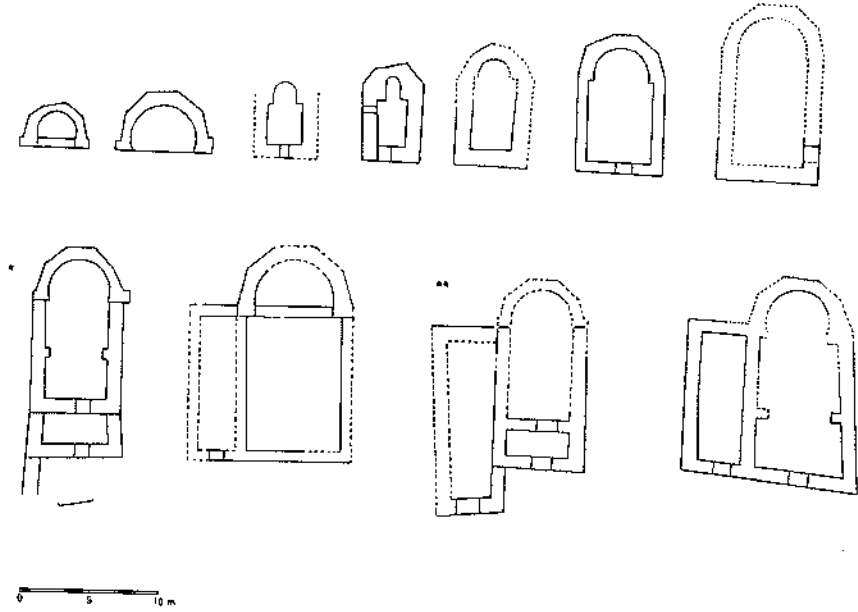

Abb. 6: Die einschiffigen Kirchen von Viranşehir
Resim 6: Viranşehir'deki tek nefli kiliseler

Abb. 7: Kemer Kilisesi

Abb. 8 : Grab bei der Kemer Kilisesi
Resim 8: Kemer Kilisesi'ndeki mezar

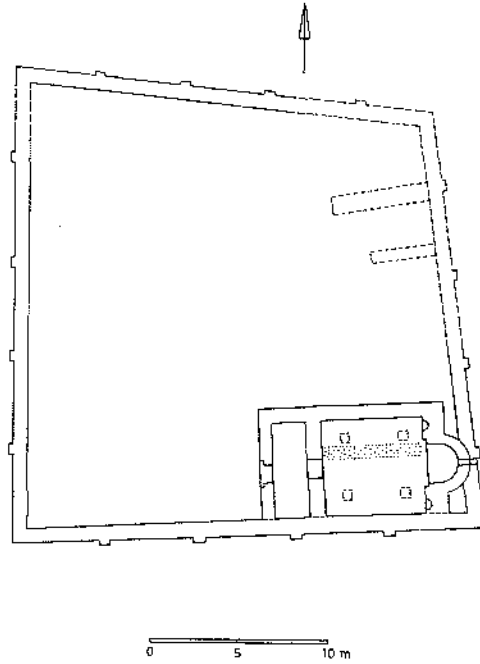

Abb. 9: Eshab-ı Kehf Hanı (Han Kilisesi)

1995 YILI ROMA YOLLARI, MİLTAŞLARI VE YAZITLARI

*David H.FRENCH **

1995 yılı araştırmalarımın üç amacı vardı: 1) Çorum'un kuzeydoğusundaki alanda araştırma yapmak; 2) Alaca ile Amasya arasındaki rotayı araştırmak; 3) İzmir'in kuzeyinde ve güneyindeki yolları aramak; 4) *IK* dizisinde yayımlanacak olan Amasya Yazıtları Korpusu'nda yer alacak olan Çorum ve Amasya illerinin epigrafik malzeme koleksiyonu çalışmasını sürdürmek.

Çalışmalar ekim ayında gerçekleştirildi. Bakanlık Temsilcisi Sayın Şaban Kök'tü. Burada özellikle Çorum ve Amasya Müzesi müdür ve memurlarına teşekkür etmek isterim. Gezilerimiz sırasında, hiç olmazsa bir süre için, bu müzeler üyelerinin bize eşlik etmesi bizim için zevk oldu. Ortaköy İlköğretim Okulu'ndan Bay İzzet Özdoğan Ortaköy bölgesinde bize rehberlik etti.

ÇORUM

Buradaki çalışmalarımız 9-23 Ekim tarihleri arasında oldu. Çorum'un kuzeydoğusunda ne bir yol ne de miltaşı ortaya çıktı. Bir kaç yazıt da önemli değildi.

Gene Mecitözü ilçesinde, özellikle Cemilbey'in doğusunda Emirbağ vadisinde çok az epigrafik malzeme bulundu. Burada da ne yol ne de miltaşı bulundu. Mecitözü'nün doğusunda Kalecik'le Dağsaray arasında önemli bir kaya yazıtı (kayaya kazınmış yazıt) bulundu. Okunması güç de olsa, yazıtı Zeus Boboëma'a adanmıştı. Bu durumda, Mecitözü'nün doğusundaki vadi tarihte Boboëma diye biliniyordu.

(*) Dr. David H.FRENCH, 55 High Road Waterford, HERTS SG 14 2 PR, İNGİLTERE

Ortaköy bölgesinde Hitit yolları ile Roma Dönemi yolları arasında bir bağlantı olanağı aramaya girişildi. Kesin izler bulunmadıysa da, Boğazkale ile Ortaköy arasında Roma yolları ile Hitit yollarının birbirine uyduğu konusundaki öneriyi destekleyecek yeterli kanıt vardır.

Son olarak Cemilbey bölgesinde kimi köylere gidildi. Çok az sayıda epigrafik malzeme saptandı. Roma yolu olduğunu gösterir hiç kanıt bulunmadı, miltaşı görülmedi.

Hemen kurtarılmaya değer bir yazıt yoktur.

AMASYA

Buradaki çalışmalar 24-30 Ekim tarihleri arasında sürdü.

Çalışmalarımız güneyde, özellikle Göynücek'le Amasya arasında yoğunlaştı. Bu ilçede ve Merkez ilçede hemen hemen bütün köylere gidilmiştir.

Alaca ve Ortaköy'den gelen Hitit/Roma yolu özellikle Çekerek Nehri vadisinde aranmıştır. Açık olarak bir iz bulunmamışsa da, Karayakup'ta bir Roma miltaşı tespit edilmiştir. İ.S.306 (Galerius ve Severus ile Maximinus ve Constantinus) yılına tarihlenen taş iyi durumdadır ve Amasya Müzesi'ne alınmaya elverişli durumdadır.

Musa Köyü'nde Tanrı Pylon'a adanmış çok iyi durumda bir taş vardır. Taş kesinlikle kurtarılmaya değerdir.

Yeşilırmak Nehri'ne yukarıdan bakan ve Ardıçlar yakınında bulunan Bizans kalesine gidildi.

Musaköy yakınında Amasia'dan Zela'ya giden Roma yolunun izlerine bakıldı. Terzi'deki çok kötü durumda olan dışında, yeni bir miltaşına rastlanmadı. Terzi'deki taşın yazısı neredeyse tümüyle yitmiştir.

İZMİR

Bakanlık temsilcisinin Denizli'deki bağlantılarından ötürü, programın geri kalan kısmının iptali gerekmiştir.

ÖZET

Sonuçlar, az görünmesine karşın, yararlı ve öğretici olmuştur. Özellikle Roma yolları ile Hitit ve başka eski yollar arasındaki ilişki sorunu

açısından bu önemlidir. Bu sorun benim 1996 yılında Çorum'da yapılacak Hitit Sempozyumu'ndaki bildirimin konusunu oluşturacaktır.

1995 yılındaki çalışmamın bir sonucu olarak, Kappadokya'nın Roma yolları ve miltaşları üzerine olan fasikül (RRMAM 5) şimdi daha bir açıklıkla, en azından bu eyaletin kuzey yörelerindeki yollarla ilgili kimi bölümler, yazılacaktır.

Çorum ve Amasya illerinde bulunan yazıtlarla ilgili olarak üzerinde çalıştığım Amasia Yazıtları Korpusu'm ilerlemektedir. 1996 yılında Merkez ve Laçın (Çorum) ve Merkez, Merzifon, Gümüşhacıköy ve Suluova (Amasya) ilçelerindeki çalışmamın tamamlanacağını umuyorum. Bu arada bu yörelerdeki Roma yolları üzerine araştırmalarım sürecektir, özellikle bu yolların Hitit yollarıyla ilişkisi göz önünde tutulacaktır.

1995 yılının en kayda değer epigrafik sonuçları, Amasia'ya özgü takvime göre yıl, ay, kimi zaman da gün belirtilerek tarihlenmiş olan yazıtlar üzerinde toplanmıştır. Çorum ve Amasya illerinde bulunmuş tarihli yazıtlar üzerine bir ön çalışma *Epigraphica Anatolica*'da yayımlanmak üzere hazırlanmaktadır. Bu çalışma, kişi adlarının kullanılışındaki değişiklikleri ve önde gelen kişilerin, örneğin Roma imparatorlarının adının yeni biçimlerini göstermektedir. 1995 yılında benzer bir uygulama bilinmektedir.

1995 YILI PİSİDİA ARAŞTIRMASI

*Stephen MITCHELL**

Pisidia araştırmasına 1995 yılında 06 Eylül -06 Ekim tarihleri arasında devam edilmiştir. Araştırma maddi olarak Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, British Academy ve Belçika'da kurulu "National Foundation for Scientific Research" tarafından sağlanan kaynaklarla gerçekleştirilmiştir. Ekip Prof. Stephen Mitchell (Başkan, Swansea), Mustafa Akaslan (Isparta Müzesi, bakanlık temsilcisi), K.Lynch (Aachen), T.Robinson (Oxford), P.Pugsley (Exeter), P.Mc.Parlin (Ankara), S.Mühlenbrock ve F.Hofmann (Münster), S.Breeuwsma (Leiden), L.Vandeput ve V.Köse (Leuven) ve S.Ayda'dan (Antalya) meydana gelmiştir. 1988 ve 1990 yılları Ariassos araştırmalarında olduğu gibi bu yıl da araştırma sırasında Bademağaç'ta kaldık. Bademağaç'taki tüm arkaşlarımıza, özellikle Murat Tulum ile Ramazan Şener ve ailesine, araştırmaya yaptıkları tüm katkılar ve ayrıca ekip üyelerine gösterdikleri misafirperverlik için teşekkür etmek isteriz.

Bu yılki iznimiz Ariassos, Kaynar Kale (Kodrula?), Panemoteichos ve Sia olmak üzere dört Pisidia şehrini ve bu şehirlerin sınırları içerisinde araştırma yapabilmeyi kapsıyordu.

Ariassos araştırması 1988 ve 1990 yılları yüzey araştırmaları sırasında saptanmış bazı detayların, özellikle kısa bir süre sonra G.H.R.Horsley ve S.Mitchell tarafından yayınlanması planlanan Güney Pisidia yazıtları korpusuna dahil bazı yazıtların kontrolü amacıyla gerçekleştirilmiştir.

(*) Prof.Dr.Stephen MITCHELL, Department of Classics and Ancient History University of Wales, Swansea, SA 2 8 PP - İNGİLTERE

KAYNAR KALE

Kaynar Kale Yazıpınar (eskiden Kestel) Köyü'nün yaklaşık 12 km batısında, deniz seviyesinden 1555 metre yükseklikte yer alan bir şehir yerleşimidir. Hellenistik ve Roma dönemlerinde iskan edilmiş olup, Hellenistik Dönem'e ait etkileyici şehir surları Geç Antik Dönem'de yeniden restore edilmiştir. Kısa bir süre önce bulunan ve Burdur Müzesi'ne teslim edilen sikkeler, her ne kadar henüz kesinlik kazanmadıysa da (bir başka açıklama için S.Mitchell, *Anat.Studs*, 44 (1994) 144-8), bu yerleşimin Pisidia şehri Kodrula olabileceğini önermektedir. Şehir ilk kez 1955 yılında Barbara Levick tarafından tespit edilmiş olup, 1957 yılında da George Bean tarafından ziyaret edilmiştir. G.Bean bu ziyaret sonrasında fikirlerini şöyle açıklamıştır: "Halen tüm Anadolu'da eski dönem taşlarının üzerinde yer alan yazıların ve diğer işaretlerin gömülü bir hazineyi ima ettiğine dair köklü bir inanış vardır; ancak bu inanış benim tanıdığım başka hiçbir yerde Kestel'de olduğu kadar kuvvetli değildir. Yöre sakinleri bana defalarca, bulunduğu zaman yarısı benim olmak şartıyla, hazinenin doğru yerini göstermem için yalvarmışlardır". Bu durumda Kaynar Kale'nin hazine avcıları tarafından defalarca ve insafsızca yağma edildiğini düşünmek çok yanlış olmaz. Ben yerleşime ilk ziyaretimi 1985 yılında yaptım, daha sonra 1986, 1993 ve 1995 yıllarında tekrar gittim. Her seferinde yerleşimde yoğun bir tahribatın yaşanmakta olduğunu gördüm. Köylüler de sikkelerin, heykellerin ve hatta bronzdan yapılmış eksiksiz bir silahın kaçak kazılar sonucu götürüldüğünü söylediler. Tespit edilebilen kamu yapıları suyu bir yol ile sağlanan bir Roma hamamından (şehre her zaman bol su sağlanmaktaydı) ve büyük olasılıkla Pluto ve Kore'ye ithaf edilmiş Hellenistik Dorik bir prostylos tapınaktan (S.Mitchell, *Mediterranean Archaeology* 4 (1991), 137) oluşmaktadır. Yazıtlar (Bean, *Anat. Studs.*10. (1960), 48 no.96-7 ve yayınlanmamış diğerleri) bu tapınağa bağlı kutsal kölelerin olduğunu ve şehrin Roma kolonisi Komama ile yakın ilişkiler içinde olduğunu ortaya koymaktadır. 1995 yılında Kaynar Kale yerleşim planının tamamlanması başlıca amaçlarımızdan biriydi, ancak havanın erken bozulması nedeniyle bu amacımıza ulaşamadık. S.Mühlenbrock doktora teziyle bağlantılı olarak 19 adet Hellenistik ostoteki kayıtlara geçirmiştir (Resim: 1). Bunların şehir duvarı içine inşa edildiği çok belirgindir. 1996 yılında akropolis ile şehir duvarlarının haritalarını (yaklaşık 2 km uzunluğunda olan) ve kamu yapılarının planlarını çıkarabilmeyi planlamaktayız.

PANEMOTEICHOS (Harita: l)

Burdur-Antalya karayolu üzerinde yer alan ve Burdur ilinin en güney köyü olan Boğazköy yakınlarındaki Panemoteichos 1993 yılı çalışmaları sırasında tespit edilmiş (*Anat.Studs.*44 (1994), 136-44) ve 1995 yılında şehirde ve çevresinde detaylı bir araştırma gerçekleştirilmiştir. 1994 yılında Hellenistik ve Roma Dönemlerine ait olduğu tespit edilen bu şehir yerleşimi bugünkü köyün doğusundaki Kayalık Tepeyi (en yüksek noktası yak.840 m) ve tepenin batı yamacını kapsamaktadır. Yamaçtaki teraslar üzerine inşa edilmiş olan evler Ariassos'daki evlerin düzenini anımsatır. Geç Helenistik Dönem'e ait olduğu anlaşılan duvarlar ile korumaya altına alınmış olan akropolisin kapladığı alan nispi olarak küçüktür. Bu alan içerisinde birkaç tane önemli özelliğe sahip olmayan ev temeli ile kayaya oyulmuş bir adet geniş sarnıç tespit edilmiştir. Önemli miktarda ince keramik üreten batı yamacı üzerindeki yerleşim, ova üzerinde yer alan bugünkü modern yerleşime doğru uzanmaktadır. Tahminlerimize göre Severus dönemine ait bir imparatorluk anıtı ile, şehrin Roma Dönem'inde halk tarafından buluşma yeri olarak kullanılan alanı kısa bir süre önce yeniden inşa edilen caminin altında yer almaktadır. Evlerden oluşan diğer bir yerleşim alanı ise, köyün kuzeydoğusunda ve akropolisin yer aldığı tepenin kuzeyinde yer alan eğimli alan üzerinde bulunmaktadır. Yerleşimin hemen hemen her yerinde kayalara oyulmuş, sivri kapakları dekore edilmemiş sayısız lahit mezar vardır. Bunların birçoğu yaşama alanı içerisinde kayıtlara geçirilmiştir. Bu durum Pisidia'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, burada da yerleşim ve mezarlık alanları arasında kesin ayırım yapılmadığını göstermektedir. İki yeni yazıt kayıtlara geçirilmiştir. Bunlardan biri İmparator Maximianus'a ithaf edilmiş olup, sezon sonunda Burdur Müzesi'ne teslim edilmiştir. Yerleşimin birçok yerinden çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Bunların çoğu Hellenistik/Roma dönemlerine aittir. M.S 12. veya 13. yüzyıllara tarihlenen perdahlı sgraffito tipi çanak çömlek ise akropolisten toplanmıştır (Resim: 2). M.S 11. yüzyılda Constantine Porphyrogenitus tarafından yazılmış olan *De Thematibus*, Anemoteichos'un Kibyrrhation birliğinin sınır kalesi olduğunu yazmaktadır. Her ne kadar geç döneme ait taş işçiliği örnekleri yoksa da, bulunan çanak çömlek bu görüşü doğrulamaktadır. Ovaya doğru uzanan tepeler üzerinde yaptığımız çalışmalar sonucunda Anemoteichos (Rüzgarlı Duvar) isminin ne kadar doğru bir isim olduğunu anladık. Bu nedenle isimde bir yazım hatası olmadığını düşünüyoruz. Geç Bizans Dönem'inde burada yaşamış olan kişiler şehrin ismini uygun ve anlaşılır bir isimle değiştirmiş bulunmaktadırlar.

Panemoteichos/Boğazköy'de su problemi vardı ve halen de vardır. Yerleşimin kuzeyinde bulunan ve şu anda da köylüler tarafından yeniden kullanılan küçük bir kaynak Roma Dönemi'ne ait büyük ikili bir sarnıca su vermektedir. Bu sarnıç detaylı olarak kayıtlara geçirilmiştir (1:50 ölçeğe planı çıkarılmıştır). Ayrıca köyün yaklaşık 1 km doğusunda yer alan bir kaynaktan su taşıyan bir başka su yolu da (dardır, tuğladan yapılmış kesitleri alçak bir duvarla desteklenmektedir, suyun dinlenmesi için ara depolara sahiptir, bazı bölümleri kayalara oyulmuştur) (Resim: 3) takip edilmiş ve planı çıkarılmıştır.

Yöre halkından, bu kemere su sağlayan kaynağın güneyindeki tepeler üzerinde farklı kalıntıların olduğunu öğrendik. Daha sonra bu kalıntılar yerleşimle ilgili en önemli buluntular olarak karşımıza çıkmıştır. 1000 metreden daha yüksek olan burada daha geniş ikinci bir akropolis yerleşimi bulunmaktadır. Yerleşim 3.60 metre kalınlığında iyi işçilik sergileyen ve üzerinde kare ve dikdörtgen kuleleri olan taş duvarlarla korunmuştur. Yerleşimin iç kısımları çok kötü şekilde tahrip olmuştur, bununla beraber tanımlanabilen evlere, arkaik özelliklere sahip in antis bir tapınağa (Resim: 4; Çizim: 1) ve hepsinden daha çarpıcı olarak kayalara oyulmuş 25 metre derinliğinde bir kuyuya sahiptir. Kuyunun yanındaki merdivenler Roma Dönemi su kemerini de besleyen kaynağa inmektedir. Şehir duvarını inşa edenler bu kuyunun sur duvarları içinde yer alabilmesi için oldukça çaba sarfetmişler. Yapılan düzenleme eski Frigya başkenti Midas şehrindeki su sisteminin kuyularını hatırlatmaktadır. Bu yerleşimin Helenistik/Roma Dönemi Panemoteichos yerleşimiyle fiziksel bir bağlantısı olmadığı gibi, daha erken bir tarihe ait olduğu da kesindir. Yerleşimde Hellenistik veya Roma dönemlerine ait çanak çömlek yoktur. Ancak kaba malların biçimleri (özellikle kantharoi) M.Ö.5. ve 4. yüzyıl mallarını anımsatmaktadır. Ayrıca belli bir alanda yoğunlaşmış boyalı (beyazımsı bir zemin üzerinde siyah ve kırmızı boya), meander ve diğer geometrik motiflerle bezeli çanak çömlek parçalarına rastlanılmıştır. Bunlar bize Frig ve Güneybatı Anadolu malları olarak adlandırılan ve 7.-6. yüzyıllara ait grubu hatırlatmaktadır. Bu geniş, istihkam edilmiş yerleşim Burdur Gölü ile Antalya arasındaki bölgede yer alan, M.Ö.1. binyılın ilk yarısına tarihlenen ve tamamen kendine özgü özellikleri sahip ilk yerleşimdir. Pisidia'nın yerleşim tarihiyle ilgili önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Ayrıca yerleşimden ve yerleşimin çevresinden Mezolitik Dönem'e ait 7 adet işlenmiş çakmaktaşı toplanmıştır (Çizim: 2). Bunlar kronolojik olarak, Karain'deki Paleolitik mağara yerleşimi ile Prof. Refik Duru tarafından Bademağaç'ta kazılmakta olan Erken Neolitik Dönem yerleşimi arasına denk gelmektedir. Tüm Panemoteichos haritası, erken ve geç akropolis surları da dahil olmak üzere, 1:1000 ölçekli tek bir pafta üzerine

çıkarılmıştır.

Ören Tepe'nin yaklaşık 2 km batısında kalan ovada yöre halkı tarafından Asar olarak isimlendirilen bir kayalık vardır. 1:25,000 ölçekli harita da Ören Tepe olarak adlandırılan bu yerleşim çıkıntılı bir sur ile çevrilidir. Detaylı bir araştırma gerçekleştirilerek, burasının Hellenistik Dönem'e ait bir kale olduğu ortaya konmuştur (1:500 ölçekli planı vardır). Yerleşim kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 300 metre, doğu-batı doğrultusunda ise yaklaşık 200 metre uzunlukta olup, kabaca armut biçimindedir. Surları üzerinde üç adet geniş, dikdörtgen kulesi vardır (Resim: 5). Panemoteichos'a bakan kısmında ise, ince işçilikli bir kapı girişi mevcuttur. İç kısmında ise, sur duvarına bitişik inşa edilmiş, kapıları caddeye açılan odalar mevcuttur. Diğer yapılar ise, caddenin diğer tarafında ve yerleşimin ortasına doğru inşa edilmişlerdir. Biri kuzeybatıda yer alan ve komutana ev olarak planlanmış olması muhtemel, diğeri ise yerleşimin tepe noktasında yer alan iki tane kayalara oyulmuş sarnıç tespit edilmiştir. Yerleşimin sivil bir yerleşim olduğunu düşünmüyoruz, çünkü burasının bir garnizon olduğuna dair pek çok işaret vardır. Boyut ve plan olarak birbirlerine çok benzeyen odalar, ailelerin yaşayabileceği evler gibi gruplandırılmamışlardır. Birkaç adet Hellenistik örnekten oluşan çanak çömlek ise oldukça az sayıda olup, yerleşimin sürekli olmadığını veya en düşük seviyede idame ettirildiğini ortaya koymaktadır. Geç Roma Dönem'inde, yerleşimin tepe noktasındaki Hellenistik duvarların üzerine geniş bir kilise (apsis, üç yan koridor, nartheks yok, sarnıç çevreleyen bir atrium; 1:100 ölçekli plan) inşa edilmiştir. Bu kalenin yapılmasındaki amacının iki önemli yolun kontrol altında tutulması olduğu açıkça bellidir. Bunlardan biri Pamfilya'dan başlayan ve Döşeme Boğazı'nı aşarak Panemoteichos ve Ariassos arasındaki ovayı keserek kuzeybatı doğrultusunda uzanan ve tekrar alçak bir boğaz olan Esek Devrent'i aştıktan sonra (*Anat.Studs.*44 (1994), 144) bugünkü Kızılkaya'yı geçip Comama'ya (ve sonuç olarak Lycus'daki Ladicea'ya) ulaşan yoldur. Diğeri ise, bugünkü Antalya-Burdur karayolunun biraz kuzeyinde yer alan, Boğazköy'e ismini veren dar boğazı aştıktan sonra, bugünkü Bucak'ı geçip Sagalassos'a ve dolayısıyla Anadolu'nun içlerine ulaşan yoldur. Ancak kalenin kim tarafından ve ne zaman inşa edildiği bu kadar açık değildir. Her ne kadar kalenin yerel Pisidia şehirlerinin kabulü olmadan devam ettirilmesi mümkün değilse de, tipik bir Pisidia yerleşimi olmadığı kesindir. Bu durumda M.Ö.2. yüzyılda kurulmuş olması olası istihkam edilmiş bir Attalid dönemi uç kalesi olduğu ve Pamfilya'da Attaleia kentinin kurulduğu dönemde Asya ile Pamfilya arasındaki yolun kontrolü amacıyla oluşturulduğu kesindir. Eğer böyle ise, bu kale Attalid dönemi krallarının Küçük Asya'nın gü-

neyindeki yaygın sömürgelerindeki askeri kontrolü nasıl sağladıklarını gösteren ilk önemli delildir.

SİA

Sezonun ikinci yarısını Pisidia'nın az bilinen şehri Sia'da çalışarak geçirdik. Bu yerleşim küçük bir köy olan Karaot'un yaklaşık 2 km doğusundaki çok sık ağaçlarla kaplı Taşdandam Tepesi'nde yer alır. 1892 yılında V.Bérrard tarafından bulunan yerleşim, 1957 yılında George Bean tarafından ziyaret edilmiştir. Kalıntıların yoğun ağaçlar altında gizlenmiş olması nedeniyle, yapılan kısa ziyaret yerleşimin kapladığı alanın kesin boyutlarının saptanması için yeterli değildir. İlk sezon yerleşimin tümüyle planının çıkarılmasından ziyade, belirli alanların kayıtlara geçirilmesi üzerine yoğunlaştık. Planın tümüyle çıkarılmasını ise 1996 yılına bıraktık. 1995 çalışması şu şekilde özetlenebilir:

1) Sur duvarları: Tepenin güney ve doğu yamaçlarında en iyi korunmuş durumdadırlar. Hellenistik duvarlara ait en az üç dönem (2.00 ila 1.30 metre arasında değişen kalınlıklarla ayırt edilmektedirler) tespit edilmiş olup, üç de kapı girişi dahil olmak üzere 8 adet kule detaylı olarak ve fotoğrafları çekilerek kayıtlara geçirilmiş ve 1:1000 ölçekli krokisi çıkarılmıştır (Resim: 6). Kulelerin çoğu ile, doğudaki ana giriş kapısı gibi, birçok kritik noktanın yontma kare taşlarla inşa edildiği saptanmıştır (en iyi örnek için *Mediterranean Archaeology* 4 (1991), 150 levha 10.2). Ariassos'da olduğu gibi, Sia'nın da batı tarafında Hellenistik Dönem duvarları ya tamamiyle yıkılmış durumdadır ya da Roma Dönemi'nde başka yapılara dahil edilmiştir. Duvar hattı birkaç istisnai durum dışında takip edilebilmektedir.

2) Bouleuterion veya meclis binası (*Mediterranean Archaeology* 4 (1991), 152 levha 12.2). Hellenistik Dönem'e ait olduğu anlaşılan bu yapı yerleşimin batı yamacının orta kısımlarında, Hellenistik sur duvarlarının olası hattı içinde yer almaktadır. Yapının içinde düz bir çizgi üzerinde yer alan yedi sıra oturak bir merdivenle asimetrik olarak bölünmüştür. Planı (1:100) ve kesit profili (1:50) çıkarılmıştır. Yapılan ön incelemeler orijinal plan ve düzenle ilgili pek çok sorunu ortaya koymuştur. Boyutu ve konumu, bu yapının fonksiyonu açısından en azından Ariassos'daki Hellenistik bouleuterion ile kıyaslanabileceğini önermektedir (*Anat.Studs.* 41 (1991), 161 Şekil.2).

3) Merkezi tapınak alanı ve "Sebasteion". Yerleşimin batı yamacının eteklerinde, Hellenistik şehir duvarlarının dışında Roma Dönemi şehrine ait bir kamu alanı vardır (1:100 ölçekte tümüyle plan-

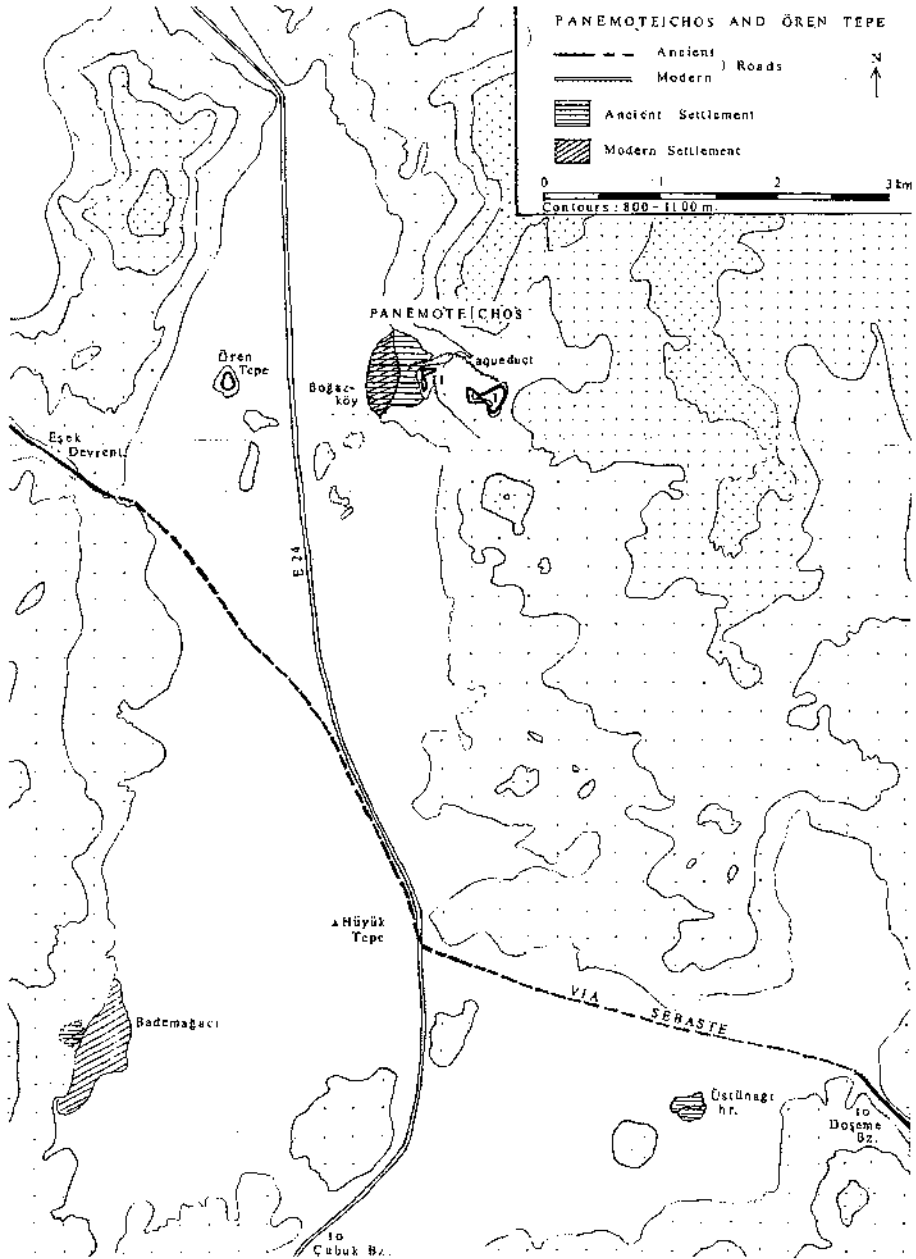
lanmıştır). Bu alanın doğu tarafında bir sıra halinde yer alan üç adet in antis tapınak bulunur. Bunlardan biri ancak temel seviyesine kadar korunagelmıştır. Diğer ikisi ise oldukça iyi durumdadır; hatta en büyük olanı çatı seviyesine kadar korunagelmıştır. Bu tapınağın kalkan ile dekore edilmiş üçgen biçimli sivri tepeliği, sıvalı moloz taşlarıyla yapılmış tonozlu çatıyı gizlemektedir (Resim: 7). Bu tapınağın Geç İmparatorluk Dönemi'nde, olasılıkla M.S.3. yüzyılda yeniden inşa edildiğini tahmin etmekteyiz. Yapı, bitiş noktasında çoğunlukla bir lahit yer alan bir platforma sahip geniş bir hereoonu hatırlatan özelliklere sahiptir. Diğer iki tapınak daha basit şekilde yontma kare taşlarla inşa edilmişlerdir (1:20, 1:50 ölçekli planları, kesitleri ve dikey resimleri çıkarılmıştır). Tapınakların karşısında dört basamak merdivenle ulaşılan yüksek bir podyum vardır. Podyumun diğer üç kenarında üzerinde yazıtlar olan heykel kaideleri vardır (1:20 ölçekte planı ve dikey resmi çıkarılmıştır). Yazıtlar (ki, bir kısmı Bérard tarafından yayınlanmıştır) Sia'da yaşayanlar tarafından Septimius Severus, Caracalla, Geta ve kraliyet ailesinin isimleri taştan silinmiş iki mensubuna ve daha sonraları Gallienus'a ithaf edilmiştir. Ölçek ve plan olarak (heykeller küçük bir açık alanın çevresinde yer almaktadır) bu imparatorluk anıtı yakın bir geçmişte Prof.Jale İnan (Neue Forschungen zum Sebasteion von Bubon und seinen Statuen, Akten des zweiten internationalen Lykien-symposions, D.Ak.Wien 231 (1993, 213-39) tarafından kazılmış (bronz heykelleri çalıdıktan sonra) ve yayınlanmış kuzey Likya şehri Bubon'daki Sebasteion'a benzemektedir (Resim: 8). Ayrıca bu alan yerel halka ait heykellerin sergilendiği bir alan olarak da düzenlenmiştir. Heykeller yüksek altar biçimli kaideler üzerinde yer alır. Bu kaideler ise tapınakların çevresindeki yüksek taş platformların üzerine yerleştirilmişlerdir (1:20 ölçekli dikey resimler çıkarılmıştır) (Resim: 9). Bu standart özelliklere sahip şeref anıtının kuralı bozan tek istisnai özelliği ön yüzü düz olarak kesilmiş bir sütundur. Sütunun düz kesilmiş ön yüzeyinin üzerinde bir ağacın kenarında ayakta duran bir erkek figürü kabartma olarak resmedilmiştir. Belki de bu Apollo ve Daphne'yi simgelemektedir (Resim: 10).

4) Yukarıda anlatılmış olan tapınak alanı, şehrin başlıca nekropolislerinden birine yol vermektedir. Bu Nekropoliste oldukça iyi durumda korunagelmış pek çok inşa edilmiş mezar vardır. Ayrıca burada en az üç tane de kaba taşlar kullanılarak yapılmış yaklaşık 5-6 metre çapında tümülüs bulunmaktadır. Bu tümülüslerin ortasında ise, dikdörtgen biçimli küçük odalar vardır. Pisidia'da daha önce bu tip örneklerle rastlanılmamıştır, ancak yakın benzerleri kuzey Likya'daki Balboursa'dan bilinmektedir. Nekropolisin detaylı olarak kayıtlara geçirilmesi 1996 yılına

birakılmıştır; ancak mezarlığın kenarında yer alan ve şehitlik olması muhtemel büyük bir kilisenin 1:100 ölçekli planı çıkarılmıştır. Bu kilise kabaca kesilmiş taşlarla yapılmış bir duvarla çevrili geniş bir alanın ortasında yer almaktadır. Alana giriş ise basit, kemerli bir kapı ile sağlanmaktadır. Kilisenin çok iyi durumda korunmuş bir apsisi vardır. Apsisin iki yanında ise pencereleri olan özel ibadet yerleri vardır. Apsisin batısındaki nefin üzerinde bir kuleye ait olabilecek izler saptanmıştır. Üç yan geçit birbirlerinden payandalar ile ayrılır, orta nefe girişi sağlayan ince işçilikli kapı daha erken bir yapıya aittir ve yeniden kullanılmaktadır. Kilisenin ayrıca bir narteksi ve vaftiz ayını için ayrılmış kısma su sağlamak amacıyla kullanılmış olması olası bir dış sarnıcı vardır. Ana bazilikanın güney tarafındaki kabaca inşa edilmiş kare odanın vaftiz odası olması olasıdır. Kuzey tarafında ise, apsisi olan münferit bir başka şapel vardır. Bu kiliseye tümüyle bakıldığında şehrin içinde yer alan diğer iki kiliseden (bir tanesinin 1:100 ölçekli planı çıkarılmıştır) daha iyi korunmuş durumda olduğunu görüyoruz.

Her ne kadar Sia yalnızca yazıtlardan ve M.S.6. yüzyılda Hierocles tarafından Synekdemnos'da bahsedilmiş olması mümkün bir şehir olsa da, bir arkeoloğun ilgisini çekebilecek birçok özelliğe sahiptir. Orman her ne kadar kalıntıların üstünü kapamışsa da, evlerin, sarnıçların, caddelelerin, mezarlıkların, kamu yapılarının ve duvarların oldukça iyi durumda korunmasına olanak sağlamıştır. Bu yerleşimde gerçekleştirilecek yoğun bir sezon, Geç Hellenistik ve Geç Antik dönemler arasında yöre halkının yaşamı hakkında bize oldukça önemli bilgiler sağlayacaktır.

Dağbeli ile Karaot arasında uzanan yol üzerinde daha birçok başka antik yerleşim kayıtlara geçirilmiştir. Bunlardan en önemlisi Dağbeli'nin yaklaşık 3 km kuzeydoğusundaki Üstünagi Harabesi'ndeki yaklaşık 300 x 400 metre boyutlarındaki geniş bir köy yerleşimidir (Hellenistik, Roma, Geç Roma ve İslami dönemlere ait perdahlı çanak çömlek; küçük bir kahramanlık anıtı ve Ariassos ve Panemoteichos'da olduğu gibi kayalara oyulmuş mezarlar). 1996 yılında Sia'da çalışmalara devam edilecektir.

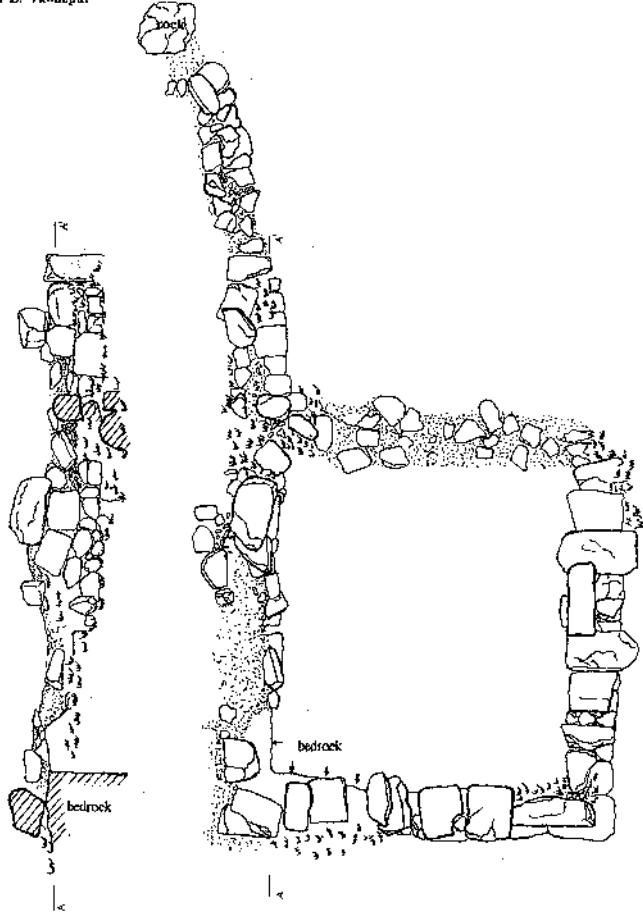
Harita I: Panemoteichos, Ören Tepe ve çevresi

PISIDIA SURVEY - PANEMOTEICHOS 1995

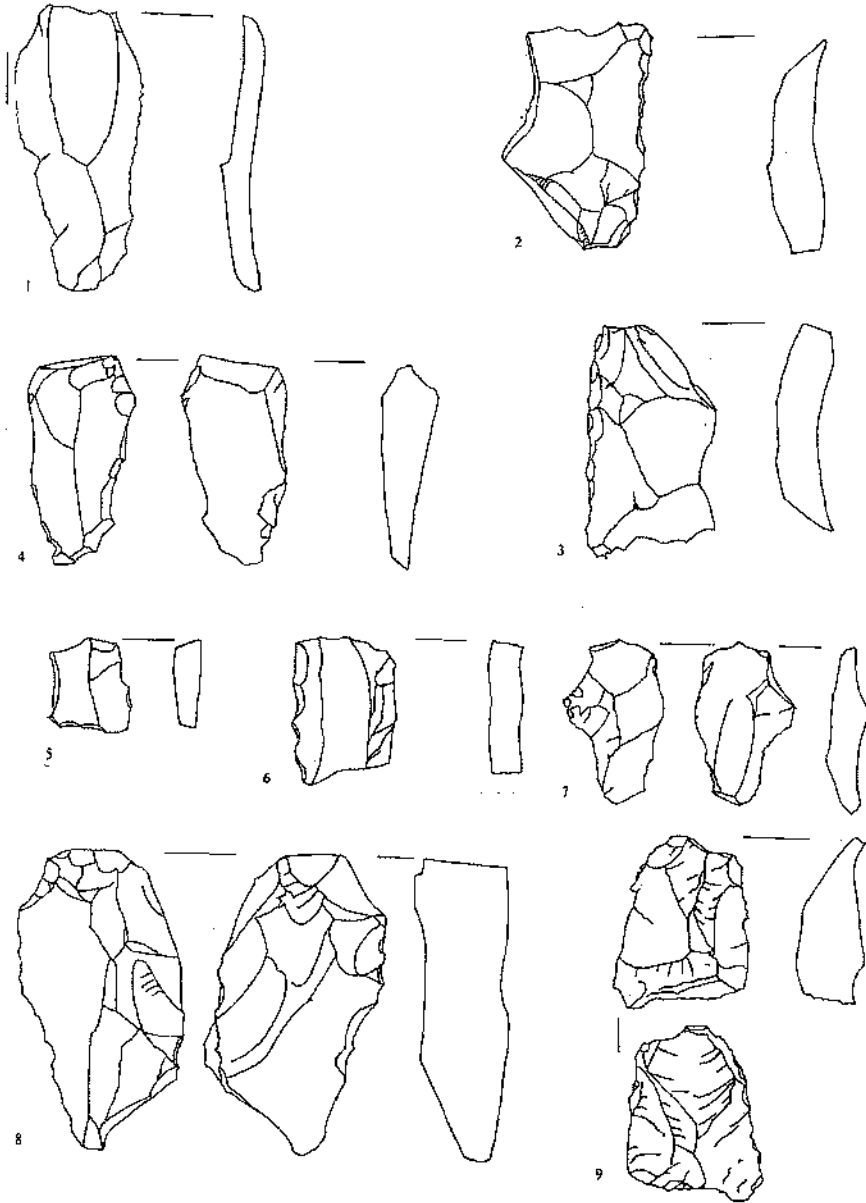

TEMPLE

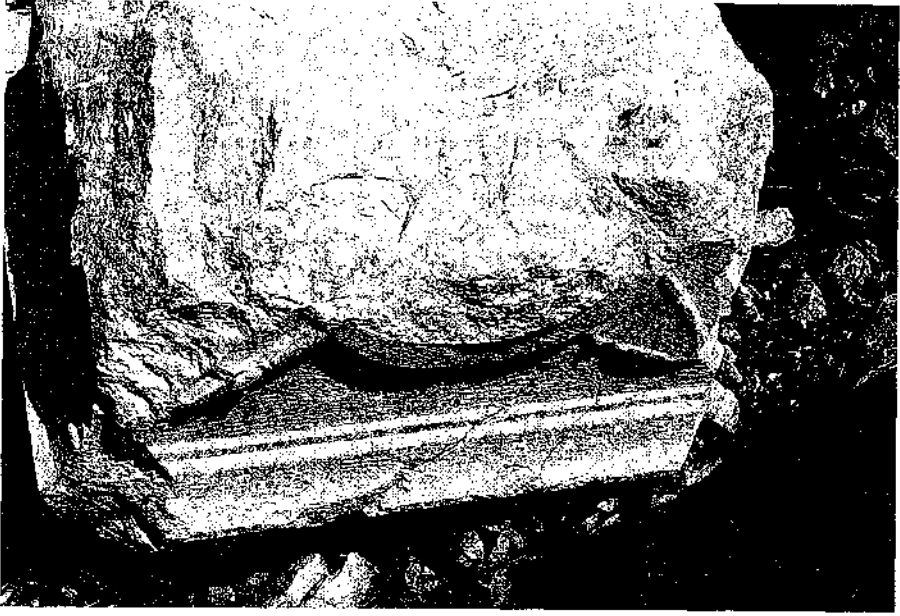
measured and drawn by V. Köse and L. Vandeput

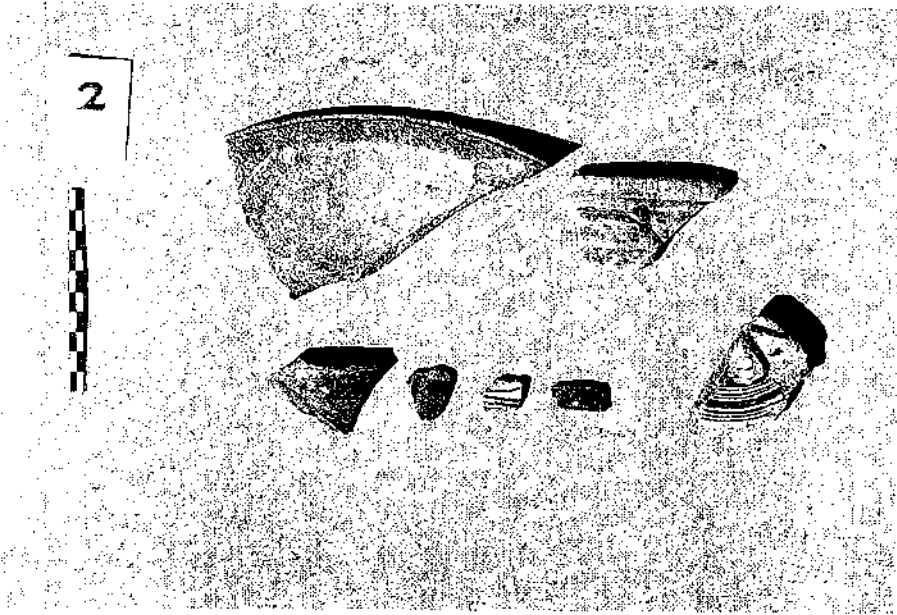
Çizim 1: Panemoteichos, Arkaik tapınağın planı

Çizim 2: Panemoteichos. Mezolitik çakmaktaşıları

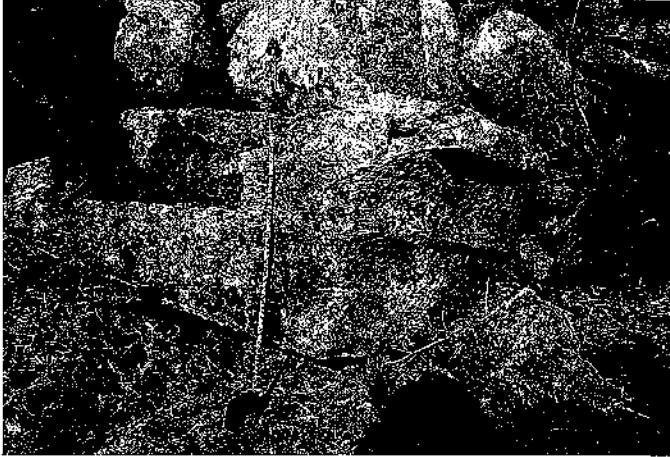
Resim 1: Kaynar Kale, Ostotek

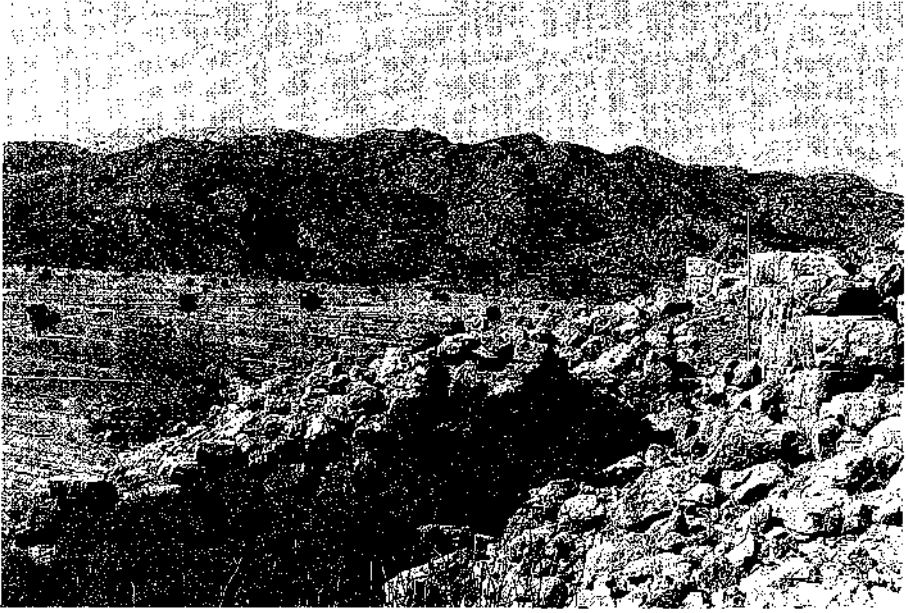
Resim 2: Panemoteichos. M.S. 12-13. yüzyıl çanak çömlek parçaları

Resim 3: Panemoteichos. Kayalara kesilmiş su yoluna ait bir kısım

Resim 4: Panemoteichos. Arkaik tapınağın geison parçası

Resim 5: Ören Tepe. Sur ve güneydoğusundaki kule

Resim 6: Sia. Akropoldeki Geç Hellenistik surları

Resim 7: Sia. Roma tapınağındaki kalkan kabartması

Resim 8: Sia. İmparatorluk anıtı M.S. 3. yüzyıl

Resim 9: Sia. Roma agorasındaki heykel kaideleri ve koltukları

Resim 10: Sia. Figürlü bir sütun

KIBYRA 1995

*Thomas CORSTEN **

Während der im Jahre 1995 durchgeführten etwa zehntägigen Reise in dem vermutlichen antiken Stadtgebiet von Kibyra in den Ilce Gölhisar und Tefenni sowie eines Besuches im Museum von Burdur konnten über einhundert Inschriften aufgenommen werden, von denen ungefähr siebenzig noch unpubliziert sind¹. Da ich aufgrund der Kürze der Zeit, die mir zur Verfügung stand, weniger als die Hälfte des Gebietes bereisen konnte, ist nach Abschluß der Arbeiten mit einer insgesamt sehr hohen Zahl neuer Inschriften zu rechnen.

Das vermutliche antike Stadtgebiet von Kibyra besteht aus zwei Tälern, die grob kreisförmig von Bergen eingeschlossen und nur durch einen hochgelegenen Paß untereinander verbunden sind. Im südlichen Tal ist Kibyra selbst, während im nördlichen Tal die modernen Städte Tefenni und Karamanlı liegen; in der Antike gab es dort einige große Güter und Dörfer, auf die ich noch zurückkommen werde. Im folgenden möchte ich einige der wichtigsten Neufunde bzw. revidierten Inschriften vorstellen und beginne dabei in Kibyra selbst.

Die Ruinenstätte von Kibyra beim heutigen Ort Gölhisar ist immer noch sehr reich an interessanten und bislang unpublizierten Inschriften und anderen Monumenten. In einer der Nekropolen kamen Bruchstücke von Gladiatorenreliefs zu Tage, die schon erwähnt, aber offenbar noch

(*) Dr. Thomas CORSTEN, Institut für Altertumskunde Universität Zu Köln Albertus-Magnus Platz 50923 Köln-ALMANYA

(1) Danken möchte ich der Antikenverwaltung für die Erlaubnis, den Survey durchführen zu können, und der Regierungsvertreterin Tamay Tekçam für ihre tatkräftige Unterstützung. Daneben gebührt auch wieder Thomas Drew-Bear Dank, der mir wie schon im Vorjahr in Laodikeia seine Erlaubnis für Kibyra abgetreten und mich dazu mit einer Liste von teilweise noch unpublizierten Inschriften und ihren Fundorten versehen hat.

nicht publiziert sind (Abb. 1, 2)². Daneben fanden wir eine Grabsäule, die sich von den normalen Grabsäulen dieser Gegend durch das äußerst sorgfältige und feine Relief einer Büste über der Inschrift abhebt (Abb. 3).

In einer verstürzten Mauer konnte ich zwei Inschriften überprüfen, die schon lange publiziert sind und von L. Robert zu einem Text kombiniert wurden³. Dabei stellte sich heraus, daß es sich nicht um eine Inschrift handeln kann, sondern daß es zwei voneinander unabhängige Texte sind. Denn die zwei Blöcke, auf denen die Inschriften stehen, sind durch einen unbeschriebenen Stein voneinander getrennt. Beide Inschriften sind stark zerstört; aber es ist noch erkennbar, daß es sich um Danksagungen an Asklepios und einen Arzt handelt.

Zwischen Tefenni und Gölhisar wurde ich auf einen Felsen aufmerksam gemacht, der mit einer großen Anzahl von Reiterreliefs bedeckt ist. Der Felsen ist schon im letzten Jahrhundert von Collignon erwähnt worden, auf den sich bis zu L. Robert zahlreiche Gelehrte berufen⁴; allerdings ist die bisherige Publikation mager. Unter jedem Relief hat einst eine Inschrift gestanden, was man heute noch gerade erkennen kann; zu lesen sind die Texte leider nicht mehr (Abb. 4).

In einem Teegarten in Tefenni befand sich der Architravblock eines Heroons mit einer Datierung nach der Ära von Kibyra, wobei die Zahl allerdings nicht mehr erhalten ist (Abb. 5). Interesse beansprucht er dennoch, da schon Ramsay einen ähnlichen Block in einem nahe gelegenen Dorf gefunden hatte, dessen erhaltene Datierung er jedoch falsch gelesen haben muß, denn er schreibt: ΣQP, also hätten wir zwei Hunderter (200 u. 100) und einen Zehner (90)⁵. Zufällig ist der Stein noch im selben Ort erhalten (Abb. 6), und es stellte sich heraus, daß die erste Ziffer kein Sigma sein kann, sondern ein Stigma (also 6); zudem war auch der Zehner falsch gelesen, denn es handelte sich nicht um ein Koppa, sondern um ein Lambda, also 30. Dadurch ist der Architrav jetzt genau datiert, und zwar ins Jahr 136 der Kibyrischen Ära = 160 n. Chr.

(2) W. Kubitschek/W. Reichel, *Anzeiger der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 30, 1893, 105.

(3) L. Robert, *Études anatoliennes* (Paris 1937) 384-389.

(4) M. Collignon, *Bull. corr. hell.* 2, 1878, 366/7; 4, 1880, 291-295; L. Robert, *Hellenica* III (Paris 1946) 68.

(5) W. M. Ramsay, *Cities and Bishoprics of Phrygia* I 1 (Oxford 1895) 308 Nr. 17.

In diesem Gebiet, zwischen den modernen Orten Tefenni und Karamanli, waren in der Antike mehrere Dörfer und Landgüter gelegen. Vor allem eine Familie mit dem weitverbreiteten Gentiliz *Calpurnius* verfügte über ausgedehnten Landbesitz. Es sind schon zahlreiche Inschriften bekannt, die diese Familie bzw. ihre Sklaven nennen, deren Menge durch einige Neufunde noch vermehrt worden ist. Vor allem im modernen Dorf Sazak konzentrieren sich sowohl Texte mit Bezugnahme auf diese Familie als auch vielfältige andere Funde, darunter große, sehr sorgfältig bearbeitete Architekturblocke, so daß ich annehme, daß in der Antike dort der Familiensitz der *Calpurnii* gelegen hat. Zwei der dort vorhandenen Inschriften seien hier vorgestellt; sie nennen beide Personen, die schon durch andere Texte aus Sazak sowie dem benachbarten Karamanli belegt sind. Die eine Inschrift enthält lediglich den Namen eines Marcus Calpurnius Epinicus Neos im Nominativ (Abb. 7). Dieser Mann und seine Frau Calpurnia Mystice begegnen in einer anderen Inschrift, die Collignon im letzten Jahrhundert in Karamanli aufgenommen hat⁶. Ein M. Calpurnius Epinicus ohne „Neos“, also wohl sein Vater, war nach Ausweis eines ebenfalls von Collignon publizierten Textes aus demselben Sazak μισθωτής, also Pächter, mehrerer Gebiete um Alastos: τῶν περὶ Ἄλαστον τόπων⁷. Als Gutsherr ist ein gewisser M. Calpurnius Longus genannt. Derselbe Gutsherr wird auf der zweiten neuen Inschrift genannt, aber diesmal heißt der Pächter L. Calpurnius Salvius, der dazu aber auch noch als ἐπίτροπος bezeichnet wird: ἐπίτροπος καὶ μισθωτής τῶν τόπων (Abb. 8). Aus diesen Inschriften und noch einigen anderen, schon publizierten Texten geht hervor, daß M. Calpurnius Longus, der in Alastos, also vielleicht in nächster Nähe des heutigen Sazak, wohnte, Teile seines umfangreichen Gutsbesitzes an mehrere seiner Freigelassenen verpachtete hatte.

Aus der Nähe, nämlich aus Karamanli selbst, stammen weitere interessante Inschriften. Darunter:

- eine Weihung mit der Nennung einer bisher unbekannten Muttergottheit, der Μήτηρ Ἀλασσηνῇ, deren Beiname an den gerade genannten antiken Namen des dort gelegenen Ortes "Alastos" erinnert (Abb. 9);

(6) M. Collignon, *Bull. corr. hell.* 2, 1878, 263 Nr. 16 (W. M. Ramsay, *Cities and Bishoprics I* 1, 305 Nr. 102). Der Stein steht heute im Garten des Museums Burdur, Inv. 7246.

(7) M. Collignon, *Bull. corr. hell.* 2, 1878, 173/4 Nr. 6; J. R. Sitlington Sterrett, *An Epigraphical Journey in Asia Minor (Papers of the American School of Classical Studies at Athens 2, 1883/4; Boston 1888)* 111 Nr. 78; A. H. Smith, *Journ. Hell. Stud.* 8, 1887, 226/7 Nr. 4; W. M. Ramsay, *Cities and Bishoprics I* 1, 307 Nr. 114; 314 (IGR IV 894).

- in der Nähe muß ein Ehrenmonument gefunden worden sein, welches aus einem breiten Pfeiler bestand, auf dem eine mit leicht gerundeten Seiten versehene Deckplatte lag. Auf der Vorderseite steht eine mit schlechten Buchstaben äußerst nachlässig eingemeißelte posthume Ehreninschrift, die drei Personen nennt. Und oben auf der Plattform sind drei Zapflöcher angebracht, die auf drei unterlebensgroße Statuen der Geehrten schließen lassen (Abb. 10-12).

Zusätzlich zu den heute noch in den Dörfern befindlichen Monumenten ist in den letzten Jahren eine große Anzahl von Inschriften aus Kibyra und Umgebung in das Museum von Burdur geschafft worden. Darunter befinden sich zwei Grabstelen, die sich sowohl im Relief als auch im Text, den Buchstabenformen der Inschrift und der Datierung nach einer Ära so genau gleichen, daß sie aus derselben Werkstatt stammen werden. Die eine Stele wurde von einer Frau für ihren Mann und ihre Kinder errichtet, und das Relief zeigt zwei männliche und zwei weibliche Figuren. Die andere Stele, die schon von David French gesehen und erwähnt wurde⁸, stellte ein Mann für seine Frau, seine Eltern und seine Schwester auf; dementsprechend stellt das Relief einen Mann und drei Frauen dar. Zusätzliches Interesse kann die Inschrift beanspruchen, die ein bisher unbekanntes Ethnikon Saragandeus nennt. Des weiteren hat man im Museumsgarten ein Taufbecken wieder aufgebaut, welches zu einem großen Teil aus antiken Spolien errichtet war, von denen zwei eine Inschrift tragen. Es sind Weihungen; einmal an Θεοὶ Μεγάλοι συννόοι, und die andere richtet sich an einen Κύριος ἄνω Θεός genannten Gott.

Diese und die übrigen im Jahre 1995 gefundenen Inschriften werden zusammen mit den zu erwartenden Ergebnissen der nächsten, für die Jahre 1996 und 1997 geplanten Surveys in ein Inschriftencorpus aufgenommen, welches auch die schon publizierten Texte und das in Wien bei der Kleinasiatischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrte Material der Reisenden des 19. und frühen 20. Jahrhunderts umfassen wird.

(8) D. French, *Anat. Stud.* 11, 1984, 11.

Abb.: 1

Abb.: 2

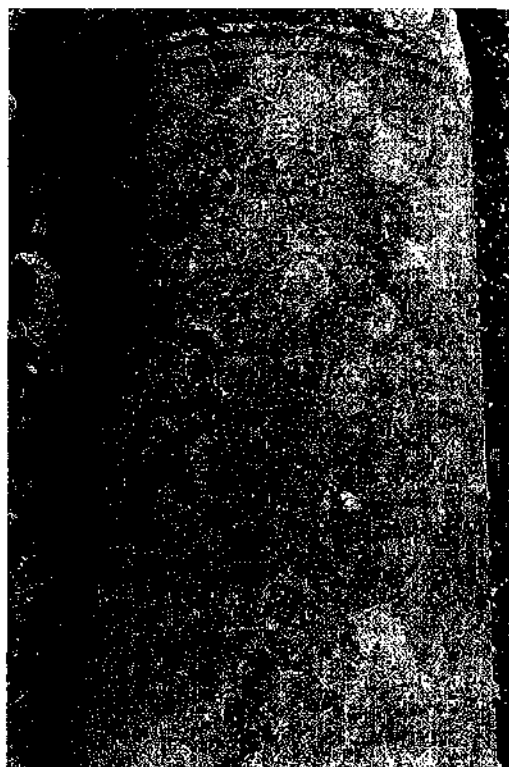

Abb.: 3

Abb.: 4

Abb.: 5

Abb.: 6

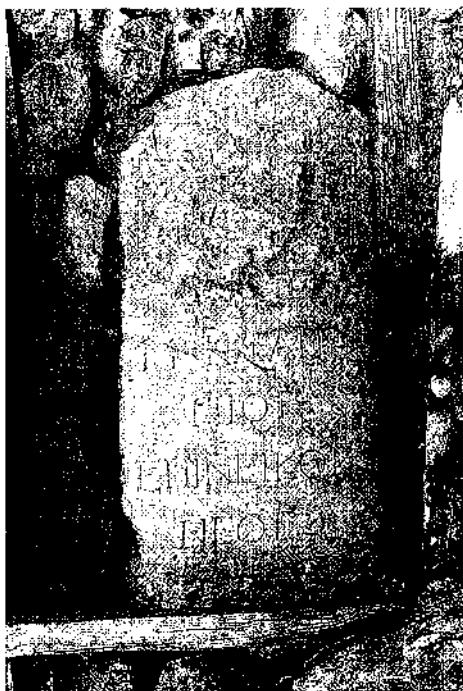

Abb.: 7

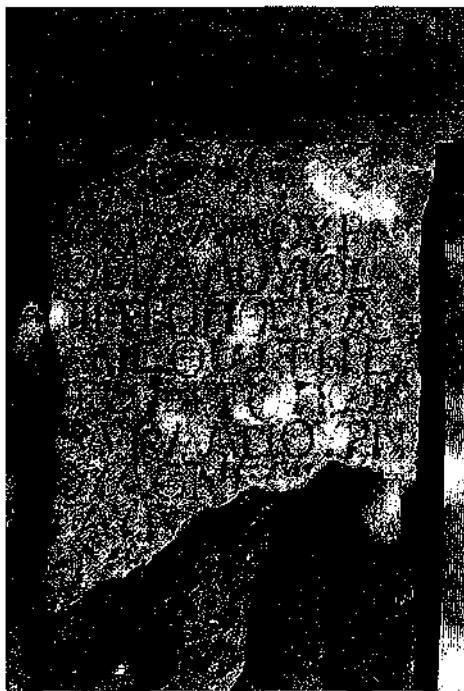

Abb.: 8

Abb.: 9

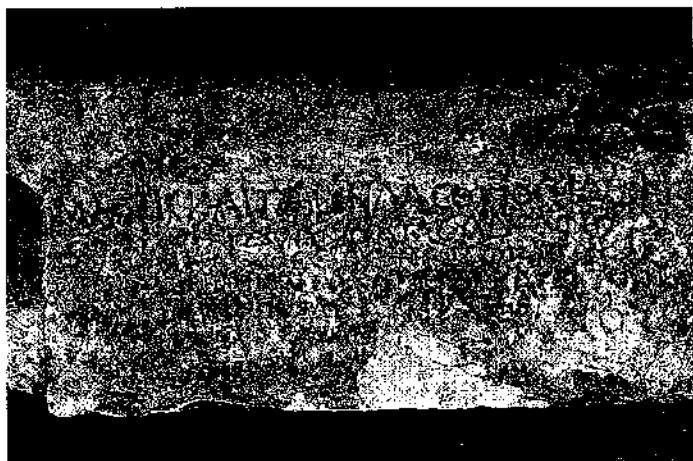

Abb.: 10

Abb.: 11

Abb.: 12

PİSİDİA ANTİOCHEİASI'NDAN YENİ YAZITLAR

*Thomas DREW- BEAR **

1995 yılında bana araştırma imkanı tanıyan, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün başta Sayın Genel Müdürü olmak üzere, Tüm çalışanlarına içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Yalvaç Müzesi'nde ve örenyerinde yürüttüğü çok başarılı çalışmaları sırasında bulunduğu Latince ve Yunanca yazıtların yayın hakkını bana veren Yalvaç Müzesi Müdürü Sayın Dr.Mehmet Taşlıalan'a yürekten teşekkürlerimi sunarım.

Bugüne kadar ele geçen yazıtlardan Antiocheia şehri hakkında bilgi veren metinlerin en erkeni Augustus dönemine ait olanlarıdır. Augustus, Homanadenses isimli yerli Pisidia halkına karşı yaptığı uzun savaştan zaferle çıktıntan sonra; Hellenistik bir şehir olan Antiocheia'da bir Roma kolonisi kurdu. Milattan Önce 25 civarında, Ligio V.Gallica ve Legio VII'den oluşturulan emekli Roma askerleri, birlik halinde Augustus tarafından Antiocheia'ya yerleştirilmişlerdi. Bunlardan Legio V Gallica, Roma Cumhuriyeti'ne son veren iç savaş boyunca İmparator Marcus Antonius'un emirlerindeydi, Legio VII ise Augustus ordusunda görevli idi.

Bu iki legionları, Antiocheia'da ispat eden bütün yazıtların kopyalarını aldım ve fotoğraflarını çektim. Antiocheia harabeleri ilk defa 1900'lü yıllarda W.M.Ramsay ve Michigan Üniversitesi'nden D.M. Robinson taraflarından araştırılmıştır. Bu kazıların sayesinde birçok araştırmacının gördükleri metinlerin sayısı oldukça artmıştır. Son zamanlarda hem Dr.Mehmet Taşlıalan sorumluluğunda başlatılan kazılarda hem de benim yüzey araştırmalarımnda, daha başka yazıtlar bulunmuştur. Ayrıca bizden önce çalışmış olan meslektaşlarımın ya-

(*) Prof.Dr.Thomas DREW-BEAR, Directeur de Recherche, C.N.R.S. 31 rue Royale, 69001 Lyon-FRANCE

yınladığı metinlerin fotoğrafları çekilip, tekrar gözden geçirildi. Yüzey araştırmalarım süresince kısmen antik akropolde, kısmen akropolin altında Anthios (yani Yalvaç Çayı) Nehri yakınlarında yer alan modern kasabada, kısmen çevresindeki köylerde Augustus dönemine ait olan yazıtları bulduk.

Böylece Antiocheia şehri içinde ve çevresinde bulunan köylerde yayımlanmamış Roma kolonisinin kuruluşuna katılmış olan emekli askerlere ait beş adet mezar stelinini saptadım. Antiocheia'nın bu en eski yazıtları konusunda biraz bilgi vermenin yararlı olacağı kanısındayım.

Antiocheia'nın güneybatısında ve 7 km uzaklıkta bulunan Hüyükli Kasabası'nın bir sokağında 1888'de J.R.S.Sterrett tarafından yayınlanmış bir yazıt halen aynı sokakta bulunmaktadır (Resim: 1). Bir kapının yanında oturma yeri olarak kullanılan bu taşta, Sterrett tarafından bahsedilmemiş iki legion standartı, aşınmış dörtgen bir blok üzerine tasvir edilmiştir. Yazıtın tercümesi: "Servius'un oğlu Sergia tribus üyesi olan, VII legion'un emekli askeri Titus Cissonius burada yatıyor." Sergia tribus üyesi olduğundan dolayı, bu askerin ailesi Antiocheia'nın yerlilerinden idiler. Eğer VII legion düşünüldüğü gibi garnizon olarak yeni kurulmuş Galatya vilayetinde hizmet görmüş olsaydı, o zaman bu asker, koloniyi kuranların bir ferdi olurdu ve emekli olduktan sonra kendi memleketine tekrar dönüp yerleşmiş olurdu.

İkinci ve son olarak bilinen VII legion'a ait olan yazıt, W.M.Ramsay tarafından yayınlanmıştır (Resim: 2). Lucius Coelins isimli bu mezar stelinin sahibi, VII legion'un emeklisi olarak değil, asker olarak tanıtılıyor, fakat R.Syme, bu hususta böyle bir farklılığın önemli olmadığını vurgulamaktadır. Bu yazıtı dayanarak bazı meslektaşlar, VII legion'un Antiocheia civarında garnizon olarak kaldığını düşünmektedirler. Fakat hiçbir arkeolojik buluntu ele geçemediğinden bu varsayım şimdilik inandırıcı değildir. Çünkü sözü geçen bu iki yazıttan böyle bir sonucu çıkarmak, anılan yerde kapsamlı bir kazı yapılmadan bu görüşü ileri sürmek olası değildir.

Legion V.Gallica ise şimdiye kadar bu birliğe ait olan sadece dört emekli askerlerin isimleri Antiocheia'da biliniyor idi. Bütün bu yayınlanmış taşları yeniden buldum ve Antiocheia'dan veya civarındaki köylerden beş adet yeni Augustus dönemine ait olan metinleri topladım. Bunların bazılarının üzerinde duralım.

Dibek taşı olarak kullanılmış olan ve 1914 yılında Ramsay tarafından yayınlanan (Resim: 3), şimdi ise Yalvaç Müzesi bahçesinde ser-

gilenen üçgen alınlık içinde, solunda bir sepet, sağında ise bir kollu ve anahtarlı kutu kabartmaları görülmektedir. Bunların ortasında dikdörtgen şeklinde olan bir kalkan, arkasında bir kın içinde kılıç bulunuyor. Elbette bu taşın bir başka taşın üzerinde bulunduğu düşünülebilir. Stel üzerindeki metnin tercümesi şu: "Legio V Gallica'nın emeklisi ve quaestor'un katibi Lucius Pomponius Niger eşi Vibia ile birlikte Urbanus tarafından toprağa verilmiştir." Katip olduğundan Antiocheia'da üst seviyede biri olmadığını doğrulamaktadır.

Antiocheia'da St. Paul Kilisesi'nin kuzeyindeki avlu içinde çok iyi korunmuş üstü yivli sütun, Dr.Mehmet Taşlıalan tarafından meydana çıkarılmıştı. Yivlerin kısmen altında üç satırlı bir mezar yazıtı yer alıyor. Tercümesi şöyle: "Publius'un oğlu, Sergia *tribus* üyesi, Legio V Gallica'dan Marcus Ceius burada gömülmüştür. Elveda." Diğer gördüğümüz yazıtlardaki gibi, verilen tek isim bu metnin erken döneme ait olduğunu gösteriyor. Ceius ismine çok nadir rastlanıyor, Sadece İtalya'nın orta bölgelerinde yani Etrüskler'in memleketinde örneklerini bulmak mümkündür.

Antiocheia'ya ait en erken yayınlanmış yazıtlardan birisini, O.Von Richter Yalvaç'ın bir çeşmesinde 1822 yılında buldu. Bu dikdörtgen blok, şimdi Yalvaç Müzesi'nin bahçesinde korunmaktadır(Resim: 4). "Marcus'un oğlu Sergia *tribus* üyesi Legio V.Gallica'dan emekli asker Marcus Tiberius" ibaresi yer almaktadır. Soyadı olarak çok nadir olan Tiberius ismi elbette Etrüsk kökenli olmalıdır.

Antiocheia'nın 17 km güney-batısında bulunan Tokmacık Köyü'nde, bir ev duvarında yerli kireç taşından, dört panolu, üçgen alınlıklı kapı şeklinde bir mezar taşı bulunmaktadır. Soldaki üst panoda bir tokmak ve sağda bir kilit kabartması yer alırken, alttaki panolar kabartmasızdır. Bu çok erken döneme ait yapıt örneklerini temsil etmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu kapı taşı motifi zaten, Orta ve Kuzey İtalya'dan gelen askerler tarafından Roma Cumhuriyeti döneminde Frigya'ya ithal edildiğine işaret etmektedir. Hiç şüphesiz bu taş, tek olarak dikilmiş değildir. Tam tersine, bir mezar odasına sahip olan bir anıtın ön cephesi idi.

Kapının sol ve sağında üç satırlık bir yazıt, bu mezar sahibinin kim olduğunu bize açıklamaktadır. Tercümesi şöyle: "Parmalı emekli asker Quintus Vibius Aquila, azad tarafından vasiyetnamesine göre toprağa verilmiştir." Bu asker, Kuzey İtalya'da bulunan Roma kolonisi olan Parma kökenli idi.

Yalvaç'ın 10 km batısında bulunan Eyüpler Köyü'nün bir çeşmesinde dikdörtgen bir blokta, Antiocheia askerleri arasında ilk kez bir subaya rastlıyoruz. Fakat bu şaşırtıcı değildir, çünkü bu koloninin kuruluşunda askerler birlik halinde buraya yerleştirildiler. Yazıtın tercümesi: "Publius'un oğlu, Sergia *tribus* üyesi legio V Gallica'nın üçüncü birliğinde yüzbaşı Quintus Mannaesus". Mannaesus ismi bunun dışında başka yazıtlarda veya edebi metinlerde geçmez. Bu isim sadece Orta İtalya'da karşılaşılan isimlerdendir.

Yalvaç'ın 14 km batısında yer alan Celeptaş Köyü'nün cami duvarında siva altında kalmış, güçlükle okunabilen bir yazıt bulunmaktadır. Bu, iki kardeşin mezarıdır. Sol tarafında "Publius'un oğlu, Sergia *tribus* üyesi, legio V Gallica'dan Publius Carbo", sağ kısmında ise "Legio V Gallica'dan emekli asker Gaius Carbo"yu bize tanıtmaktadır. Bu isme yine çok nadir rastlanır. Fakat Varro, Ciso, Piso gibi diğer örnek isimlerle bunu karşılaştırabiliriz.

Burada görülen mezar taşları birbirinden çok farklıdır: Büyük mezar anıtlarına ait olan dikdörtgen bloklar, yivli bir sütun, iki legion standartları arasında bir pano, kapı tipli steller v.s. Bu büyük farklılık, yeni kurulmuş Antiocheia koloni halkının, yerli bir stili geliştirmek için yerterince zamanlarının olmadığını gösterir.

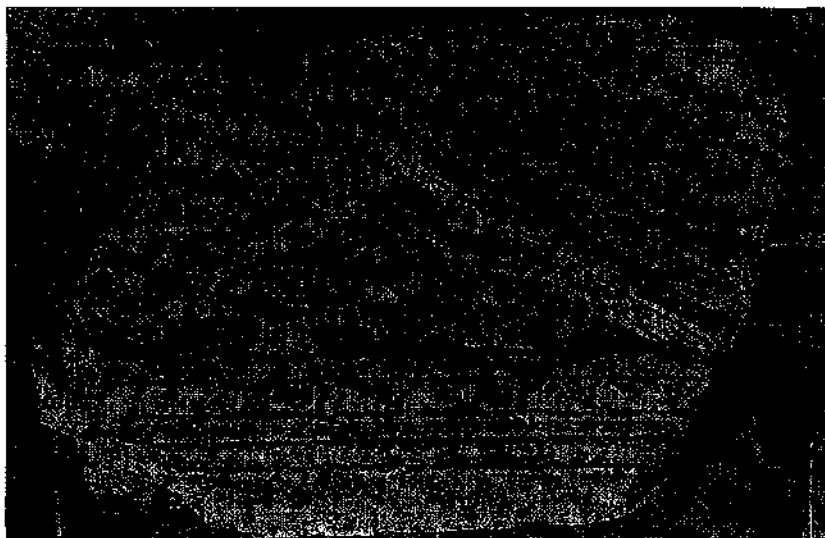
Metinlerin hepsi kısa, fakat çok düzgün bir şekilde yazılmıştır. Bu mezarlarda geçen kişi adları, askerlerin nereli olduğunu meydana çıkarıyor. Yeni bulduğum yazıtlarda sadece legio V Gallica'nın emekli askerlerinin isimleri ortaya çıkıyor. Öncekilerin dışında VII legion'dan hiçbir yeni iz yoktur. Böylece Antiocheia kolonistlerinin iç ve Kuzey İtalya'dan göç ettikleri ortaya çıkmaktadır. Bu isimler çok nadir olarak, dağlık iç İtalya'ya yani İtalya'nın en fakir bölgelerine aittir. Burada yaşayan halk, kendi bölgelerinde adlarını mezar stellerine yazdıramazdı. Fakat fakirlikten kurtulmak için askerliği meslek olarak seçtiler. Anadolu'da daha güzel şartlarda yaşamlarını sürdürüp mezar anıtlarına adlarını yazdırma imkanına sahip oldular ve refaha ulaşip bize böylece silinmeyen izler bıraktılar.

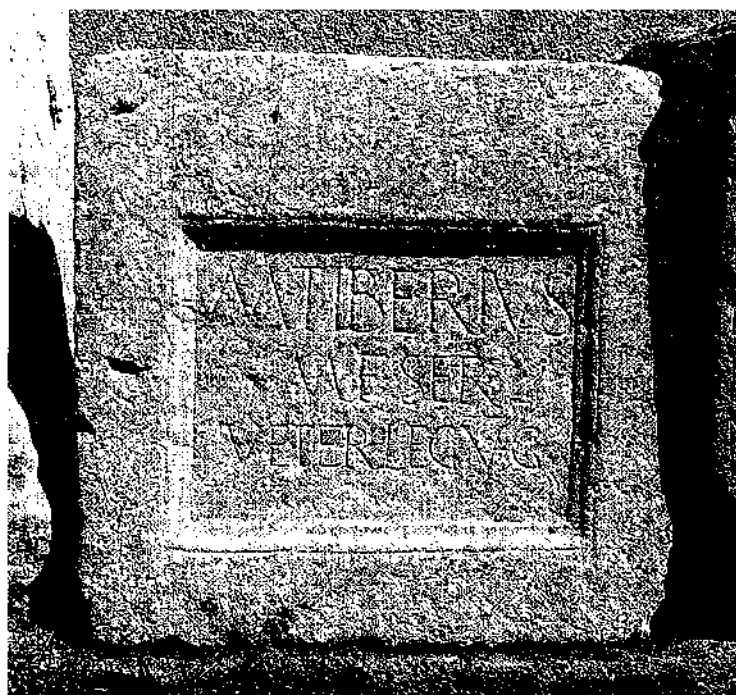
Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

LADİK'TE 1995 YILINDA YAPILAN ARKEOLOJİK VE TOPOĞRAFİK İNCELEME

*Gustavo TRAVERSARI**

Prof. Gustavo Traversari yönetimindeki Venedik Üniversitesi Arkeoloji Heyeti, 17 Eylül- 7 Ekim 1995 tarihleri arasında, Frigya'daki eski Ladik (Laodicea) kentinde bir topografik arkeolojik inceleme yapılmıştır.

Heyet, Arkeolog Prof.Gustavo Traversari, Arkeolog Dr. Luigi Sperti ile birlikte, Venedik Mimarlık Üniversitesi Kuruluşu mimarlarından Francesco Guerra, Luca Pilot, Luigi Fregonese, Stefano Miatto, Paolo Venier ve Silvia Magro'dan oluşuyordu.

Çalışmalarımızı titizlikle ve akıllıca izleyen, Bakanlık Görevlisi Dr.Koray Olşen, gereken işbirliğini yapıp bize yardımcı olmuştur.

Arkeologlar, Ladik alanı üstünde yoğun bir araştırma yapıp eski kentin haritasını da kesinlikle çizebilme amacıyla, yeni anıtlar ve arkeolojik veriler ararken, mimarlar da, gene aynı alanda, ilk kez Ladik'in bulunduğu yerin genel bir arkeolojik haritasını ortaya koymaya başlayabilmek ve topraktan yarı dışarı çıkmış durumdaki başlıca mimari anıtların yerini doğru olarak belirleyebilmek için ölçüm yapmışlardır.

Yapılan çalışmalar olumlu sonuçlar vermiştir. Ancak elde edilen verilerin incelenmesi uzun zaman gerektirdiğinden, bir olasılıkla, önümüzdeki yıl sonuçlanacaktır. Gene önümüzdeki eylül ayında mimarlar Ladik alanı üstünde başka öge elde etme ve ölçüm çalışmalarını sürdürecektir, umudumuza göre.

(*) Prof.Dr.Gustavo TRAVERSARI, Venedik "Ca Foscari" Üniversitesi, Tarih-Arkeoloji ve Doğu Bilimleri Bölümü, Palazzo Bernardo, S.Polo, 1977, 30125 Venedik-İTALYA

Ladik'in bulunduğu alanı titizlikle inceleyen arkeologların buldukları ve şimdiye dek bilim adamlarınca varlıkları ya hiç bilinmeyen ya da kısmen bilinen anıtlara gelelim.

Her şeyden önce, Ladik'teki eski Hristiyan dönemi kimi anıtlar belirlendi. Bu dönemin henüz iyi bilinmediğini anımsatmakta yarar vardır. Bu da eski Hristiyanlık dönemi anıtların belirlenmesi, eski Hristiyanlık dönemindeki Ladik'in tanınması açısından önemli bir katkı demektir.

Şimdi de değişik anıtları kısaca sıralayıp tanıtalım. Bunlarla ilgili daha ayrıntılı bilimsel bir eleştiri çalışması en kısa zamanda yapılacaktır.

1) İlk elde, eski kentin merkezinde bulunan, "üçgül" ya da "üç bölmeli/mihraplı" denen planlı, bir yapının varlığını duyurmakla işe başlayalım. Bunun planının çizilip belirlenmesi Mimar Silvia Magro tarafından gerçekleştirilmiştir (Resim: 1).

Görüldüğü gibi, üç kenarı üçgül biçimlidir ve batıya yönelik bir dördüncü kenar, bir doğru biçiminde olup giriş kapısını oluşturması gerekiyor.

"Üç bölmeli plan", Testini'nin ileri sürdüğü gibi ("*Archeologia Cristiana*", Bari, 1980.s.657), özellikle müzelere, vaftiz yerlerine ve küçük şehitliklere yaraşan bir plan olup, çoğu kez daha büyük bir yapıyla birlikte bulunur. Oysa Ladik'teki bu yapı, küçük boyutlu olup, tek başınadır. Ve yineleyelim, ilk bakışta, bilindiği gibi, M.S.IV. yüzyılda Kostantin döneminde ortaya çıkmış bir Hristiyan anıtı olan şehitliğin "üçgül" biçimli planı, özellikle, M.S.V. ve VI. yüzyıllarda Roma'da, Afrika'da ve doğuda yayılmıştır.

Ladik'teki örnek gerek M.S.IV. yüzyıla tarihlenebilen, Kuzey Afrika'daki gerekse doğu dünyasındaki benzeri anıtlarla koşutluk gösterir.

Tunus'taki (belki de "şehitlik/martyrion" olmaları gereken) mimari yapıt olarak, Ladik'teki gibi, tek başına duran, "üçgül" ya da üç bölmeli/mihraplı ve dördüncü düz kenarı giriş kapısına karşılık planlı, eski Hristiyan dönemi kimi küçük yapıları anımsatalım.

Burada, Henschir Redes'teki "küçük kilise" denilen yerin (Resim: 2), Ladik'tekine benzer planını görüyoruz; Ksar-Hellal'daki de aynıdır (Resim: 3); fakat Ladik'tekine daha yakın plan, Kartaca dolaylarında, Dammous-el Kanta'da bulunan bir yapının "üçgül" biçimli planıdır (Resim: 4) (Testini, *a.g.e.*, s.657, res.330).

Küçük Asya'da, en yakın karşılaştırma örneği, "Newyork Üniversitesi, Institute of Fine Arts" bölümü arkeologları R.R.R.Smit ve Christophe Ratte tarafından 1960'lı yıllarda Afrodisias'ta ortaya çıkarılıp, Ocak 1995'te "*American Journal of Archaeology*" (cilt, 99. s.48-51, res.22-23, çiz.I-II) adlı dergide yayımlanan, büyük "şehitlik/martyrion" ya da "üç bölmeli" planlı kilisedir (Resim: 5-6). M.S.VI. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı belirlenen bu yapının fotoğrafının çekimi ve çizimi, Amerikan heyeti tarafından gerçekleştirilmiş olup yukarıda sözünü ettiğimiz "*American Journal of Archaeology*" dergisinin 1995 Ocak sayısından alınmıştır.

Bilindiği gibi, "şehitlikler" (martyrion) genellikle, kent dışındaki "kent yakınları" ya da "kent dışı" denilen bölgelerde bulunur; ancak Grabar'a göre ("*Martyrion*", Paris, 1946, I., s.436), kentlerin içinde de benzeri yapı örnekleri vardır. Stucchi (*Architettura Cirenaica*, Roma, 1975, s.416) örnek olarak "Cirenaica"da Tolemaide'nin merkezinde, küçük boyutlarda, "üçgöl" planlı bir "şehitlik"i (martyrionu) örnek gösteriyor ve ayrıca bunun "şehidin öldürülüşü ya da şehidin evinin olduğu yerde de "yapılmış olabileceğini" ekliyor sözlerine. Aynı durum, şehidin yalnızca "mezarı/kilisesi" olduğunu varsaydıracak kadar, küçük ölçüdeki, Ladik "şehitliği" (martyrionu) için de söz konusudur. Fakat, Afrodisias'ın şehitliği de kent sınırları içinde bulunuyordu.

2) Kentin doğu sınırında, tümüyle tek başına duran, sekizgen planlı büyük bir yapının varlığı belirlendi. Burada, büyük bir olasılıkla, sekizgen (fakat "altıgen"de olabilen) örnekler/eski Hristiyan döneminde gerek Roma'da gerek doğuda ve batıda bilinen, bir vaftiz yeri planı söz-konusu.

Papa Sisto III. tarafından, M.S.432/440 yıllarında yaptırılan, sekizgen planlı, Roma'daki "San Giovanni in Laterano" (bkz."E.A.A." II, 1959, s.22, res.40), ya da Efes'teki, M.S.IV. yüzyılın sonu ile V. yüzyılın ilk yarısı arasında yapıldığı saptanan sekizgen planlı, San Giovanni Kilisesi'ndeki vaftiz yerini de anımsatmak yeter.

Önemi olan bu anıtın da zamanla daha derin ve kesin bir inceleme konusunu oluşturacağı düşüncesiyle, şimdilik, karşılaştırma amacıyla, birkaç örnek vermekle yetindik.

Son olarak, Ladik'teki, vaftiz yeri olduğu varsayılan, sekizgen planlı yapının içinde, büyük bir olasılıkla, yapının iç duvarlarının mozayik süsleme kalıntıları olan, altın rengi izleri de taşıyan, açık yeşil renkli cam parçaları da bulunmuştur.

3) Ayrıca Ladik'te, kentin batı sınırındaki bir başka yapıyı ilgilendiren kalıntılar belirlendi. Plan biçimi nedeniyle, yarım daire bir mihrapla, epeyce uzun iki yan sahanlıktan oluşan, bir Hristiyan bazilikası söz konusu gibi. Dış duvarları oldukça kalın: 0,92 m bazilikanın içinde, oldukça düzleşmiş, ak mermer levha parçaları görülüyor: Büyük bir olasılıkla bazilikanın iç duvarlarını kaplayan mermer levha parçalarıdır. Tam altıgen biçimli, iri taneli, başka bir ak mermer levha gene büyük bir olasılıkla, bazilikanın iç kaplamasının bir parçası olmalı. Yapının içinde (0.50 m çapında), kara renkte dikey damarlı, ak mermerden, düz gövdeli, büyük bir sütun parçası var.

Bu Hristiyan yapısının ölçümü ve çizimi de Mimar Silvia Magro tarafından yapılmıştır (Resim: 7): Genel görünüm koşutluğu açısından benzeri örnekler, eski Hristiyanlık döneminde, doğu ve batıdaki değişik kentlerde kolayca görülebilir. Derin bir inceleme Ladik'in bu anıtının kimliğinin ve yerinin daha kesin olarak belirlenmesini sağlayacaktır.

-Ladik'teki eski Hristiyan dönemi anıtları bitirmek amacıyla, kentin içinde, son zamanlarda, Denizli Müzesi arkeologları tarafından, iki Hristiyan kilisesinin bulunduğunu, önceden de söylediğimiz gibi, Ladik'teki eski Hristiyan dönemi anıtların önemini ve çokluğunu, hepsinin gerek tarihsel gerekse arkeolojik-anıtsal açıdan incelenmeleri gerektiğini ekleyelim.

-Eski Ladik alanında yapılan inceleme başka önemli sonuçlar da verip üç mezarlığın (nekropolün) varlığının belirlenmesine olanak sağlamıştır:

a) Bunlardan birisi, Roma köprüsüne doğru giden yolun yakınlarında, Efes Kapısı'nın dışındadır. Büyük çoğunluğu parçalanmış, pek çok lahit hala yerlerinde durmaktadır.

b) İkinci bir mezarlığın, güney-batıda, Ladik kentinin dışında, geniş bir düzlükte bulunduğu görülmüştür (Resim: 8). Burada, yerde dağınık durumda, pek çok lahit kalıntılarını ve bir hücrenin ya da mezar anıtın kapısının pervazını görüyoruz. Burdaki kapı örneği, yakındaki Hierapolis'in büyük mezarlığında bulunanlarınkine çok benzer gözüküyor.

c) Üçüncü bir mezarlığın, kentin dış sınırı ötesinde, Büyük Tiyatro denilen yerle Suriye Kapısı arasında uzanan geniş alanda bulunduğu belirlenmiştir. Biz Ladik'teyken, gece, tam bu bölgede bir kaçak kazı ve büyük bir lahidi çalıp götürme girişimi olmuştur. Neyse ki Denizli Müzesi Müdürü'nün zamanında harekete geçmesiyle başarısız kalmıştır.

Görebildiğimiz kadarıyla, Sidamara tipi, burma sütunlu lahitti sözkonusu olan. Daha 19. yüzyıl sonunda Weber tarafından ortaya çıkarılan, Roma köprüsü ötesindeki, Efes Kapısı'nın dışında bulunan büyük mezarlığın da, son yıllarda, örneği bu mezarlıkta bolca bulunan, M.S.III-IV. yüzyıllarda yapılmış, Sidamara tipi burma sütunlu değerli lahitler ya da taşınıp satılması kolay, sanat değeri olan başka malzeme arayan "mezarıcı" da denilen hırsızların ilgi ve dikkatini çektiğini belirtmek gerekir. Denizli Müzesi müdürü bu durumu bilmekte ve tümüyle kazılıp değerleri ve büyüklüğü ortaya konacak bu büyük mezarlığa gözkulak olup korumak için her yola başvurmaktadır.

Arkeolojik inceleme başka sonuçlar da vermiştir.

- Arkeologlar tarafından, yerinde denetlenen kalıntılardan çıkarılabildiğine göre, belki de küçük bir anıt-çeşme olan, kentin ortasındaki küçük bir ekoylum yapı belirlenmiştir: Gerçekten de yapı, mimari eğri çizgili kalıntıları, su yolu kalıntıları ve yarım daire planı ile, önerilen belirlemeyi doğrular gözüküyor.

- Arkeolojik inceleme sırasında, Hierapolis'e doğru açılan kentin iki kapısından kuzeydoğuda bulunanı özellikle incelenmiş, kalıntıları yerinde belirlenmiştir (Resim: 9). Bunlar arasında, düzensiz olsa da, yerden yukarıya doğru, iki yan tepenin eğimi boyunca, 30 metreden çok yükselip aynı tepelerin ucuna varan, ağır ve dev mimari yapılarla ilgili büyük kumtaşı kitleler görülüyor. Bunların, dışarı, Hierapolis yönüne doğru giden yolu kesip kapayacak olan, kenti koruma yapıları oldukları kesinlikle belli. Yalnızca güçlü bir kapı, giriş ya da çıkış verebilirdi.

Bu kısa yazımızda adlarını verdiğimiz bütün anıtlar, önceden de söylendiği gibi, bulundukları yerde, bir bölümü mimarlarla birlikte, yapılacak daha ayrıntılı belirlemeleri, daha derin tarihi-arkeolojik ve topografik araştırmaları gerektirmektedir.

Mimarların yaptığı çalışmayla ilgili olarak da şunları söyleyebiliriz:

- Mimarların çalışması, yazımızın başında da söylediğimiz gibi, eski kentin yerinin genel bir haritasını çizip, belli başlı mimari anıtların yerini kesin biçimde belirlemek ve elden geldiğince fotoğrafla, istenen, olası çizimini yapmak amacıyla, Ladik'in bulunduğu alanın kimi anıtlarının saptanmasına yönelmiştir.

Burada, fotoğrafla yaptığımız belirlemeye örnek olarak, Hierapolis'teki Frontino Kapısı'na çok benzer görünen Efes Kapısı'nın,

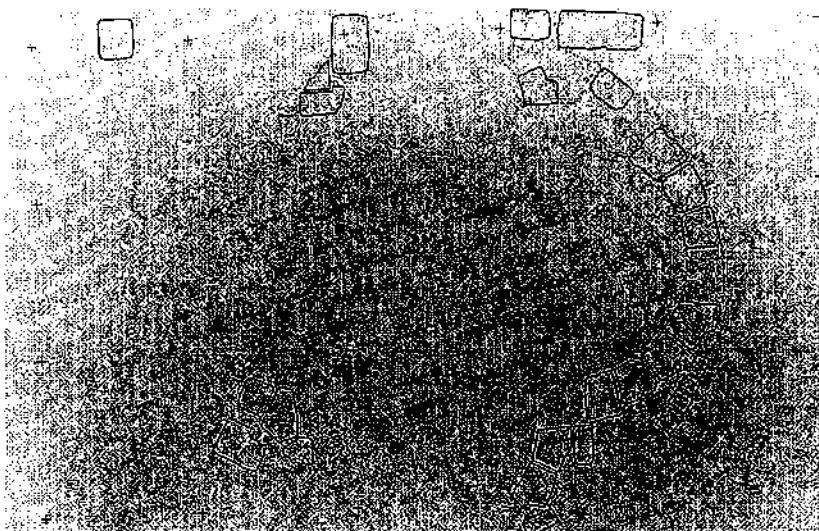
Mimar Silvia Magro tarafından gerçekleştirilen fotoğrafla ölçümünü gösterebiliriz (Resim: 10).

Son olarak, 1995 aralık ayında, Ankara'da bulunan bir firma tarafından, eski Ladik kentinin bulunduğu alanın havadan fotoğraflarının çekildiğini duyurabiliriz. Elde edilen malzeme incelenmekte olup önümüzdeki eylül ayında, Ladik'in bulunduğu alanda özel araştırma konusunu oluşturacak ve anıtların ve kentin bulunduğu yerin havadan çekilen resimleriyle, topraktan yarı dışarı çıkmış gözüken anıtların kesin karşılaştırılması yapılacaktır.

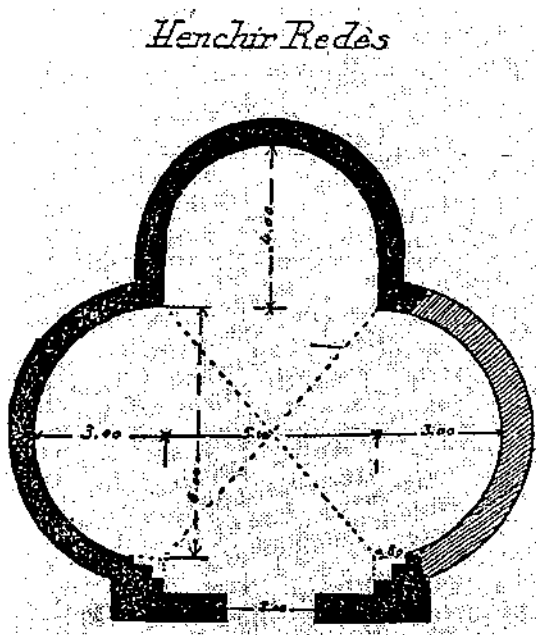
Şimdi yalnızca kentin ve özellikle kimi anıtların havadan genel görünüşünü gösteriyoruz (Resim: 11-12).

Bununla da çalışmamızla ilgili olarak yaptığımız kısa öte burada son buluyor.

(Çeviri Venedik Üniversitesi Türk Dili Öğretim Üyesi Asım Tanış tarafından yapılmıştır).

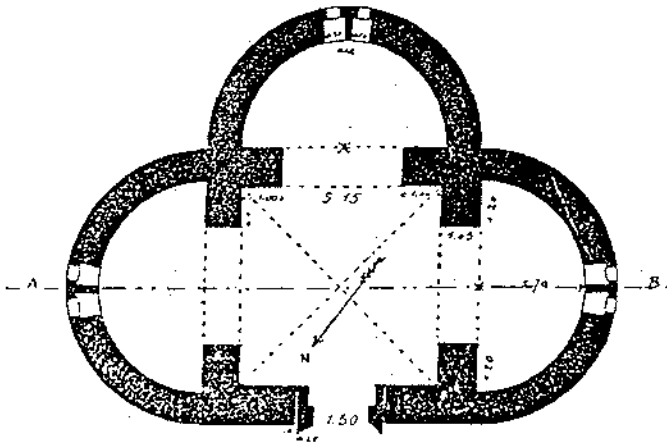

Resim : 1

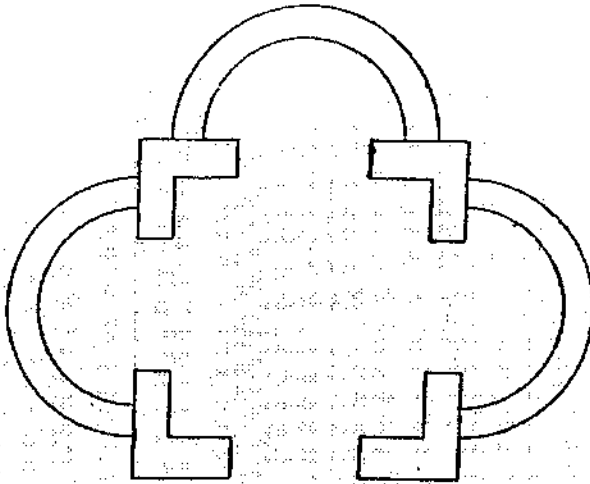

Resim : 2

Ksar Hellal

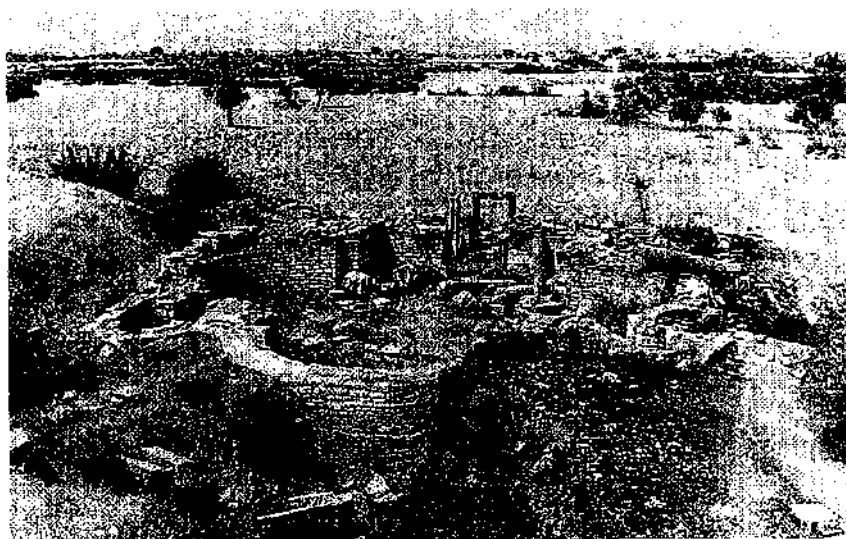

Resim : 3

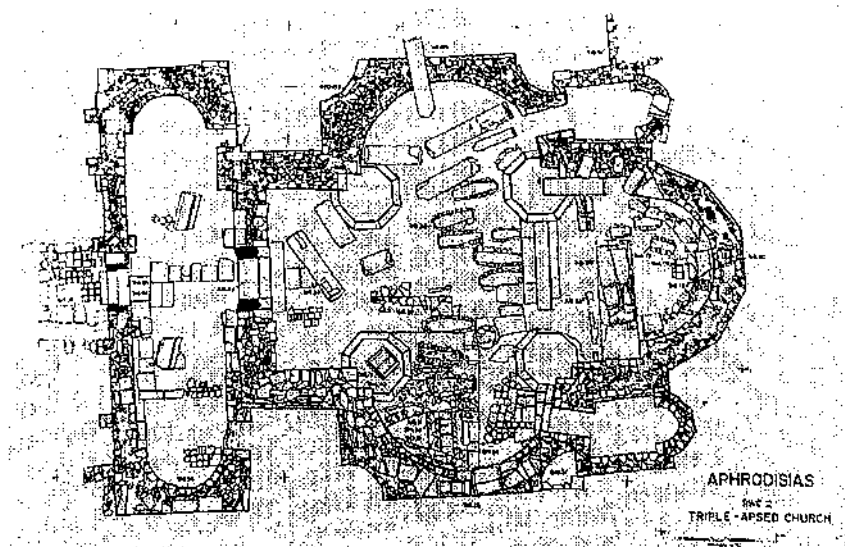

Trifolium de Damous el Karita (Carthage)

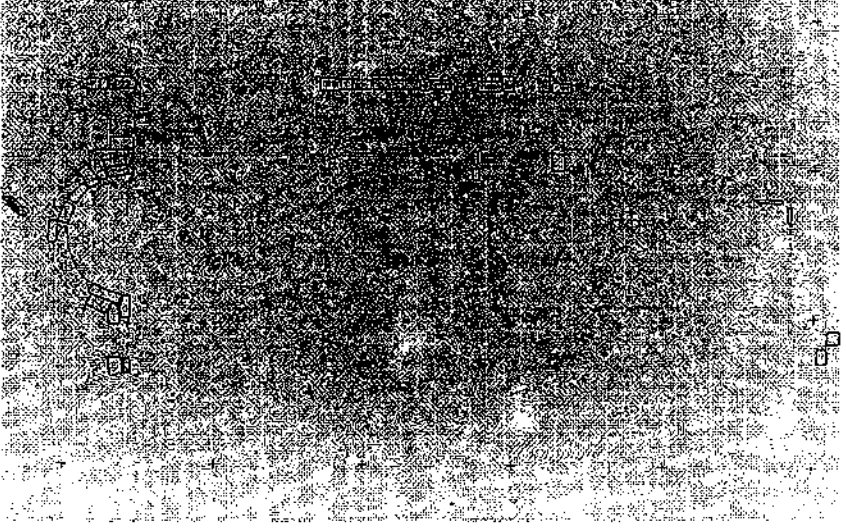
Resim : 4

Resim : 5

Resim : 6

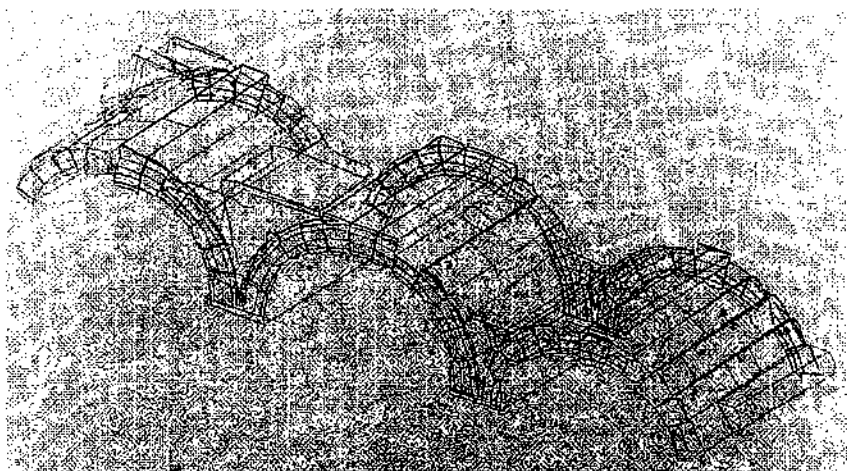
Resim : 7

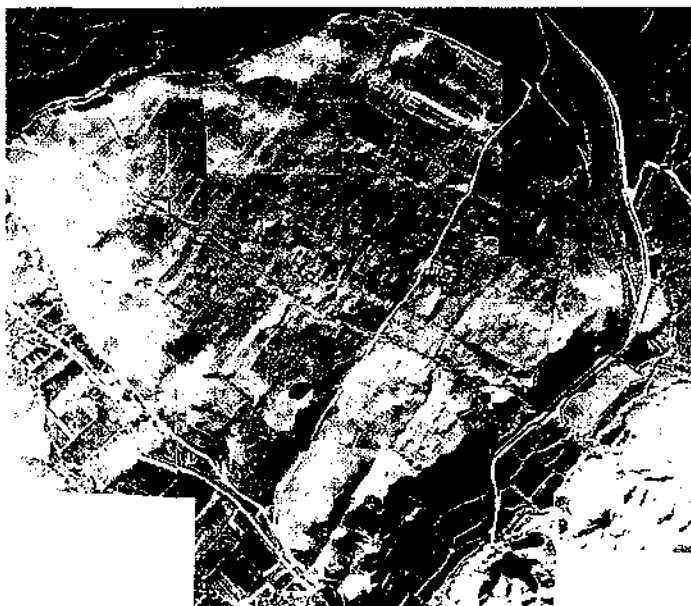
Resim : 8

Resim : 9

Resim : 10

Resim : 11

Resim : 12

NEUES ZU KULTEN UND KULTVEREINEN IN LYDIEN

*Peter HERRMANN**

Der hier zu erstattende Bericht hat seinen Ausgangspunkt in einem kurzen, nämlich einwöchigen Survey, den ich vom 17. bis 23. August 1995 im mittleren Lydien durchgeführt habe, in wirksamer Weise unterstützt durch den mich begleitenden Kommissar, Herrn Uğur Hoşgören vom Museum in Uşak. Ihm möchte ich ebenso wie der Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, die die Genehmigung erteilt hat, meinen Dank ausdrücken.

Es scheint mir hier angebracht, die Ergebnisse eines mit der Reise verbundenen Aufenthalts bei der Sardis Expedition unter Prof. Crawford H. Greenewalt jr. reinzubeziehen. Beide Unternehmungen zusammen dienten der Vorbereitung der nächsten Schritte der corpusmässigen Erfassung des griechischen Inschriftenmaterials von Lydien. Wie bekannt ist, haben die Räume von Nordostlydien und Nordwestlydien in den 1981 und 1989 erschienenen ersten zwei Faszikeln des Bandes V der von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften herausgegebenen *Tituli Asiae Minoris* ihre Bearbeitung erfahren. Freilich gibt es besonders für das von mir traditionellerweise als Nordostlydien bezeichnete Gebiet einen kontinuierlichen Zuwachs an neuem Material, wofür ein Supplement vorgesehen war, dessen Zusammenstellung ich aber bei der gegebenen noch ganz offenen Situation vorläufig nicht als opportun ansehe. Ich kann immerhin mitteilen, daß in einem in Hamburg unter der Leitung von Prof. Herbert Halfmann betriebenen Computer-Projekt in Fortsetzung der Aktivitäten von Dr. Donald McCabe in Princeton das gesamte, also auch das verstreut publizierte Inschriftenmaterial aus Lydien,

(*) Prof. Dr. Peter HERRMANN, Seminar für Alte Geschichte der Universität Hamburg, von Melle-Park 6, D-20146 Hamburg-ALMANYA

soweit es ediert ist, erfasst wird und aller Wahrscheinlichkeit nach in Zusammenarbeit mit amerikanischen Kollegen unter Leitung von Prof. Kevin Clinton in absehbarer Zeit auf einer CD-ROM zugänglich gemacht werden wird.

Nachdem ich über mehrere Jahre durch die Fertigstellung von zwei Teilbänden der "Inschriften von Milet" in Anspruch genommen war, habe ich seit dem letzten Jahr die Fortführung der Arbeit an Band V der TAM wieder aufgenommen. Es geht jetzt um die Erfassung des mittleren und südlichen Lydien, im südlichen Anschluss an die beiden bereits bearbeiteten Regionen. Seit der Vorlage des letzten Faszikels haben sich indes die Voraussetzungen meiner Arbeit verändert: Zum einen verfügen wir seit zwei Jahren über den ausgezeichneten Katalog der epigraphischen Bestände des Museums von Manisa, den Prof. Hasan Malay unter nachhaltiger Förderung durch den Museumsdirektor, Herrn Hasan Dedeoğlu, vorgelegt hat. Die darin enthaltenen über 560 Nummern dokumentieren den Reichtum dieses Museums und seine Bedeutung für ganz Lydien. Dahinter steht ein sehr engagiertes und anerkennenswertes Bemühen der Museumsleitung, ihr gemeldete Inschriftenfunde sicherzustellen und vor drohendem Verlust zu bewahren. Zum anderen hat seit mehreren Jahren Prof. Georg Petzl aus Köln sich der Erforschung des südostlydischen Raumes besonders um die Stadt Philadelphia angenommen und ist dabei, die Inschriften dieser Stadt in gründlicher Ausarbeitung als Basis für einen dann geplanten TAM-Faszikel vorzulegen. Und als drittes kommt hinzu, dass ich vor einigen Jahren mit der ehrenvollen Aufgabe der Bearbeitung der Inschriftenfunde aus dem Bereich der Archaeological Exploration of Sardis unter Prof. Crawford H. Greenwalt, jr. betraut wurde, in Weiterführung der Arbeiten von Louis Robert und Philippe Gauthier. Diesem Projekt haben bisher drei Arbeitsaufenthalte in Sardeis gegolten. Meine Zielvorstellung ist, das Material von Sardeis in engerem Sinne im Rahmen der amerikanischen Grabungspublikation vorzulegen, sozusagen als zweiten Band nach der ausgezeichneten Edition von W.H. Buckler und D.M. Robinson von 1932. Die übrigen Gebiete Lydiens verbleiben zur Bearbeitung im Rahmen der TAM.

Auf dem Hintergrund der geschilderten Situation war es im vergangenen Jahr mein Ziel, im Bereich des mittleren Hermos-Tales zwischen Magnesia am Sipylus und Sardeis, vor allem am Nordhang des Tmolos-Gebirges, zu erkunden, ob durch neue Funde hier noch offene topographische Fragen einer Klärung nähergebracht werden könnten. Es ging um die Städte Mostene, Troketta, Tmolos-Aureliopolis, dazu um

eine Erkundung am Nordrand des Hermos-Tales, vor allem im südlichen und östlichen Hangbereich des Çal Dağı. Die Grundlagen der bisherigen Lokalisierungsversuche beruhen auf den Forschungen von Karl Buresch und Josef Keil-Anton von Premenstein, zuletzt zusammengefasst in einem kurzen Artikel von F. Gschnitzer-J.Keil (Anz.Wien 1956, 219-223). Ich selbst habe schon bei einigen Exkursionen im Jahre 1957 kaum Neues finden können, und der Eindruck einer auffallenden Armut an Inschriften hat sich bei der Reise von 1995, bei der etwa 40 Ortschaften aufgesucht wurden, bestätigt.

So bleibt nach wie vor die genaue Lage von Mostene, einer der 12 von Tiberius nach dem Erdbeben des Jahres 17 beim Wiederaufbau unterstützten Städte, unbekannt. Auch die Fixierung einer anderen bei dem Erdbeben in Mitleidenschaft gezogenen Stadt, Tmolos bzw. später Aureliopolis, ist noch nicht sicher gelungen. Hier hat zuletzt Clive Foss auf Grund eines Besuches von 1981 starke Argumente für eine Ansetzung bei Gökkaya zwischen Turgutlu und Ahmetli beigebracht und die dazu gehörige Ortslage am Asar Tepe unmittelbar am Hermos mit der byzantinischen Fortsetzungssiedlung Perikomma identifiziert (Class.Ant.I, 1982, 178-201). Das topographische Problem wird kompliziert dadurch, dass sich im Museum von Manisa eine Inschrift unbekannter Herkunft befindet (n.192 bei Malay), die in hadrianischer Zeit von Kaisareis Tmol-leitai Trokettenoi errichtet wurde, wo also Tmolos und Troketta verbunden erscheinen, was natürlich nicht lokale Identität bedeuten muss. Die Ortslage von Troketta meinte Buresch immerhin einigermaßen sicher lokalisieren zu können durch eine die Kaisareis Trokettenoi nennende Inschrift, ca.5 km südöstlich von Turgutlu in den Vorbergen des Tmolos, beim heutigen Dorf Dalbahçe (Aus Lydien 183).

Die Reise von 1995 führte zwar häufig auf antike Siedlungsspuren: so z.B.einen Brunnen mit Spolien bei dem erwähnten Dorf Dalbahçe (Abb.1), dazu fanden sich immer wieder byzantinische Architekturelemente (Abb.2). Aber eigentliche Inschriftenfunde waren sehr spärlich, und topographische Fixierungen waren auf dieser Grundlage nicht möglich. Von Interesse für das Kultwesen ist ein allerdings sehr rohes Weihrelief mit Symbolen Apollons vom südlichen Hang des Çal Dağı in dem dorf Çampınar (Abb.3). In dem Dorf Büyük Belen (Lamyana, Lasedda?) konnte ein Grabstein mit einem Epigramm für den im Alter von 22 Jahren an einer Krankheit verstorbenen Lucius aufgenommen werden, der von seinen "Phratores" errichtet (Abb.4).

Angesichts der eher dürftigen Ergebnisse der Durchforschung dieses binnenlydischen Areals möchte ich meinen Bericht um einen kurzen Hin-

weis auf neue Funde und Erkenntnisse in der Hauptstadt Sardeis selbst ergänzen, wobei hier mein Thema Kult und Kultvereine zur Geltung kommt.

Ein schon 1991 gefundenes Fragment einer Ehreninschrift für einen Flavier (IN 91.10) geht aus von οἱ τοῦ Διὸς μύσται ἡαὶ θεραπευταί und öffnet damit eine bedeutsame Perspektive auf frühere Funde: einen schon 1914 bekanntgewordenen Verein von οἱ τοῦ Διὸς θεραπευταί aus dem 1. Jhdt.v.Chr., die sich als Teilgruppe derjenigen bezeichnen, die Zutritt in das Adyton hatten (Sardis VII l.n.22). Und noch weiter zurück wird die Linie verlängert durch den sensationellen Fund von 1974, dem Louis Robert einen grundlegenden Aufsatz gewidmet hat: die kaiserzeitliche Aufzeichnung einer der Achämenidenherrschaft des 4. Jhdts. entstammenden Anordnung eines persischen Untersatrapen Droaphernes, gerichtet an die εἰσπορευόμενοι εἰς τὸ ἄδυτον νεωήοροι θεραπευταί (CRAI 1975, 306-330). Die Serie dieser Funde wirft komplizierte Fragen nach der Kontinuität eines lokalen Zeus-Kultes ("Zeus des Baradates") iranischer oder einheimisch-lydischer Provenienz, der später auf Zeus Polieus übergegangen zu sein scheint, auf. Ebenso geht es um das Problem der Lokalisierung des zu Zeus gehörigen Adyton im Verhältnis zum Artemis-Tempel von Sardeis und seiner noch immer umstrittenen Baugeschichte. Das kann aber hier nur angedeutet werden.

Einen weiteren Mysterienverein in Sardeis vermute ich hinter dem ungewöhnlichen Titel, der auf einer Statuenbasis eines siegreichen Athleten aus Hypaipa erscheint (IN 74.7). In deren Text sind zwei Xystarchen genannt, die zugleich als ἀρχευβάται bezeichnet werden. Das bisher nicht bezeugte Wort ist eine Weiterbildung zu ἐμβάτης, für das wir einen Beleg aus Smyrna besitzen, der Mysterien der Kore nennt (IvSmyrna 726). Auch dieser Begriff mag in den Zusammenhang eines Mysterienkultes mit dem Privileg des Zutritts zu einem Adyton (ἐμβατεύειν) gehören, wobei ich hier wegen des sachlichen Konnexes an die ja gerade in Sardeis als Hauptgottheit verehrte Kore mit dem ihr gewidmeten Agon der Chrysanthina denken möchte. (S. dazu jetzt die Veröffentlichung: P.Herrmann, Mysterienvereine in Sardeis, Chiron 26, 1996, 315-348).

Das Bild der "Kulte Lydiens", das Josef Keil in einem berühmten Aufsatz von 1923 entworfen hat (Anatolian Studies Ramsay 239-266), wird also auch in unserer Zeit immer wieder durch neue Funde bereichert und durch neue Fragen zur Disposition gestellt.

Abb. 1: Brunnen bei Dalbahçe

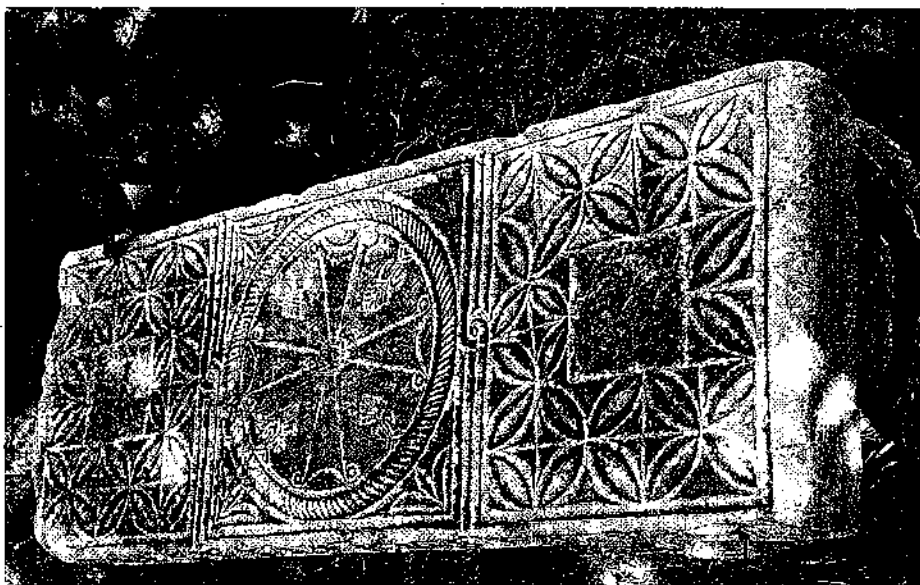

Abb. 2: Byzantinisches Architekturstück in Büyük Belen

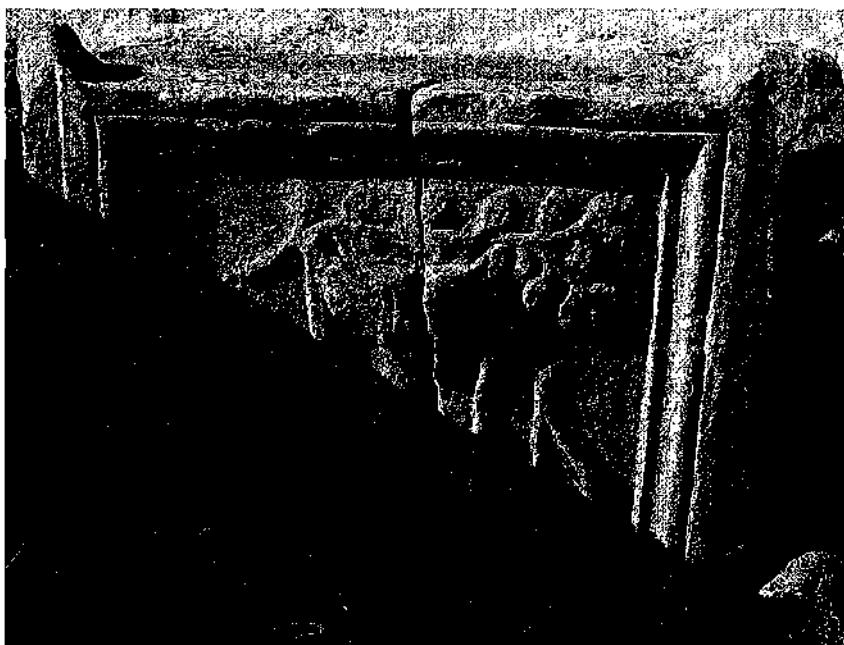

Abb. 3: Weihrelief für Apollon in Çampınar

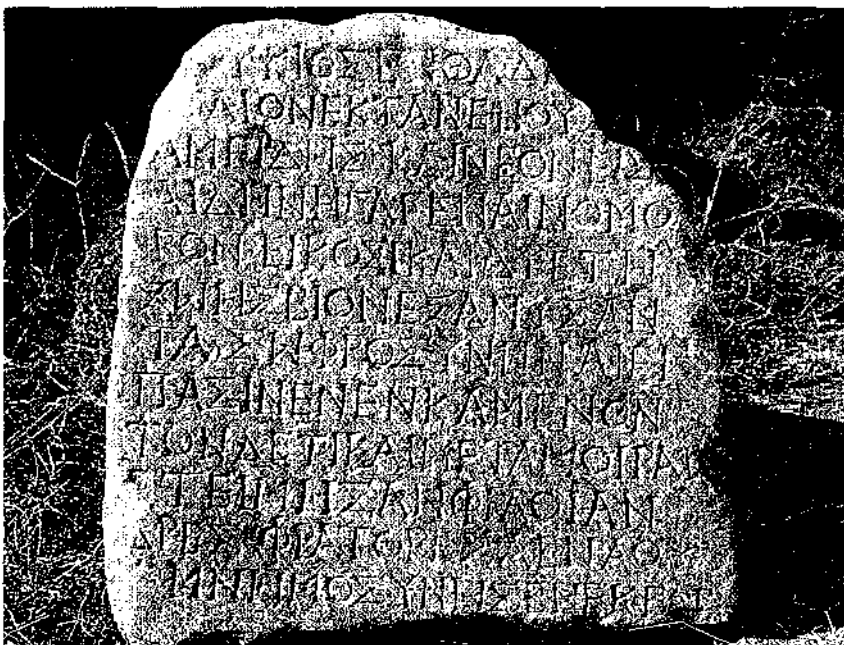

Abb. 4: Grabepigramm in Büyük Belen

1995 YILI MARMARA ADALARI SUALTİ ARAŞTIRMASI

*Nergis GÜNSENİN **

1995 yılı Marmara adaları araştırmasını iki ana bölümde inceleyebiliriz. A - Adada 1993 yılından beri sürdürdüğümüz sualtı yüzey araştırmalarının devamı ve yeni batık bölgeleri araştırması¹. B - Ganos amphora üretimi kil analizleri ön raporu.

A - Araştırmanın bu yılki ilk amacı, ekibimizin misafir üyeleri, Fransız Ulusal Bilim Merkezi (CNRS)'nden Orta Çağ gemi arkeolojisi uzmanı Dr. Eric Rieth ve Oxford'dan seramik uzmanı Pamela Armstrong'a çalışmalarımız ile ilgili bilgi vermek ve kendilerinin görüşlerinden yararlanmaktı².

Dr. Rieth ile, 93 ve 94 yıllarında yüzey araştırmalarını yaptığımız Tekmezar Burnu, Çamaltı Burnu ve Kuyu Burnu batıklarına inceleme dalışları yapıldı³. Tekmezar I batığının kargo yükü ve yüke paralel olarak teknenin tonajı konusundaki tahminlerimiz, Dr. Rieth

(*) Yrd.Doç.Dr. Nergis GÜNSENİN, İ.Ü. Teknik Bilimler MYO, Sualtı Teknolojisi Programı, Avcılar, B.Ü. Turizm İşletmeciliği Programı, Hisar Kampüsü, Bebek - İSTANBUL.

(1) Marmara adaları sualtı araştırmalarının "çekirdek ekibi"ni teşkil eden ve bu sene de beni yalnız bırakmayan, ODTÜ SAT'tan, Ayça Akın, Erkut Arcak, Korhan Bircan, Atila Kara ve araştırmamızın Bakanlık temsilcisi, değerli meslektaşım Elmas Kaya'ya çok teşekkür ederim. Maddî desteğini devam ettiren, Sn. Stefanos Yerasimos şahsında, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (IFEA) ve Togan Müftüoğlu-Padı-Aware-Foundation'a da iyi niyet ve destekleri için sonsuz teşekkürler.

(2) Uzun yıllardır birlikte çalıştığım çok değerli meslektaşlarıma, adaya yaptıkları ziyaret için teşekkür ederim.

(3) Batıklar için bkz. Nergis Günsenin, "1993 Yılı Tekirdağ ve Balıkesir İleri Hoşköy-Gaziköy Jeofizik (manyetik), Marmara Adaları Sualtı Araştırması", *X. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara (1995), s. 201-220 ve Nergis Günsenin, "1994 Yılı Marmara Adaları Sualtı Araştırması", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara (1996), s. 357-373.

tarafından da onaylanıp, en az 20.000 (yirmi bin) amphora taşıyan böyle bir batığın, dünya denizlerinde ilk defa bulunduğu bir kez daha doğrulandı. Dr. Rieth ayrıca, bir sondaj ile teknenin ahşabına ulaşma fikrinin, mutlaka uygulanması gerektiğini belirtti.

Öncelikli olarak kazmayı düşündüğümüz XIII. yüzyıl Çamaltı Burnu Batığı, devri içindeki önemi bakımından Dr. Rieth için de en heyecan verici batıklardandı. İleriki yıllarda geliştireceğimiz ortak bir proje ile Orta Çağ denizciliğine büyük ölçüde ışık tutabilecek bu batığı araştırma konusunda karşılıklı olarak prensip anlaşmasına vardık. Batığın kazı aşamasına gelmeden önce, kargo yükünü teşkil eden, tip IV ve tip III amphoralarının üretim yerlerini bulmak ve Tekmezar batıklarında olduğu gibi, kazıya geminin bir hikâyesi ile başlayabilmek en büyük amacımız.

1993 araştırma yılında saptadığımız Kuyu Burnu kiremit batığına yaptığımız tekrar dalışı sonucu ise, ilk dalışta akıntı ve suyun bulanıklığı yüzünden zaman bulamadığımız, batığa ait iki çapanın ve kiremitlerin çizimini yapabildik (Çizim: 1). Kiremit yüklü batıklar, ülkemiz kıyılarında nadiren de olsa bulunmalarına rağmen, henüz araştırılmamışlardır. Marmara Adası buluntusunun konu ile ilgilenecek araştırmacılara faydalı olmasını temenni ederim.

Yabancı konukların adadan ayrılmasını takiben, ekip üyeleri ile, adalar çevresindeki batık araştırmalarımıza devam ettik. Dalışlar özellikle önceki yıllarda araştıramadığımız adanın güney ve doğusuna, yöre balıkçılarının verdiği bilgileri değerlendirmeye yönelikti.

İlk dalış yeri olarak, Topağaç Limanı, Laz Kayası mevki seçildi. Dalış, limandaki manastır ve seramik atölyelerini göz önüne alıp, Laz Kayası'nın su yüzeyine kadar bir topuk teşkil edercesine çıkıp, geçen gemilere tehlike yarattığı düşünülerek yapıldı. Kayanın çevresi dönülmesine rağmen herhangi bir buluntuyla karşılaşılmadı.

Adanın doğu ucu, Asmalıada, Fener Burnu'nda bir dalış daha yapıldı. 25 m derinlikte taradığımız burun çevresinde Bizans ve Osmanlı dönemlerine tarihleyebileceğimiz çok sayıda çapa saptandı. Burnun rüzgâra açık olması, Asmalıada ve Fener Burnu arasından geçmeye çalışan teknelerin sıkça çapa atıp, tutunmaya çalıştıklarına işaret.

Gündoğdu Köyü Maşatlık Burnu'nda daha önce saptandığı belirtilen VII. yüzyıla ait bir Bizans batığı olduğunu duymuştuk. Yap-

tığımız dalış sonucu, burnu etrafıca taramamıza rağmen, görünürdeki amphora kırıklarının bir batığa ait olup olmadığı konusunda kesin bir fikre varamadık.

Yine Gündoğdu Köyü'nden aldığımız bir bilgiyi değerlendirerek, köy ile Marmara arasındaki Çıhlı Burnu'na bir dalış yaptık. Burundan itibaren 30 m ye kadar taradığımız alanda, VII. yüzyıla tarihlenen muhtemel bir batık kalıntısı bulduk. Amphoralar tümüyle kırık ve tahrip edilmiş. Döküntülerin batık olabileceği konusundaki belirtiler, amphora kırıklarına kaynamış aynı yüzyıla tarihlenen çapa kalıntıları ve Gündoğdu Köyü'nde bulunan ve burundan çıkmış tüm amphoralar (Resim: 1)⁴. Burnun dalışa elverişli ve çok ortalıkta olması, köyden aldığımız bilgiler doğrultusunda yüzlerce (?) amphoranın çıkarılıp götürüldüğü iddiaları da bir batık olduğu fikrini doğruluyor.

Marmara Adası'nın batısındaki Hayırsız Ada'nın güney yüzü iki dalışla 35 m derinliğinde tarandı. Amaç yine yöresel bilgileri değerlendirerek olası batıkları saptamaktı. Deniz tabanına "üst üste" yayılmış en az 2000 yıllık bir zaman diliminin kalıntıları göze ilk çarpan buluntular. Kanımızca adanın rüzgârlara kısmen kapalı olan bu mevki, yüzyıllar boyu tabii bir liman teşkil etmiş. Dalışlar sonucu, batık olabilecek nitelikte bir buluntuyla karşılaşmadı.

1995 yılı araştırma sezonumuz Marmara adaları etrafında üç yıldır sürdürmekte olduğumuz çalışmalarımıza, yabancı bilim adamı meslektaşlarımızın da katkılarıyla açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgiler eklemiştir. 93/94/95 araştırma yıllarında, adalar çevresinde 11 adet batık ve iki seramik/amphora üretim bölgesi saptanmıştır.

Batıklar ve amphora üretimleri sadece bulunmakla kalmayıp, etrafıca araştırılmaya çalışılmış, tarih içindeki, kara - deniz ilişkileri birçok boyutta ele alınmıştır.

B - Şu anki batık araştırma projemizin başlangıç noktası olan, Ganos amphora üretimi çalışmaları⁵, uzun süredir, Constantinople glazed pottery üzerine çalışan ve kil kaynakları arayan araştırmacılara yeni

(4) Amphora tarihlemesi için bkz., George F. Bass and F.H. Van Doorninck, Jr., *Yassı Ada Volume I A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, Texas (1982) s. 155-161.

(5) Bkz. Nergis Günsenin, "1991 Yılı Tekirdağ İli, Hoşköy-Gaziköy Amphora Atölyeleri Yüzey Araştırması", *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara (1993), s. 85-102, M. Akif Işın - Nergis Günsenin, "Tekirdağ İli, Hoşköy-Gaziköy Amphora Fırımları Kurtarma Kazısı - 1992, IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara (1994), s. 417-512, N. Günsenin (1995).

bir bakış açısı getirmiştir. Dr. Megaw ve Dr. Jones'un başlattıkları Doğu Akdeniz Bizans üretimi kil analizleri programı⁶, yeni bulunan üretim merkezlerindeki araştırmalara yönelik olarak devam etmektedir. Ganos amphora ve sırlı seramik üretimi⁷, bu üretim benzeri Marmara Adası'nda bulunan iki ayrı fırın bölgesi üretimi⁸, yukarıda adı geçen araştırmacıların başlattıkları programın ikinci kısmı olarak devam eden projenin kapsamına alınmak istenmiştir. Proje, Yunanistan, Türkiye ve Doğu Akdeniz'de yeni bulunan fırın bölgeleri kil analizlerine yöneliktir. A.H.S. Megaw ve P. Armstrong tarafından yürütülen projenin analizlerini, Oxford Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma Laboratuvarı'ndan, analitik kimyacı Helen Hatcher yapmaktadır. Proje, İngiliz Akademisi Uygulamalı Bilimler Arkeoloji Komitesi ve Oxford Laboratuvarı Başkanı Prof. Mike Tite'dan destek görmektedir.

Seramik üretimi merkezlerinin problemlerini aydınlatıcı somut verilere ulaşmamızı sağlayan kil analizleri sonuçlarına geçmeden önce, yola çıkış noktalarımızı kısaca özetleyelim : X-XIII yüzyıl Bizans Devri amphoralarına yönelik tez çalışmalarım sırasında, konunun diğer bir uzmanı Prof. Maurice Picon ile, Ganos fırın bölgesi kil örnekleri ve Türkiye genelinde toplanan tip I, -Ganos-, amphorası örneklerini incelemiştik. Prof. Picon'un çıplak gözle mikroskop altında karşılaştırdığı Ganos ve tip I örneklerinin çok benzer mineraller taşıdığı kendisinin bilgileri ışığında belirlenmişti⁹. Tip I amphoralarının çok geniş dağılımını göz önüne alarak¹⁰ ve kendi incelemelerim doğrultusunda, Serçe Limanı batığı amphora buluntularının da Ganos üretimi olduğunu daha önceki çalışmalarımda belirtmiştim¹¹. Son iki senedir P. Armstrong ile araştırdığımız Marmara Adası fırın buluntuları ve adada kilin olmayışı faktörü, bizleri, kilin Ganos'dan adaya taşındığı fikrinde buluşturdu. Ganos amphora üretiminin yapılacak kil analizleri sonucu, dağılımının nerelere kadar ulaştığını anlamakla kalmayıp, bir şarap ticaret ağı çizmeye çalışacaktık. Bu ticaret ağı Ganos manastır yerleşimini/üretimini göz önüne alarak, bizlere aynı zamanda

(6) A.H.S. Megaw and R.E. Jones, "Byzantine and Allied Pottery : A Contribution by Chemical Analysis to Problems of Origin and Distribution", BSA 78 (1983), s. 235-263.

(7) Pamela Armstrong - Nergis Günsenin, "Glazed Pottery Production at Ganos", *Anatolia Antiqua* III, İstanbul-Paris (1995), s. 179-201.

(8) Bkz. Günsenin, *Ark. Sonuç* (1995), s. 208 ve Günsenin (1996), s. 360-361.

(9) Nergis Günsenin, *Les amphores byzantines (Xe-XIIIe siècles) : typologie, production, circulation d'après les collections turques*, thèse de doctorat de l'Université Paris I (Panthéon-Sorbonne), Paris (1990), Atelier national de reproduction des thèses de Lille III, s. 54-56.

(10) Bkz. Günsenin (1993), R. 2.

(11) *ibid.*, s. 85

"Orta Çağ'da şarap ticaret ağının manastırlar monopolünde olup olmadığı" hakkında da bilgi verecekti. Bütün bu bilgilerin ve gözlemlerin sonucunda; Ganos kil yataklarından alınan örnekler, Marmara Adası fırınları ve Serçe Limanı Batığı amphora buluntularından alınan örneklerle bir arada analize tâbi tutuldu (Harita: 1).

Prof. Van Doorninck'in Serçe Limanı Batığı (Cam Batığı / Glass Wreck) amphoralarından (GW) aldığı, yaklaşık 200 mg lık yedi adet örnek, Ganos (G), Marmara Topağaç (MT), Marmara Saraylar I (MSI), Marmara Saraylar II (MSII)¹² fırınlarının herbirinden alınan yirmişer örnek karşılaştırıldı. Analizler, Royal Holloway ve Bedford New College, Egham'da, yirmi dokuz element için uygulanan rutin program dahilinde, inductively-coupled plasma emission spectroscopy (ICP-AES) (endüktif olarak eşlenmiş plazma ekisyon spektrometresi) yardımıyla yapıldı. Analiz sonuçlarına göre, GW amphoraları adı geçen fırın bölgelerinin birinden gelmemiş olabiliirdi, ama en azından, fırın bölgelerinin kil yapısı ve her grupta ne kadar doğal farklılık olduğunu görebilecektik.

Analiz sonuçlarının sayısal kompütür çıktıları elinizdeki makalenin basımına yetişemediği için, P. Armstrong, H. Hatcher ve Prof. Van Doorninck'in ilk sonuçlara göre getirdiği yorumlara burada değinmek istiyorum¹³.

H. Hatcher'in ön rapor sonuçlarına göre, GW amphoralarının kil kaynağının Ganos Bölgesi olabileceği doğrulanmıştır. Raporları gönderdiğim Prof. Van Doorninck konu ile ilgili şu yorumları getirmiştir : "(...) Birazcık tedbiri elden bırakmayarak, artık diyebiliriz ki, Cam Batığı'nın bütün priform amphoraları Ganos Bölgesi'nde bir yerde yapılmıştır. Bu durum, iki zeytinyağı (yuvarlak GW 5) ve iki kestane rengi konik (GW 4) amphora için de geçerlidir. Enterasandır ki, kahverengi konik amphoraların (GW 3) kil yapısı diğer bu tür amphoralarından çok farklı değildir, zaten kestane renkliler ile kahverengi olanlar biçim ve ölçü olarak da birbirlerinin aynısı gibidirler. Kahverengi konik amphoraların kil yapısı, teknenin besinini depolayan ve kaptanın özel mutfak kapları ile de aynıdır. Bütün bunlar, teknenin "evi"nin, amphoraların yapıldığı yerden uzak olmadığını destekleyen fikirlerdir. Üzerlerine "M" harfi kazınmış priform amphoraları, ge-

(12) MS I amphora, MSII çatı kiremiti fırını, bkz. Günsenin 1996, s. 360.

(13) Daha detaylı sonuçlar, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (IFEA), yayınlarından *Anatolia Antiqua V* sayısına yetiştirilmeye çalışılacaktır.

minin kaptanı Michael'a aittir. Çünkü bu amphoralar, geminin depo kısmında değil, bu kısımdan bir bölmeyle ayrılmış olan arka kısmındadır. Michael'ın amphoralarının en azından bir kısmı özellikle kendisi için yapılmıştır, bunu da, "M" harfinin bazı amphoralarının üzerine, amphora pişirilmeden kazındığını göz önüne alarak söyleyebiliriz. Michael'ı gerçekten geminin kaptanı olarak kabul edersek, demek ki, geminin "evi" de amphoraların yapıldığı yerin yakınındadır. (...)"¹⁴.

Marmara Adası üretimlerinin Ganos kil yatakları ile karşılaştırılması, söz konusu bölgelerin büyük bir jeolojik yapıya ait olmaları nedeniyle kat'i bir şekilde ayrımlarının yapılmasını zorlaştırmaktadır. Marmara Adası'nda kil yatağının olmadığını düşünürsek, ki, ön raporlara göre, özellikle MSI üretimi Ganos ile benzerlik göstermektedir, adaya Ganos'tan kilin taşındığını söyleyebiliriz. Türkiye Jeoloji Haritası'nı incelediğimizde, adanın Topağaç yakınında bir alüvyon bölgesi olduğunu görüyoruz¹⁵. Belki burada bulunan, az da olsa bir kil kaynağı, Ganos kili bulunmadığı zaman, bazı kabaca işlenmiş amphora üretimi (ihracata yönelik olmayan) için kullanılmış olabilir. Yine ön rapor sonuçlarına göre, MT ve MSII üretimleri aralarında benzerlik görmekteyiz. Adada ki kil yatağı ve kapasitesi sorularının, yüzey araştırmaları ve analizlerin daha fazla örnek sağlanarak devamı sonucu netlik kazanacağını düşünüyoruz.

Bu seneki makalemize yetiştigi kadarıyla elde ettiğimiz kil analizi sonuçlarına dayanarak aşağıdaki sonuçları çıkarabiliriz :

Marmara Saraylar ve Topağaç atölyeleri Ganos'dan kil almışlar. Bir atölye bölgesine kilin diğer bir bölgeden taşınması antik devir ve Orta Çağ için pek alışıla gelmiş bir durum değildir. Konuyu, yukarıda değindiğimiz, şarap ticareti/manastır, bağlamında irdelersek ortaya çıkan sonuç, tarihi dökümanlara somut bulgular sunması açısından büyük önem taşımaktadır.

Fırın buluntuları (kısa bir dönem kullanılmış olmalarına rağmen),

(14) Prof. Van Doorninck 1979 yılından beri tanıdığım ve birlikte çalışma fırsatı bulduğum hocam, meslektaşım ve dostumdur. Uzun yıllara dayanan akademik dayanışmamız ve ortak konulara olan ilgilimiz sonucu, Cam Batığı amphora örneklerini analiz için bana iletmıştır. Kendisine, teşekkür ediyorum. Kendisinin Cam Batığı Amporaları başlıklı bölümü, "Glass Wreck" kitabının önümüzdeki yıl yayınlanması beklenen birinci cildinde bulabilirsiniz. Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Cam Batığı Salonu'nda sergilenen Serçe Limanı buluntusunun, metinde geçen yorumların ışığında değerlendirilmesi konuya getirdiği açıklık bakımından önem taşımaktadır.

(15) Maden Teknik Arama Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, Ankara, (1987).

adada yaşayan/veya sürülen (?) papazların¹⁶ , ürettikleri şarabı büyük bir olasılıkla, manastırlarına katkı amacıyla ihraç ettiklerine işaretler.

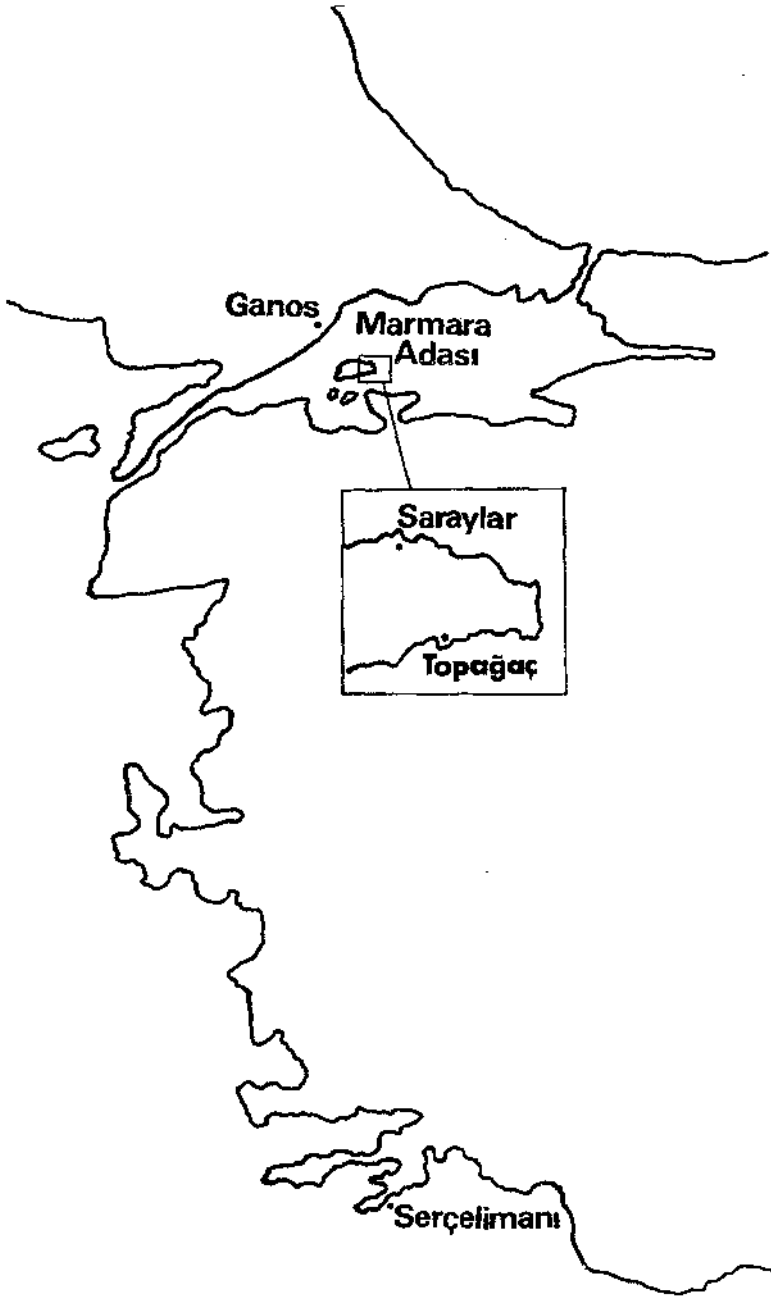
Örneğin, Marmara Adası Topağaç fırın buluntusunun hemen yanındaki manastır, tarihi dokümanlarda adı geçmeyen bir Ganos metochionu muydu ?

Propontis bölgesinde yapılacak, -manastır yerleşimlerini daha etraflı bir şekilde inceleyecek-, bir yüzey araştırmasının bu tip sorulara ışık tutacağına inanıyoruz¹⁷.

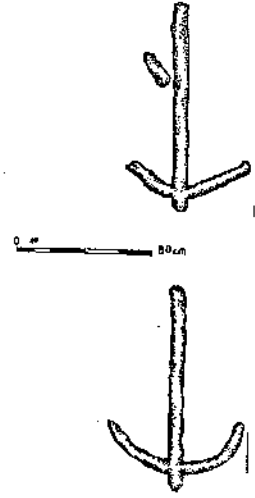
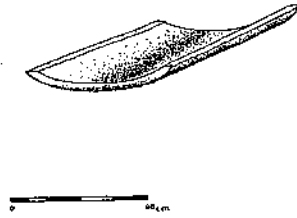
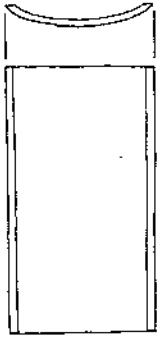
1991 yılından beri, Propontis bölgesinde çok yönlü olarak yürüttüğümüz araştırmalarımıza, elimizdeki verilerin değerlendirilmesi ve en büyük amacımız olan, bir sualtı kazısına başlamanın hazırlık aşamaları için, bir araştırma sezonu ara vermek istiyoruz. Bu güne kadar yaptığımız çalışmaların ülkemiz arkeolojisine yeni bir boyut getirdiğini ümit ederiz.

(16) Ada manastırlarının sürgün yeri olarak kullanılması konusunda bkz. "Prokonnessos", *The Oxford Dictionary of Byzantium* 3, p. 1730-1731.

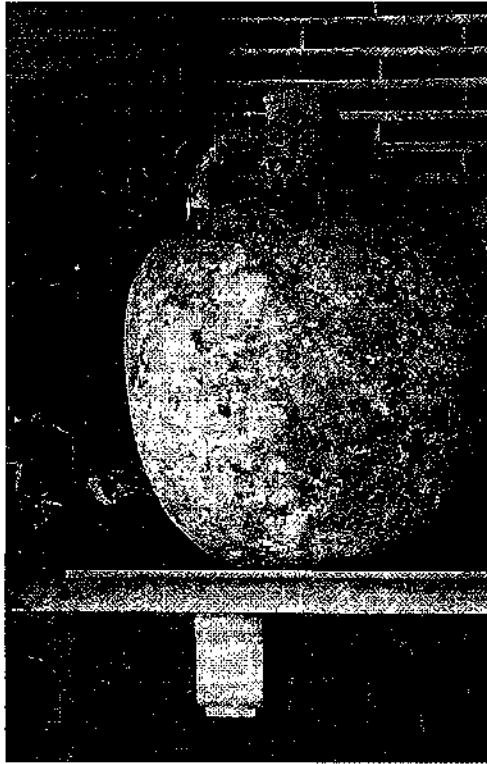
(17) Önümüzdeki senelerde P. Armstrong ile Marmara Adası ve etrafını kapsayacak bir yüzey araştırmasının, literatür taraması ve hazırlığı içindeyiz. Bu tip bir araştırmaya örnek olarak bkz. Cyril Mango and Ihor Sevcenko, "Some Churches and Monasteries on the Southern Shore ou the Sea of Marmara", *DOP* 27 (1973), s. 235-277.

Harita 1: Metinde adı geçen sit bölgeleri

Çizim 1: Kuyu Burnu Batığı, kiremit ve çapa (in situ) çizimleri

Resim 1: Çıtlı Burnu Batığı'na ait olduğu düşünülen amphora

DOĞU TRAKYA'DA EPIGRAFI VE TARİHİ- COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI 1995

Mustafa H. SAYAR*

7-16 Ağustos tarihleri arasında yapılan 1995 yılı Doğu Trakya çalışmaları İstanbul, Tekirdağ, Çanakkale ve Edirne illerindeki ören yerleri ve bu ören yerlerinden söz konusu illerin müzelerine getirilmiş olan antik yazıtlar üzerinde sürdürülmüş olup, çalışmalar sırasında arazide 18, müzelerde ise 5 adet antik yazıt incelenmiştir. Böylece 1995 yılı Doğu Trakya çalışmaları kapsamında incelenen yazıt sayısı toplam 23'tir¹.

Tekirdağ İli Çalışmaları

Çalışmalarımızın ilk bölümünde, Tekirdağ ili Marmara Ereğlisi ilçesinde lokalize edilen ve Roma İmparatorluk Devri'nde Trakya eyaletinin başkenti olan Perinthos ve çevresinde yaptığımız yüzey araştırmalarını 1995 yılında da sürdürdük (Harita). Bu araştırmalar kapsamında Marmara Ereğlisi'nde bir inşaatın temel kazısında bulunarak Tekirdağ Müzesi'ne getirilmiş olan iki adet Roma İmparatorluk Devri mezar stelinin yazıtlarının birinden, Perinthos kentinin birinci phylesine mensup *Aurelius Menianos*'un mezarı kendisi ve karısı için yaptırdığı anlaşılmaktadır. Mezara zarar vermeye ya da kendileri için kullanmaya kalkışanların şehir veznesine 500 Dinar ceza ödemeleri gerektiği de ayrıca belirtilmektedir. Diğer stelin yazıtından ise Perinthos'un Theseis isimli phylesine mensup *Aurelius Asklepiodotianus Rufinus*'un bu mezarı

(*) Doç. Dr. Mustafa H. SAYAR, Institut für Alte Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik, Universität Wien, Dr. Karl Lueger Ring 1. A - 1010 Wien/AVUSTURYA.

(1) Bu çalışmalara izin veren T. C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Bakanlık temsilcisi Tekirdağ Müzesi Araştırma görevlisi Münire Işın'a ve çalışmalarına katkılarından ötürü Tekirdağ, İstanbul ve Edirne müze müdürlüklerine teşekkür ederim.

kendisine yaptırdığı anlaşılmaktadır. Bu yazıtın dikkati çeken bir yönü de yazıtlı alanın alt kısmında boş yer olmasına rağmen, yazıt metninin ve anlamına gelen k̄si sözcüğü ile son bulmasıdır. Bu durum büyük bir olasılıkla Rufinus'un ölümünden sonra eşi, çocukları ya da diğer akrabalarının gömülmesini öngörmesinden ancak bunun gerçekleşemesinden kaynaklanmaktadır. Rufinus'un mensup olduğu phyle Perinthos'un en eski phylelerinden biri olup, kentin Hellenistik Devir yazıtlarında da bu phyle'ye değinilmektedir. Yukarıda söz konusu olan her iki stelin de mezar sahiplerinin Aurelius'lu isimleri nedeniyle M. S. 212 yılında yayınlanan Constitutio Antoniniana'dan sonraya yani M. S. 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilecekleri kanısındayım.

Çalışmalarımızı daha sonra Tekirdağ ili Hayrabolu ilçesi civarında sürdürdük. Bu bölgedeki araştırmalarımız sırasında Ortaca Köyü'nde (Harita) bulunmuş olan erken Bizans Dönemi'ne tarihlediğimiz bir sütun başlığını inceledik. Başlangıcı ve bitimi büyük ölçüde tahrip olmuş olan tek satırlık yazıtın orta kesiminde okunan *Kyriaki* sözcüğü büyük bir olasılıkla bu sütun başlığının kullanıldığı yapının adandığı aziz ya da yapıyı vakfeden ile ilişkili idi.

Ortaca Köyü'nün güneyinde bulunan bir tümülüsün (Resim: 1) kaçak kazılar sonucunda tahrip edilmiş olduğunu haber almamız üzerine burada yaptığımız incelemelerde dromoslu mezar odasına kadar girilmiş olduğunu belirledik (Resim: 2). Yapı tekniğine göre Hellenistik Devre tarihleyebildiğimiz bu tümülüs Doğu Trakya'da her geçen gün daha fazla tahribe uğrayan yüzlerce tümülüstən sadece biridir. Geçen yılki bildirimde de bir başka tümülüsün tahribatı ile bağlantılı olarak değindiğim gibi Trakya tümülüsleri için ivedilikle bir kurtarma projesi hazırlanarak yürürlüğe konmasında bölgenin kültür tarihi ile ilgili belgelerin saptanabilmesi açısından büyük yararlar vardır.

İstanbul İli Çalışmaları

Geçen yılki araştırmalarımızın daha sonraki bölümünü İstanbul ilinde yaptığımız incelemelere ayırdık. Ancak bu kapsamda incelediğimiz ilk yazıt Tekirdağ Müzesi'ne İstanbul ili Çatalca ilçesine bağlı Çiftlikköy'den getirilmiş olan kare biçimli bir kurşun ağırlık idi. Üzerindeki Roma İmparatorluk Devri'ne tarihlenen çok silik durumdaki yazıtın okunabilen harflerinin kalıntılarından anlaşıldığına göre ağırlığın bir yüzünde bir pazar yeri görevlisinin adı geçmekteydi. Ancak yazıtın çok aşınmış olması nedeniyle ne bu görevlinin ismi ne de hangi ağırlık biriminin kullanılmış olduğu okunamamaktadır. Kullanılan ağırlık birimi belki de Roma İmparatorluk Devri'nde kullanılan en yaygın ağırlık ölçülerinden biri olan 327,45 gram ağırlığındaki litra idi. Eğer bu varsayım

doğruysa, ağırlığı 850 gram olan bu eser 2, 6 litraya eşdeğerdedir.

Doğu Trakya'nın bu eserin bulunduğu bölgelerinde de litranın ağırlık birimi olarak kullanıldığı 19. yüzyılda Silivri ilçesine bağlı Kılıçlı Köyü'nde bulunmuş olan bir diğer kurşun ağırlık sayesinde bilinmektedir². Az önce gördüğümüz kurşun ağırlık gibi kare biçimli olan bu ağırlığın bir yüzünde Mna Perinthia öbür yüzünde de bunun 5 litra ağırlığında olduğu belirtilmektedir. Ancak gerçek ağırlığı 1503 gr olan bu eser 327, 45 gram olan bir litraya göre hesaplandığında ancak 4,59 litra ağırlığındadır. Bu durumda Perinthos ve çevresinde Hellenistik Devri'de kullanılan bir ağırlık birimi olan Mna Roma İmparatorluk Devri'nde yerini zamanla *litra*'ya bırakmıştı. Bu eser de büyük bir olasılıkla Roma İmparatorluk Devri'nin başlarında, *mna*'dan *litra*'ya geçiş döneminde kullanılmaktaydı. Bir Perinthos litrasının da 365 grama eşdeğer olduğunu, Tekirdağ Yağcı Köyü'nde bulunmuş olan bir diğer kurşun ağırlık sayesinde öğreniyoruz.

İstanbul ilinin Trakya bölgesindeki ilçelerinden Silivri'de lokalize edilen antik Selymbria kenti ve çevresinde yaptığımız araştırmalar sırasında, Değirmenköy'ün eski yerleşmesindeki, « (Harita), metruk Rum kilise binasının köşesine inşa edilmiş durumdaki sunağı inceledik. Yazıtın ilk satırı kabartmanın üzerindedir. Kabartmanın altında devam eden yazıtın daha sonraki dört satırının baş taraflarının kırılmış oldukları görülmektedir. Yazıtından bu eserin Roma İmparatorluk Devri'nde *Hypsistos* isimli tanrıya (= *Theos Hypsistos*) adanmış bir sunak olduğunu anlamaktayız. Üzerindeki kabartmanın daha sonra beton ile kapatılması nedeniyle çok tahrip olmasına rağmen, burada sağ tarafta ayakta duran giyimli bir erkek figürü seçilebilmektedir. Bu büyük bir olasılıkla adakta bulunulan tanrının kabartmasıydı. Trakya ve Anadolu'nun birçok yerinde tapınımı olan *Theos Hypsistos* aslında semitik kökenli bir tanrı olup antik Yunan mitolojisinde en yüksek anlamına gelen *Hypsistos* epithetonu nedeniyle Zeus ile bir tutulmuştur. Bugüne kadar saptanan epigrafik buluntulara göre Roma İmparatorluk Devri'nde Trakya'da *Zeus Hypsistos*'a 13, *Theos Hypsistos*'a ise 6 adak yazıtı sunulmuştur. Değirmenköy adak yazıtının kabartmasında ayakta tasvir edilmiş olan tanrının Trakya'daki diğer adak buluntularında görülen Zeus kabartmalarına çok benzemesi, burada tanrının görünümünün Zeus ile özdeşleştirildiğini ancak, yazıtta adından *Theos Hypsistos* olarak bahsedildiğini göstermektedir.

Büyükçekmece Gölü çevresinde yaptığımız araştırmalar sırasında da

(2) Bu ağırlık hakkında bkz. G. Seure, *Une Mine de Périnthe, Revue de Numismatique* 16, 1912, 91 vdd.

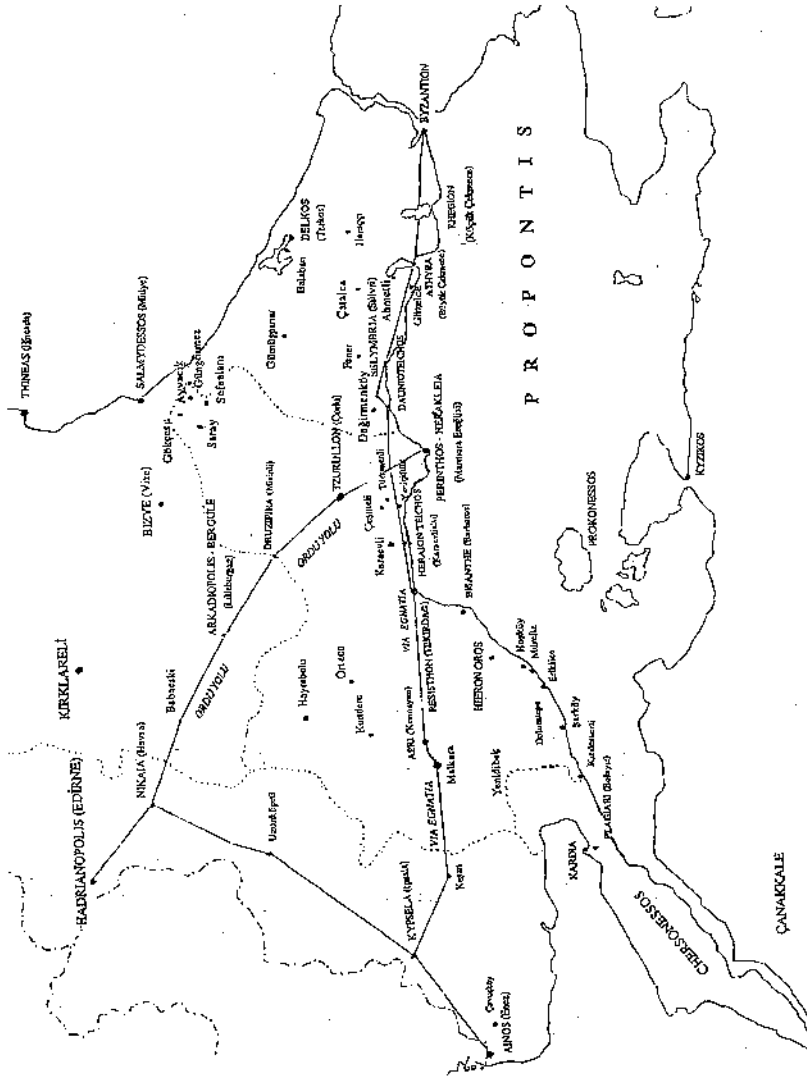
gölün batı kıyısındaki Ahmetli Köyü'nün (Harita) hemen dışında bir Bizans kalesinin kalıntılarına rastladık (Resim: 3). Ahmetli Köyü önceki yıllarda burada bulunan Roma İmparatorluk Devri'ne tarihlenen mezar stelleri nedeniyle dikkati çekmekteydi. Söz konusu kale göz önüne alındığında buranın Roma ve Bizans devirlerinde aralıksız olarak iskan edilmiş bir yerleşme olduğu anlaşılmaktadır. Bugünkü Büyükçekmece'de lokalize edilen ve çağlar boyunca İstanbul'u batıya bağlayan antik yolun üzerinde önemli bir yol istasyonu olma özelliğini koruyan Athyra'nın 10 km kadar kuzeyindeki bu kalenin Bizans Devri'nde hangi stratejik nedenden ötürü buraya inşa ettirildiği ancak yerinde yapılacak ayrıntılı inceleme ve sondajlarla saptanabilecektir.

Büyükçekmece'ye bağlı Güzelce beldesinde (Harita) artık kullanılmayan bir çeşmeye inşa edilmiş durumdaki beyaz mermerden bir lahit teknesi üzerindeki üstü kırılmış olan tabula ansata içindeki antik yazıtın sadece son satırından birkaç harf kalıntısı seçilebilmektedir. (Resim : 4).

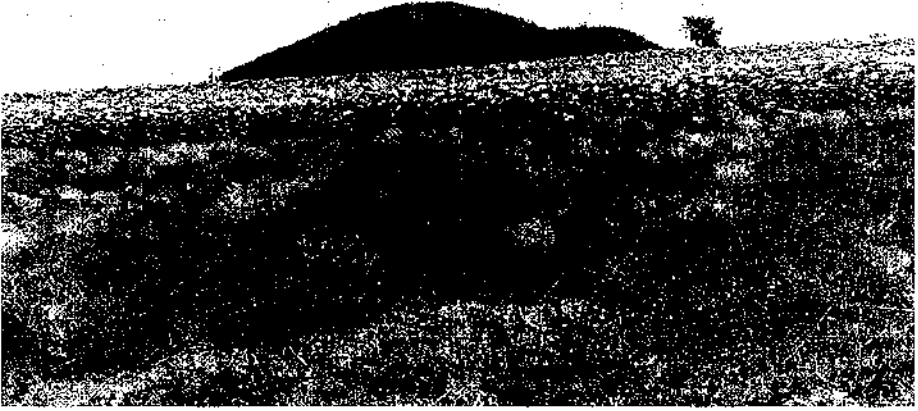
İstanbul, Maslak'ta bulunan Darüşşafaka Lisesi bahçesindeki çok sayıda antik ve Osmanlı Devri'nden kalma mimari parça arasında gördüğümüz Roma Devri'ne ait, üzerinde veda sahnesi kabartması ile bir mezar şiiri bulunan mermer stel bu yıl İstanbul ilinde yaptığımız çalışmalar sırasında incelediğimiz epigrafik buluntular arasındadır.

Edirne İli Çalışmaları

1995 yılı Trakya çalışmalarının son bölümünü oluşturan Edirne ilindeki araştırmalarımız sırasında, Edirne il merkezindeki bir caminin yenileme çalışmaları sırasında bulunduktan sonra müzeye getirilmiş olan Roma Devri'ne ait şematik girlandlı bir lahtin yazıtı incelendi. Tabula ansata üzerindeki yazıt büyük ölçüde tahrip edilmiş olup metnin sadece tabula ansata altında kalan son iki satırından, tabula ansata'da isminden bahsedilen şahsın 30 yaşında iken öldüğü okunabilmektedir.

Harita 1: Buluntu yerleri haritası

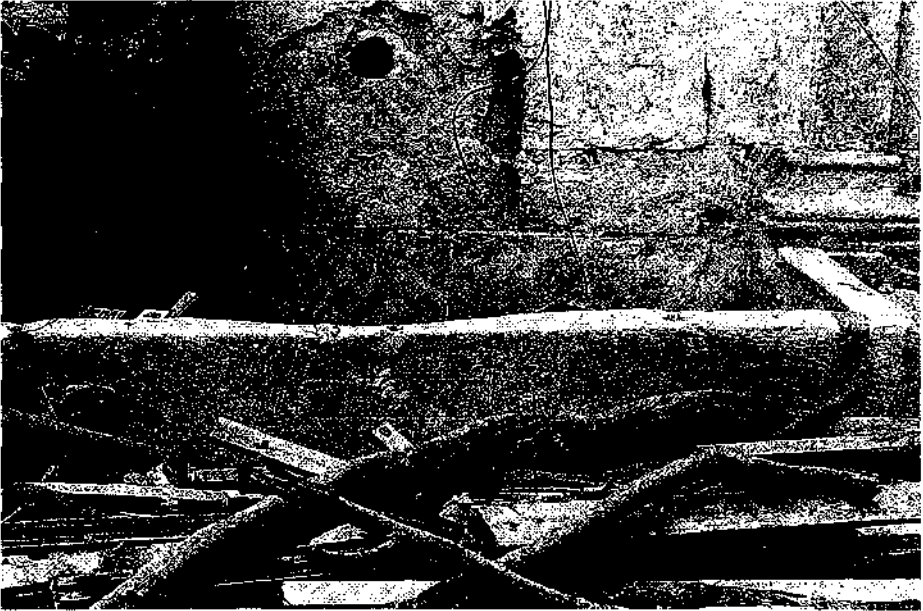
Resim 1: Ortaca Tümülüsü'nn kuzeyden görünümü

Resim 2: Ortaca Tümülüsü mezar odasının kaçak kazı ile girilen kesimi

Resim 3: Ahmetli Köyü duvarındaki Bizans kalesi kalıntıları

Resim 4: Güzelce beldesinde çeşmede kullanılan lahit teknesi

KİLİKYA'DA EPIGRAFI VE TARİHİ-COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI 1995

Mustafa H. SAYAR*

25. 8 - 20. 9. tarihleri arasında yapılan 1995 yılı Kilikya epigrafi ve tarihi - coğrafya araştırmaları Adana, İçel, Antalya illeri ören yerleri ve bu ören yerlerinden adı geçen illerin müzelerine getirilmiş olan antik yazıtlar üzerinde sürdürülmüştür¹. 1995 yılı Kilikya çalışmaları kapsamında incelenen yayınlanmamış yazıt sayısı, 88'i arazide, 325'i müzelerde olmak üzere toplam 413'tür. Ayrıca bir adet Geç Roma- Erken Bizans Devri yerleşme yeri saptanmıştır.

Ovalık Kilikya Çalışmaları

1995 yılı ovalık Kilikya çalışmalarımıza her yıl olduğu gibi bu yıl da Roma İmparatorluk Devri'nde Çukurova'nın başkenti ve en büyük şehri olan Anazarbos'un güneyindeki bir su kanalı genişletme çalışması sırasında ortaya çıkan 5 adet mezar sunağı üzerinde yaptığımız incelemelerle başladık (Harita). Mezar sunaklarından birinin yazıtında M.Ö. 19 yılında başlayan Anazarbos erasına göre verilen 174 yıl sayısına dayanarak bu mezarı M. S. 155 yılına tarihleyebiliyoruz. Mezar sunaklarının yazıtlarındaki isimlerden bu şahısların aynı aileye mensup oldukları anlaşılmaktadır. Mezar sunaklarından birinin yazıtından *Lucius Lucceius Veturius*'un mezarı, velinimet *Aphrodisia* için yaptırmış olduğu, bir diğer yazıttan da *Lucius Lucceius Veturius*'a karısı Kerkenia Regina tarafından mezarın yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Epigrafik ve ar-

(*) Doç. Dr. Mustafa H. SAYAR, Institut für Alte Geschichte, Universität Wien, Dr. Karl Lueger Ring 1, A - 1010 Wien/AVUSTURYA.

(1) Bu çalışmalara izin veren T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Bakanlık Temsilcisi, Mersin Müzesi Araştırma Görevlisi Filiz Kerem'e, özveri ile çalışmalarıyla araştırmanın başarılı geçmesine büyük katkıları bulunan Trakya Üniversitesi Klasik Arkeoloji Bölümü Araştırma Görevlisi Işık Şahin'e, Mersin Üniversitesi Klasik Arkeoloji Bölümü Araştırma Görevlisi Murat Durukan'a teşekkür ederim.

keolojik belgeler sayesinde özellikle M. S. 2. yüzyılda ve 3. yüzyılın ilk yarısında yoğun kullanıma sahne olduğu bilinen Anazarbos Güney Nekropolü'nde bulunan bu aile mezarı ilk kez söz konusu epigrafik buluntu sayesinde M. S. 2. yüzyıl ortasına tarihlenebilmekte ve içindekilerin adları ve akrabalık ilişkileriyle birlikte tespit edilebilmektedir. Ancak kanal genişletme çalışmaları sırasında söz konusu mezar sunaklarının içinde ya da çevresinde bulunduğu mezar anıtından, geriye çok az mimari parça kaldığından bunun ne tür bir mezar anıtı olduğunu belirleme olanağımız tamamen ortadan kalkmış bulunmaktadır.

Anazarbos antik kent bölgesinde 1995 yılında sürdürdüğümüz araştırmalar sırasında saptadığımız 8 adet epigrafik buluntudan biri daha önceki yılların buluntuları sayesinde *Kasaitis* epithetonu ile tanıdığımız tanrıça Aphrodite'ye adanmış yuvarlak bir sunaktır. Burada Aphrodite'ye ἑρπικόω, yani "adayanın yakarışını dinleyen tanrıça" olarak sunuda bulunmaktadır.

1995 yılı Çukurova araştırmalarının en önemli sonuçlarından biri de, Anazarbos'un su kaynaklarından ikisinin yerlerinin belirlenmesidir. Bu kaynaklardan biri Anazarbos'un 25 km kuzeydoğusundaki Acarmantaş (Harita) Köyü civarındaki Sombaz Çayı kaynağındadır. Suyun dağdan çıktığı yerde anakaya üzerine yazılmış olan bir adak yazıtında, bu suyu sağladığı için nehir tanrısına sunuda bulunmaktadır. Bu kaynağın civarında yaptığımız gözlemler sonucunda suyun bugün bataklık alan içinde kalan bölgede pişmiş toprak borularla Anazarbos yönüne sevk edildiğini belirledik. Anazarbos'a su sağlayan diğer bir kaynak ise Anazarbos'un 12 km kuzeybatısındaki Alapınar Köyü'nde (Harita) bulunmaktadır. Bu kaynaktan çıkan suyun da pişmiş toprak borularla Anazarbos'a akıtıldığı anlaşılmaktadır. Böylece Anazarbos'a kuzey ve kuzeybatıdan su taşıyan ve bugün halen kalıntıları görülen su kemerlerine verilen suyun kaynakları saptanmış bulunmaktadır.

Anazarbos'un kuzeyindeki köylerden Çobanpınarı (Harita) civarında bulduğumuz, başlangıç kısmı tahrip olduğundan hangi amaçla dikildiğini saptayamadığımız, bir isim listesinin en üst satırında görülen ὄρχιτέκτων sözcüğünden burada bir mimar adına değinildiğini, daha sonraki satırlarda adları geçenlerin ise bu mimarın inşa ettiği bir binanın yapımına katkıda bulunanlar olduklarını tahmin etmekteyiz. Bunlar belki de bir derneğin üyeleri idiler. Metnin ortasında cepheden görülen figür, aşağıya indirdiği sağ elinde ve yukarı kaldırdığı sol elinde birer dal tutmaktadır.

Anazarbos'un kuzeyindeki araştırmalarımız sırasında Kozan ilçesine bağlı Eskimantaş Köyü'nün birkaç km kadar batısındaki ormanlık arazi içinde bir ören yeri bulunduğunu haber aldık. Yöre halkı tarafından Gavurgediği (Harita) olarak tanımlanan bu ören yerinde genellikle Bizans Devri'ne ait yapı kalıntıları ve mozaik tabanlar gördük.

Ovalık Kilikya 1995 yılı çalışmaları sırasında saptanan diğer bir önemli buluntu da Seyhan Nehri'nin batısındaki Akören 'de (Harita) yüzey araştırmalarını sürdüren Dr. Gabriele Mietke'nin Kuzey Kilisesi'nde bulduğu iki blok üzerindeki aynı metne ait yapı yazıtıdır. Yazıtta rahip *Gerontios ile Diakon ve Oikonomos*'luk görevlerini yürüten, yani iç hizmetler ve mali yönetimden sorumlu *Elianos* zamanında yapının bu kesiminin tamamlandığı belirtilmektedir. Bu yazıtta adları geçen *Gerontios* ve *Elianos*'u Akören'de önceki yıllarda bulunan yazıtlardan tanımaktayız. Aynı kilisede bulunmuş olan M. S. 504 yılına tarihlenen bir yazıtta *Gerontios* baş hizmetçi = archidiakon, *Elianos* ise yine oikonomos olarak karşımıza çıkarken, Akören'deki Güney Kilisesi'ne ait M. S. 546 yılına tarihlenen bir başka yapı yazıtında *Gerontios*'un artık rahiplik rütbesine ulaştığını görmekteyiz. Bu durumda yeni bulunan ancak üzerinde tarihlendirilmiş yazıtın M. S. 546 yılına veya bunu takip eden birkaç yıl içinde tarihlenebilmesi mümkündür.

Ovalık Kilikya'da 1995 yılı çalışmaları kapsamında Kadirli ilçe merkezinde lokalize edilen Flaviopolis, antik kenti ve çevresinde yaptığımız incelemeler sırasında Kadirli'nin yaklaşık 22 km kadar kuzeydoğusundaki Kolu Köyü (Harita) civarında üst kısmı kadın büstü şeklinde biçimlendirilmiş bir mezar steli saptadık. Yüzü, gövdesinin üst kısmı ve sağ göğü tahrip olmuş bu eserin yazıtından *Valerius* isminde bir adamın, steli karısı *Kyrila* için yaptırdığını öğrenmekteyiz. Roma İmparatorluk Devri'nde Toros Dağları üzerindeki antik yerleşmelerde görülen bu mezar taşının diğer iki benzeri de Adana Bölge Müzesi'nde bulunmaktadır. Kesin buluntu yerleri bilinmeyen bu iki stelin üst kısımlarında ölen kişilerin yüzlerinin cepheden kabartmaları görülmektedir. Bu kabartmalarla kişilerin öldükten sonra yüzlerindeki ifadenin yansıtıldığı ve ölenlerin anısının bu sayede hayattaki yakınları arasında yaşatılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Dağlık Kilikya alışmaları

Bu bölgedeki araştırmalarımızın ilk bölümünde İçel ili sınırları içinde bulunan *Pompeiopolis*, *Elaiussa-Sebaste*, *Korykos*, *Diokaisareia*, *Seleukeia*, *Klaudiopolis* antik kentleri ile bunların çevrelerindeki Hisarın

Kale, Çatıören, Emirzeli, Yeniyurt, Cambazlı, Akkum, Narlıkuyu, Kumkuyu, Kızkalesi örenyerlerinde önceki yıllarda başlanmış olan epigrafik ve tarihi-coğrafik incelemelerimize devam ettik. Bu çalışmalar sırasında saptadığımız yazıtlardan biri Karyağdı Vadisi içinde (Harita) kalıntıları izlenebilen antik yol üzerindeki dört mil taşından biri üzerindedir. Söz konusu mil taşı üzerinde farklı zamanlarda yazılmış biri Eski Yunanca - Latince ve diğeri yalnız Latince iki yazıt saptayabildik. Bu yazıtlardan daha geç döneme tarihlediğimiz Latince yazıtın metninin 1. satırından anlaşıldığı kadarıyla, söz konusu mil taşı M. S. 4. yüzyıl başlarında Tetrarchlar Dönemi olarak adlandırılan dörtlü yönetim sırasında birlikte hüküm süren imparatorlar zamanında diktirilmiş idi. Bu yazıtın üçüncü satırındaki *Maximianus* sözcüğüne dayanarak bunun M. S. 293'ten 305'e kadar süren 1. Tetrarchie döneminde *Diokletian* ile birlikte hüküm süren Maximianus olduğunu tahmin ediyoruz. Ancak yazıtın silik olması bu konuda kesin bir sonuca varmayı zorlaştırmaktadır. Bu ve diğer üç mil taşı ile en azından Karyağdı Vadisi'ndeki güzergahı kesinleşen antik yol Lykaonia ile Kilikya sahilindeki Korykos antik kenti arasındaki en kısa bağlantıyı sağlıyordu. Bu arada 1. Tetrarchie dönemine tarihlenen mil taşı Korykos'un geç antik devirde artan önemine paralel olarak bu yol bağlantısının da aynı dönemde yenilendiğini gösteren bir belge niteliğindedir. 1994 yılı araştırmalarımız sırasında bulduğumuz Tahgeçit - Esenpınar (= Güvere) üzerinden Elaiussa-Sebaste'ye ulaşan antik Roma yolu da (Harita), Karyağdı Vadisi'ndeki yola paralel ve onun birkaç km kuzeydoğusunda bulunmaktadır². Böylece Roma İmparatorluk Devri'nde ve Geç Antik Dönem'de Anadolu'nun iç bölgeleri ile Akdeniz kıyısındaki antik kentler arasındaki ulaşımı sağlamak, ticareti kolaylaştırmak ve kriz zamanlarında süratle asker sevkedeabilmek için dağlık arazinin olanak tanıdığı yerlerde yol yapımına büyük önem verildiği anlaşılmaktadır.

Araştırmalarımızın daha sonraki bölümünde Yeniyurt Kale'de (Harita) devşirme malzeme olarak kullanılmış olan bir onur yazıtını inceledik. M. Ö. 1. yüzyıl ortalarına tarihleyebileceğimiz yazıttan bu eserin civardaki bir kutsal alanda rahiplik görevini üstlenmiş olan *Mithradates* isimli şahsın diktirdiği heykellerden birinin kaidesine ait bir blok olduğunu anlamaktayız. Yazıtın birinci satırının devamında bunların ne tür heykeller oldukları da belirtilmekteydi. Ancak bu bloğun sağında ve solunda yer alan bloklar kaybolmuş olduğundan bu hususta daha fazla bilgi edinmemiz mümkün olamamaktadır. Belki de Mithradates'in görevli olduğu kutsal alan, antik devirdeki adı henüz bilinmeyen, Roma ve Bi-

(2) Bu Roma yolunun buluntu haberi hakkında bkz. Mustafa H. Sayar, Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1994, XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Cilt, Ankara 1996, 56 f.

zans devirlerinde aralıksız olarak iskan edildiği anlaşılan Yeni yurt Kale'nin³ bulunduğu tepenin üzerinde idi. Çünkü Lamas (= Limonlu) Vadi si kenarında çevreye çok hakim bir konumda olan Yeni yurt Kale'nin yeri böyle bir kutsal alan için çok uygundur.

Orta Dağlık Kilikya'dan diğer bir ilginç buluntu ise bugünkü Mut ilçesinde lokalize edilen Klaudiopolis (Harita) civarında bulunmuş olan süvari kabartmalı bir mezar steli olup, yazıtından bu eseri *L(ucius) Vale* (n)'s'in bir süvari birliğinde *decurio* (= komutası altında 30 ya da daha fazla süvari bulunan süvari bölüğü komutanı) olarak görev yaparken ölen *Suaspos* ismindeki kayınpederine yaptırdığı anlaşılmaktadır. *Suaspos* 'un görevli olduğu birlik, yazıtta geçen *Pary«n* sözcüğünden anlaşıldığı kadarıyla bir Parth süvari birliği yani, Latince adıyla *Ala Parthorum* olmalıydı. Kilikya'da varlığı ilk kez bu yazıt ile saptanan Parth süvari birliklerinin M. S. 3. yüzyılın ilk yarısındaki Parth savaşları sırasında Parth ordusundan kaçan askerlerden oluşturularak Roma ordusunda *auxilarii* adı verilen yardımcı birlikler sınıfında kullanılmaya başladıkları bilinmektedir. Çeşitli kavimlere mensup, çoğunlukla Roma vatandaşı olmayan askerlerden oluşan yardımcı birliklerin arasında Traian devrinden beri *Ala Parthorum* isimli bir okçu birliğinin sınırlarda konuşlandırıldığını, Severus Alexander ve Maximinus Thrax'ın ordularında görev yaptıklarını Herodian (VI 7, 8; VII 2, 1) ve Historia Augusta'dan öğrenmekteyiz. Roma ordusuna mensup askeri birliklerin listelerini içeren *Notitia dignitatum* isimli M. S. 4. yüzyıl kaynağında da *equites sagittarii Parthi* adındaki bir atlı okçu birliğinden bahsedilmektedir. Ayrıca M. S. 3 yüzyılın ilk yarısından itibaren Roma ordusunda, atlı düşman orduları karşısında ağır kalan piyade sisteminin terk edilerek yerine hareket yeteneği yüksek atlı birlikler kullanılmaya başlandığı bilinmektedir. Yine M. S. 3. yüzyıl başlarından itibaren artan Parth seferleri dolayısıyla Kilikya, sınıra en yakın eyalet olarak yoğun askeri birlik sevkıyatlarına sahne olmaktaydı. *Decurio Suaspos* M. S. 3. yüzyıl ortalarında belki de bu sevkıyatlardan biri sırasında Kilikya'da ölmüştü. Burada dikkati çeken, mezarın büyük bir olasılıkla aynı birlikte görev yapan damadı tarafından yaptırılmış olmasıdır. Bu yazıt ile ilk kez Kilikya'da geç Roma Dönemi'nde bu tür bir birliğin varlığı belgelenmektedir.

1995 yılı Kilikya çalışmalarının son bölümünü ise Antalya ili, Gazipaşa ve Alanya ilçelerindeki Batı Kilikya antik kentlerinden *Antiocheia ad Cragum* (= Güney Köyü) ve *Syedra'daki* (= Sedre) araştırmalar oluşturdu.

(3) Yeni yurt Kale hakkında bkz. F. Hild - H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, *TIB* 5 (Wien 1990) 462 Yeni yurt Kale maddesi. Yeni yurt Kale'de 1994 yılında yaptığım yüzey araştırmasının sonuçları hakkında bkz. Mustafa H. Sayar, Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Cografya Araştırmaları 1994, XIII. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* I. Cilt. Ankara 1996, 57.

Bu çalışmalar sırasında *Antiocheia ad Cragum* antik kentinde (Harita) incelediğimiz bir heykel kaidesinin yazıtında *Aurelia Rufina* isminde bir kadının şehir ve halk meclislerinin kararları ile onurlandırıldığı anlaşılmaktadır. Rufina'nın onurlandırılmasının nedeni büyük bir olasılıkla kentin imarına katkıda bulunan zengin Antiocheialılar'dan biri olmasıydı. Antiocheia'da daha önceki araştırmalar sırasında saptanan epigrafik buluntular arasında bu tür onur yazıtlarına sıkça rastlanmaktadır.

1995 yılı Kilikya çalışmalarımız kapsamında incelediğimiz son yazıt Syedra antik kentinde (Harita) Alanya Müzesi Müdürü Dr. İsmail Karamut başkanlığında yapılan kazılar sırasında bulunan bir stel üzerindeki 48 satırlık imparator mektubu metnidir⁴.

Stelin alınılığında çelenk içinde görülen ve şehre "*sen birincisin*" senlenişi ile başlayan metnin daha sonraki kısmında bu yazıtın İmparator Septimius Severus tarafından dördüncü kez imparator ünvanını aldığı M. S. 194 yılının Mayıs ayı ile üçüncü kez halk tribünü olduğu aynı yılın 9 Aralık günü arasındaki dönemde Syedra şehir ve halk meclisleri ile yöneticilerine, şehrin gönderdiği bir elçi aracılığıyla verilen yanıt niteliğindeki mektup olduğunu anlamaktayız.

Yazıtın diğer satırlarında tam metnini bulduğumuz yanıtın ilk bölümünde, Septimius Severus önce Syedralılar'ın inançsız ve şerefsizlerin saldırılarına karşı şehirlerini kahramanca savunduklarını ve bu kişileri şehre saldırtanın hakettiği cezaya çarptırıldığını belirtmektedir. İmparator ayrıca şehre saldıranların beraberindeki yüzbaşılardan da cezasız kalmayacakları güvencesini vermektedir.

Metnin daha sonraki kısmında, Severus, Syedralılar'a yurtlarından zorla götürüldükten sonra tekrar geri dönen hemşehrileriyle birlikte kurban kesmelerini, geri dönüşlerini kutlamalarını, gösterdikleri kahramanlığı övmelerini salık vermekte ve Romalılar'a karşı öteden beri var olan olumlu yaklaşımlarını sürdürmelerini istemektedir. Yazıtın son satırlarında da bu mesajı getiren elçi *Publicius Naso oğlu Maximus'un* adı geçmektedir.

Elçinin hangi istekle imparatora gittiği yazıt metninde açıkça belirtilmemekle birlikte imparatorun şehrin elçisine verdiği yanıtın, M.S. 194 yılında Septimius Severus ile Pescennius Niger arasında Roma İmparatorluğu'na tek başına hakim olabilmek için yapılan taht kavgaları

(4) Dr. İsmail Karamut'a bu değerli tarihi belgenin yayınlanması görevini bana verdiğinden ötürü teşekkür ederim.

sırasında imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Kilikya'da da ortaya çıkan otorite boşluğu sırasında bağlı bulundukları Roma lejyonlarının disiplininden ayrılan bazı asker ve subayların Syedra şehrine saldırarak yağmaladıkları anlaşılmaktadır. Söz konusu taht kavgaları M. S. 194 yılı baharında Septimius Severus'un, *generallerinden P.Cornelius Anullinus* komutasında bir orduyu, Pescennius Niger'in ordusuna karşı savaşmak üzere Anadolu'ya göndermesi ve bu ordunun 194 yılı Nisan ayı başlarında Pescennius Niger'in ordusunu İssos ile İskenderun arasındaki Kilikya kapıları civarında büyük bir yenilgiye uğratmasıyla son bulmuştur⁵. Antiocheia'ya kaçan Niger'in yakalanıp öldürülmesinden sonra Septimius Severus Perinthos'tan hareket ederek, mayıs ayında Suriye'ye gelip burada dördüncü kez imparator ünvanını almıştır.

Septimius Severus'un Syedra elçisini bu olaylardan sonra Suriye'de *Laodikeia*'da (= bugünkü Lazkiye) bulunduğu sırada⁶ kabul etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Büyük bir olasılıkla Severus'un bu görüşme sırasında şehre saldıran askerler tarafından zorla götürülen Syedralılar'ın geri dönebileceklerini ve saldırganların cezalandırılacaklarını belirtmesinden sonra, Syedra yöneticileri ve meclisleri şehrin merkezi bir yeri olan Sütunlu Cadde'de herkesin görebileceği bir yere dikilen stel üzerine imparatorun cevabını yazdırmaya karar vermişlerdi.

(5) *Cassius Dio* 74, 7, 1; *Herodian* 3, 4, 2.

(6) Septimius Severus'un *Laodikeia*'da kışı geçirmesi hakkında bkz. *Malalas* L. XII, Ed. L. Dindorf. Bonn 1831, 293.

MİLAS 1995

*Frank RUMSCHEID **

Dank der Erlaubnis des türkischen Kulturministeriums konnten vom 18. September bis zum 28. Oktober 1995 die archäologischen Forschungen in der Stadt Milas und ihrer näheren Umgebung fortgesetzt werden¹. Unter der Leitung von Frank Rumscheid (Archäologe) nahmen die Archäologin Jutta Rumscheid, die Architektin Jutta Pecher, der Photograph Dieter Johannes, die Architekturstudenten Funda Elif Doğan, Peter Haug und Arnd Hennemeyer sowie der Geodäsie-Student Jochen Müller teil. Ahmet Yaraş vom Archäologischen Museum in Istanbul vertrat das T.C.Kültür Bakanlığı und war wesentlich daran beteiligt, daß die Arbeiten gut vorankamen und neue Ergebnisse mit sich brachten. Wie schon im Vorjahr unterstützte uns Olcay Akdeniz aus Milas nicht nur in organisatorischen Dingen, sondern förderte durch Hinweise auf antike Reste auch direkt unsere wissenschaftliche Arbeit.

Mit Hilfe des Bebauungsplanes wurde weiter systematisch nach Überresten des antiken Mylasa im heutigen Stadtgebiet gesucht. Diese Arbeit konnte mit dem Abgehen der Stadtteile Gümüşlük, Burgaz, Firuzpaşa und teilweise Hacıabdi abgeschlossen werden. In situ wurden dabei außer der altbekannten Befestigungsmauer um den Hıdırlık Tepe zahlreiche Felseinarbeitungen von Gräbern am Südhang desselben Hügels angetroffen. Eine Häufung von Grabdenkmälern, vor allem von Columellae (Abb.1) und Rundaltären, im Tal südlich dieser Felsgräber und östlich des Gümüşkesen-Mausoleums zeigt an, daß diese Gegend in der Kaiserzeit Nekropole und nicht Stadtgebiet im engeren Sinne war.

(*) Dr.Frank RUMSCHEID. Deutsches Archäologisches Institut, Ayazpaşa Camii Sk. 48 TR-80090 Gümüşsuyu-İSTANBUL.

(1) Für eine kurze Einführung und zu den Zielen der Unternehmung s. den Bericht über die erste Kampagne im Jahre 1994 in: *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XIII, 1995 (1996)

Solche Beobachtungen sind wichtig, da bisher jede Spur einer Stadtmauer fehlt und man nach anderen Möglichkeiten suchen muß, die genaue Lage der Stadt zu bestimmen.

Vor allem in den neu begangenen Stadtteilen stießen wir auf viele Einzeldenkmäler, von denen einige sicherheitshalber ins Museum geschafft wurden. Auf zwei weitere gefährdete Stücke, eine Löwenstatue östlich außerhalb der Stadt und eine Statuenbasis des Agrippa, die wir mit unseren Mitteln nicht bergen konnten, wurden Mitarbeiter des Museums hingewiesen. Zu den Funden zählen ansonsten allein 15, bisher überwiegend unbekannte Inschriften, die W.Blümel bearbeiten wird, darunter das Fragment einer Pachturkunde. Die Altfunde aus Mylasa und der näheren Umgebung, die im Museum von Milas aufbewahrt werden, konnten ebenfalls aufgenommen werden, soweit die Funde nicht aus Rettungsgrabungen des Museums stammen.

Die Gräber am alten Überlandweg nach Beçin, die im vorigen Jahr entdeckt worden waren, wurden in einem Lageplan und, soweit sie noch ausreichend erhalten waren, in größeren Einzelaufnahmen festgehalten. Die Decken der schon bekannten Gräber sind stets tonnengewölbt. Insofern bedeutete ein neu gefundenes Grab, dessen Decke als flache Kuppel geformt ist und das ein Arkosol in der Wand gegenüber dem Eingang besitzt, eine typologische Bereicherung. Leider konnten wir das Grab nur kurz skizzieren, ehe das Innere im Zuge von Bauarbeiten mit Schutt gefüllt wurde.

Die weitere Untersuchung und Dokumentation des sog. Uzun Yuva, also der Statuensäule des Menandros und ihres Unterbaues (Abb.2), erforderte mehr Zeit als erwartet, führte dafür aber auch zu interessanten, über Voigtländers Aufnahme² hinausgehenden Ergebnissen. Die Aufnahme des Grundrises, die schon 1994 begonnen worden war, wurde fertiggestellt; hinzu kamen Zeichnungen der Ostansicht und Schnitte durch die Ostseite und den rekonstruierten unteren Wandaufbau: Fragmente in der Umgegend der Ruine sowie passende Maße und Klammerlöcher ermöglichten es, dem Fuß des Uzun-Yuva-Unterbaues, dem sichtlich ein ehemals eingesetztes Bauglied fehlt (Abb.3), einen Profilblock im Museumsgarten (Abb.4) zuzuweisen. Die Relieffornamentik des Blockes besteht aus Flechtband und kopfstehendem lesbischem Kyma. Vergleichbare Kymata sind aus spätklassisch-frühhellenistischer Zeit, aber auch aus augusteischer Zeit als Rückgriffe auf solche alten Formen be-

(2) W.Voigtländer, Der 'Zeus-Karios'-Bau in Milas, in: *Diskussionen zur archäologischen Bau-forschung* 5 (1991) 246-251.

kannt³. Die Ausführung des Flechtbandes, bei der das eigentliche Band aus einer schmalen Rille zwischen zwei dickeren Wülsten besteht, scheint dagegen erst im 3.Jh.v.Chr.zu beginnen und dann länger vorzukommen⁴.

Wie lang die Ostseite des Uzun-Yuva-Unterbaues war, hatten die freisichtbaren Ecken schon immer erkennen lassen. Die Ausdehnung nach Westen war dagegen bisher unbekannt. Es hatten sich allerdings schon 1994 mehrere Platten aus hellockerfarbenem Muschelkalk gefunden, die anzeigten, daß der Bau weiter nach Westen reichte, als bis dahin nachgewiesen war. Diese Platten bilden innerhalb der äußeren Marmorschale des Baues, abgesehen von einigen Hohlräumen, eine massiv geschichtete Masse. Schließlich fanden wir im Kohlenlager eines Hauses einen Marmor-Orthostaten der Westwand, der parallel zur Ostwand steht und dessen Oberkantenniveau mit dem der Orthostaten der Ostwand übereinstimmt. Daß damit die Westausdehnung des Baues gefunden ist, bestätigte auch eine Plattenreihe etwas weiter nördlich. Sie weist nämlich Klammerlöcher auf, wie sie nur an der Grenze zwischen Plattenfüllung und Marmorschale anzutreffen sind. Damit läßt sich ein Bau rekonstruieren, der von Osten nach Westen mit 36,15 m (gemessen an der Orthostatenschicht) länger ist als von Norden nach Süden, wo er nur eine Ausdehnung von 29,50 m erreicht.

Dieser rechteckige Bau war Teil einer größeren Anlage (Abb.5): Er stand auf einer riesigen Terrasse, deren Südwestecke 1995 mit der Ecke eines Wohnhauses identifiziert werden konnte (Abb.6). Die Terrassenmauer ist im Osten und Süden, wo sie den Verlauf der Tabakhane-Straße festlegte, weitgehend erhalten. Für die Annahme, daß sie im Norden den gleichen Abstand zum Uzun-Yuva-Bau hielt, wie er im Süden noch meßbar ist, spricht, daß die jetzt dort nicht sichtbare Mauer dann den Verlauf der Belediye -Straße bestimmt hätte.

-
- (3) Spätklassisch-frühhellenistisch: z. B. Kymata des Maussolleions in Halikarnassos (F. Rumscheid, Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus [1994] Taf. 47,4; 48,4), des Tempels in Messa (ebenda Taf. 96,3), älteste Kymata am Athena-Tempel in Priene (ebenda Taf. 142,6; 152,8; 156,5; 159,7) und Kymata des Mausoleums von Belevi (ebenda Taf. 12,5; 14,4; 15,1, - 3,6 - Augusteisch: Kyma an einem Pilasterkapitell des Mazaeus-Mithridates-Tores an Ephesos (ebenda Taf. 37,3) und einer Pilasterbasis des Kenotaphs für C. Caesar an Limyra (ebenda Taf. 77,5).
- (4) Vgl. die Beispiele an einem Altar-Fußprofil von der Theater-Terrasse in Pergamon (ebenda Taf. 135,3), einem Wandfußprofil des Artemis-Tempels in Magnesia (ebenda Taf. 83,6), einem Säulenbasis-Torus aus der Hellenistischen Villa auf dem samischen Kastro Tigani (ebenda Taf. 54,3) und am Opfertisch-Fußprofil des im dritten Viertel des 1. Jhs. v. Chr. erneuerten Heraion-Altares ebenfalls auf Samos (ebenda Taf. 176, 5,7).

Insgesamt ergibt sich also eine große, quer zum Osthang des Hırsarbaşı Tepe angelegte Terrasse von ca. 130 x 90 cm Größe, in deren Westhälfte mittig der Uzun-Yuva Bau stand. Auf dessen Ostrand ist, auffälligerweise im Zentrum der Gesamtanlage, die Ehrensäule des Menandros errichtet. Man kann sie anhand der Familiengeschichte des Menandros, der aus einer der führenden und reichen Familien der Stadt stammte, etwa in augusteische Zeit datieren⁵. Der Baukörper, der die Säule trägt, könnte ebenfalls aus dieser Zeit stammen. Die Ornamentik seines Fußprofils reicht zwar zum Beweis nicht aus, würde aber zu einer solchen Einordnung passen. Für die große Terrasse schließlich gibt die Hinterfütterung der äußeren Marmorschale einen wenn auch schwachen Hinweis zur Datierung. Dort findet sich nämlich der gleiche orange-gelbe, weiche Stein, der auch innen beim fest zwischen 12 und 2 v. Chr. datierten Augustus-Roma-Tempel in Mylasa verwendet worden ist. Vielleicht ist also die gesamte Anlage in augusteischer Zeit von Menandros gestiftet worden, der dafür an so herausragender Stelle mit einer Säule samt Inschrift und Porträtstatue geehrt worden ist.

Die Funktion der gesamten Anlage, die wohl nicht allein der Ehrung der Menandros gebient haben wird, ist unklar. Sichere Hinweise auf einen Tempel oder gar ein ganzes Heiligtum gibt es bisher nicht. Auffällig ist, daß neben der Säule, die auf der Ostwand des Rechteckbaues verübelt ist, keine Spuren weiterer Säulen zu finden sind⁶ und daß der Bau im Unterschied zu antiken Podien und Sockeln zwar ein schön gegliedertes und ornamentiertes faß, aber kein Abschlußprofil besitzt. Weiterhin würde nam, wäre der Rechteckbau Wirklich ein Tempel, bei seiner Lage auf der Terrasse einen Aufgang von der östlichen Schmalseite erwarten, der aber nie vorhanden war. Merkwürdig sind schließlich mindestens drei Hohlräume im Inneren des Rechteckbaues, die mit Steinplanken abgedeckt, aber leider zur Zeit nicht genau einmeßbar sind⁷. Weitere Ergebnisse wären wohl erst zu erwarten, wenn man den Rechteckbau und die Terrasse zumindest teilweise von der heutigen Überbauung befreite.

Im Stadtteil şevketiye wurde der Grundriß des Thermengebäudes aufgenommen, das im vorigen Jahr erkannt worden war und sich über viele heutige Grundstücke erstreckt. Es ergab sich ein wohl zusammenhängender, möglicherweise aber unvollständiger Komplex aus sechs

(5) Ebenda 32f. - Menandros war ein Enkel des Euthydemos, der "von seinen Vorfahren großen Reichtum und Ansehen geerbt" hatte (Strabo, *Geographika* 14, 24).

(6) So schon Voigtländer *a. O.* 249, 251.

(7) Zu zweien dieser Hohlräume s. Voigtländer *a. O.* 248.

Sälen (Abb.7). Die Schmalseiten des nördlichsten Saales sind halbkreisförmig ausgebildet, die Langseiten weisen Reihen von Boggennischen auf, so daß der Saal ein Apodyterium gewesen sein könnte. Die dicken Mauern der Säle trugen vermutlich Tonnengewölbe. Östlich der Thermen wurde vor wenigen Jahren bei Bauarbeiten ein Säulenschaft mit NIKH-Inschriften gefunden. Außerdem entdeckten wir eine inschriftlich aufgezeichnete Siegerliste an einer Marmormauer, die wenig östlich der Säulenschaft-Fundstelle noch *in situ* vorhanden ist. Diese beiden Indizien und das geeignet flache Gelände lassen auf eine antike Sportanlage in diesem Bereich schließen, die vielleicht mit den Thermen nach Art eines Therman-Gymnasion-Komplexes zusammenhing.

Der Verlauf des Aquäduktes, der seit dem 2.Jh.n.Chr. von Osten her Wasser nach Mylasa brachte, wurde geklärt und aufgezeichnet. Die streckenweise gut erhaltene Wasserleitung ist über eine Länge von 2,5 km zu verfolgen. Während die Leitung anfangs die Form eines Kanals hat, der, wo es die Beschaffenheit des Geländes erforderte, auf eine Mauer gesetzt, in einem Fall auch in einen Hügel (Karaganlı Tepe) eingeschnitten ist, besteht sie im Westen aus einer zweistöckigen Bogenkonstruktion. Im Osten, wo in der Mauer unter dem Kanal auch Tonrohre einer älteren Druckwasserleitung verbaut sind, ist die spätere Leitung bis zur Türbe des Şeyh Dede nachzuweisen. Möglicherweise transportierte der Aquädukt das Wasser mehrerer Quellen, das östlich des späteren Platzes der Türbe gesammelt worden wäre, in die Stadt. Wir konnten jedoch keine direkte Verbindung der heutigen Wasservorkommen mit antiken Resten feststellen.

Rund um die Ebene, an deren Westrand Mylasa liegt, waren mit dem Hıdırlık Tepe unmittelbar nordwestlich der Stadt, der Kuyruklu Kalesi⁸ am Ostrand und der Beçin Kalesi am Südrand der Ebene bisher drei antik befestigte Hügel bekannt, die wohl als Fluchtburgen der in der Ebene siedelnden Bevölkerung zu deuten sind. Eine weitere, erheblich höher gelegene Befestigung fanden wir 1995 rund um den knapp 580 m hohen Nordgipfel des Soda Dağ, der die Stadt Mylasa im Westen überragt. Dieser Aussichtsposten, dessen Mauerwerk (Abb.8) noch aus klassischer Zeit stammen könnte, überblickte nicht nur die Ebene von Mylasa, sondern auch die im Westen anschließende, an deren Westrand sich die antike Stadt Hydai befand.

(8) Dazu W. Radt, Kuyruklu Kalesi. Fluchtburg und Tyrannenfestung von Mylasa in Karien, *IstMitt* 19/20, 1969/70, 165-176.

Am Nordhang des Soda Dağ gibt es weit über ein Dutzend riesige Marmorbrüche, die zumindest teilweise schon in der Antike genutzt wurden. Dies zeigen die typischen Abbauspuren, dies überliefert aber auch der Geograph Strabo⁹. Interessanter ist aber das erheblich kleinere Marmorbruch-Gebiet um den westlichen Gipfel des Beşiktaş Tepe, der am Ostrand der Ebene von Mylasa liegt. Hier sind sämtliche Spuren antiker Marmorbruch-Technik wie in einem Musterbuch erhalten. Auch Bauteile in Rohbosse und das Rohfabrikat eines kaiserzeitlichen Sarkophages mit Deckel (Abb.9) liegen noch am Ort. Außerdem sind Reste eines langgestreckten, wohl antiken Marmargebäudes zu sehen (Abb.10), dessen genauer Grundriß und Zweck noch zu klären sind.

(9) *Geographika* 14, 23.

MİLAS 1995

*Frank RUMSCHEID**

T.C. Kültür Bakanlığı'nın izni sayesinde, Milas ve yakın çevresindeki arkeolojik araştırmalara 18 Eylül-28 Ekim 1995 tarihleri arasında devam edildi¹. Arkeolog Frank Rumscheid'in başkanlığı altında sürdürülen çalışmalara Arkeolog Jutta Rumscheid, Mimar Jutta Pecher, Fotoğrafçı Dieter Johannes, mimarlık öğrencileri Funda Elif Doğan, Peter Haug ve Arnd Hennemeyer ile jeodezi öğrencisi Jochen Müller katıldı. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden Ahmet Yaraş T.C.Kültür Bakanlığı'nı temsil ederek çalışmaların ilerlemesi ve yeni sonuçların ortaya çıkmasına büyük ölçüde katkıda bulundu. Geçen yıl olduğu gibi, bu sezon da Millaslı Olcay Akdeniz yalnız organizasyon konularıyla ilgilenmekle kalmayıp, antik kalıntılar hakkındaki bilgisiyle, bilimsel çalışmamıza doğrudan yardımcı oldu.

İmar planı yardımıyla, bugünkü kent alanı içinde, antik Mylasa'ya ait kalıntıların aranmasına sistematik olarak devam edildi. Bu çalışma Gümüşlük, Burgaz, Firuzpaşa ve kısmen Hacıabdi mahallelerinin denetlenmesiyle tamamlandı. Araştırmalarda Hıdırlık Tepesi'ni çevreleyen ve eskiden beri bilinmekte olan surun yanı sıra aynı tepenin güney yamacında mezar için kayaya işlenmiş çok sayıda in situ izlerine rastlandı. Bu kaya mezarlarının güneyindeki vadide ve Gümüşkesen Mezar Anıtı'nın doğusunda, en çok columellalar (Resim: 1) ve yuvarlak sunaklardan oluşan mezar anıt yoğunluğu, bu yörenin Roma İmparatorluk Dönemi'nde nekropol olduğunu, dar anlamda yerleşim alanı olmadığını gösterir. Bunun gibi gözlemler önem taşır, çünkü bugüne kadar kent suruna ait tek bir iz yoktur ve kentin yerini tam olarak belirleyebilmek için başka yollara başvurulması gerekmektedir.

(*) Dr.Frank RUMSCHEID, Alman Arkeoloji Enstitüsü Ayazpaşa Camii Sok. 48 TR-80090 Gümüşsuyu-İSTANBUL

(1) Kısa bir giriş ve araştırmanın hedefleri için 1994 yılındaki ilk kampanya raporuna bkz: *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIII, 1995 (1996)*

Özellikle yeni denetlediğimiz mahallelerde birçok buluntuya rastladık ve bunların bazıları güvenlik nedeniyle müzeye götürüldü. Kendi imkanlarımızla koruma altına alamadığımızdan ve tehlike altında bulunduklardan, kent dışında, doğuda bulunan bir aslan heykeli ile Agrippa'ya ait bir heykel kaidesine, müze yetkililerinin dikkati çekildi. Buluntular arasında ayrıca, W.Blümel'in üzerinde çalışacağı bugüne kadar genellikle bilinmeyen 15 yazıt da sayılabilir. Yazıtlar arasında bir kiralama belgesi fragmanı bulunmaktadır. Milas Müzesi'nde korunagelen (müzenin yaptığı kurtarma kazılarında ele geçen eserler hariç) Mylasa ve yakın çevresinden elde edilen eski buluntular da derlendi.

Eski Beçin yolu kanarında yer alan ve geçtiğimiz yıl keşfedilen mezarlar, konum planıyla ve yeterince korunanlar büyük ölçüde de belgelendi. Bilinen mezarların tavanları hep beşik tonozludur. Tavanı yassı kubbe biçiminde olup, girişin karşısındaki duvarda, bir arkosole sahip yeni bulunan bir mezar bu bakımdan tipolojik zenginlik ifade eder. Ancak mezarın içi inşaat molozlarıyla dolmadan önce, yalnızca basit bir eskizini çıkarabildik.

Uzun Yuva denilen, Menandros'un heykelinin bulunduğu sütun ile alt yapısının (Resim: 2) incelenmesi ve belgelenmesi öngörülenden daha uzun sürdü, ancak Voigtländer'in plan çiziminin² ötesinde ilginç sonuçlar getirdi. 1994 yılında başlanan plan çizimi tamamlandı; buna doğudan görünüm çizimi ile doğu cephesinden ve rekonstrüksiyonu yapılmış alt duvar örgüsünden alınan kesitler eklendi. Anıt yıkıntısının etrafındaki fragmanlar ile uygun ölçü ve zıvana delikleri, görüntüye göre eskiden geçmeli bir mimari parçası eksik olan (Resim: 3) Uzun Yuva alt yapısının ayağına, müze bahçesindeki profilli bloğun (Resim: 4) uyduğunu gösterdi. Bu bloğun kabartma bezemesi, örgü şeridi ve ters Lesbos Kyma'sından oluşur. Benzer kymalar Geç Klasik- Erken Hellenistik dönemlerinden, ama aynı şekilde Augustus döneminden de eski formlara geri dönüşler olarak bilinmektedir³. Asıl şeridin iki kalın boğum arasındaki dar ince bir oluktan oluştuğu, buna karşı örgü şeridi uy-

(2) W.Voigtländer, Der 'Zeus-Karios'-Bau in Milas, *Diskussionen zur archäologischen Bau-forschung* 5 (1991) 246-251.

(3) Geç Klasik-Erken Hellenistik: Mesela Halikarnassos Maussoleion'un (bkz. F.Rumscheid, *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus* [1994] Lev. 47,4; 48,4), Messa'daki tapınağın (a.e. Lev. 96,3), Priene'deki Athena Tapınağın en eski (a.e. Lev. 142,6; 152,8; 156,5; 159,7) ve Belevi'deki mozelyumun kymaları (a.e. Lev. 12,5; 14,4; 15,1-3,6) - Augustus zamanından Ephesos'daki Mazacus Mithridates Kapısı'na ait bir direk başlık (a.e. Lev. 37,3) ve Limyra'daki C. Caesar'ın Kenotafı'na ait bir direk kaide kyması (a.e. Lev. 77,5).

gulamasının ilk olarak M.Ö. 3. yüzyılda başlamış ve uzunca bir süre kullanılmış olduğu izlenimini vermektedir⁴.

Uzun Yuva alt yapı doğu cephesinin ne kadar uzunlukta olduğunu, açığındaki köşeler göstermiştir. Batı cephesinin uzunluğu ise şimdiye kadar bilinmiyordu. 1994 yılında açık sarı ile kahverengi arasında bir tona sahip olan midyeli kireç taşından yapılmış çok sayıda levha bulunmuştu. Bunlar, yapının günümüze kadar belgelenemediğinden daha batıya uzandığını gösterdi. Böyle levhalar, yapının dış mermer tabakası içinde, birkaç boşluk gözardı edilirse, masif örülmüş bir yığın oluşturur. Son olarak bir evin kömür deposunda, Uzun Yuva'nın doğu mermer tabakasına paralel duran ve üst kenar seviyesi doğu tabakası ortostatlarının seviyesiyle uygunluk gösteren, batı tabakasına ait mermer ortostat bulduk. Biraz daha kuyezdeki bir levha sırası da, böylece yapının batı uzantısının bulunmuş olduğunu doğruladı. Levha sırasında zıvana delikleri görülür; bunlara levha dolgusu ile mermer tabaka arasındaki sınırdan rastlanır. Bu yeni bilgilerle, 36,15 m ile (ortostat sırasında ölçülmüştür) doğu-batı cephesi, yalnız 29,50 m olan kuzey-güney boyutundan daha uzun olduğunu anlayabildik.

Dikdörtgen planlı bu yapı, büyükçe bir kompleksin bir kısmıydı (Resim: 5): Yapı, güneybatı köşesini 1995'te bugünkü bir evin köşesi olarak teşhis ettiğimiz devasa bir terasta bulunuyordu (Resim: 6). Teras duvarı doğuda ve güneyde büyük ölçüde korunagelmıştır ve bu kesimlerde Tabakhane Caddesi'nin doğrultusunu belirlemektedir. Teras duvarının kuzeyde Uzun Yuva yapısına aynı uzaklıkta-güneyde ölçülebildiği kadarıyla - bulunduğu görünüşünü, burada şimdi görülmeyen duvarın bu durumda Belediye Caddesi'nin doğrultusunu belirleyecek olması doğrudur.

Hisarbaşı Tepesi'nin doğu yamacına çapraz olarak yerleşmiş yaklaşık 130 x 90 m büyüklüğünde, büyükçe bir teras ortaya çıkmaktadır. Terasın batı yarısında, orta kesimde Uzun Yuva yapısı yer alıyordu. Bu yapının doğu kenarında ise, kompleksin merkezinde göze çarpacak biçimde Menandros'un onur sütunu dikilmiştir. Sütun, kentin ileri gelen ve varlıklı ailelerinden birine mensup Menandros'un aile hikayesinin yarımıyla, yaklaşık Augustus dönemine tarihlenebilir⁵. Sütunu taşıyan

(4) Bkz. Pergamon tiyatrosundaki sunak kaide profili (*a.e.* Lev. 135,3), Magnesia Artemis Tapınağı'nın bir duvar kaide profili (*a.e.* Lev.83-6), Samos Kastro Tigani'deki Hellenistik Dönem villasına ait sütun karesi torusu (*a.e.* Lev. 54-3) ve yine Samos'ta, M.Ö. 1. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yenilenen Heraion sunağının kurban masası kaide profiline (*a.e.* Lev. 176,5.7).

(5) *a.e.* 32 v.d - Menandros, "miras olarak atalarından büyük varlık ve saygınlık kalan" (Strabo, *Geographika* 14, 24) Euthydemos'un torunuydu.

yapı da aynı döneme ait olabilir. Yapının kaide profil bezemesi kanıt olmak için yeterli olmamakla birlikte bu tarihlemeye uyar. Büyük terasa gelince, dış mermer tabakasının arka dolgusu zayıf da olsa tarihlemeye ipucu verir: Burada aynı portakal rengi-sarı yumuşak taş bulunmakta olup bu tür taş, Mylasa'da kesin olarak M.Ö. 12 ila 2 yılları arasına tarihlenen Augustus-Roma Tapınağı'nın içinde de kullanılmıştır. O halde yapı kompleksinin tümü Augustus döneminde Menandros tarafından vakfedilmiş olabilir. Menandros ise, bu hayırseverliğe karşılık, böylesine göze çarpıcı bir yerde yazıtlı ve porte heykelini taşıyan bir sütunla onurlandırılmıştı.

Bu büyük yapı kompleksi olasılıkla sadece Menandros'un onurlandırılması için yapılmış olmamakla birlikte, başka hangi işlevi gördüğü belli değildir. Yapının bir tapınak veya kompleksin bir kutsal alanı olduğuna ilişkin güvenilir ipuçları bulunmamaktadır. Dikdörtgen yapının doğu duvarına tıkaçla dikilmiş sütunun yanında başka sütunlara ait hiçbir iz bulunmaması⁶ ve yapının antik podyumlardan ve kaidelerden farklı olarak güzel bölümlenmiş ve bezenmiş kaide profili bulunması, fakat üst profilinin olmaması dikkat çekicidir. Ayrıca dikdörtgen yapı gerçekten bir tapınak ise, terastaki konumdan dolayı, doğudaki dar taraftan çıkan bir merdivenin olması beklenirdi, ancak böyle bir merdiven hiç yoktu. Son olarak, dikdörtgen yapının içinde, taş panellerle döşeli, malesef şu anda ölçülemeyen en az üç boşluk da ilginçtir⁷. Yeni sonuçlara ulaşmak, ancak dikdörtgen yapının ve terasın hiç olmazsa kısmen üst yapılaşmadan temizlenmesiyle mümkün olabilecektir.

Şevketiye Mahallesi'nde, önceki yıl saptanan ve bugünkü birçok arsaya yayılan hamam binasının planı çıkarıldı. Altı büyük salonun oluşturduğu, olasılıkla birbiriyle bütünlük içinde, ancak belki eksik olan bir kompleks ortaya çıktı (Resim: 7). En kuzeydeki salonun dar tarafları yarım daire biçiminde düzenlenmiştir. Uzun taraflarında kemerli niş sıraları görülmektedir. Bunlardan hareketle salon bir apodyterium olabilir. Salonların kalın duvarları olasılıkla beşik tonozlar taşıyordu. Hamam yapısının doğusunda, birkaç yıl önce inşaat çalışmaları sırasında NIKH yazıtlarla dolu bir sütun gövdesi bulunmuştu. Ayrıca, sütun gövdesinin buluntu yerinin biraz doğusunda *in-situ* duran mermer duvara işlenmiş, kazanan yarışmacılar listesini bildiren bir yazıt bulduk. Bu son iki veriden ve elverişli düz alandan dolayı bu kesimde antik bir spor tesisinin varlığı tahmin edilebilir. Aynı tesisin hamamla, hamam-gymnasion kompleksi türünde bir bütün oluşturduklarını düşündürür.

(6) Bunu daha önce Voigtländer, *a.g.e.* 249.251'de fark etti.

(7) Bu boşlukların ikisi için bkz. Voigtländer, *a.g.e.* 248.

M.S.2.yüzyıldan itibaren doğudan Mylasa'ya su getiren aquaeduktun doğrultusu aydınlatılmış ve planı çizilmiştir. Yer yer iyi korunagelmış su tesisi, 2,5 km den fazla bir uzunluk boyunca izlenebilmektedir. Su yolu başlangıçta kanal biçiminde ise de arazi yapısının gerektirdiği yerlerde duvar üzerine oturtulmuş ve bir yerde de bir tepeye (Karaganlı Tepesi) oyulmuşken, batıda iki katlı kemerli bir konstrüksiyon gösterir. Kanalin altındaki duvarda daha eski basınçlı su tesisine ait pişmiş toprak künklerin de kullanıldığı doğu kesiminde sonraki su yolu Şeyh Dede Türbesi'ne kadar saptanabilmektedir. Su yolu, belki, daha sonra türbe yapılan yerin doğusunda toplanan birçok kaynakların sularını kente taşıyordu. Ancak günümüzdeki su rezervlerinin antik kalıntılarla doğrudan bir bağlantısını belirleyemedik.

Batı kenarında Mylasa'nın yer aldığı ovanın etrafında, kentin hemen kuzeybatısındaki Hıdırlık Tepesi, ovanın doğu kenarındaki Kuyruklu Kalesi⁸ ve güney kenarındaki Beçin Kalesi ile birlikte, ovada yerleşen halkın sığınma kaleleri olarak yorumlanabilecek üç tahkimli tepelik bulunmaktadır. 1995 yılında, Mylasa kentinin batısından yükselen Sodra Dağı'nın takriben 580 m yükseklikteki kuzey zirvesi çevresinde diğerlerinden daha yüksekte kalan bir başka tahkimat bulduk. Duvar örgüsü (Resim: 8) belki Klasik Dönem'e tarihlenebilecek bu gözetleme noktası yalnız Mylasa ovasına tepeden bakmayıp, aynı zamanda batı kenarında antik Hydai kentinin bulunduğu batıdaki ovaya da hakim konumdadır.

Sodra Dağı'nın kuzey yamacında bir düzineden fazla devasa mermer ocağı bulunmaktadır, bunların bir kısmı antik çağda da kullanılmıştı. Mermer ocaklarının işletildiğini gösteren izler taşırlar ki, antik coğrafyacı Strabon da bundan söz eder⁹. Mylasa ovasının doğu kenarındaki Beşiktaş Tepesi'nin batı zirvesindeki daha küçük mermer ocakları bölgesi daha ilginçtir. Burada antik mermercilik tekniğinin tüm aşamalarına ait izler, bir mostra koleksiyonu gibi korunagelmıştır. Yarı işlenmiş yapı elemanları ve Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait yarım kalmış bir lahit kapağıyla (Resim: 9) da yerinde durmaktadır. Ayrıca uzun, olasılıkla antik bir mermer yapının kalıntıları görülmekte olup (Resim: 10), yapının tam planı ve işlevi ileride aydınlatılacaktır.

(8) Bu konuda W.Radt, Kuyruklu Kalesi. Fluchtburg und Tyrannenfestung von Mylasa in Karien, *IstMitt* 19/20, 1969/70, 165-176.

(9) *Geographika* 14, 23.

Abb. 1: Milas, Columella (Grabsäulchen) im Stadtteil Gümüşlük

Resim 1: Milas, Gümüşlük Mahallesi'nde bir columella (mezar sütuncuğu)

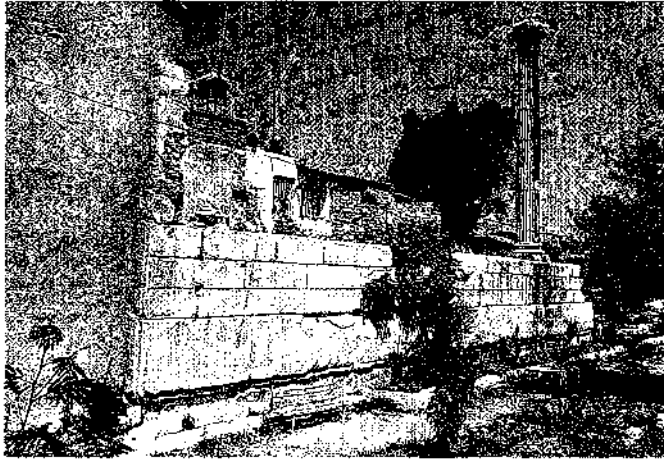

Abb. 2: Milas, 'Uzun Yuva', Menandros-Säule und Unterbau

Resim 2: Milas, 'Uzun Yuva', Menandros sütunu ve alt yapısı

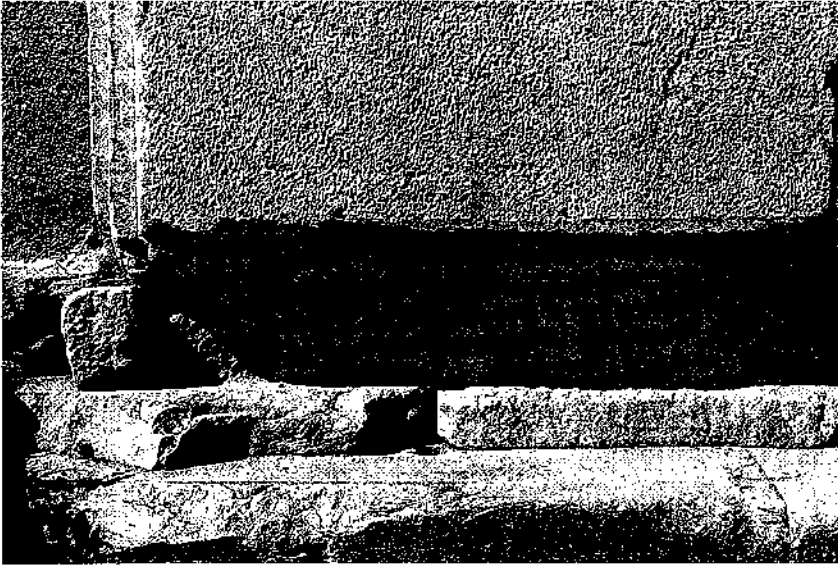

Abb. 3: Milas, Uzun Yuva, Fehlstelle am Fuß des Unterbaues
Resim 3: Milas, Uzun Yuva, alt yapı kaidesindeki eksik kısım

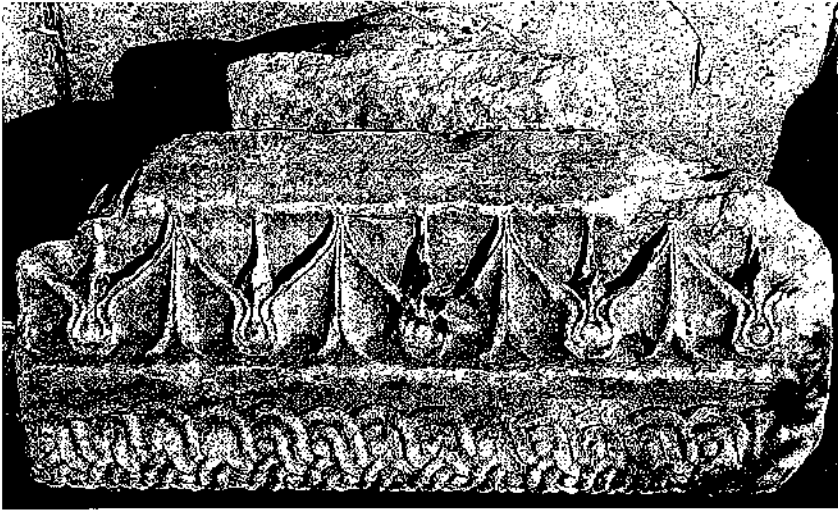

Abb. 4: Milas, Zum Fußprofil des Uzun-Yuva -Unterbaues gehöriger Ornamentblock im Museumsgarten
Resim 4: Milas, Uzun Yuva'nın alt yapısına ait, kaide profilinin parçası olan, müze bahçesinde bulunan bezemeli blok

Abb. 5: Milas, Lage und Ausdehnung des Uzun Yuva und seiner Terrasse im Stadtteil Hisarbaşı (Umzeichnung A.Atilla)
 Resim 5: Milas, Hisarbaşı Mahallesi'nde Uzun Yuva'nın ve terasının konumu ve uzantısı (mürekkeple çizen A.Atilla)

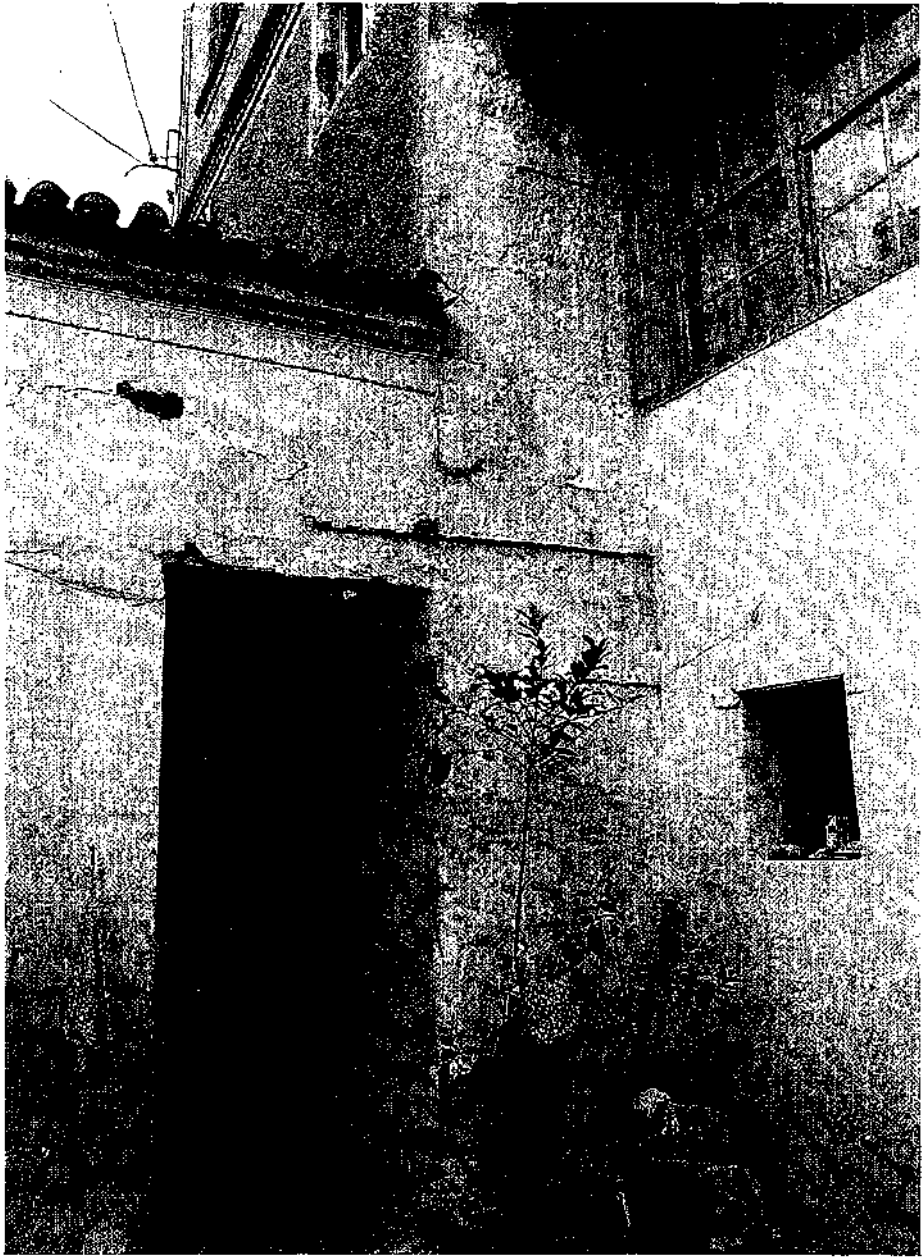

Abb. 6. Milas, Südwestecke der Uzun-Yuva-Terrasse in heutigem Haus (Photo J. Rumscheid)

Resim 6: Milas, bugün ev duvarı olarak kullanılan, Uzun Yuva Terası'nın güneybatı köşesi (fotoğraf J.Rumscheid)

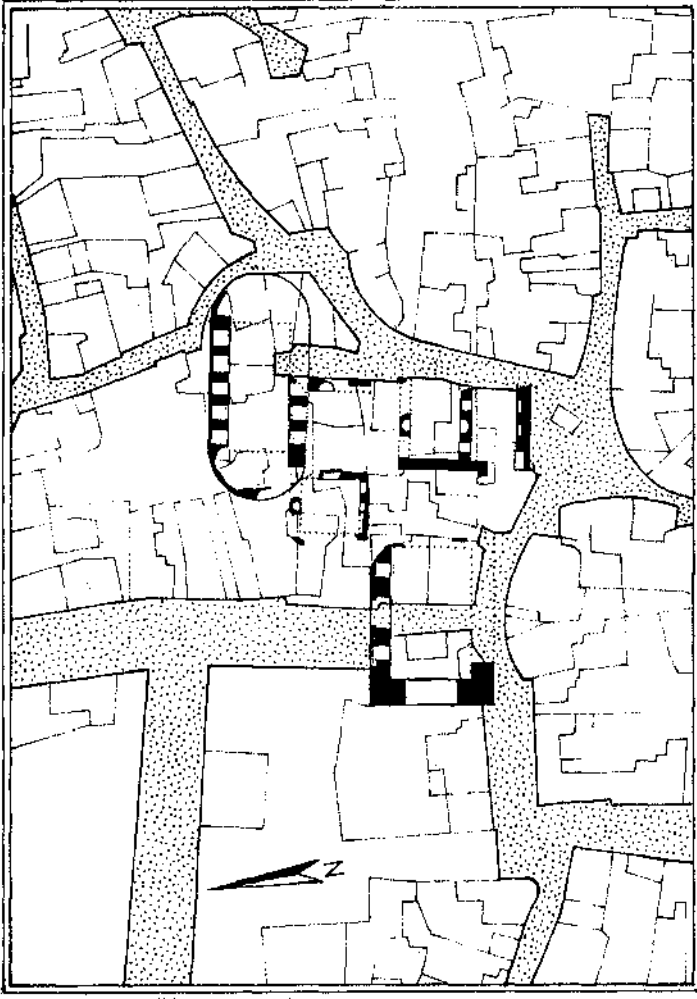

Abb. 7: Milas, Lage der antiken Thermen im Stadtteil Şevketiye (Umzeichnung A. Atila)
 Resim 7: Milas, Şevketiye Mahallesi'ndeki antik hamamın konumu (mürekkeple çizen A. Atila).

Abb . 8 :Milas, Außenseite der Befestigungsmauer um den Nordgipfel des Soda Dağ
Resim 8 :Milas, Soda Dağı'nın kuzey zirvesini çevreleyen surun dış tarafı

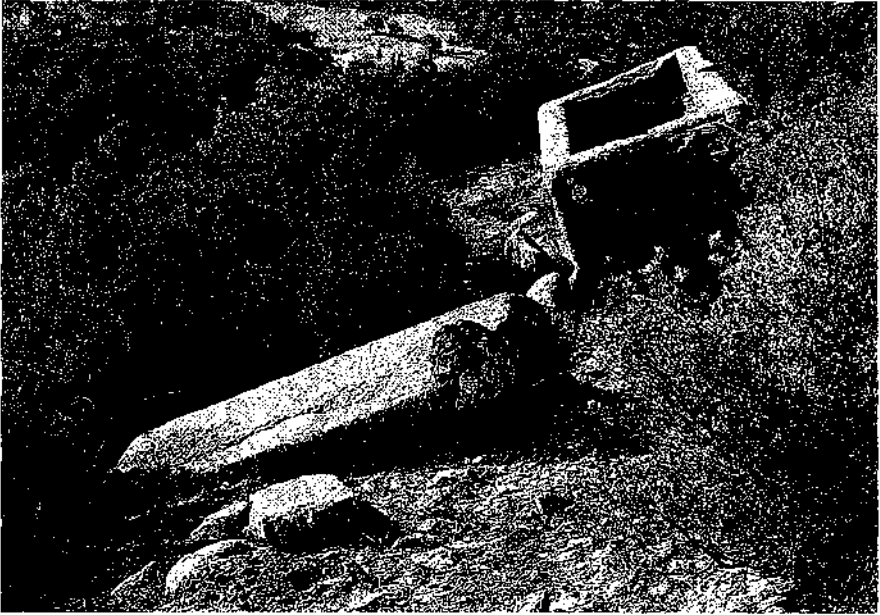

Abb. 9 : Milas, Beşıktas Tepe Halbfabrikat eines kaiserzeitlichen Sarkophages.
Resim 9: Milas, Beşıktas Tepesi'nde bulunan yarı işlenmiş Roma İmparatorluk
Zamanı'ndan kalmış bir lahit.

Abb. 10 :Milas Beşiktaş Tepe Reste eines langgestreckten Marmorbaues
Resim 10: Milas. Beşiktaş Tepesi'ndeki uzun yapının kalıntıları

DIE ARBEITEN DES JAHRES 1995 IM TERRITORIUM VON HERAKLEIA AM LATMOS (BEŞPARMAK)¹

Anneliese PESCHLOW*

Die Feldforschungen des Jahres 1995 im Territorium von Herakleia am Latmos (Beşparmak) dauerten vom 6. September bis 24. Oktober. In diesem Zeitraum wurden fünf verschiedene Teilprojekte bearbeitet:

I. Das Straßennetz des Latmos

II. Die Siedlung bei Karakaya

III. Die Höhensiedlung von Bağarcık

IV. Der Zeus Tempel im Tal von Dikilitaş

V. Die Erforschung der prähistorischen Felsbilder des Latmos

I. Das Straßennetz des Latmos

Innerhalb des bisher bekannten Straßennetzes fehlten Verbindungen nach Norden in das Tal des Mäander. Bei der Begehung des Gebirges zwischen dem Mäandertal und der modernen, von Yeşilköy nach Söğütözü führenden Straubstraße, die streckenweise mit der von Myus nach Osten ausgehenden antiken Straße identisch ist, entdeckten wir drei Straßen.

(*) Dr. Anneliese PESCHLOW, Deutsches Archäologisches Institut Podbielskiallee 69, D-14195 Berlin-ALMANYA

(1) Teilnehmer der Unternehmung waren: Dr. V. Höhfeld (Kartierung der Straßen und Siedlungen, Untersuchung der osmanischen Wüstungen), Susanne Fischer (Architektin), Joachim Müller (Geodät), Simon Wetzel (Architekt). Als Regierungsvertreter nahm Murat E. Gülyaz an der Unternehmung teil, dem für seine erneute tatkräftige Hilfe mein besonderer Dank gilt. Mein Dank gilt ferner der Generaldirektion der Denkmäler und Museen Ankara für die mir auch im Jahre 1995 erteilte Arbeitsgenehmigung.

Die eine ist die Fortsetzung der von Herakleia nach Norden über Bozalan führenden Straße, die wir bisher nur bis Söğütözü verfolgen konnten. Nach einer längeren Unterbrechung ließ sie sich am Südhang des Aztepe zu Füßen des Gökkaya (350 m Höhe) wieder fassen (Abb.1.2). Die 2.20-2.70 m breite Straße, deren Platten gelegentlich die gesamte Straßenbreite einnehmen, umfährt den Aztepe an seiner Süd- und Ostseite auf etwa gleichbleibender Höhe und führt dann an seiner Nordseite hinab in das Tal von Değirmenboğazı, einem Seitental des Mäander, wo sie sich bis 1.25 km östlich des Dorfes Güzeltepe (300 m Höhe) verfolgen läßt. Der Rest ist dem Bau der modernen Dorfstraße zum Opfer gefallen. An der NO-Ecke des Aztepe seitlich der Straße liegt auf 350 m Höhe eine spätantike Wüstung.

Die zweite Verbindung ins Mäandertal führt über eine Entfernung von 5 km vom Dorf Karakaya ebenfalls in das Tal von Değirmenboğazı und zwar bei seinem Austritt in das Mäandertal. Die 2.20 - 3.20 m breite Straße steigt zunächst von Karakaya (220 m Höhe) nach Norden auf einen 335 m hohen Paß. In diesem 1 km langen Abschnitt ist ihr Verlauf eindeutig. Nach dem Paß ist die Straße größtenteils zerstört und nur noch an der Trasse erkennbar. Sie führt zu der modernen, nach Nebiler und Osmankuyu führenden Straße, mit der sie im weiteren teilweise identisch ist, streckenweise kommt sie seitlich der modernen Straße zum Vorschein. Bei Osmankuyu biegt sie von der modernen Straße ab, ihr Verlauf läßt sich in etwa ausmachen, eindeutig faßbar ist sie erst wieder nach dem 260 m hohen Çatalkaya-Paß, wo sie in das Tal von Değirmenboğazı hinabsteigt und sich bis oberhalb der antiken Talsperre von Mektep Mahallesi verfolgen läßt (Abb. 3). Das fehlende Stück bis zur Talsohle ist wieder der Anlage des modernen Fahrwegs zum Opfer gefallen. In dem letzten Abschnitt nach dem Paß fanden sich vier der bekannten Quelhäuschen (Abb. 4).

Die dritte Verbindung führt 7 km weiter westlich vom Nordfuß des Beşparmak in der Nähe von Yürtük Mahallesi in südöstlicher Richtung ins Gebirge. Sie wurde noch nicht kartiert. Im Zusammenhang mit der Erkundung der Straßen stießen wir 1 km westlich des Dorfes Güzeltepe auf eine antike Siedlung, die in byzantinischer Zeit überbaut wurde. Sie liegt auf einen Sporn 100 m oberhalb des Tales von Değirmenboğazı und war vielleicht eine Grenzfestung von Herakleia, deren Aufgabe es war, das Tal zu kontrollieren. Die bisher namenlose Siedlung wurde von einem auf einem hohen Felsen gelegenen Turm beherrscht, an dessen Südseite sich ein Felsrelief fand. Am Hang südlich und südöstlich der Siedlung befindet sich die Nekropole mit den für das Gebirge typischen Fels-

gräbern Die Deutung des antiken Befundes wird durch die byzantinische Wiederbesiedlung erschwert. Die erhaltenen antiken Mauerreste weisen als frühesten Zeitpunkt auf das 4. Jh.v.Chr.

Reste eines antiken kleinen Dorfes bzw. Weilers fanden sich ferner am Südrand der Hochebene von Köprüalan.

II. Die Siedlung bei Karakaya

Von der auf 220 m Höhe in der Nähe des modernen Dorfes Karakaya gelegenen Siedlung wurde ein Gesamtplan im Maßstab 1:500 angefertigt. Die sich über eine Fläche von 500 x 500 m erstreckende, weitgehend am Hang gelegene Streusiedlung umfaßte 45 Rechteckbauten, von denen bis auf wenige Ausnahmen nur Reste der ersten unteren Schicht erhalten geblieben sind. Von den etwas besser erhaltenen Bauten wurden Steinpläne im Maßstab 1: 100 angefertigt. Innerhalb der besiedelten Fläche fanden sich 17 Gräber, darunter ein Familiengrab mit vier Bestattungen. Spuren einer Stadtmauer wurden nicht gefunden. Oberhalb der steilen östlichen Felswand, die das Siedlungsareal im Osten begrenzt, liegt auf dem 320 m hohen Asartepe eine Burg von 32 m Länge und maximal 20 m Tiefe. Ihre vom Rechteck abweichende Form ist geländebedingt, da die Befestigungsmauern sich an der Felskante orientieren bzw. den Fels als Teil der Befestigung miteinbeziehen. Vom Mauerwerk, einer 0.75 m starken Zweischalenmauer im Läufer-Bindersystem ist wenig erhalten geblieben. Im Innern ist an Bebauung außer einer aus dem Fels gehauenen Zisterne nichts zu sehen. Byzantinische Ziegel beweisen, daß die Burg auch in byzantinischer Zeit benutzt wurde. Von der Burg übersieht man die gesamte Umgebung. Sie diente zweifelsfrei der Sicherung der Siedlung und der Kontrolle der Umgebung.

III. Die Höhensiedlung von Bağarcık

a. Die Nekropole

Die zu der Siedlung gehörende Nekropole umfaßt nach unserer bisherigen Zählung nicht mehr als 36 Gräber. Davon sind 33 Körper- und 3 Brandbestattungen. Die Gräber konzentrieren sich auf den Nordhang des Burgberges, wo sie den gepflasterten Aufweg säumen. Einige wenige finden sich im Tal und am Osthang des Burgberges (Abb.5). Es handelt sich dabei um die für den Latmos typischen einfachen Felsgräber, rechteckige aus dem Fels gehauene Vertiefungen von durchschnittlich 1.80 m Länge, 0.40-0.50 m Breite und 0.40 m Tiefe, die meist mit einer schweren rechteckigen Felsplatte verschlossen waren. Gelegentlich hat der

Grabdeckel die Form eines Giebeldaches. Es kommt auch vor, daß das Grab mit mehreren, unterschiedlich großen Platten gedeckt war, so daß ein pyramidenartiger Aufbau entstand oder daß aus der Oberseite der Grabplatte eine rechteckige Erhebung ausgehauen ist. Wie in der Nekropole von Herakleia oder auch von Alinda zu beobachten ist, weisen die Deckel in einigen Fällen mittig kleine rechteckige Vertiefungen auf, in die ursprünglich Stelen eingelassen waren.

Die geringe Zahl der Gräber läßt auf keine große Bevölkerung der zugehörigen Siedlung schließen, was zusätzlich zu den anderen Einwänden gegen eine Interpretation als normale Siedlung sprechen würde.

b. Die Siedlung

Nachdem im Herbst 1994 ein Gesamtplan im Maßstab 1:500 angefertigt worden war, haben wir in diesem Jahr damit begonnen, die einzelnen Anlagen im Innern zu untersuchen, dabei zunächst die aus großen Quadern errichteten Bauten, von denen vier im Maßstab 1:100 aufgenommen wurden. Es handelt sich bei ihnen um Rechteckbauten von 10-16 m Länge bei annähernd gleichbleibender Tiefe von 6-6.7 m mit ein bzw. zwei Eingängen an einer der Langseiten. Die einzelnen Blöcke der zweischaligen Mauern können dabei bis 0.90 m hoch und 2.70 m lang sein. Diese Quaderbauten gehören offensichtlich zum älteren Bestand der Bebauung. Darauf weisen Beobachtungen an dem Akropolistor, das ursprünglich ein freistehender Bau war und erst bei der Errichtung der Akropolismauer als Tor genutzt wurde:

Die Akropolismauer stößt an die ursprünglich auf Ansicht gearbeitete Südseite dieses Quaderbaus und verstellt dabei sogar teilweise den Eingang (Abb.6).

Im Unterschied dazu zeichnen sich die übrigen Anlagen der Stadt durch ihr kleinteiliges, recht unstabiles Zweischalenmauerwerk aus. Bei einigen fanden sich Werkstücke verbaut, die nur von der heute weitgehend niedergelegten Akropolismauer stammen können, was auf eine spätere Entstehung schließen läßt. Der an die SO-Ecke der Akropolismauer außen angesetzte Bau ist insgesamt aus den großen Quadern der Akropolismauer errichtet. Demnach lassen sich bisher drei Bauphasen unterscheiden: In der ersten entstanden vermutlich die großen Quaderbauten, danach wurde die Akropolismauer errichtet, in einer dritten Phase wurde selbige niedergelegt und ihr Steinmaterial in seiner ursprünglichen Größe oder verkleinert zur Errichtung der übrigen Bauten verwendet. Auf welchen Zeitraum sich diese drei Bauphasen verteilen,

läßt sich vorläufig nicht sagen. Ebenso ist es bis auf weiteres eine offene Frage, wie die Stadtmauer zu datieren ist, ob in die gleiche Zeit wie die Akropolismauer oder vielleicht später.

Im Eingangsbereich des Nordtores befindet sich auf einem 2.40 m hohen Felsen ein Felsaltar bzw. eine Felsbasis. Es ist ein rechteckiger Block von 0.66 m Höhe, 0.90 m Breite und 0.80 m Tiefe, der mit seiner Unterseite noch mit dem Felsboden verbunden ist (Abb.7). An seiner Westseite ist mittig 15 cm von der Oberkante entfernt eine 35 cm breite, 20 cm hohe und 10 cm tiefe Ausnehmung ausgehauen, die vermutlich der Aufnahme einer kleinen marmornen Inschriftentafel diente, auf der der Name der hier verehrten Gottheit bzw. geehrten Person vermerkt war.

Ein ähnlicher, jedoch freistehender Block fand sich im südlichen Stadtteil in der Nähe der östlichen Stadtmauer. Er ist 1.15 m hoch, 0.70 m breit und ebenso tief und zeigt diesmal nicht ganz mittig 30 cm von der Oberkante entfernt eine 44 cm breite, 17 cm hohe und 8 cm tiefe Ausnehmung. Auch hierbei handelt es sich entweder um einen Altar oder eine Basis.

IV. Der Zeus Stratios-Tempel

Der von Paton-Myres als Heiligtum des Zeus Stratios angesprochene, im Tal von Dikilitaş nördlich unterhalb der Höhensiedlung von Bağarcık gelegene Tempel ist annähernd quadratisch (6.9 x 7.26 bzw. 7.59m²). Vom aufgehenden Mauerwerk sind an der Westseite zwei Schichten des aufgehenden Mauerwerks sichtbar, eine Läufer- und Binderschicht von 0.60 m Höhe und eine reine Binderschicht von 0.52 m Höhe.

Der Tempel wurde im Maßstab 1:100 aufgenommen, dazu die einzelnen Architekturglieder im Maßstab 1:10 (Abb.8). Da sich von der Front bis auf die fehlenden Kapitelle der Säulen, den Giebel und das Dach von allen Baugliedern Teile fanden, war ein Rekonstruktionsvorschlag möglich (Abb.9). Die drei Architravblöcke der Front trugen Inschriften, von denen der mittlere bereits 1994 Jahr gelesen werden konnte. In diesem Jahr ist es gelungen, die Inschrift des ersten Blockes zumindest bis zur Hälfte zu entziffern. Hier steht ΔΙΑΚΡΑΙΩΙ Von der Inschrift des dritten Blockes konnte bisher kein Wort gelesen werden. Das ist umso be-

(2) Verf., Der Kult des anatolischen Wetter- und Regengottes auf dem Gipfel des Latmos und das Heiligtum des Zeus Akraios im Tal von Dikilitaş, *Istanbuler Mitteilungen* 46, 1996, 217 ff.

dauerlicher, als hier möglicherweise der Name der Höhensiedlung erwähnt ist, zu der der Tempel fraglos gehörte. Der Form der Buchstaben nach zu schließen stammt die Inschrift und damit auch der Tempel aus hellenistischer Zeit³.

Immerhin ergibt sich aus der Inschrift des ersten Architravs, daß dieser kleine Bau dem Zeus Akraios, d.h. dem Zeus auf der Bergspitze geweiht war. Mit der Bergspitze kann nur der knapp 1400 m hohe Tekerekdağ gemeint sein, den man von dem Heiligtum aus sehen kann. Es bestand damit ein direkter Bezug zwischen diesem kleinen Tempel und dem Berggipfel, auf dem seit vorgriechischer Zeit der kleinasiatische Wetter- und Regengott verehrt wurde. Seine Stelle trat später Zeus an, wie der Tempel eindeutig beweist.

V. Die prähistorischen Felsmalereien

Nach der Entdeckung von zwei prähistorischen Felsmalereien im Jahre 1995 galt unser besonderes Interesse in diesem Jahr den Höhlen und Überhängen des Gebirges. Es fanden sich acht weitere Beispiele, so daß wir bisher insgesamt zehn Felsbilder kennen⁴. Sie verteilen sich auf das westliche Vorgebäude der hohen Gebirgskette des Beşparmak mit Schwerpunkt auf dem Dreieck zwischen Söğütözü, Söğütözü und Karadere (Abb. II Nr. 1-10). Nur eine Höhle liegt weiter westlich (Abb. II Nr. 10). Keine dieser Höhlen bzw. Abris war bewohnt. Dazu wären die meisten wegen ihrer geringen Größe auch nicht geeignet gewesen. Die zugehörigen Siedlungsplätze kennen wir noch nicht. Auch wurden bisher keine Steinwerkzeuge oder Keramikscherben beobachtet.

Von den gut erhaltenen Malereien wurden versuchsweise Kopien angefertigt. Dabei wurde über die Felswand eine Klarsichtfolie gelegt und die Malereien durchgepaust. Das Kopieren war insoweit problematisch, als die Felswand meist keine glatte Oberfläche aufweist, sondern uneben ist und dadurch der Kontur beim Durchzeichnen immer unterbrochen wurde.

Die erste der von uns in diesem Jahr gefundenen Höhlen liegt im Tal nördlich unterhalb der Hochfläche von Bozalan (Abb. II Nr. 6). Die 2 m lange, 1,20 m tiefe und maximal 1,10 m hohe Höhle öffnet sich nach Westen. Unter den wenigen erhaltenen Farbresten lassen sich eine in Vor-

(3) Nach freundlicher Auskunft von M. Wörle, dem auch die Lesung Akraios verdankt wird.

(4) Verf. Vorläufiger Bericht über die prähistorischen Forschungen im Latmos. *Archäologischer Anzeiger* 1996, 161 ff.

deransicht, mit gesenkten Armen wiedergegebene menschliche Figur von 10 cm Höhe ausmachen. Die zweite Höhle liegt am östlichen Rand der kleinen Hochebene von Balikaya auf 380 m Höhe (Abb.II Nr.3). Es handelt sich um eine niedrige, sich wieder nach Westen öffnende Höhle, an deren Eingang oben noch wenige Farbreste zu erkennen sind. Ca.1 km östlich davon wurden an den beiden Hängen eines Seitentals des Söğütözü auf etwa 410 m Höhe zwei weitere Felsbilder festgestellt (Abb.II Nr.4.5). Das eine befindet sich an einem Felsüberhang der östlichen Talseite unmittelbar oberhalb des Baches. Zu erkennen sind zwei menschliche Figuren en face mit flügelartigem Kopf, die eine ist 27 cm, die andere 10 cm hoch, daneben ein 10 cm hohes Zeichen in Form einer 8 mit je einem Punkt in der Mitte des Kreises und Reste eines weiteren Zeichens (Abb.I2). Auf der gegenüberliegenden Talseite, etwas weiter südlich liegt die zweite Höhle. Sie ist 5.90 m lang, 2.70 m hoch und 3.50 m tief und öffnet sich nach Osten. Die Malereien verteilten sich, den wenigen Farbspuren nach zu urteilen auf die gesamte Höhlenrückwand. Deutlich auszumachen ist jedoch nur ein eigenartiges Zeichen von 50 cm Höhe und maximal 23 cm Breite, das zunächst an einen in die Fläche geklappten Wagen denken läßt, wegen seines ovalen Mittelstücks jedoch eine andere Bedeutung gehabt haben muß (Abb.I3). Die oberen Kreise haben einen Durchmesser von 9, die unteren von 6 cm. Auf der 450 m hoch gelegene Hochebene von Bozalan fanden sich in geringer Entfernung voneinander ein Abri und eine Höhle (Abb.II Nr.7.8). Von der ehemals vorhandenen Malerei des Überhangs hat sich außer einem streifenartigen Gebilde nebst zwei weiteren Streifen nichts erhalten. Die zweite, etwas weiter nördlich gelegene Höhle ist 2.30 m breit, 2.20 m tief und innen 1.50 m hoch. Auf der Höhlenrückwand lassen sich verschiedene Reste von Malereien unterscheiden, darunter zwei Handabdrücke, ein Zeichen in Form eines G und menschliche Figuren mit flügelartiger Endigung des Kopfes und erhobenen Armen.

Nicht weit von der Hochebene von Bozalan entfernt liegt am Nordhang des Karadere auf 410 m Höhe die wohl neben der von Söğütözü bisher interessanteste Höhle des Beşparmak (Abb.II Nr.9,Abb.I4). Es handelt sich dabei nicht um eine Höhle im üblichen Sinne, sondern um eine verstürzte große Felsplatte, die am Felshang und auf dem Felsboden aufliegt und im Lauf der Zeit ausgehöhlt wurde. Die Höhle ist innen maximal 2.80 m breit, 2.90 m, tief und 2.70 m hoch. An der östlichen, nur leicht gewölbten Felswand befindet sich etwa in Augenhöhe ein 1 m breites und 0.45 m hohes Bildfeld mit elf Figuren, an die sich rechts in der nächsten natürlichen Aushöhlung eine zwölfte Figur anschließt. Bis auf eine Ausnahme, die ein Tier darstellt, handelt es sich dabei um mensch-

liche Gestalten unterschiedlicher Größe in Vorderansicht mit-bis auf zwei Ausnahmen-erhobenen Armen, von denen die zehnte (von links gezählt) die linke ausgestreckte Hand zeigt. Drei der menschlichen Gestalten-es sind die vierte, sechste und neunte-haben sich durch ihre Größe (40 cm) und durch ihr Körpervolumen deutlich von den anderen Strichmännchen ab. Besonders deutlich wird dies bei der vierten Figur, die sich noch durch ihre erhöhte Stellung vor den anderen auszeichnet und auf den heutigen Betrachter den Eindruck macht, als sei sie die Hauptfigur. Was jedoch vor allem Verwunderung auslöst, ist der eigenartige T-förmige oder antennenartige Kopfaufsatz, den die meisten Figuren tragen, besonders deutlich wird dies wieder bei der bei der von uns als Hauptfigur angesprochenen vierten Figur. Da auch das reptilienartig wirkende Tier, dessen Gattung sich nicht genau bestimmen läßt, damit ausgestattet ist, kann nur ein Gehörn damit gemeint sein. Die flügelartige Endigung des Kopfes der anderen Figuren dürfte wohl ebenso zu verstehen sein. Menschliche Gestalten mit Gehörn oder Geweih auf dem Kopf sind kein unbekanntes Motiv in der prähistorischen Felskunst. Es gibt sie vom Paläolithikum bis in die Eisenzeit. Solche Erscheinungen gehören in die magische Welt des Jägers und werden als Hörnergötter oder Schamanen verstanden. Mit den Figuren der Karaderehöhle sind vielleicht Widdergötter gemeint. Im Unterschied zu dem Lebensfreude ausstrahlenden Felsbild von Söğütözü übt das der Karaderehöhle eine eher magische geheimnisvolle Wirkung aus. Vielleicht handelt es sich hierbei um die Epiphanie oder Beschwörung der latmischen Berggötter, die als das latmische Pantheon zu verstehen sind. Auch die Maltechnik der beiden Felsbilder ist verschieden. Während bei dem Bild von Söğütözü beim Farbauftrag der Finger benutzt wurde, war es bei dem der Karaderehöhle ein Malwerkzeug, vermutlich ein Pinsel.

Die am weitesten im Westen auf 210 m Höhe an der Nordseite des Balıkkaya gelegene Höhle ist 11 m breit, an der höchsten Stelle 1.80 m hoch und etwa 7 m tief (Abb.II Nr.10). Sie öffnet sich nach Norden. Die Malerei befindet sich an der schräg nach innen geneigten östlichen Felswand, die durch die Verwitterung jedoch stark gelitten hat. Das 1.60 x 1.60 m große Bildfeld ist wie ein türkischer Kelim dicht mit Figuren und Zeichen gefüllt, wobei es zu Überschneidungen kommt. Neben menschlichen Figuren unterschiedlicher Größe begegnen Tiere, diverse Zeichen und Ornamente: Schlangen-Zickzack-und Rautenmuster, Blüten-motive, Kreuze und andere geometrische Zeichen. Die menschlichen Gestalten sind als Strichmännchen mit gespreizten Beinen und erhobenen Armen bzw. einem erhobenen und einem gesenktem Arm dargestellt mit flügelartigem oder T-förmigem Kopfputz, wie auf den Bildern der Höhle des

Karadere, von Bozalan (Abb.Nr.3) oder des Abri des Söğütüdere (Abb.Nr.5). Die menschlichen Figuren sind dabei 10-27 cm groß. Besonders auffällig ist die Dreiergruppe im oberen Bildfeld, die aus einem in Vorderansicht wiedergegebenen Mann mit zwei Frauen an seiner Seite besteht. Letztere sind bis auf den Kopf im Profil dargestellt mit deutlich betontem Gesäß (Abb.15). Auch die Felswand außerhalb der eigentlichen Höhle war, wie an den wenigen Resten zu sehen ist, bemalt.

Bei dem Versuch, die bisher bekannten latmischen Felsbilder, soweit ihr Erhaltungszustand ein Urteil erlaubt, nach ikonographischen und stilistischen Kriterien zu ordnen, lassen sich zwei Gruppen unterscheiden: Die eine umfaßt fünf Bilder (Abb.11 Nr.5.6.7.9.10), die andere nur eines, das der Göktepehöhle bei Söğütözü (Abb.11 Nr.1). Bei der ersten Gruppe sind die menschlichen Figuren meist schematisch als Strichmännchen wiedergegeben mit einem T-förmigen oder flügelartigen Kopfende (Abb.16 a-c). Bei dem Bild der Göktepehöhle, das sich auch in der Malweise von den anderen deutlich unterscheidet, haben die Köpfe eine runde Form, ist der Hals deutlich abgesetzt und haben die Körper eine gewisse Fülle und abgerundete plastische Formen, was vor allem für die weiblichen Figuren zutrifft (Abb.16 d).

Die Frage nach einer genauen Datierung der Felsbilder ist bisher noch offen. Auch ist es fraglich, ob diese beiden, doch recht unterschiedlichen Gruppen einer oder verschiedenen Epochen zuzuschreiben sind. Ebenso wenig wissen wir, ob die einzelnen Bilder in einem Zug gemalt wurden oder sukzessiv entstanden sind, indem vielleicht zu einem bestimmten Anlaß zu dem einen Motiv ein weiteres hinzugefügt wurde. Die Ergebnisse der Farbanalysen, die einige dieser Fragen vielleicht beantworten können, liegen noch nicht vor. Als Zeitspanne für eine Datierung wurden vorläufig die Jahrtausende zwischen dem Epiläolithikum und dem Chalkolithikum in Erwägung gezogen.

KONTROLLBLATT FÜR NOVEMBER 1996

Tag	Arbeitsbeginn	Arbeitsende	Zeitsaldo	Einheiten	" +/ - "
1	00:00	00:00	00:00	0	0
2	00:00	00:00	00:00	0	0
3	00:00	00:00	00:00	0	0
4	00:00	00:00	00:00	0	0
5	08:30	17:00	08:30	85	3
6	08:00	18:30	10:30	105	23
7	08:48	18:00	09:12	92	10
8	08:18	13:00	04:42	47	-35
9	0	0	00:00	0	0
10	0	0	00:00	0	0
11	08:00	17:42	09:42	97	15
12	08:36	17:00	08:24	84	2
13	08:06	17:18	09:12	92	10
14	08:30	18:00	09:30	95	13
15	08:00	13:30	05:30	55	-27
16	0	0	00:00	0	0
17	0	0	00:00	0	0
18	08:30	17:00	08:30	85	3
19	08:30	17:00	08:30	85	3
20	08:12	17:00	08:48	88	6
21	09:30	17:18	07:48	78	-4
22	08:00	17:00	09:00	90	8
23	00:00	00:00	00:00	0	0
24	0	0	00:00	0	0
25	08:00	17:06	09:06	91	9
26	08:30	18:06	00:00	0	0
27	08:30	17:12	08:42	87	5
28	08:00	19:06	11:06	111	29
29	08:00	17:12	09:12	92	10
30			00:00	0	0
31			00:00	0	0
					83
Minus Mittagspause					-190
Übertrag aus Vormonat					561
Summe					454 ZE
Übertrag für Dezember 1996					+454 ZE

Abb.1 : Antike Pflasterstraße beim Aztepe

Abb.2 : Antike Pflasterstraße beim Aztepe

Abb.3 : Antike Pflasterstraße nördlich des Çatalkaya-Passes

Abb.4: Quellhaus an der antiken Straße nördlich des Çatalkaya-Passes

Abb.5: Antike Felsgräber am Aufweg zur Höhensiedlung von Bağarcık

**Abb.6: Höhensiedlung von Bağarcık, Torbau der Akropolis und darauf zu-
laufende Akropolismauer**

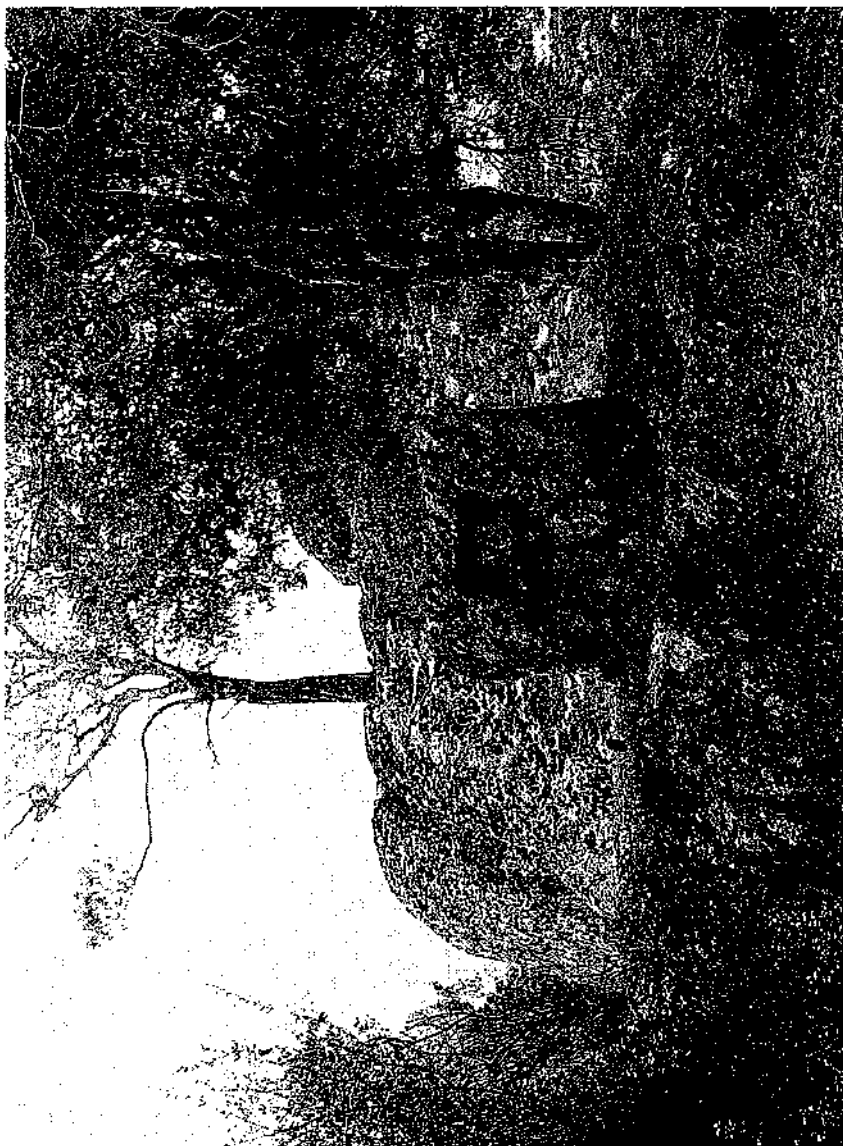

Abb.7: Höfensiedlung von Bağarcık, Felsaltar

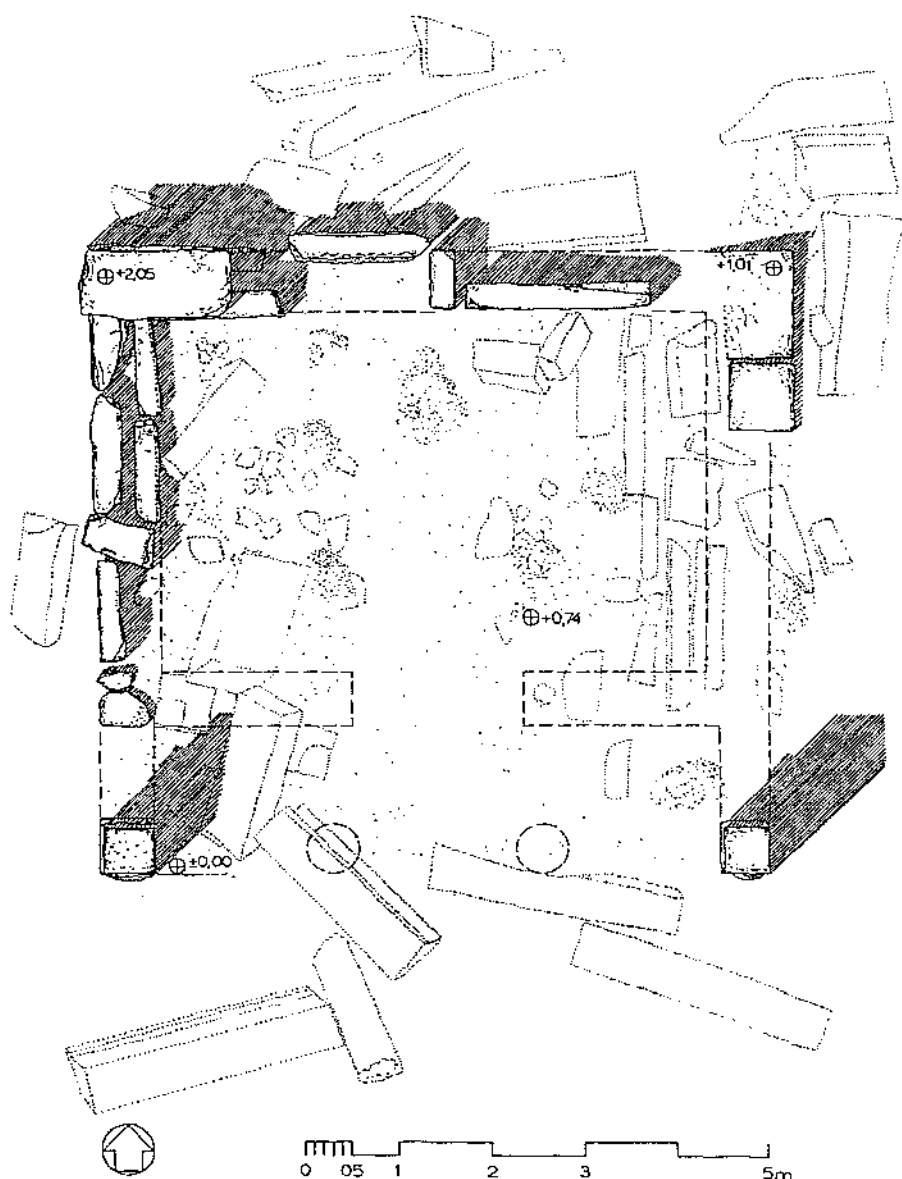

Abb.8: Zeus Akraiostempel, Grundriß

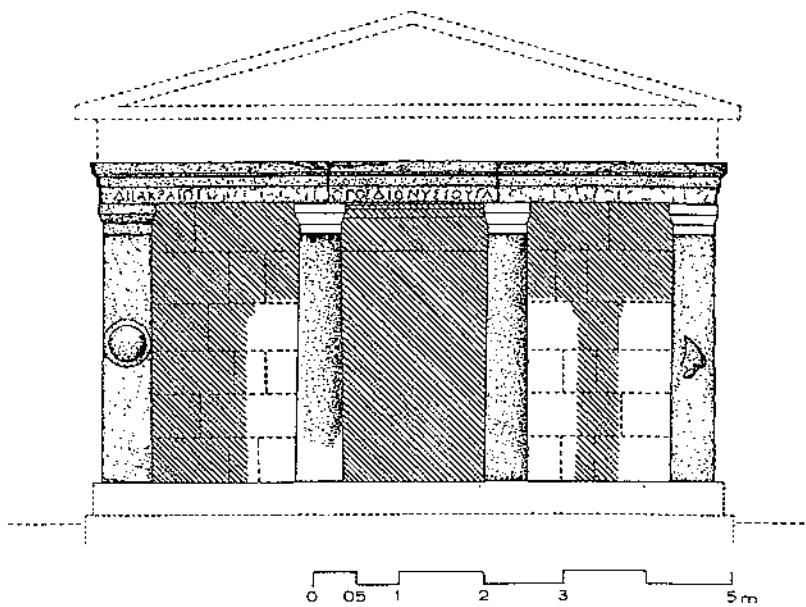

Abb.9: Zeus Akraiostempel, Rekonstruktionsversuch der Front

Abb.10: Zeus Akraiostempel, Architravblock mit Weihinschrift an Zeus Akraios

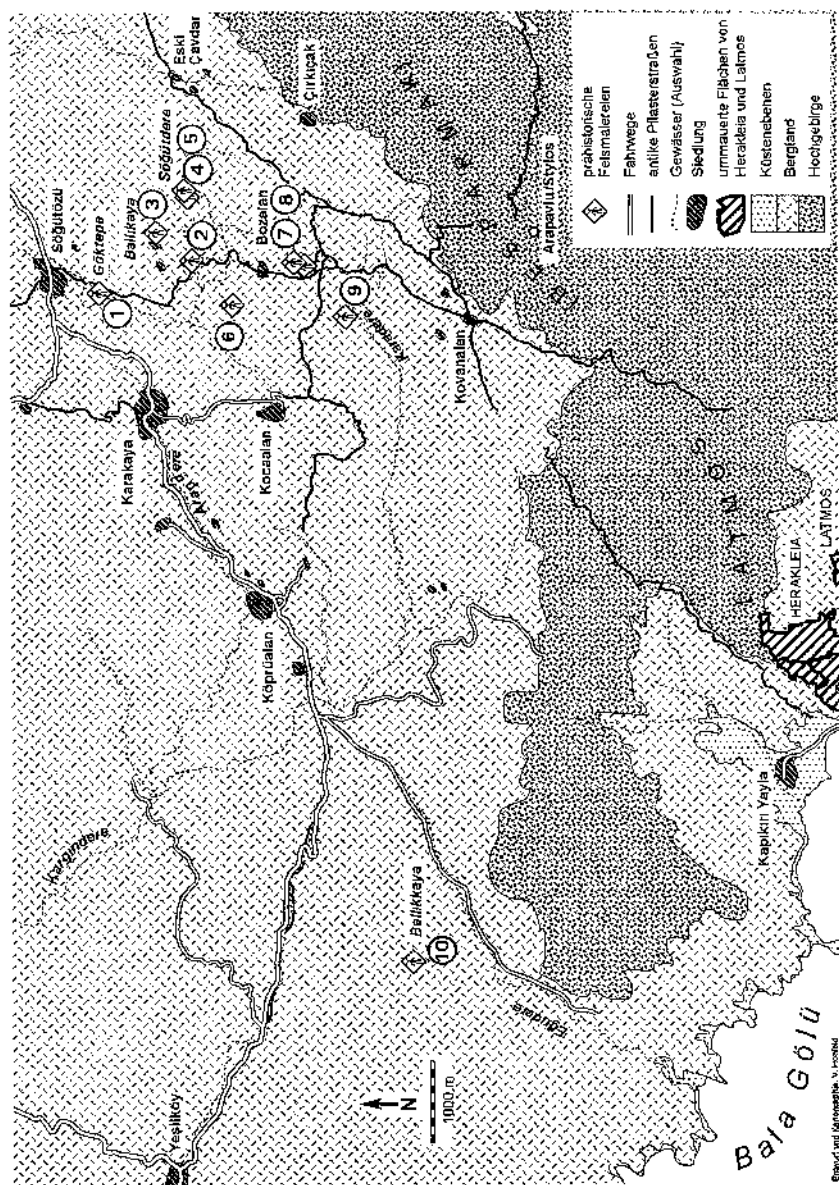

Abb.11: Verbreitungskarte der Felsbilder des Latmos

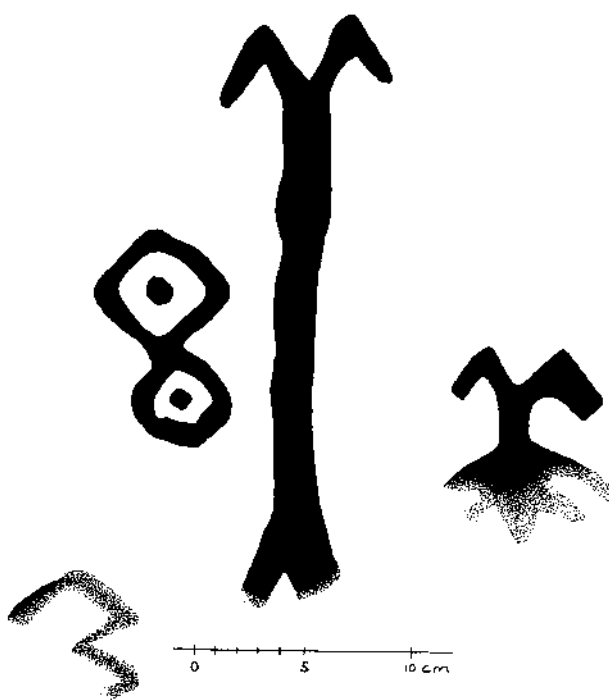

Abb.12: Söğütdere, Abri, Kopie des Felsbildes

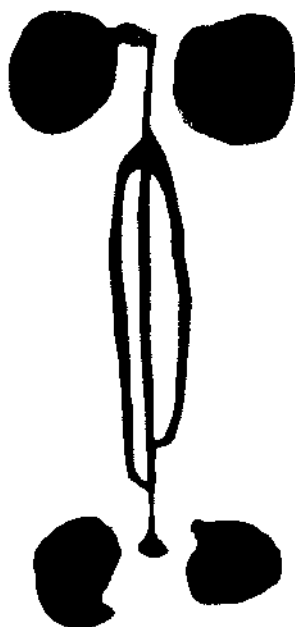

Abb.13: Söğütdere, Höhle,
Kopie des Felsbildes

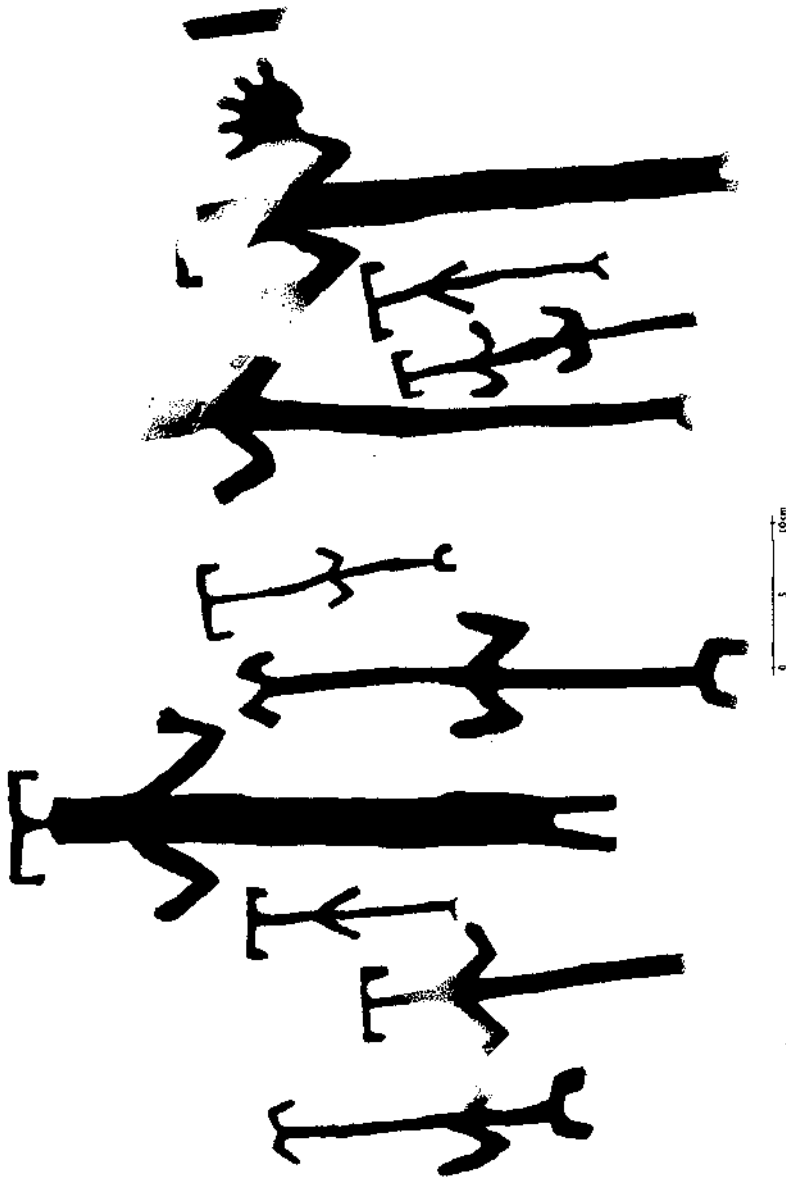

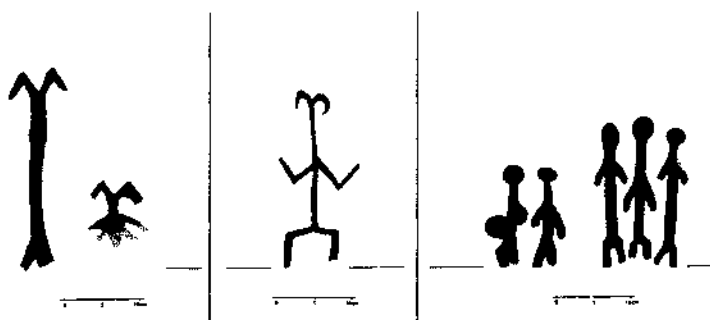
Abb.14: Karadere, Höhle, Kopie des Felsbildes

Abb.15: Balıkkaya, Höhle, Ausschnitt des oberen Bildfeldes (Skizze)

a. Karadere-Höhle

b. Söğüdere-Abri

c. Balıkkaya-Höhle

d. Oöktepe-Höhle

Abb.16: Menschendarstellungen auf den latmischen Felsbildern

BODRUM YARIMADASI'NDA VE KERME KÖRFEZİ'NİN KUZEYİNDE YÜZEY ARAŞTIRMALARI

*Ender VARİNLİOĞLU**

Bodrum Yarımadası'nda Burgaz'da olduğu sanılan, adı Atina Vergi Listeleri'nde geçen Uranion kentinin, Kerme Körfezi'nin kuzeyindeki yüzey araştırmalarım sırasında bulunan bir yazıtla, Ören'in (Keramos) hemen batısında Dikmendağ Kenker Tepesi'nde olduğu saptanınca¹, bu kez Burgaz'daki kentin adının ne olduğu yeni bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. Bu nedenle 1995 yazında-olabilirse-kentin adını saptayabilmek, en azından yerleşme alanının son durumunu görmek için, iki kez oraya gittim.

Burgaz, yarımadanın kuzeyinde, Yalıkavak Koyu'nun güneybatısında denize inen üç tepeden ortadakidir. Yukarıdan Geriş Köyü'nden başlayarak sırayla Tilkitepe, Burgaz ve Karain Tepesi gelir. Buraları ilk gezen W.R. Paton'dan beri² aradan yüzyılı aşkın zaman geçmiş olmasına karşın, kentle ilgili bilgilerimizde önemli bir değişiklik olmamıştır. Yarımadayı adım adım gezen ve '50 lerde ayrıntılı olarak betimleyen G.E.Bean ile J.M.Cook'dan³ sonra, sanıyorum, Uranion konusunda başka bir araştırma yapılmamıştır. Zaten, Uranion'un Burgaz'da olduğunu ileri sürenler de bu son araştırmacılar olmuştu⁴. Burada Burgaz'daki yerleşmeyi çevresiyle birlikte kısaca tanıtmakta yarar vardır.

(*) Doç.Dr.Ender VARİNLİOĞLU, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, 06100 Sıhhiye, ANKARA

(1) *Asia Minor Studien* 8, 1992, 17-22; *REA* 94, 1992-N 05 1-2, 155-174; *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 24-28 Mayıs 1993, Ankara (T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü), s.199; 1994, s.26.

(2) *JHS* 8, 1887, s.78-81; 16, 1896, s.206 v.d., 246 v.d..

(3) *BSA* 50, 1955, s.118 v.d., 155.

(4) *Ay.es.*s.155.

Burgaz'ın kuzeyindeki Karain Tepesi'nde, dramostan geçilip girilen tonozlu mezar odası vardır. Payton, mezarla çevresini saran çember biçimindeki iki duvarla ilgili ölçümleri vermiş, çizimleri yaptırmıştı⁵. Benim bunlara ekleyeceğim, ilgi çekeceğini umduğum bir gözlemdir. Mezar odasını örten büyük taşların üstündeki geçme yerlerinden, mezarın aslında daha yüksek olduğunu, üzerinde başka bir yapının durduğunu düşünüyorum. Payton, mezar odasında bulduğu seramikten mezarın İ.Ö.V. yüzyıldan olduğunu kestirmişti⁶. Belki, daha sonra yapılan Mausolos'un anıtmezarı üzerinde duran arabalı anıta esin kaynağı olan küçük bir yapıt bu Karya mezarında da bulunmaktaydı. Karain denizden ve karadan, çok uzaklarda seçilebilen bir tepedir. Orada anıtmezar olduğunu belirten bir yapının mezar odasının tepesinde yükselmesi çevreye ve anıta uygundur.

Burgaz'ın güneyindeki Tilkitepe'de de, Karain'de olduğu gibi, mezar olabileceğini, tepeyi kuşatan duvarlara bakarak söyleyebilirim. Şimdiye değin bu tepe boş olarak bilinegelmişti.

İki anıtmezar arasında (?) yükselen Burgaz, Yalıkavak Koyu'na ege-men yerleşmedir. En tepedeki Hellenistik yapı, Payton'a göre gözetleme kulesidir⁷. Bu kulenin bulunduğu tepe, aşağıda, tarihi daha eskiye giden surlarla çevrilmekte, 100 yıldan çok bir zaman önce Payton zamanında olduğu gibi, bitki örtüsü⁸ nedeniyle duvarlara çoğu yerde yaklaşılamamaktadır. Bu engellere karşın, kentin adını belirleyecek bir ipucu bulma çabalarım, Geriş Köyü'ndeki arayıp sormalarım sonuçsuz kaldı.

Yalıkavak Limanı'nın dışında-doğuda-Panormos denilen mevkideki kaya mezarları⁹, doğa ve insan etkisiyle büyük ölçüde yıkılmıştır. Bu mezarlardan soldan birincisi Fethiye'deki Amyntas'ın mezarının küçük bir örneğidir¹⁰.

Kerme Körfezi'nin kuzeyinde Karamandağ'ın hemen altında Kapız mevkiinde bulduğum bir yazıtın kırılan parçalarını aramam sonuçsuz kaldı. Ele geçen parçadaki demos sözcüğünden bu yerin kent olduğu konusundaki görüşüm desteklenmiş oldu. Ne yazık ki, Bodrum Yarımadası'nda aranan Atina Vergi Listeleri'ndeki kimi Karya kentlerinin körfezin kuzeyinde aranmasına ilişkin görüşümü kesin biçimde ka-

(5) *JHS* 8, 1887, s.79 v.d., 16, 1896, s.246-247.

(6) *JHS* 8, 1887, s.81

(7) *JHS* 16, 1896, s.206.

(8) *Ay.es.*

(9) *Ay.es.*, Levha XI (Harita: Farelia Bay); s.261-262.

(10) G.E.Bean, *Lycian Turkey*, 1978, Pl.2.

nıtlayamadım¹¹. Bu kentin adıyla ilgili olarak bulduğum her iki yazıtta da yerleşmenin adı kırılan kısımda kalmıştır.

Bu yörede Ören Belediyesi önünde gördüğüm yazıt parçası O.Falkener'in bulup, G.Henzen'in 1852'de yayımlanmış olduğu eksik yazıtı tamamlamaktadır¹². Böylece baş kısmı da bulunan yazıtın tümü yakında *Epigraphica Anatolica*'da yayımlanacaktır. Beş dizeden oluşan şiir, bir kilise duvarına eklenen, kışın dini bütün kişileri yağmurdan koruyacak portik ile ilgilidir.

Geçen yıllarda Nazilli'nin güneyinde Harpasa antik kentinde gerçekleştirilmiş olduğumuz topografik ölçümleri bu yıl kontrol edip çalışmalarımızı kentin güneyindeki vadinin üstündeki tepelerde de sürdürdük. Burası kentin bir kısım mezarlarının bulunduğu yerdir. Ayrıca kentin doğusundaki yüksek tepelerde gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında bir Hellenistik yapıyla karşılaştık. Kentin içinde açtığımız açmalar kazılar seksiyonunda ele alınacaktır.

Daha güneyde Haydere Asarı (şimdi Çamlıdere) denen antik kentte topografik ölçümlerimize başladık ve bunu kısa sürede büyük ölçüde tamamladık. Buradaki kutsal alanda Piginda Zeus'u ile Hera'ya adanmış küçük tapınakta gerçekleştirdiğimiz kazı, ilgili seksiyonda anlatılacaktır. Adı bilinmeyen bu kente "Piginda demosunun Zeus'u" dan ötürü Piginda adının verilmesi karşısında şimdilik çekimser kalıyoruz¹³.

Uşak Müzesi'nin Blaundos kentinde yapmış olduğu kazıda V.J.Arundell'in 1834, W.J. Hamilton'un 1842 yılında yayımlanmış olduğu yazıtlardan başka yazıtlar da bulunmuştur¹⁴. Bir yazıtta Athena Nikephoros'la Tanrıça Hamonoia'nın yaşam boyu rahibi Diogenes oğlu Philetairos'un adı geçen tanrılara ve demos'a giderini kendi gelirlerinden karşılayıp adadığı proplondan söz edilmektedir.

Bize araştırma izni veren Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, buradaki kazı ve yüzey araştırmalarının maddi desteğiyle gerçekleştirilmesini sağlayan Fransız Bilimsel Araştırmalar Milli Merkezi (CNRS) ile Bardeaux Üniversitesi'ne, birlikte katılımlı kazı yaptığımız Aydın Müzesi'ne teşekkür ederim.

(11) Bk.yukarıda Not 1'de *Araştırma Sonuçları Toplantısı 1993 ve 1994*.

(12) I.K.30 (Keramos), No.66

(13) *Arkeoloji Dergisi* III. 1995, s.165-166 (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları).

(14) F.V.J.Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, London 1834, s.77 ve devamı; W.J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, Vol.I, London 1842, s.407-408; C.I.G.No. 3866-3870.

FORSCHUNGEN IN LORYMA 1995

Winfried HELD*

Die antike Stadt Loryma, heute als Bozuk bezeichnet, liegt nahe der Westspitze der karischen Chersones, einer Halbinsel südwestlich von Marmaris, die auch als Loryma-Halbinsel oder Daraçya Yarımadası bekannt ist. Unsere erste Kampagne an diesem archäologisch bisher kaum erforschten Ort fand vom 4.9. bis 6.10.1995 statt¹. Ich danke der türkischen Antikenbehörde für die freundliche Genehmigung sowie der Vertreterin des Kulturministeriums, Frau Meliha Coşkun, für ihre engagierte Anteilnahme. Die Jandarma-Kommandanten Erol Şen'in Marmaris und Kenan Yelmen in Bozburun stellten uns die frühere Jandarma-Station in Bozuk als Depot und Arbeitsraum zur Verfügung. Der Museumsdirektor von Marmaris, Mehmet Yıldız, unterstützte uns ebenfalls nach Kräften. Allen sei herzlich gedankt.

Die Forschungen in Loryma wurden aus mehreren Gründen begonnen: Zum einen liegt Loryma im archäologisch bisher kaum bekannten, dorisch beeinflussten Südwesten Kariens. Zum anderen verspricht es neue Ergebnisse zur karischen Siedlungsstruktur. Die Karer waren in der Antike in κοινά organisiert, das sind Zusammenschlüsse

(*) Dr. Winfried HELD Deutsches Archäologisches Institut Ayazpaşa Camii Sok. 48 TR-80090 (Gümüşsuyu) İSTANBUL

(1) Teilnehmer der Kampagne waren außer dem Verfasser: als Archäologen Alexander Herda M. A., Agnes Henning, Daniel Gejic (Berlin); als Geodät Jürgen Feuchter (Karlsruhe); sowie meine Frau Elif Held. – Für die Archäologie und Topographie von Loryma ist bisher die Publikation von O. Benndorf – G. Niemann, *Reisen im südwestliche Kleinasien I. Reisen in Lykien und Karien* (1884) 20 ff. grundlegend, die innerhalb von drei Tagen eine flüchtige Aufnahme in Loryma durchführten. – Für die Inschriften verfügen wir über zwei aktuelle Publikationen: W. Blümel, *Die Inschriften der rhodischen Peraia*, IK 38 (1991) 3 ff.; A. Bresson, *Recueil des inscriptions de la Pérée Rhodienne* (1991) 160 ff. (Die Abschnitte beider Arbeiten zu Loryma basieren im wesentlichen auf Publikationen von N. und M. Chavariaras). – Zur Geschichte s. P. M. Fraser – G. E. Bean, *The Rhodian Peraea and Islands* (1954).

aus mehreren Ortschaften mit einem Heiligtum als politischem Zentrum². Diese Struktur ist archäologisch meist kaum nachvollziehbar, weil seit dem 4. Jh. v. Chr. eine 'Verstädterung' stattfand, in der kleinere Ortschaften teils in neugegründeten Städten wie Halikarnassos oder Stratonikeia aufgingen, teils sich an vorhandene ältere Städte anschlossen, wie etwa Olymos, Hydai und wohl auch Chalketor an Mylasa³. Die politische Struktur bestand dabei zumindest formal oft fort. Archäologisch ist bisher nur die Siedlungsstruktur der acht – allerdings wohl nicht karischen, sondern ilegischen – Städte auf der Halbinsel von Halikarnassos untersucht worden, von denen sechs im 4. Jh. v. Chr. durch Synoikismos zur neugegründeten Stadt Halikarnassos zusammengeschlossen wurden⁴.

Auf der Halbinsel von Loryma scheint sich die Struktur eines solchen κοινόν bis in die römische Kaiserzeit hinein erhalten zu haben. Acht antike Orte sind hier mit ihren Namen bekannt. Es handelt sich um kleine Städte, die zum Teil kaum 5 km voneinander entfernt liegen und keinen übergeordneten Hauptort haben (Abb. 1). Aus Inschriften kennen wir das κοινόν τῶν Χερσονασίων⁵, in dem diese Städte zusammengeschlossen waren. Eine Zentralisierung fand auf der karischen Chersones nicht statt, denn diese bildete seit dem 4. Jh. v. Chr. den Kern des Festlandsbesitzes der 408 v. Chr. gegründeten Stadt Rhodos, der 'rhodischen Peraia'. Ein städtisches Zentrum auf dem Festland unmittelbar gegenüber ihrer Stadt konnte nicht im Interesse der Rhodier liegen.

Umstritten ist bisher der Status der Chersones vor dem 4. Jh. v. Chr. Sie dürfte in dieser Zeit unabhängig gewesen sein und nicht, wie in der bisherigen Forschung überwiegend angenommen wird, zu Rhodos oder gar zu Knidos gehört haben⁶. Für eine Unabhängigkeit der karischen

- (2) Am besten erforscht ist bisher die politische Struktur in der Region von Stratonikeia. Vgl. Strabon XIV 2, 25; M. Ç. Şahin, *The Political and Religious Structure in the Territory of Stratonikeia in Caria* (1976); zuletzt P. Debord, *Essai sur la géographie historique de la région de Stratonicee*, in: *Mélanges P. Lévêque* (1994) 107 ff.
- (3) W. Blümel, *Die Inschriften von Mylasa II*, IK 35 (1988) V.
- (4) W. Radt, *Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos*, *IstMitt Beih.* 3 (1970) 9 ff.
- (5) s. Fraser – Bean a. O. 65 ff.; W. Blümel, *Die Inschriften der rhodischen Peraia*, IK 38 (1991) 135 Nr. 555 Z. 1; I. Ch. Papachristodulu, *Οἱ ἀρχαῖοι ποταμοὶ δημοὶ* (1989) 49 f.; Chr. Blinkenberg, *Lindos II 2. Inscriptions* (1941) 731 Nr. 384b Z. 6–7 *Χερσονασίων*.
- (6) Zu dieser Diskussion s. Fraser – Bean a. O. 94 ff.; Papachristodulu a. O. 49 f.; R. M. Berthold, *Rhodes in the Hellenistic Age* (1984) 42 (Die Chersones gehörte bereits vor 408 v. Chr. zu Rhodos). – J. M. Cook, *Cnidian Peraea and Spartan Coins*, *JHS* 81, 1961, 56 ff. (Die Chersones gehörte im 6. und 5. Jh. v. Chr. zu Knidos). Auf die mangelnde Stichhaltigkeit der jeweiligen Argumente kann an dieser Stelle nicht näher eingegangen werden.

Chersones spricht nicht nur die geringe politische Bedeutung der rhodischen Städte vor dem Synoikismos. Die Städte der Chersones hatten im 5. Jh. v. Chr. auch eine eigene Münzprägung⁷ und werden in den attischen Tributlisten als Syntelie geführt⁸.

Innerhalb der karischen Chersones ist Loryma von besonderem Interesse: Es besitzt mit seiner großen Bucht einen geräumigen Naturhafen nahe der als Κυνὸς σήμα (heute Karaburun) bezeichneten Spitze der Chersones⁹ und dürfte eine wichtige Station des Seehandels zwischen dem östlichen Mittelmeer und der Ägäis gewesen sein, bevor diese Aufgabe der neue Hafen in Rhodos übernahm. Aber nicht nur aus wirtschaftlichen, sondern auch aus strategischen Gründen wird Rhodos nach dem Synoikismos versucht haben, Loryma möglichst bald unter seine Kontrolle zu bringen. Die Gefahr für Rhodos zeigte später die Belagerung durch Demetrios Poliorketes, der die Insel 305 v. Chr. von Loryma aus angriff, nachdem er dort nach Diodors Zeugnis 1000 Schiffe versammelt hatte¹⁰.

Aufschlußreich für die Geschichte der Stadt ist auch das Zeugnis Stephanos' von Byzanz¹¹: Λώρυμα, πόλις Καρίας. Ἑκαταίος Ἀσια. ἔστι καὶ λιμὴν Ρόδου, ὃς Λώρυμα λέγεται. Im 6. Jh. v. Chr. wurde Loryma demnach als Polis bezeichnet, später nur noch als Hafen oder *locus*¹². Nach der Eingliederung in den rhodischen Staat wurden die Städte der Chersones zur rhodischen Deme, mit der Ausnahme von Loryma, das dem Demos der östlichen Nachbarstadt Kasara zugeschlagen wurde¹³ – vielleicht sollte die frühere Bedeutung Lorymas dadurch zusätzlich gemindert werden.

Nun zunächst ein Überblick über die Topographie der Bucht von Loryma (Abb. 2). Die Stadt liegt im Inneren der Bucht auf einem Felsporn und wird von einer Akropolis überragt. Die Ruinen in der Ebene

(7) H. A. Cahn, *Knidos. Die Münzen des sechsten und fünften Jahrhunderts v. Chr.* (1970) 200 ff.

(8) R. Meiggs, *The Athenian Empire* ⁵(1992) 556 f. Nr. 61 (Χερσονησιου).

(9) *Strabon* XIV 2, 14.

(10) Diodor 20, 82, 4–5; Berthold a. O. 67.

(11) Steph. Byz. s. v. Λώρυμα = Hekataios, FGrHist I F 247. Stephanos hielt das karische und das rhodische Loryma für zwei verschiedene Orte.

(12) Plinius, *Nat. Hist.* V 104.

(13) Das folgt aus dem Demotikon Kasareus in Inschriften aus Loryma, s. W. Blümel, *Die Inschriften der rhodischen Peraia*, *IK* 38 (1991) 4; 10 Nr. 12 Z. 3; 13 Nr. 17 Z. 5; zu den anderen Städten der Chersones ebenda passim.

westlich der Stadt lassen sich vermutlich mit dem Heiligtum der Artemis Soteira identifizieren¹⁴. Daran schließt die Nekropole an, die sich an der Westseite der Bucht nach Süden erstreckt. Südlich der Nekropole befindet sich wiederum eine Ebene mit dem Heiligtum des Apollon. Ganz im Süden, westlich der Einfahrt in die Bucht, liegt schließlich eine Festung. Im Laufe unserer Arbeiten haben wir in der Stadt, den beiden Heiligtümern sowie der Hafenfestung gearbeitet und diese Bereiche kartiert.

Die recht kleine Stadt bestand mindestens seit dem 7. Jh. v. Chr. und ist mit einer Mauer befestigt. Diese weist zwei Phasen auf: Die Mauer der ersten Phase besteht aus groben, polygonalen Blöcken und könnte noch aus archaischer Zeit stammen (Abb. 3). Sie wurde an zwei Stellen in die spätere Mauer mit einbezogen. Die spätere, aus ungleichmäßig geschichteten, trapezförmigen Quadern errichtete Mauer (Abb. 4) vergrößerte die Fläche der Stadt nur unwesentlich. Sie dürfte in klassische Zeit zu datieren sein. Innerhalb der Stadt ist ein großer Teil der Hausgrundrisse sichtbar. Wegen der Hanglage standen die Häuser auf zum Teil sehr qualitativ gemauerten Terrassen. Mit dem späten Hellenismus scheint die Bautätigkeit weitgehend zu enden, die Stadt bestand jedoch nach Aussage der Keramik weiter, wenn auch nicht mehr im früheren Wohlstand. In frühbyzantinischer Zeit entsteht eine neue Siedlung in und unterhalb der Südostecke der Stadt. Hier war das Beinfragment einer etwa lebensgroßen Marmorstatue wohl klassischer Zeit als Spolie verbaut (Abb. 5).

Die Befestigung der Akropolis weist die gleichen beiden Bauphasen wie die der Stadt auf. Die Oberflächenkeramik reicht von der archaischen Zeit bis in die römische Kaiserzeit. Außer drei großen Zisternen ist hier nur ein kleiner Hausgrundriß zu erkennen. Die Akropolis fungierte wohl als Fluchtburg für die Stadtbewohner und scheint, von Wachpersonal abgesehen, nicht ständig besiedelt gewesen zu sein.

Das Alter des 'Soteira-Heiligtums' ist wegen der starken byzantinischen Überbauung ohne Ausgrabung nicht festzustellen. Die ältesten Funde stammen aus dem 4. bis 3. Jh. v. Chr. Von einem kleineren Gebäude, vielleicht einer Halle, stammt eine hellenistische Kalksteinsima mit Löwenkopf (Abb. 6)¹⁵. Wohl an der Stelle des antiken Tempels stehen

(14) O. Benndorf – G. Niemann, *Reisen im südwestliche Kleinasien I. Reisen in Lykien und Karien* (1884) 22; Blümel, *Peraia a. O.* 6 f. Nr. 6–7.

(15) Vergleichbar mit der Sima der Stoa Philipps V. in Delos (221–179 v. Chr.); s. R. Vallois, *Le Portique de Philippe, Délos VII 1* (1923) Abb. 60, 61; F. Rumscheid, *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus* (1994) Kat. 366 Taf. 194,2.

die Ruinen einer byzantinischen Kirche, in die zahlreiche antike Spolien verbaut sind. Das übrige Gebiet ist voller byzantinischer Ruinen, deren zum Teil sehr massive Mauern meist aus antiken Quadern errichtet worden sind. Am Westende der Ebene befinden sich im hier senkrecht aufragenden Felsen Balkenlöcher, die zu einem antiken Neorion (Schiffshaus) gehört haben könnten.

Durch die Nekropole führt oben am Hang entlang eine antike Straße, die die Stadt mit dem Apollonheiligtum verbindet. Entlang dieser Straße liegen die meisten Gräber mit Terrassen und den für die Loryma-Halbinsel typischen Stufenbasen¹⁶.

Das Apollonheiligtum im Lumbükü genannten Teil der Bucht kann mit hier gefundenen Inschriften identifiziert werden¹⁷. Der älteste Fund aus diesem Bereich ist eine spätarchaische Reliefbasis, die heute im Museum Izmir aufbewahrt wird¹⁸. Vom antiken Baubestand ist an der Oberfläche nur ein langgezogenes Fundament, wohl aus frühhellenistischer Zeit, erhalten. Verstreut im Bereich des Heiligtums finden sich Basen für Bronzestatuen und andere Weihungen sowie Fragmente von mehreren Marmorbecken. Von aufgehender Architektur sind eine stark verwitterte Säulentrommel aus Sandstein und ein profilierter Sandsteinblock mit stuckierter Oberfläche zu erwähnen. Die Keramik gibt etwa das gleiche Bild wie in der Stadt, mit einer Periode des Wohlstands etwa vom 6. bis 3. Jh. v. Chr. In byzantinischer Zeit entstanden im Bereich des Heiligtums drei Kirchen und eine große Zahl von Häusern, in die viele antike Spolien verbaut sind – darunter ein marmornes Palmettenfragment, wohl von einer Stelenbekrönung, aus der zweiten Hälfte des 4. Jhs. v. Chr. (Abb. 7)¹⁹.

Die Einfahrt in die Bucht bewacht die lange und schmale Hafenfestung (Abb. 8). Ihre Mauern erstrecken sich zwischen zwei großen Rundtürmen und sind ihrerseits mit Rechtecktürmen bewehrt. Nach ihrer Mauertechnik und der Oberflächenkeramik dürfte sie im 4. Jh. v. Chr. errichtet worden sein. An der Südspitze der Festung steht ein Altar, der

(16) Zu den Stufenbasen vgl. R. S. Carter, The 'Stepped Pyramids' of the Loryma Peninsula, *Ist-Mitt* 32, 1982, 176 ff.

(17) Blümel, *Peraia a. O.* 8 Nr. 8–9.

(18) Museum Izmir Inv. 904; s. T. L. Shear, A Sculptured Basis from Loryma, *AJA* 18, 1914, 285 ff.; E. Pfuhl – H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs I* (1977) 17 Nr. 25 (mit weiterer Lit.).

(19) Vgl. H. Möbius, *Die Ornamente der griechischen Grabstelen*² (1968) 42 Anm. 26. 113 Taf. 28b (Stele des Epithales vom Kerameikos); 49 Taf. 36a (Stele des Timagenes in Syra); 56 Taf. 47a (Stelenbekrönung in Theben).

nach Aussage von Felsinschriften dem Zeus Atabyrios geweiht war²⁰. In byzantinischer Zeit entstanden in der Festung eine Kirche und mehrere kleinere Gebäude.

Vergleicht man diese Befunde mit der historischen Überlieferung zu Loryma, lassen sich bereits jetzt einige vorläufige Schlüsse ziehen. Die vermutete Bedeutung Lorymas im 6. und 5. Jh. v. Chr. wird durch die frühe Stadtmauer und die Qualität der Keramik – darunter attisch-schwarzfiguriger Import – bestätigt. Zeuge der rhodischen Besatzung ist die Hafenfestung, die diesen strategisch wichtigen Ort sichern sollte. Daß sie von Rhodiern errichtet wurde, bestätigt der dem rhodischen Gott Zeus Atabyrios geweihte Altar. Der Befund spricht damit für eine rhodische Machtübernahme im 4. Jh. v. Chr. Loryma stand von nun an aber nicht völlig im Schatten der Metropole Rhodos, sondern erfreute sich bis in frühhellenistische Zeit einer ausgedehnten Bautätigkeit. Der spätere Verfall steht wohl in Zusammenhang mit der schwindenden Macht von Rhodos, das seit 164 v. Chr. trotz formaler Unabhängigkeit faktisch von Rom regiert wird²¹.

In byzantinischer Zeit wurde in Loryma ein Flottenstützpunkt und Arsenal eingerichtet. Darauf weist der bei Konstantinos Porphyrogennetos bezeugte Name 'Οπλοθήκη, der sich als 'Οπλοθήκη, 'Απλοθήκη, oder Oplasikabükü bis in unsere Zeit erhalten hat²². Das Arsenal könnte mit den massiven Spolienbauten an der Stelle des 'Soteira-Heiligtums' zu identifizieren sein. Nach den Araberstürmen des 7. Jhs. n. Chr. scheint die Bucht von Loryma völlig verlassen gewesen zu sein.

(20) Blümel, *Peraia a. O.* 4 ff. Nr. 1; 2; 5.

(21) Berthold *a. O.* 213 ff.

(22) Konstantinos Porphyrogennetos, *de thematibus* (ed. A. Pertusi, 1952) XIV 14. 'Οπλοθήκη statt ὀπλοθήκη nach Blümel, *Peraia a. O.* 4. Diese Quelle stammt zwar aus der ersten Hälfte des 10. Jhs. n. Chr., basiert aber auf Exzerpten z. T. wesentlich älterer Schriften.

1995 YILI LORYMA ARAŞTIRMASI

Winfried HELD *

Bugünkü adı Bozuk olan antik Loryma kenti, Loryma veya Daraçya Yarımadası olarak bilinen, Marmaris'in güneybatısında Karya Chersones'in batı burnuna yakın bir yerdedir. Bugüne dek arkeolojik açıdan pek araştırılmamış bu yerde, yaptığımız ilk kampanya 4 Eylül'den 6 Ekim'e kadar sürmüştür¹. Çalışmalara izin veren T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve bu makamı temsil eden Sayın Meliha Coşkun'a yakın ilgilerinden dolayı teşekkür ederim. Marmaris Jandarma Komutanı Erol Şen ve Bozburun Jandarma Komutanı Kenan Yelmen, Bozuk'taki eski jandarma karakolunu, depo ve çalışma yeri olarak kullanmamıza izin vermişlerdir. Marmaris Müzesi Müdürü Mehmet Yıldız da aynı şekilde bizi desteklemiştir. Sözü edilenlere çok teşekkür ederim.

Loryma araştırmalarına başlamanın birkaç nedeni vardı: Loryma'nın, Dor etkisinde kalan Karya bölgesinin güneybatısında arkeolojik açıdan pek az araştırılmış bir yerde bulunması nedenlerden biri, diğeri, buranın Karya'da yerleşmenin iç düzenini aydınlatıcı sonuçlar vereceği umudunu vermesidir. Karyalılar, antik dönemde 'koinon' denilen ve birkaç kentin bir kutsal alan ile politik bir merkezde birleşmesinden oluşan birlikler kurmuştur². M. Ö. 4. yüzyıldan başlayarak 'şehirleşme' gerçekleştirildiği için, bu iç düzeni arkeolojik bakımdan genelde pek açıklanamamaktadır. Şehirleşme, küçük yerleşmelerin ya Halikarnassos veya Stratonikeia gibi yeni kurulan kentlere katılması ya da Olymos,

(*) Dr. Winfried HELD Deutsches Archäologisches Institut Ayazpaşa Camii Sok. 48 TR-80090 (Gümüşsuyu) İSTANBUL

- (1) Yazardan başka çalışmalara katılanlar: Arkeolog olarak Alexander Herda M. A., Agnes Henning, Daniel Gejic (Berlin); Jeodezi Uzmanı Jürgen Feuchter (Karlsruhe); ve eşim Elif Held. – Loryma arkeolojisi ve topografyası hakkında şimdiye dek temel oluşturan yayın: O. Benndorf – G. Niemann, *Reisen im südwestlichen Kleinasien I. Reisen in Lykien und Karien* (1884) 20 vd. Yazarlar, üç gün içinde kaba taslak planlar yapmıştır. Yazıtlar için iki yeni yayın vardır: W. Blümel, *Die Inschriften der rhodischen Peraia*, *IK* 38 (1991) 3 vd.; A. Bresson, *Recueil des inscriptions de la Pérée Rhodienne* (1991) 160 vd. (Her iki yayının Loryma bölümü özünde, N. ve M. Chavariar'sın yayınlarına dayanmaktadır). – Tarihi için bkz. P. M. Fraser – G. E. Bean, *The Rhodian Peraea and Islands* (1954).
- (2) Şimdiye dek en iyi araştırılmış siyasi iç düzen Stratonikeia bölgesidir. Krş. Strabon XIV 2, 25; M. Ç. Şahin, *The Political and Religious Structure in the Territory of Stratonikeia in Caria* (1976); en son P. Debord, *Essai sur la géographie historique de la région de Stratonicee*, in: *Mélanges P. Lévêque* (1994) 107 vd.

Karya Chersones'de Loryma'nın ayrı bir önemi var: Büyük bir kaya sahip olan kentin, Κυνὸς σῆμα (bugünkü adı Karaburun) olarak adlandırılan⁹ yarımadanın burnu yakınında geniş, doğal bir limanı var. Doğu Akdeniz ile Ege Denizi arasındaki deniz ticaretinin önemli bir durağı olan Loryma bu işlevini, Rodos'taki yeni liman üstlenene kadar sürdürmüştür. Ancak Rodos ekonomik nedenlerin yanı sıra stratejik nedenlerle de synoikismos'dan sonra Loryma'yı bir an önce denetimi altına almak isteyecektir. Diodoros'un kayıtlarına göre burada 1000 gemi topladıktan sonra, M. Ö. 305 yılında adaya Loryma'dan saldıran Demetrios Poliorketes'in kuşatması Rodos için tehlikeyi gösterir¹⁰.

Kentin tarihi konusunda Stephanos Byzantios önemli bilgiler verir¹¹: Λώρυμα, πόλις Καρίας. Ἑκαταίος Ἀσια. ἔστι καὶ λιμὴν Ρόδου, ὃς Λώρυμα λέγεται. Bu bilgilere göre Loryma M. Ö. 6. yüzyılda polis, daha sonraları ise sadece liman veya locus¹² olarak adlandırılıyordu. Chersones kentleri, Rodos devletine dahil edildikten sonra, Rodos'un demoslari oldu. Doğusundaki komşu kent Kasara demos'una bırakılan Loryma ise istisna oldu¹³. Belki Loryma'nın eski önemi böylece daha da zayıflatılmak istenmişti.

Loryma Koyu topoğrafyasının ana hatları şunlardır (Resim: 2): Koyun iç kısmında bir kaya çıkıntısı üzerinde yer alan kentin yuvarısında bir akropolis bulunur. Kentin batısındaki ovada bulunan kalıntıları, Artemis Soteira Kutsal Alanı olmalıdır¹⁴. Koyun batı tarafında güneye doğru uzanan nekropol tapınağa bitişiktir. Nekropolün güneyinde, üzerinde Apollon Kutsal Alanı bulunan bir ova daha yer alır. Daha güneyde, koy girişinin batısında ise bir kale bulunur. Araştırmamız sırasında kentte, her iki kutsal alanda ve liman kalesinde çalıştık ve bu yerlerin haritasını çıkardık.

Küçük bir kent olan Loryma en geç M. Ö. 7. yüzyıldan beri varlığını sürdürmekte olup, bir surla çevriliydi. Bu sur iki yapı evresi gös-

(9) Strabon XIV 2, 14.

(10) Diodoros 20, 82, 4-5; Berthold *age.* 67.

(11) Steph. Byz. s. v. Λώρυμα = Hekataios, FGrHist 1 F 247. Stephanos, Karya ve Rodos Loryma'sını iki ayrı yer sanıyordu.

(12) Plinius, *Nat. Hist.* V 104.

(13) Bu, Loryma'da bulunan yazıtlardaki Kasareus demotikon'undan anlaşılmaktadır, bkz. W. Blümel, *Die Inschriften der rhodischen Peraia*, *IK* 38 (1991) 4: 10 Nr. 12 Z. 3; 13 Nr. 17 Z. 5; Chersones'in diğer kentleri için aynı yer.

(14) O. Benndorf - G. Niemann, *Reisen im südwestliche Kleinasien I. Reisen in Lykien und Karien* (1884) 22; Blümel, *Peraia age.* 6 d. Nr. 6-7

termektedir. İlk evrenin sur duvarları kaba ve poligonal bloklardan yapılmıştır ve Arkaik Dönem'e tarihlenebilir (Resim: 3). Aynı sur iki yerde ikinci evre suruna dahil edilmiştir. Yamuk biçimli kesme blok taşlarla örülen ikinci evre suru (Resim: 4) kent alanını pek fazla genişletmemiştir. İkinci evre Klasik Dönem'e tarihlenebilir. Kent içindeki evlerin büyük bir kısmının planı anlaşılabilir. Yamaçta bulunduklarından evler kısmen çok özenle örülmüş teraslar üzerindeydi. Geç Hellenistik Dönem ile birlikte yapı etkinlikleri önemli ölçüde azalmakta ise de, keramik buluntularına göre kent varlığını sürdürmüştür. Ama eski zenginlikten iz yoktur. Erken Bizans Dönemi'nde kentin güneydoğu kesiminde ve aynı kesimin alt tarafında yeni bir yerleşme ortaya çıkmıştır. Burada, olasılıkla Klasik Dönem'e ait normal boyda bir mermer heykelin bacak parçası devşirme malzeme olarak kullanmıştır (Resim: 5).

Akropolis koruma suru da, kent surları ile aynı iki yapı evresini gösterir. Yüzey keramiği, Arkaik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi'ne değin uzanır. Burada üç büyük sarnıcın dışında yalnız küçük bir ev temeli görülmektedir. Akropolis, olasılıkla yalnız tehlike anında kent halkının sığınağı işlevini görüyordu. Burada, nöbetçilerin dışında sürekli bir yerleşmenin olmadığı anlaşılmaktadır.

'Soteira Kutsal Alanı'nın' ne kadar eski olduğu, Bizans Dönemi'nde üzerine yoğun yapılaşma bulunduğu, kazı yapılmadan, tarihlenemez. En erken buluntular M. Ö. 4. ve 3. yüzyıla tarihlenir. Hellenistik Dönem'e tarihlenen aslan başlı kireçtaşı sima, stoa gibi küçük bir binaya aittir (Resim: 6)¹⁵. Antik tapınağın yerinde olasılıkla bir Bizans kilisenin yıkıntıları bulunur. Bu kilisede çok sayıda antik devşirme malzeme kullanılmıştır. Alanın geri kalan bölümü, kalın duvarları genellikle antik blok taşlarla örülmüş Bizans Dönemi yıkıntılarıyla doludur. Ovanın batı ucunda, burada dikey olarak yükselen kaya yüzeyinde, hatıl delikleri bulunur. Bu delikler antik bir Neorion'a (gemihanesi) ait olabilir.

Nekropol içinden geçerek yamacın üst kısmı boyunca uzanan antik yol, kenti Apollon Kutsal Alanı'na bağlar. Teraslı mezarların çoğu ve Loryma Yarımadası'na özgü basamaklı kaideler¹⁶ bu yol boyunca sıralanmıştır.

(15) Delos'taki Philippos V'in stoasındaki sima ile karşılaştırılabilir (M. Ö. 221-179); bkz. R. Vallois, *Le Portique de Philippe, Délos VII 1* (1923) Abb. 60. 61; F. Rumscheid, *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus* (1994) Kat. 366 Taf. 1942.

(16) Basamaklı kaideler için krş. R. S. Carter, *The 'Stepped Pyramids' of the Loryma Peninsula*, *IstMitt* 32, 1982, 176 vd.

Koyun, Lumbükü olarak adlandırılan kısmındaki Apollon Kutsal Alanı, burada bulunan yazıtlarla teşhis edilebilmektedir¹⁷. Bu alandan en eski buluntu, halen İzmir Arkeoloji Müzesi'nde korunan, Arkaik Dönem'e ait kabartmalı kaidedir¹⁸. Antik yapılardan yüzeyde kalan, olasılıkla Erken Hellenistik Dönem'e ait yalnız uzun bir temel kalmıştır. Kutsal alanda dağılmış olarak bronz heykel ve başka adakların kaideleri ile çok sayıda mermer su kabı parçası bulunmaktadır. Üst mimari parçaları arasında kumtaşıdan yapılmış, ancak dış etkenlerden fazlaca tahrip olmuş bir sütun kasmağı ile, yüzeyi stukolu, profilli bir kumtaşı blok sayılabilir. Keramik, kentte bulunan keramikle aynı bilgileri vermekte olup, yaklaşık M. Ö. 6. yüzyıldan 3. yüzyıla kadar uzanan bir refah dönemini yansıtır. Bizans Dönemi'nde, kutsal alanda üç kilise ile çok sayıda ev yapılmıştır. Evlerde birçok devşirme malzeme kullanılmıştır— bunlar arasında bir stelin üst kısmına ait olan ve M. Ö. 4. yüzyıla ait mermer bir palmet parçası (Resim: 7)¹⁹.

Dar ve uzun Liman Kalesi koyun girişini kontrol altında tutar (Resim: 8). Kale duvarları iki büyük yuvarlak kule arasında uzanmakta olup, ayrıca dikdörtgen kulelerle tahkim edilmiştir. Duvar tekniğine ve yüzey keramiğine göre, kale M. Ö. 4. yüzyılda yapılmış olabilir. Kalenin güney ucunda, kaya yazıtlarının verdiği bilgilere göre Zeus Atabyrios'a adanmış bir sunak bulunmaktadır²⁰. Bizans Dönemi'nde kalede bir kilise ve çok sayıda küçük binalar yapılmıştır.

Yukarıda sözü edilen buluntular Loryma ile ilgili tarihi bilgi birikimiyle karşılaştırılırsa bazı geçici sonuçlara varılabilir. Loryma'nın taşıdığı varsayılan önemi, erken dönem kent suru ve keramiğin niteliği — bunlar arasında siyah figürlü Attika ithal keramiği — tarafından doğrulanır. Stratejik açıdan önemli bu kenti koruyan Rodos savunma kuvvetlerine, limandaki kale tanıklık etmektedir. Kalenin Rodoslular tarafından kurulduğunu, Rodos Tanrısı Zeus Atabyrios'a adanmış sunak doğrular. Buluntu, böylece M. Ö. 4. yüzyılda Rodos'un hâkimiyeti ele geçirdiğine işaret etmektedir. Ancak Loryma bu dönemden itibaren bütünüyle Rodos'un gölgesi altında kalmamış, aksine Erken Hellenistik Dönem'e değin yoğun bir yapı etkinliğine sahne olmuştur. Daha sonraki dönemde görülen düşüş olasılıkla, M. Ö. 164 yılından beri şeklen ba-

(17) Blümel, *Peraia age*. 8 Nr. 8–9.

(18) İzmir Env. 904; bkz. T. L. Shear, *A Sculptured Basis from Loryma*, *AJA* 18, 1914, 285 vd.; E. Pfuhl — H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs I* (1977) 17 Nr. 25 (ayrıntılı literatür ile birlikte).

(19) Krş. H. Möbius, *Die Ornamente der griechischen Grabstelen* 2(1968) 42 Anm. 26, 113 Taf. 28b (Kerameikoslu Epithales'in steli); 49 Taf. 36a (Timagenes'in Syra'daki steli); 56 Taf. 47a (Thebai'daki bir stelin üst kısmı).

(20) Blümel, *Peraia age*. 4 vd. Nr. 1; 2; 5.

ğımsızlığına karşın, fiilen Roma tarafından yönetilen²¹ Rodos'un gücünün azalmasıyla ilişkilidir.

Bizans Dönemi'nde Loryma'da bir donanma üssü ve arsenal (silah deposu) oluşturulmuştur. Konstantinos Porphyrogennetos'ta geçen ve 'Οπλοθήκη, Απλοθήκη veya Oplasikabükü olarak günümüze kadar yaşamış olan 'Οπλοθήκη adı bu yapılara işaret etmektedir²². Arsenal, 'So-teira Kutsal Alanı'nın' yerindeki devşirme yapılarla teşhis edilebilir. M.S. 7. yüzyıldaki Arap akınlarından sonra Loryma Koyu tamamen terk edilmiş olmalıdır.

(Türkçeye çeviren: Ali Akkaya)

(21) Berthold *age.* 213 vd.

(22) Konstantinos Porphyrogennetos, *de thematibus* (ed. A. Pertusi, 1952) XIV 14. Blümel, *Per-aia age.* 4'e göre οπλοθήκη değil 'Οπλοθήκη. Konstantinos Porphyrogennetos'un bu kaynağı M. S. 10. yüzyılın ilk yarısına ait olmakla birlikte, kısmen de çok daha erken kaynaklardan alıntılara dayanmaktadır.

Abb. 1: Karte der karischen Chersones
Resim 1: Karya Chersones'in haritası

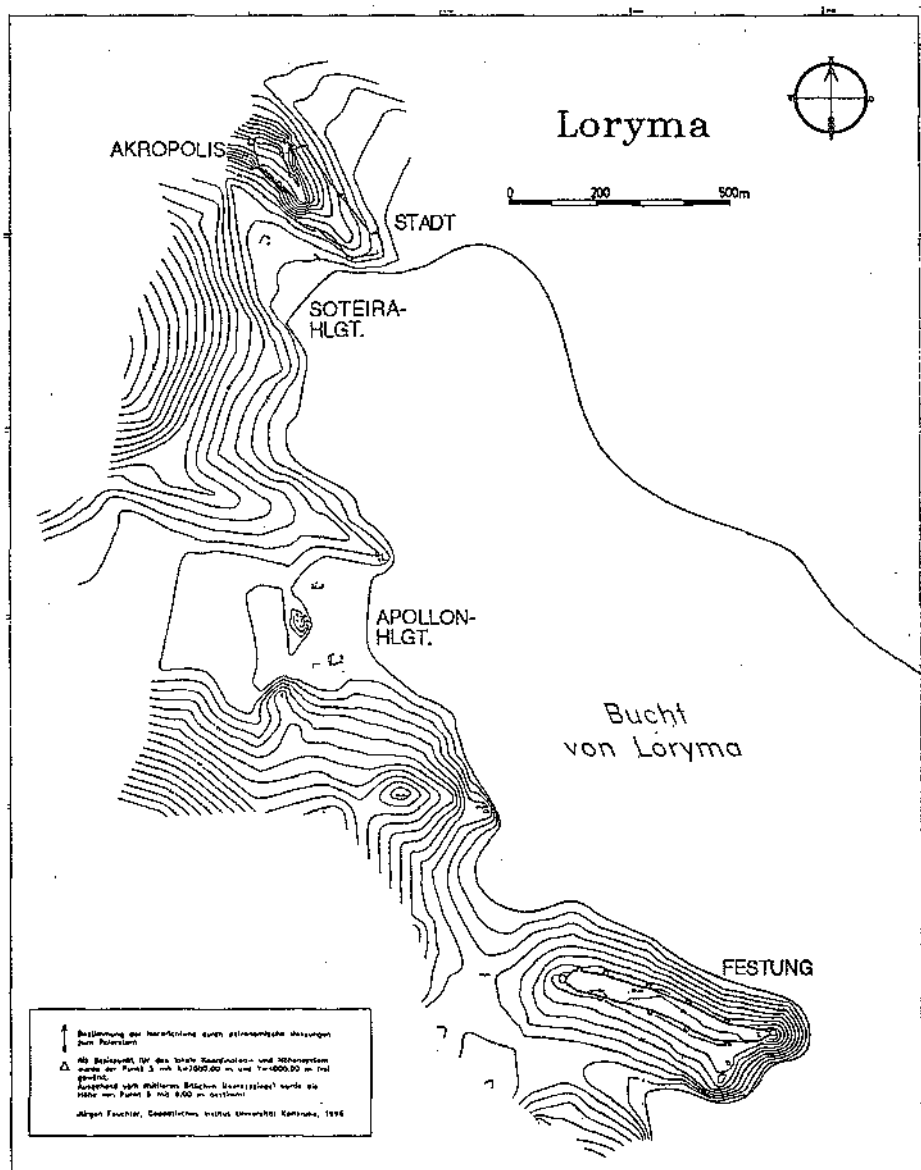

Abb. 2: Karte der Bucht von Loryma
Resim 2: Loryma Koyu'nun haritasi

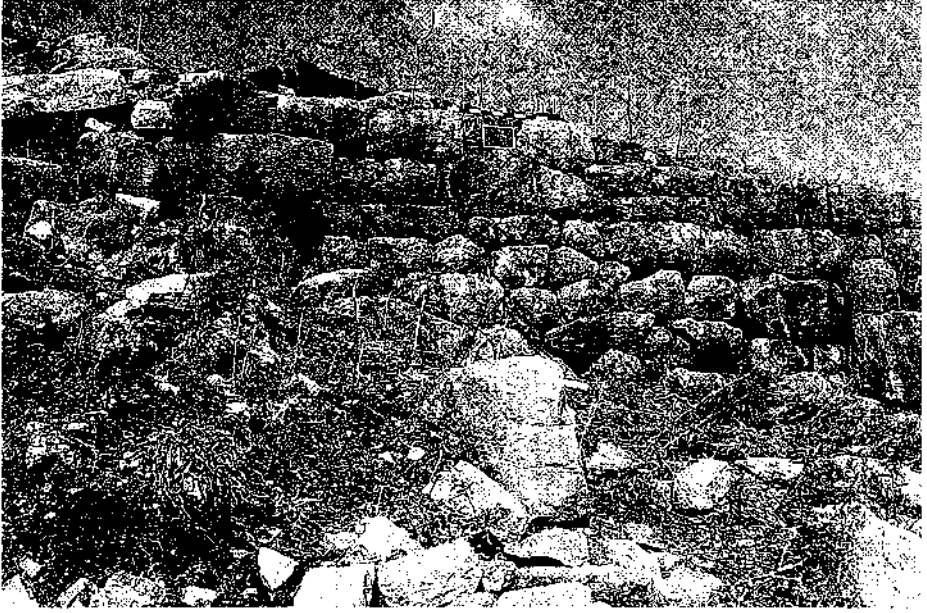

Abb. 3: Teil der frühen Stadtmauer, in der klassischen Mauer wiederverwendet
Resim 3: Klasik surun içinde yeniden yer alan erken dönem sur duvarı

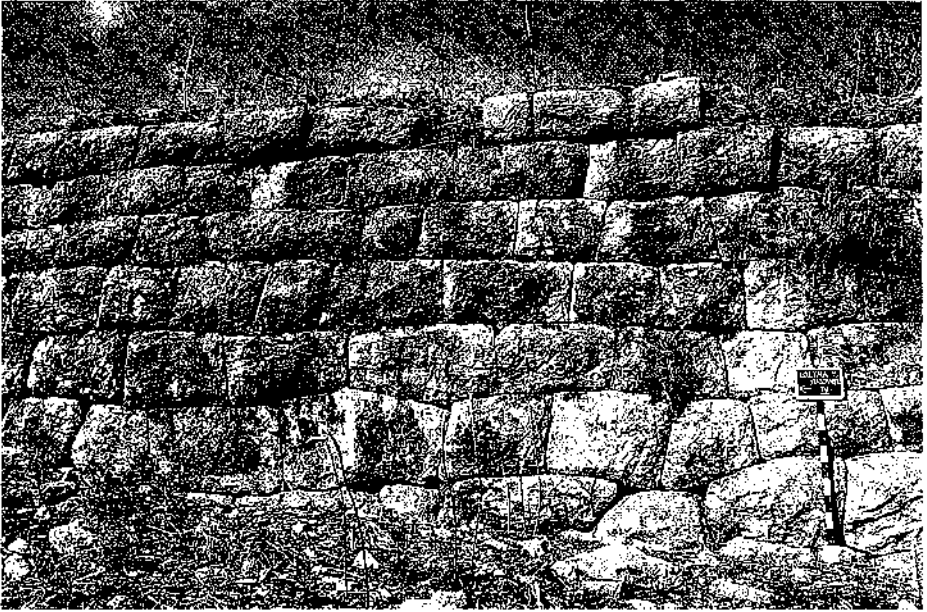

Abb. 4: Klassische Stadtmauer
Resim 4: Klasik Dönem sur duvarı

Abb. 5: Beinfragment einer Marmorstatue
Resim 5: Bir mermer heykelin bacak parçası

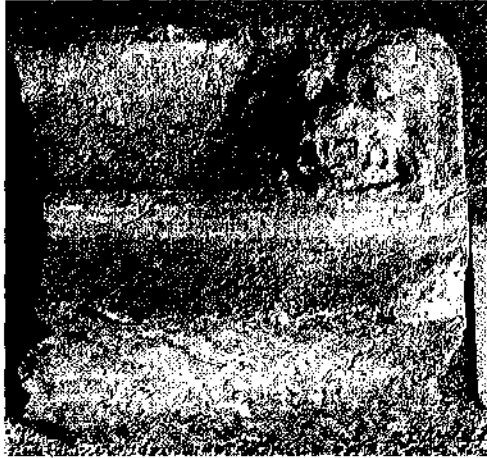

Abb. 6: Hellenistischer Simablock mit löwen
Resim 6: Hellenistik Dönem aslanlı sima bloğu

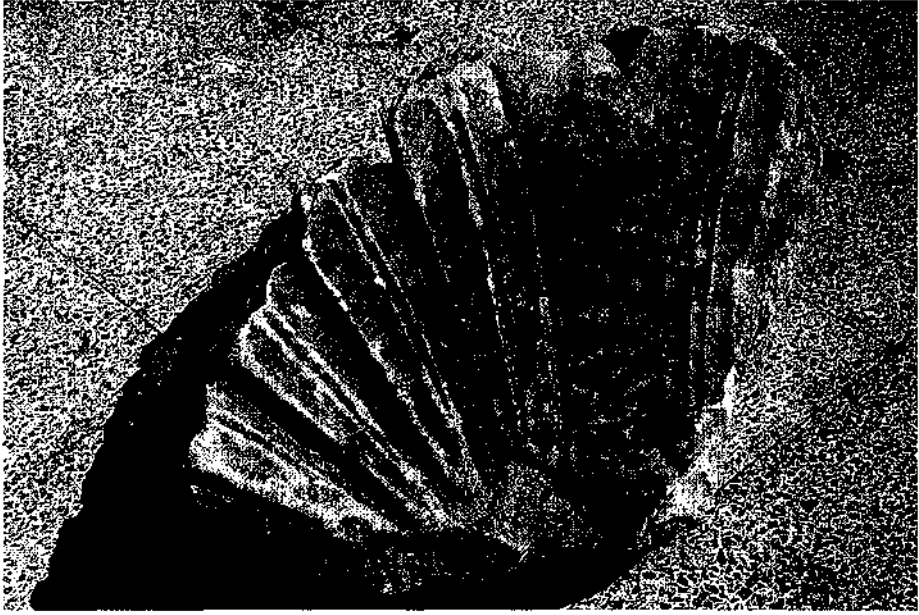

Abb. 7: Spätklassisches Palmettenfragment
Resim 7: Geç Klasik Dönem palmet parçası

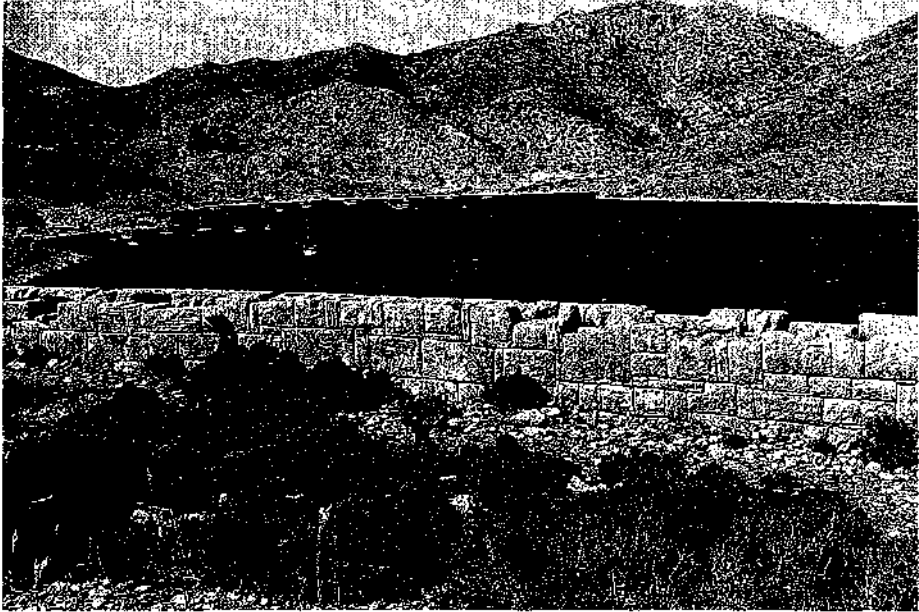

Abb. 8: Hafenfestung
Resim 8: Liman Kalesi

EPIGRAPHISCHE FORSCHUNGEN IM WESTEN KARIENS 1995

Wolfgang BLÜMEL*

Das Gebiet, in dem ich seit mehreren Jahren epigraphische Surveys durchführe, umfaßt die Region zwischen der Stadt Milas, dem Çine Çay und dem Mäandertal, die Halbinsel von Knidos und die sogenannte Loryma-Halbinsel. Darüber hinaus bin ich mit der Bearbeitung der bei den Ausgrabungen von Knidos, Datça und Nysa gefundenen Inschriften betraut, im Rahmen des Surveys in Priene mit der Bearbeitung der dort noch befindlichen Inschriften sowie mit der Bearbeitung der in den Museen von Milas und Marmaris verwahrten Inschriften.

Die Forschungsreise 1995¹ war wiederum sehr ergiebig. Ich habe in Ausgrabungsdepots, Privatsammlungen und Museen zahlreiche neue Inschriften aufnehmen und publizierte Inschriften wiederfinden können. Einige der interessanten Neufunde sollen im folgenden vorgestellt werden.

1. Milas

Allseits gebrochenes Fragment aus Marmor im Museum Milas. Zeit: 4. Jh. v. Chr. Publikation in Vorbereitung (Epigraphica Anatolica 25).

Μ]υλασέας [
]ως ἐπετιμη[
]ας Εκατομνω [

(*) Prof. Dr. Wolfgang BLÜMEL, Institut für Altertumskunde, Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, 50923 Köln, ALMANYA.

(1) Ich danke der Generaldirektion für Altertümer und Museen im Kultusministerium der Republik Türkei für die Forschungsgenehmigung und der Repräsentantin der Generaldirektion, Frau Gülcan Küçükkaraaslan (Alanya Müzesi), für die Zusammenarbeit.

- 4 τοὺς ὅρους τοὺς [
οὐδείς Μυλασέων [
ἀπέθανεν οὔτε Ε[
]ΙΗΣ ἀνέβη παρ' Ἀρταξ[έρξην
8]εὔσι περὶ τῶν Υσσάμε[
]ν οἱ πρόσθεν ἄρχοντες
Ἀρταξέρξει δὲ βασιλεῖ
Μυλασεῦσι [
12] . ΝΟΠΙ . [

Es geht um die Mylaseis, aber es bleibt unklar, wer geehrt wird (Z. 2), was es mit den Grenzen (Z. 4) auf sich hat, wer starb (Z. 6), wer zu dem persischen König Artaxerxes reiste (Z. 7) usw. In Υσσάμε[Z. 8 steckt vermutlich der Name der Einwohner einer bisher unbekannten karischen Stadt. König Artaxerxes ist vermutlich Artaxerxes III. (359/8–337), und man ist versucht, in Z. 2 zu ergänzen Αδ[ας, mehrfach bezeugte Variante des Namens Ada, der Tochter des Hekatomnos, die 344/3–341/0 Statthalterin des persischen Königs in Karien war.

2. Bargylia

Fast intakter Wandquader; Fundort nicht bekannt, jetzt im Museum Milas. Zeit: Ende 2. – 1. Jh. v. Chr. Publikation in Vorbereitung (Epigraphica Anatolica 25).

- ΟΤΕ[.]ΣΟΝΟΙ δὲ λαβόντες
βουτ]ροφείτωσαν
ΕΞΟ[.]ων καὶ τῶν νεοποιῶ[ν] ἑάν τις αἰθελείας
ἑάν τε ἄρσε(νας)
βοῦς τις[.]ῶνται καὶ παραγέτωσαν τὰ θ[.]α
εἰς τὴν
4 ἐκκλησί[αν τοῦ] μηνὸς τοῦ Ἑρμαιῶνος τῇ εἰκάδι·
δ[οκιμ]ασθέντων
δὲ αὐτῶν καὶ ἀχθέντων εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος τῆς
Κινδυάδος

[τ]ῇ δευτέρῃ τοῦ μηνὸς τοῦ Στρατείου ἀποφαινέσθωσαν οἱ
 ἄνδρες
 οἱ καὶ τὴν εὐανδρίαν τῶν φυλῶν κρίνοντες τὸν ἄριστα
 βεβουτρο-
 8 φηκότα καὶ ἀεὶ κατὰ τὸ ἐξῆς, καὶ προπομπευέτωσαν καθότι ἂν
 καὶ
 ἡ ἀπόφασις γένηται· θύσαντες δὲ καὶ ἐξελόντες τὰ νομιζόμενα
 γέρα τῷ ἱερεῖ οἳ τε νεωποῖαι καὶ οἱ ἄλλοι προγεγραμμένοι τὰ
 λοιπὰ
 κρέα κοινῇ διανεμίσαντες τοῖς πολίταις τῇ ἐχομένῃ ἡμέρῃ
 12 ἐν τῇ ἀγορᾷ πρὸς ὥραν τρίτην ποιούμενοι τὴν κρεανομίαν
 κατὰ
 φυλάς· τὰ δὲ δέρματα [2] καὶ τὰλλα τὰ περιγεγόμενα πάντα
 ἀποδό-
 μενοι τὴν τιμὴν ἀνενεγκάτωσαν ἐμ προσόδῳ· τὰ δὲ
 ἐξαιρούμενα
 πρότερον ὑπὸ τῶν νεωποιῶν αὐτοῖς ἢ τῇ συναρχίᾳ μὴ
 διδόσθω·
 16 καὶ ἐπειδὴ καθήκον ἐστὶ καὶ ἀπὸ τῶν τοῦ δήμου χρημάτων
 ἐπιφα-
 νέστερον ἀνάθεμα τῇ θεᾷ γενέσθαι σ[υ]γκρίνεται δὲ ἔλαφον
 ποιῆ-
 σαι ἀργυρᾶν ἀπὸ δραχμῶν χιλίων καὶ διακοσιῶν· ὁ μὲν ἀρχιτέ-
 κτων συγγραφὴν συγγραψάτω περὶ τῆς κατασκευῆς διατιθέ-
 20 μενος ἕκαστα πρὸς τὴν γινομένην τῆς σπονδῆς ἀπαρχήν· οἱ
 δὲ ταμίαι τὴν ἔγδοσιν ποιησάσθωσαν κατὰ τὴν ἀνενεχθεῖσαν
 συγγραφὴν· δότωσαν δὲ καὶ τοῖς πρυτάνεσιν τοῖς ἐν ἀρχῇ
 οὖσιν
 εἰς θυ-
 σίαν δραχμὰς ἑκατόν· οἱ δὲ βουθυτήσαντες τῇ Ἀρτέμιδι ὑπὲρ
 24 τῆς πόλεως καὶ ἐξελόντες τὰ νομιζόμενα γέρα τὰ λοιπὰ ἀπο-

δόμενοι τὸ λογευθὲν ἀνενεγκάτωσαν ἐμ προσόδωι· ἀναγραφάτωσαν δὲ οἱ ἐνεστῶτες νεωποῖαι τόδε τὸ ψήφισμα ἐν τῷ
 28 ἀναγραφὴν δαπάνημα ἀποδότησαν αὐτοῖς· ἐὰν δέ τις τι μὴ
 ποιήσῃ τῶν ἐπιτεταγμένων αὐτῷ κατὰ τόδε τὸ ψήφισμα, ὀφεί-
 λετω ἱερὰς Ἀρτέμιδος Κινδυάδος δραχμὰς ἑξακισχιλίας

2 - - - und der Tempelbaumeister, sei es, daß man weibliche, sei es, daß man männliche Rinder - - -

3 und sie sollen die [Opfertiere] am 20. Hermaion in die Volksversammlung führen;

4 und wenn sie der Prüfung unterzogen und am 2. Strateios in das Heiligtum der Artemis Kindyas geführt worden sind, sollen diejenigen Männer, die auch über die εὐανδρία der Phylen urteilen, entscheiden, wer das Rind am besten aufgezogen hat, und dann entsprechend weiter;

8 und sie sollen in der Prozession gehen in der Reihenfolge der Entscheidung.

9 Dann sollen die Tempelbaumeister und die anderen vorstehend Verzeichneten opfern (die Rinder schlachten), die üblichen Ehrengaben für den Priester entnehmen und das übrige Fleisch am nächsten Tag in der dritten Stunde auf der Agora gemeinsam an die Bürger verteilen, wobei sie die Fleischverteilung nach Phylen vornehmen sollen;

13 aber die Häute und alles übrige sollen sie verkaufen und den Preis als Zugang (zu den städtischen Finanzen) verbuchen;

14 aber die Teile, die vorher die Tempelbaumeister für sich selbst oder das Beamtenkollegium entnommen haben, sollen nicht mehr ver-
 liehen werden.

16 Und da es sich geziemt, daß der Göttin auch aus den Geldern des Demos ein recht ansehnliches Weihegeschenk gemacht werde, wird ent-
 schieden, für 1200 Drachmen eine silberne Hirschkuh anzufertigen;

18 und der Stadtbaumeister soll eine schriftliche Beschreibung über die Herstellung aufsetzen und alles anordnen für das Erstopfer der Trank-
 spende;

20 die Schatzmeister sollen den Auftrag erteilen gemäß der vor-
 gelegten Beschreibung.

22 Sie sollen aber auch den im Amt befindlichen Prytanen für das Opferfest 100 Drachmen geben; diese sollen der Artemis ein Rind opfern, zum Heil der Stadt, sollen die üblichen Ehrengaben entnehmen, den Rest verkaufen und das Eingenommene als Zugang verbuchen.

25 Die im Amt befindlichen Tempelbaumeister sollen diesen Beschluß im Pronaos des Parthenons aufschreiben;

27 die Schatzmeister sollen ihnen den für das Aufschreiben entstandenen Aufwand ersetzen;

28 wenn aber jemand etwas von dem nicht tut, was ihm gemäß diesem Beschluß auferlegt worden ist, soll er 6000 Drachmen schulden, die der Artemis Kindyas heilig sind.

Der Demos von Bargylia hat beschlossen, künftig in jedem Jahr ein großes Opferfest zu Ehren der Artemis Kindyas zu feiern, das durch eine große gemeinsame Festmahlzeit des ganzen Demos begangen wird. Es findet also ein großer Schmaus statt, wie es etwa auch durch die Inschriften von Priene deutlich wird. Zu diesem Zweck sollen vorsorglich genügend Rinder zum Schlachtopfer aufgezogen werden. Die Aufzucht der Rinder, βουτροφία, soll an besonders qualifizierte Züchter vergeben werden.

Im Monat Hermaiön werden die Tiere dann in einer Volksversammlung vorgeführt und von einem Richterkollegium prämiert, von denselben Richtern, die auch den Agon der Euandria entscheiden.

5 Artemis Kindyas ist die Stadtgöttin von Bargylia und mehrfach in den Inschriften der Stadt bezeugt.

7 εὐανδρία bezeichnet *εἰς εὐταξία* und *εὐεξία* Tugenden wie Maneszucht, Mannestüchtigkeit, auch männliche Schönheit.

7/8 βουτροφέω war zwar bisher nicht belegt, ist aber eine reguläre Bildung zu βουτρόφος.

20 Die Stelle bleibt unklar, ebenso der Zusammenhang mit dem Weihgeschenk, der Hirschkuh.

27 Παρθενών, wohl Bezeichnung des Tempels der Artemis, auch in einer anderen, durch eine unzulängliche Kopie bekannten Inschrift aus Bargylia (ed. W. Blümel, *Arkeoloji Dergisi* II (İzmir 1994) 115–116 Nr. 46 Z. 10).

In einem zweiten Dekret wird beschlossen, daß auch die Metöken an dem Fest teilnehmen sollen. Diese Inschrift wurde nach meiner Abreise in das Museum von Milas gebracht. Mir liegen bisher nur Photos vor, und die Lesung ist an mehreren Stellen unsicher. Ich hoffe aber, auf der nächsten Reise den Stein selbst bearbeiten und die Unsicherheiten auszuräumen zu können.

3. Knidos

Wandquader aus hellgrauem bis hellrotem Kalkstein. Schrift: A Γ Σ I
Zeit: ca. 3. Jh. v. Chr. (auf Grund der Schrift). Publikation in Vorbereitung (*Epigraphica Anatolica* 25).

- ἐμμ]ένοιεν τικ[
-]αντι ε(ι)ς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος
- 4 κοσ]μεύντ[ων] τῶν σὺμ Πορθεσίλοι τῶ(ι) Κυρνί[ω
 δ]άμωι ὁμ[ό]σαι καὶ Κνιδίους Αυτίοις τὸν ὄρκον
 τ]οῖ δὲ πωληταὶ μ[ε]τὰ τῶν ταμῶν ἀποδ[όν]τω
]υσαι τὰ ὅρκια ὡς κομίζετ[αι]· ὁμόσαι δὲ τ[ί]
 τὰ]ν βουλὰν καὶ τοὺς ἄλλους πολίτας π[ι]
 8 συ]μμαχίας ἀναγραφῇ εἰς στάλ[ας λιθίνας
] τοῦ Καρν[είου]· ἐπιμεληθῆμεν το[ύς]
 δόμε]ν τοὺς ταμῶν ἀπὸ τῶν εἰς [
 -α]νδρος Ἀντιπάτα ωαψατ

Offenbar handelt es sich um das Fragment eines Vertrags zwischen Knidos und Lyttos; es ist von „schwören“ die Rede (Z. 4 und 6) und von einer Symmachie (Z. 8), deren schriftliche Ausfertigung auf Stelen aufgezeichnet werden soll. Über die historischen Zusammenhänge sind wir nicht unterrichtet, und in Anbetracht der Bruchstückhaftigkeit des Steins sind nur wenig sichere Aussagen möglich.

3 Umsetzung der auf Kreta häufig belegten Formel κοσμιόντων τῶν σὺν -ωι τῷ -ω „als die *kosmoi* mit - -, dem Sohn des - -, ihr Amt ausüben. – Κύρνιος: männl. Personennamen in Lyttos.

4 Lyttos: Stadt im Osten Kretas.

5 πωληταὶ sind „officials who . . . entered into contracts for public works“ (LSJ).

9 Die Ausfertigung für Knidos sollte in dem Tempel des Apollon Karneios aufgestellt werden: ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀπόλλωνος] τοῦ Καρν[είου].

11 Ἀντιπάτας: mehrfach belegter kret. Personennamen.

(2) Ε Σ der Stein; Iota war vermutlich nur gemalt.

İÇ KARIA YÜZEY ARAŞTIRMASI- 1995

*Adnan DİLER**

"Anadolu Antik Çağ Zeytinyağı ve Şarap İşlikleri" konulu monografik çalışmanın 1995 yılı yüzey araştırması İç Karia'nın merkezinde; Marsias Irmağı'nın doğusunda ve batısında, doğuda Kys ve Hyllarima, batıda Alabanda ve Labraunda kentleri ile bunların çevresinde gerçekleştirilmiştir¹. Aşağıda sunulan metinde araştırma sonucu belirlenen örneklerden bazılarının kısa tanıtları yapılmıştır.

Alabanda antik kentinin kuş uçuşu yaklaşık 5 km kadar güneyinde, Akçaova yakınında Kuletepesi adı verilen dağlık alanda, yöreye özgü çok sayıda kaya presi belirlenmiştir. Bunlardan, Alabanda, Stratonikea ve Lagina'ya yönelen yolları görebilen yüksek bir tepe üzerinde yerleşik, Hellenistik Çağ'dan kalma bir gözetleme kulesinin (Resim: 1) hemen önündeki kayalığa oyulmuş işlik, yuvarlak bir ezme yeri ile önündeki dikdörtgen biçimli toplama havuzundan oluşur (Resim: 2). 1.70 m çapındaki pres yatağının tabanı, toplama havuzu yönünde eğimlendirilmiştir. Pres yatağı arka duvarının üstü, aşağıya doğru dikdörtgen şekilde oyularak baskı kolu ucunun desteklendiği yuvaya dönüştürülmüştür; yuvanın üstü açıktır ve bu alanda kaya yüzeyi 1.50 m genişliğinde düzeltilmiştir. Bu bize tıpkı çok sayıdaki Kilikya örneğinde izlendiği gibi baskı kolu üstünün yaklaşık aynı boyda iri bir kaya ile des-

(*) Doç.Dr.Adnan DİLER, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı 25240-ERZURUM

(1) Çalışma için izin veren Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve incelemeye Bakanlık temsilcisi olarak katılan Denizli Müzesi uzmanlarından sayın Şaban Kök'e konuya gösterdiği ilgi ve yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Ayrıca, Çine Kaymakamlık ve Belediye Başkanlığı'na, Alabanda Derneği üyelerine ve araştırmaya katılan Konya Selçuk Üniversitesi Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı öğrencilerinden Memduh Dağdeviren'e teşekkür borçluyum.

teklendiğini göstermektedir² (Resim: 3). Ezme yeri ve toplama havuzu bir kanalla birbirlerine bağlanmıştır. Bugün içi toprak dolu, ancak en az 0.40 m derinlikte olduğu anlaşılan toplama havuzunun sağ tarafında, yaklaşık 1 m uzunluğundaki alanda ve bunun alt yakınındaki kaya yüzeyi düzeltilerek, kapların konulduğu oturtma yuvaları oluşturulmuştur. Bunlardan altta olanın önündeki gelişigüzel oyuklar ise, kaya basamaklarıdır (Resim: 3). İşliğin oyulduğu eğimli kaya yüzeyinde, kule kenarından başlayıp yuvarlak ezme teknesine dek ulaşan, yaklaşık 0.10 m kalınlığındaki kanal, kaya yüzeyine düşen yağmur sularını toplama havuzuna taşımaya yöneliktir³. İşliğin oyulduğu alanın altındaki kaya yükseltisi üzerinde, kap yuvaları görülmektedir. Ayrıca kulenin hemen altında, işlikle ilişkili -olasılıkla ürünün depo edildiği- kaya içine oyulmuş ve önde duvarla kapatılmış mekanlar belirlenmiştir.

Kuletepesi'nde, kulenin güney yakınında, iri bir kaya kütesinin işlenmesiyle oluşturulmuş değişik bir presle karşılaşılmuştur (Resim:4-6). Tabanı düzleştirilerek, kenarlarda az yükseltilmiş ezme yeri, olasılıkla kayanın doğal yapısından yararlanılarak iki farklı düzeyde oluşturulmuştur. Bunlardan yukarıda olanı arka kesimde tahrip olmuştur; ancak korunabildiği kadarıyla yaklaşık 2x3 m boyutlarında, kaba dikdörtgen şekillidir. Salt, önde az bir bölümüyle temizleyebildiğimiz aşağıda olan kaya tabanının, önünde sıvanın dışa akıtıldığı burun şeklinde taşınmış bir oluk bulunur (Resim: 4). Sıvı toplama yeri tabanda ve ön kesimde tahrip olmuştur. Ancak oluğun üst kesiminde korunan az bir bölümden belirlendiği kadarıyla buranın, gerektiğinde kapatıldığı anlaşılmaktadır. Kaya cephesinde, biri ortada, diğeri oluğa yakın yerde olmak üzere, yukarıdan aşağıya doğru genişleyen dikey iki ahşap geçme yuvası açılmıştır (Resim: 6). Bunlardan ilki 0.08 m genişliğinde ve 0.37 m yüksekliğindedir ve her iki yan tarafında, üst üste yatay ve kalın yiv oluşturacak şekilde oyulduğu görülmektedir. Oluğun altındaki

- (2) Baskı-kollu pres tekniğinde işletilen preslerde kaya yapısının elverişsiz olması gibi bazı özel durumlarda, bir bölümüyle kaya içine sokulan baskı-kolu ucu, üzerine oturtulan iri bir kaya bloğuyla üstten de ayrıca desteklenir. Bu uygulama Kilikia ve Lykia Bölgesi kaya presinde de sıkça başvurulan bir yoldur.
- (3) İşlikler ürünün hasat zamanı ve onu izleyen en çok dört aylık bir süreç boyunca çalıştırılmaktadır. Ancak, bunun dışındaki zamanda da değişik amaçlar için de işlevlendirilebilmektedir. Sıvı toplama havuzlarının sarnıç olarak değerlendirilmesi dışında ilişkilerinin yapısına uygun bir başka kullanım ise onların tekstil alanında, kumaş ve diğer dokuma ürünlerinin boyanmasına yönelik kullanılmasıdır. Filistin-İsrail bölgesinde araştırılan bazı yağ işliklerinde ele geçen ağırlıkların keten ve yün ipliklerini örme ve boyama için işlevlendirildikleri belgelenmiştir. D.Eitham, *BCH Suppl.* XXVI, 1993, 93. Bu kullanım gerçekte, kayalara oyulmuş zeytin ve üzüm presi döşemlerinden tekne, sarnıç-boyalı sıvanın yeniden tekneye dönüştüğünü sağlayan-kanallar ve boyanmış dokümanlardan fazla sıvıyı atmak için kullanılan baskı kolu ve pres ağırlıklarının tekstil boyamacılığı için de uygun olmasından kaynaklanmaktadır. Istmia'da bulunmuş bir boyama işliği için: C.Kardara, *AJA* 65-3, 1961, 261 vdd. Lev.79-82.

yaklaşık 1.00 m genişliğinde kaya açıklığının her iki yan yüzlerine karşılıklı olarak yuvalar oyulmuştur. Yaklaşık 0.05 m yüksekliğinde ve 0.10 m derinliğindeki bu yuvalar olasılıkla oluktan akan sıvıyı almak için kullanılan kapları taşıyan ahşapların geçme yuvalarıydı. İşlik yakınında, bir bölümü kırık 0.48 x 0.46 x 0.36 m boyutlarında ve üzerinde ahşap geçme yuvaları açılmış, baskı kolunu aşağı çekmede kullanılan bir pres ağırlığı bulunmuştur.

Kuletepesin'den başka bir kaya işliği de, kulenin 300-400 m kadar kuzeyinde bulunmuştur. Bu örnek, yukarıda tanıtılana benzer ancak ondan daha iyi durumdadır ve bu özelliğiyle de aynı tipteki işlik döşemlerinin işlevi konusunda, aydınlatıcı bilgiler verir (Resim: 7-9). Burada da, yerli kaya bloğunun üst kısmı düzeltilerek, ürünün parçalanıp ezildiği bir pres yatağına dönüştürülmüştür. Bugünkü yürüme tabanından yaklaşık 1.00 m kadar yukarıdaki bu pres yatağının genişliği arkaya doğru 2.50 m kadardır ve tabanına sıvıyı öndeki oluğu taşıyan akıtma kanalları oyulmuştur. Ezme yerini önden sınırlayan ve bugün salt az bir bölümüyle korunabilmiş kaya kenarı içinde küçük bir kanal bulunur; bunun önü sıvının dışa akıtıldığı geniş bir oluk şeklinde düzenlenmiştir. Pres yatağının arkasında olukla aynı eksen üzerinde, yaklaşık 1.00 m yüksekliğindeki dik kaya yükseltisinin içine baskı kolu ucunun desteklendiği yuva oyulmuştur (Resim: 9); dikdörtgen şeklinde kesilmiş bu yuva 0.38 x 0.31 m boyutlarında ve 0.13 m derinliktedir. Ayrıca, kaya cephesindeki oluğun her iki tarafında ve ona yaklaşık 0.50 m kadar uzakta dikey iki kalın geçme yuvası oluşturulmuştur (Resim: 7-9). Sola doğru hafifçe yatık ve birbirine koşut bu yuvaların yüksekliği 0.60-0.70 m, derinlikleri ise 0.15-0.20 m kadardır. Bu yuvalardan başka presin sağ ön tarafında yerleşik kaya bloğunda, 1 m yüksekliğinde ve tabanda yanlara doğru genişleyen bir yuva daha açılmıştır. Bu kaya bloğu, bir zamanlar -presleme sırasında arka ucu kaya içine oyulmuş yuva ile desteklenen- baskı kolu ucunu aşağı çekmede kullanılan taş ağırlık işlevindeydi (Resim: 10). Baskı kollu pres tekniğinde, taş ağırlıkların serbest olan örnekleri gibi, bunların zemine bağlı tipleri de vardır⁴. Bu iş için burada işlik önündeki anakayadan yararlanılmıştır. Oluğun her iki tarafında izlenen geçme yuvalarının, aralarının fazla açık olmaları nedeniyle, baskı kolunun sağa sola hareket etmesini önlemeye yönelik dik ayaklar (arbores) olması güç gözükmemektedir. Bugüne dek yapılan araştırmalarda, yürüme tabanı düzeyindeki hiçbir kaya presinde bu tür-

(4) Baskı kollu preslerin, serbest taş ağırlıklı olanlarında, taşın sağladığı esneme nedeniyle daha fazla sıvının elde edilmesi olanaklıdır. Buna karşın burada, öndeki yerli kayanın ağırlık olarak işlevlendirilmesi ise çevredeki malzemenin işlik döşemi için değerlendirilmesi isteminden kaynaklanmaktadır.

den yuvalarla karşılaşılmamıştır. Kuletepesi'nden bu örneklerde izlendiği gibi, daha çok pres yatağının yüksekte olduğu ışıklara özgü bir uygulamadır. Ve işlevi de, pres kalasını gerektiğinde yukarı, aşağı hareket ettirmeye yönelik makarayı taşıyan ahşap ayakların kayaya oyulmuş geçme yuvaları olmalı.

Kuletepesi'nden farklı bu iki örnek, kaya preslerinin bugüne dek yakın benzerlerini henüz göremediğim yöreye özgü yeni bir tipini de gündeme getirmiştir. Kalıntıların zeytin ya da üzüm preslemeye mi yönelik olduğu konusunda bizi bir seçime ulaştıracak verileri net bir şekilde göremiyoruz. Bu tür bir ayırımında çoğu zaman belirleyici olan döşemlerden -zeytin tanelerini parçalamak için kullanılan ve salt zeytinyağı ışıklarına özgü- yağ değirmenlerinin (trapetum) bulunmayışı, bunların zeytin presi olmadıklarını kanıtlamaz. Çünkü, Kuletepesi'nden bu örneklerde olduğu gibi zeytin tanelerini geniş ve düz bir pres yatağında herhangi bir taş eziciyle parçalayabilmek de olasıdır⁵. Ve bu tip ışıkların, hasat zamanları farklı her iki ürün için de; üzüm ve zeytin presi olarak kullanıma uygun olduğu söylenebilir.

Kuletepesinden ikinci örneğin 50 m kadar kuzey yakınında bu kez bir yağ işliğı bulunmuştur (Resim: 11). Burada, özgün yerinden uzaklaştırılmış yağ ışıklarında kullanılan türde 1.30 x 0.70 m boyutunda ve en az 0.40 m yüksekliğinde bir pres ağırlığıyla, bunun yanı başında, 1 m uzunluğundaki bir plaka üzerine oyulmuş yuvarlak akıtma kanalı içeren, bir pres yatağı belirlenmiştir. Bu yağ işliğinin yakınında, 15 x 30 m boyutlarındaki bir teras üzerinde izlenen bazı önemsiz duvarlar dışında, çevrede yerleşimle ilgili hiç bir kalıntıyla karşılaşmıyoruz.

Milas Ortaköy'ün kuzeyinde Türbe Ovası denilen yer, özellikle basamaklı altar şeklinde yapılmış içinde çifte lahit teknesi bulunan kaya anıtı (Resim: 12), cepheleri nişlerle donatılmış değişik kaya kült döşemleri ile bunların yakın çevrelerinin kaya çukur ve çanaklarıyla donatıldığı ilginç kalıntılar içerir⁶. Türbe Ovası'nın yakınında bugün Pazarlık olarak bilinen yerde, ayakta kalmış sütun ve lentoların bulunduğu bazı ilginç kalıntılar görülmüştür. Alanda pres döşemi olarak işlevlendirilmiş tek kalıntı, ancak üst bölümüyle izleyebildiğimiz ve olasılıkla Bizans Çağı'ndan bir yağ işliğı teknesidir. Pazarlık'ta kaya yük-

(5) Bu türden tabanı düzleştirilmiş pres yataklarında taneler, Methana'da bulunmuş bir örnekte izlendiği gibi L.Foxhall, *BCH* Suppl.26.1993,194, Fig.7, basit taş silindiriklerle de parçalanabilmektedir.

(6) Türbe Ovası'nda belirlenen kült kalıntıları yayına hazırladığım "Karia Bölgesi Kaya Kült Döşemeleri" konulu makalede ayrıntılıca tanıtılacaktır.

seftilerine oyulmuş lahit tekneleri ve ayrıca bunların yakınında 0.35 x 0.35 m ya da 0.40 x 0.55 m boyutlarında ve yaklaşık 0.20 m derinliğindeki kare veya kareye yakın dikdörtgen boyutlarında kaya çukur (Resim: 13) ve bazı kaya çanakları izlenir. Pazarlık'ta bulunan bu kalıntılardan başka Karia'da toplanan diğer örnekler, kare şeklindekilerin biri düz tabanlı, diğeri tabanında çanak şeklinde oyuklar olan iki ayrı tipi olduğunu göstermiştir; Kys (Bellibol) de ikinci tipe ilişkin örnekler saptanmıştır. Biz, tam benzer olmasa da, kayalara oyulmuş çukurların tanelerin ezildiği birer basit kaya presi olarak kullanıldığını da biliyoruz. Ancak Pazarlık'taki örnekler, lahitlere olan yakın konumları nedeniyle, olasılıkla içlerinde yakma ve libasyon sunularının yapıldığı kaya altarlari olmalı⁷.

Karia'nın Hekatomnidler zamanındaki dini ve yönetim merkezi olan Labraunda'da kent kapısının yaklaşık 500 m kadar güneyindeki kayalık alanda, az derinleştirilmiş çukur ve bunların bağlandığı kanallardan oluşan genişlikleri çoğu zaman 1 m den derinlikleri ise 0.20 m den daha az, çok sayıda küçük kaya döşemleri görülmüştür (Resim: 14-15). Bu kayalık yakınında alanın kült amaçlı kullanıldığını gösterecek bir veri belirlenememiştir. Eğer bu çukurlar gerçekten kült amaçlı değildiyse, Lykia ve Kilikya bölgelerinde ve Doğu Akdeniz'de benzerlerini sıkça bulabildiğimiz türden basit kaya presleri olmalıdırlar⁸. Zeytin ve üzüm preslerinin en basit tipi olan ve ancak günlük kullanımlara yönelik, az oranda sıvı elde edilebilen bu örnekler tanelerin elle veya basit bir düzenele ezildiği küçük bir pres yeri ile sıvıyı, toplama kaplarına taşıyan kanallardan oluşur.

Labraunda'da yerleşimin güneybatı alt yamacındaki nekropol alanının içinde kentin ilk kazıcısı sayın Persson'un anısına yapılan anıtın hemen yanbaşında bir kaya presi belirlenmiştir (Resim: 16). Yaklaşık 1-1.50 m yüksekliğindeki kaya yüzeyinin düzeltilmesiyle oluşturulmuş pres dikdörtgen biçimli küçük bir tekne ve bunun önünde yerleşik yan yana iki pres, yatağından oluşur. 0.90 m çapındaki pres yataklarından tekne yanındaki tabanda düz derinleştirilmişken, diğeri 0.06 m de-

-
- (7) Türbe Ovası Kızılkaya denilen yerde daha önce P.Roos, *Yayla* 3(1980). Resim 5-6 tarafından bulunan, ancak nereden geldiği bilinmeyen 1.04 x 0.72 m boyutlarındaki bir bloğa işlenmiş üzeri boğabaşı kabartmalı-olasılıkla gömüt kapısına ait-parçanın tepenin üstünde kaçak kazılarla tahrip edilmiş bir gömütten olduğu anlaşılmaktadır. Boğa başının yerli kayalara oyulduğu değişik bir başka örnek de Çine Kabataş Köyü yakınındaki su kemerine bakan tepe yamacında görülmüştür.
- (8) Burada yuvarlak ya da kaba dikdörtgen şekilde derinleştirilmiş alan ve ona bağlı kanaldan oluşan döşem, sıvı sunularla ilgili kaya altarlariinin da değişmez biçimdir. Bu benzerlik kaya çukurlarının çoğu zaman dinsel ya da sivil işlevli olup olmadıklarında kesin bir yargıya ulaşmada sorun yaratabilmektedir.

rinliğinde yuvarlak bir kanal şeklinde oyulmuştur. Bunlardan ilki üzüm diğeri ise daha çok zeytin işliklerinde görülen türden pres yataklarıdır. Bunlar birbirlerine kanallarla bağlanmıştır ve daha geniş bir kanalla sıvıyı öne taşırlar. Kayalık üzerinde pres yataklarından başka bir bölümü tekneye yönelmiş çok sayıda kanal açılmıştır. Bunlar sıvıyı tekne ve kanallarla oluğa taşımaya yöneliktir.

Labraunda'da ayrıca taşınabilir türde dikdörtgen biçimli bir bloğa oyulmuş, "ölçüm düzeneği" görülmüştür (Resim: 17). Anadolu'da türünün bilinen ender örneklerinden biri olan 0.55 x 0.73 m boyutlarında ve 0.25 m yüksekliğindeki kalıntı üzerinde, en büyüğü 0.35 m çapında ve 0.20 m derinliğinde, farklı boyutlarda beş kap oturtma yuvası açılmıştır⁹.

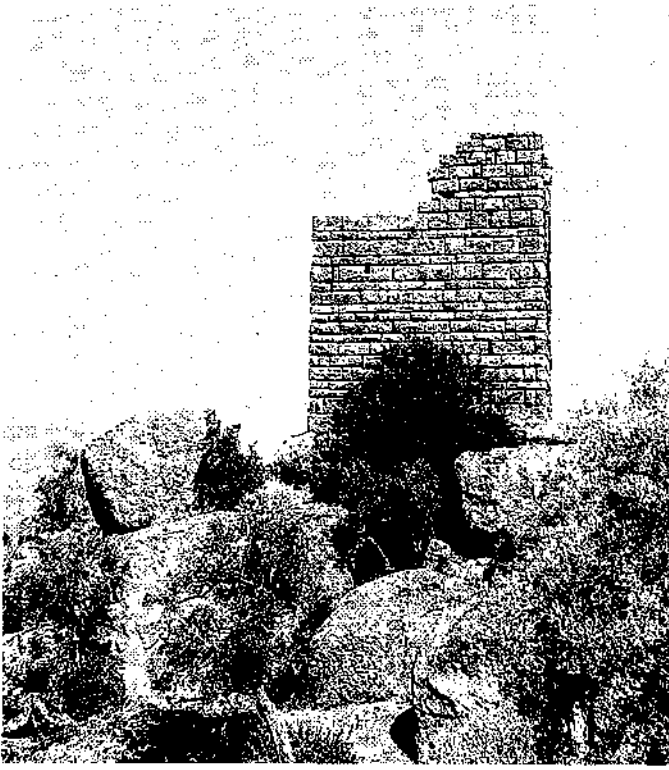
Labraunda'nın kuzeydoğusunda Akkovanlık Köyü yakınında Belasarı ve bunun kuzeyindeki İskele olarak bilinen yerde yapılan araştırmada bazıları ilginç çok sayıda pres belirlenmiştir. İskele'de ulaşımı oldukça zor ormanlık bir alan içinde yapılan araştırmada, bazı duvarlar ve kaya gömütleri dışında önemli bir yerleşim izi görülmemiştir. İşlikler yerleşimin batı yamacında yoğunlaşır. Bunlar, baskı kollu pres tekniğinde düzenlenmiş ve ezme yeri genişlikleri en çok 1.50 m olan basit kaya presleri (Resim: 18) ile bunlara ilişkin ağırlıklardan oluşurlar.

Alçak bir tepe üzerinde yaklaşık 50 x 70 m boyutlarında bir yüzeye yayılmış etrafı surlarla çevrili bir alanda kurulmuş küçük bir yerleşim görünümündeki Belasarı'nda bugün için görülebilenler, olasılıkla Geç-Roma-Bizans Çağı'nın tümüyle yerle bir olmuş, bu nedenle de ne oldukları anlaşılmayan yapı kalıntıları ile bazı lahit teknelerinden başka birşey değil. Yerleşimin doğu kenarındaki küçük bir köy evinin yakınında en az üç yağ işliğinin varlığı saptanmıştır. Bunlar, üzerinde yuvarlak akıtma kanalının görüldüğü pres yatakları, baskı kolu ucunun desteklendiği kaya yuvası (Resim: 19), taş ağırlıklar ile yağ işliklerine ait tekne kalıntılarıdır. Aynı yerde ayrıca kayalara oyulmuş çok sayıda basit üzüm presleri de belirlenmiştir (Resim: 20).

Belasarı'nda yerleşimin alt yamacında izlenen bir örnek, özellikle antik çağ insanın doğal kaya kütlelerini kolayca bir prese dönüştürmesindeki pratik becerisini göstermesi açısından ilginçtir. Burada tıpkı bir kayığa benzeyen 8 m uzunluğunda ve 3.50 m yüksekliğindeki kaya bloğunun üst yüzeyine yan yana, ve çapları yaklaşık 1.50 m olan

(9) Thasos'dan üzerinde bir çeyrek ve yarım amphora ölçümü için tasarlanmış standart şarap ölçeği için V.R.Grace, *Amphoras and the Ancient Wine Trade* (1961) (Resim 29).

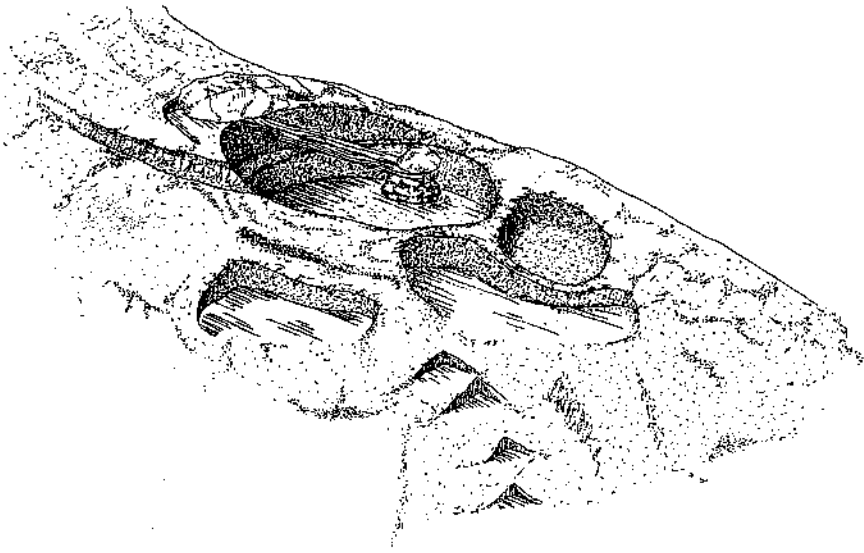
pres yatakları oyulmuştur (Resim: 21-22). Bunlar önde oluk şeklinde çıkıntı yapan bir ağıza bağlanırlar. Pres yatakları öne açıldıkları gibi birbirlerine kanallarla da bağlanmışlardır. Bu kanallar ayakla çiğneme sırasında fazla sıvıyı aşağıdaki üçüncü tekneye taşımaya yöneliktir. Ayrıca 3. pres yatağının altındaki kaya tabanı düzeltilerek burası süzülen sıvının toplandığı kap yuvasına dönüştürülmüştür. Belasarı'nda belirlenen bu presde kaya yüzeyinde, aşağıya doğru eğimin olmasına karşın, yuvarlak ezme yerlerinin her birinde öne açılan birer oluğun varlığı, elde edilen sıvının fazlalığıyla ilgilidir. Pres yataklarının büyüklüğü (1.44 m) ve yakında yağ işliklerinde kullanılan türden-trapetum gibidöşemlerin bulunmaması da kalıntının üzüm preslemeye yönelik olduğunu güçlendirmektedir.

Resim 1: Kuletepesi Hellenistik kule

Resim 2: Kuletepesi, İşlik-1

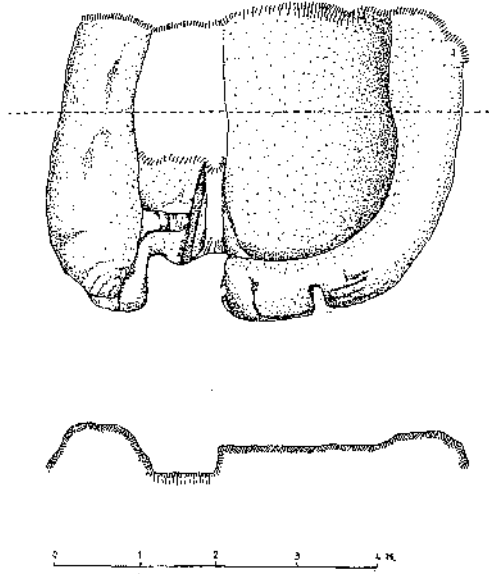
Resim 3: Kuletepesi, İşlik-1

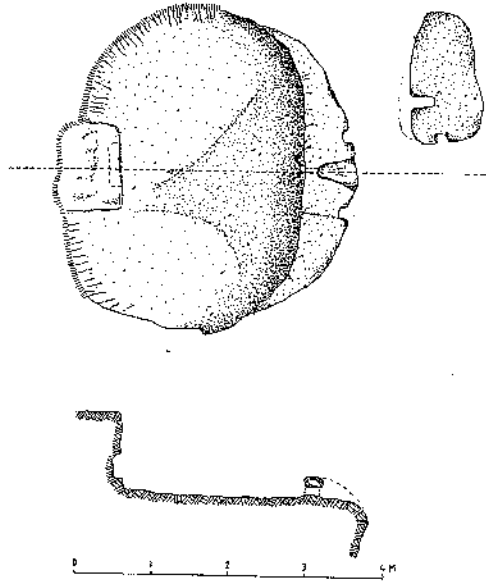
Resim 4: Kuletepesi, İşlik-2

Resim 5: Kuletepesi, İşlik-2

Resim 6: Kuletepesi, İşlik-2

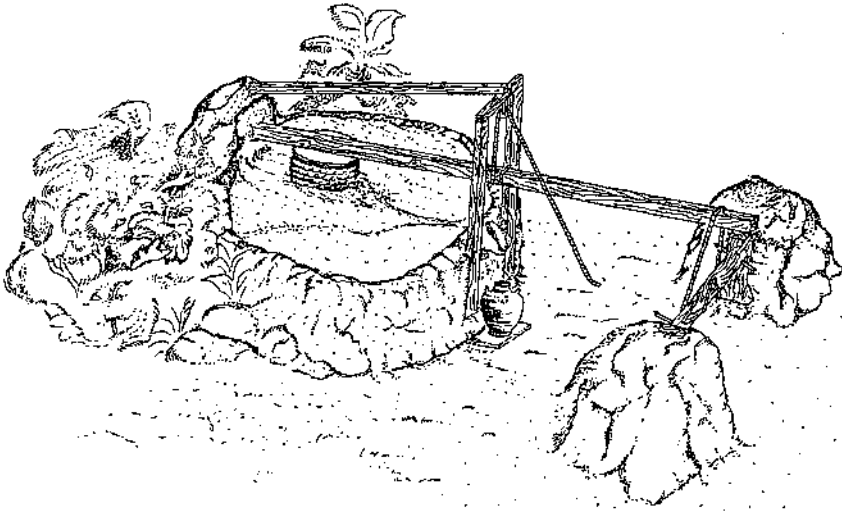
Resim 7: Kuletepesi, İşlik-3

Resim 8: Kuletepesi, İşlik-3 presyatağı ve yanda pres ağırlığı

Resim 9: Kuletepesi, İşlik- 3, cepheden

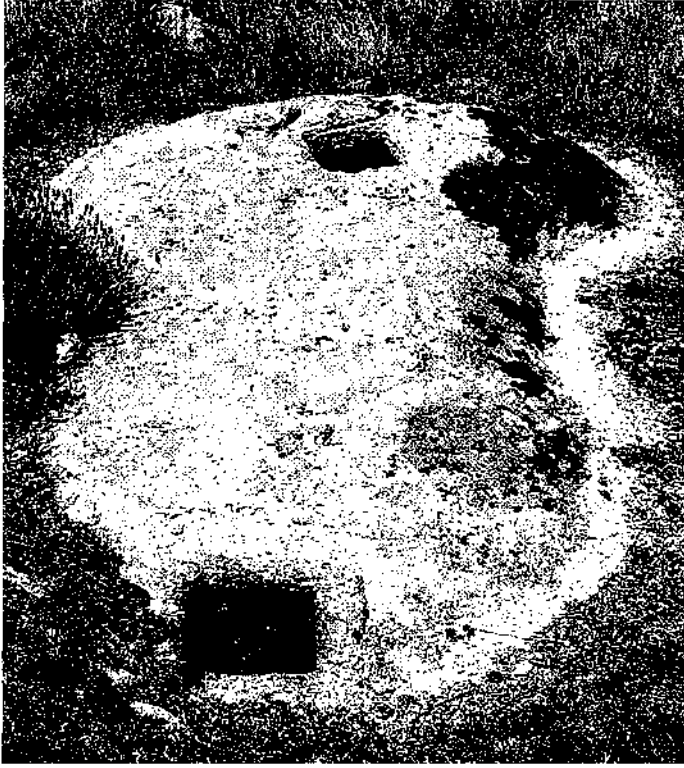
Resim 10: Kuletepesi, İşlik-3, yeniden kurma

Resim 11: Kuletepesi, yağ işliğı, pres yatağı ve yanda pres ağırlığı

Resim 12: Türbe Ovası, "Merdivenli Taş"

Resim 13: Türbe Ovası, Pazarlık kaya çukurları

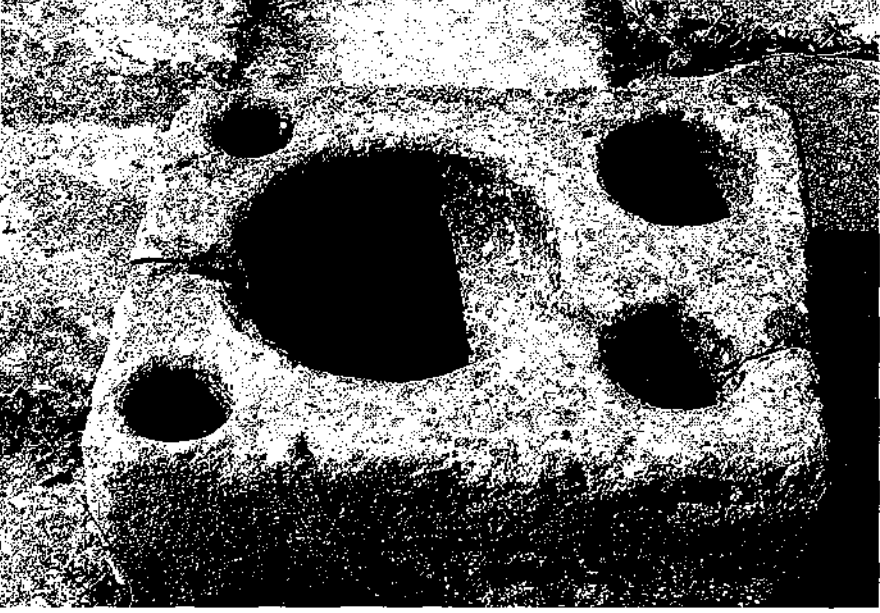
Resim 14: Labraunda, kaya presi

Resim 15: Labraunda, kaya presi

Resim 16: Labraunda, ışık

Resim 17: Labraunda "Ölçüm Düzeneği"

Resim 18: İskele , kaya presi, pres yatağı ve karşıda baskı kolu yuvası

Resim 19: Belasarı, baskı kolu yuvası

Resim 20: Belasarı, kaya presi

Resim 21: Belasarı, ışık

Resim 22: Belasarı, ışık

INVESTIGATION AND RESEARCH IN HALIKARNASSOS 1995

*Poul PEDERSEN**

The Halikarnassos campaign of 1995 was a continuation of the co-operation between Bodrum Museum of Underwater Archaeology and a team from Odense University in Denmark. It has involved investigations and excavations carried out on behalf of Bodrum Museum since 1990, and it is directed by the Director Oğuz Alpözen and Dr. Aykut Özet from Bodrum Museum and Dr. Birte Poulsen and myself from the Danish team¹.

The campaign of 1995 took place in the period 03.06. - 14.07.1995 and as in 1994 no excavation took place in 1995. Once again work was concentrated on the study and restoration of material from previous years excavations, but in addition interesting chance finds were made in Bodrum, of which I will report briefly in the following.

STUDY AND RESTORATION WORK

The study and restoration work took place in the new depot on the Maussoleion Open Air Museum area, and to this the main part of our efforts were directed. All the members in charge of different parts of the pottery and other material continued the photographing, drawing and studying of the finds from the Late-Roman Villa and from the Hellenistic

(*) Ass. Prof. Dr. Poul PEDERSEN, FAX: 0045 65 93 23 62 Department of Greek and Roman Studies Odense University, DK-5230 Odense - DANIMARKA

(1) In addition Professor Kristian Jeppesen and Mrs. Lotte Jeppesen participated. Benni Berg directed the conservation work, and Troels Munk-Olsen was the architect of the project. The team furthermore consisted of the following persons: Bahadır Berkaya, Aynur Özet, Jesper George Carlsen, Hanne Tegllus, Sanne Lind Hansen, Serap Yakar, Zuhai Ekren, Gürsans Uzala and the students Maria Berg Nielsen, John Erik Falsig, Claus Schreiner Andersen, Aase Gyldion Andersen, Anne-Grethe Krogh, Jette Mellgren, Mette Hermansen and Rebecca Hast Sørensen.

Villa. The conservator, Benni Berg stabilized the stucco fragments with lime-water in stead of the traditional use of paraloid. The fragments are allowed to soak clear lime-water from soaked lime and are then put to dry. After a few treatments the fragments become very stable and are ready for cleaning, studying and drawing.

Most of the time of the conservators were taken up, however, by the finishing of the reconstruction of the mosaic-floor of the Hellenistic House. In 1996 and 1997 we are going to work on the fragment, that had been saved from the neighbouring room, but which is much smaller because a modern foundation trench have been sunk right through the floor.

Maria Berg and Mehmet Özgenç collected samples of clay from different places in the Halikarnassos peninsula. We hope that neutron activation analysis of these and of selected samples of pottery can give a picture of which amphora types - if any - could originate in Halikarnassos.

TORBA

It was decided to pay a short visit to Torba and make a sketch-plan of the ruins at this place. Torba is situated on the northern shore of the Halikarnassos peninsula, about 7 or 8 kms north of Bodrum. The area has developed into a busy turistic site with many new buildings and it is therefore valuable to have an idea of the extension of the ancient site, while there is still time.

The ruins are late Roman or perhaps early Byzantine, and have drawn very little attention by earlier travellers and archaeologists. The locals calls the place the "Kilise" or "Monastery", and this is probably how these building remains of rubble and concrete have been understood most often, and possibly with good reason. To my knowledge the remains have never been studied, however, and recently Prof. Niels Hannestad from Aarhus University suggested in conversation that this could perhaps be a large late-Roman country villa, of which only few have been studied in Western Anatolia yet.

On the site four structures can be made out in addition to some pieces of walling from others. Most significant is the so-called church to the north, close to the sea-shore. Like the rest of the remains it is built of rubble and mortar and it has preserved a vaulted roof. The sidewalls as well as the face of the entrance-wall were originally finished with well-cut ashlar blocks, possibly re-used from other ancient buildings. The opposite, eastern end of the building has a large apse, which is why the

building has often been regarded as an early church. The floor of the apse is raised to a height of about 2 meters thus forming a small compartment below, which could well have given place to a tomb, perhaps a sarcophagus. This must be the reason, why the building has sometimes been regarded as a "Roman Mausoleum". Another raised platform along one side of the room could have given place to another sarcophagus, and the idea of a Roman Mausoleum is perhaps not unlikely. The raised floor of the apse as well as the floor of the room has preserved remains of mosaics, with ornamental decoration which does not give any clue as to the function of the building.

South of this apsis-building follows the remains of other structures. A peculiar small structure with a circular inside has a regular, polygonal wall-face on the outside. It opens to the area in front, where someone has excavated part of a line of white marble ashlars, forming sort of a step or stylobate apparently related to the small round building. The southernmost and largest structure is the rectangular building with supporting pillars on the outside. The general impression is that it could be a large water reservoir or storage building, but fragments of a very coarse mosaic are lying around inside the building *ex situ* suggesting that it could have had some other purpose. West of the structures mentioned above is another rectangular building with several compartments and arched window-openings. The building is heavily overgrown by bushes and difficult of access because of fallen rubble from the upper parts. The building seems to have been of some ambition originally and on its north side are traces of a mosaic-floor and marble revetment. In conclusion it can be said that this two days visit has not given any clue to the character of the buildings at Torba, but the suggestion of a large Late-Roman country villa with its own Mausoleum seems worth while to have in mind.

During his visit to Bodrum more than 40 years ago, George E. Bean noticed the remains of an ancient road, which he believed to be of the time of Maussollos. It was situated north of Torba near "Zeytinli Kahve", a place that has become easily accessible since the opening of the new main road along the coast some years ago. Last year we paid a very quick visit to this place, and in fact there are remains of a narrow road very close to the sea here. The road is partly cut in the rock and partly paved with small stones, but generally we have no idea of how these remains should be dated, and I should be grateful to have some advice on this. The road can be followed for some distance.

SALMAKIS

The most important new discovery in 1995, no doubt was the clearing of a few ancient walls below the Kaplan Kalesi, the supposed Salmakis hill on the west side of the harbour of Bodrum. The finding was made by the proprietors of the land, which belongs to the Turkish government.

In Vitruvius' description of Halikarnassos, he compares the city to a theatre. If you are seated on the uppermost row of the cavea and turn towards the harbour, you have the Palace of Mausollos on the left "horn", which must be the island with the crusader castle. On the top of the right "horn", however, is a sanctuary of Mercury and Venus (-or Hermes and Aphrodite) and near by the fountain of Salmakis itself.

Little has been observed on the Salmakis area earlier, and people have been looking invane for the famous Salmakis fountain, mentioned by several authors, most famous of whom is the Roman poet Ovid, who made the legend of Salmakis subject of one of his "Metamorphoses".

C.T. Newton marked some remains on this spot on his map from 1862, and I myself noticed a few remains of mosaics and architectural blocks on the shoreline at this spot 20 years ago in front of the rather insignificant remains of rubble and ashlar walls that runs along the hillside. I believed however these remains to come from some unknown, coastal villa of the Roman period.

Although the new discovery is not of very large extent, it has changed the situation very much because it gives a new understanding of the place and the other existing remains there. When the new finds were made Bodrum Museum and the Danish team were invited to inspect and study the remains, which we did for some days last year. We made a summary plan in scale one to hundred of all the ancient remains with a more detailed plan of the central area with the recently discovered walls.

The remains run altogether for a lenght of about 80 meters. With a few exceptions only the parts of the buildings immediately up to the hillside have been preserved, while the entire front part has been worn away by the sea during the centuries. Three distinct buildings can be discerned as well as some Roman rubble and concrete walling of which we can make no sense.

I have termed the three buildings A, B and C on the plan and beginning from the north is building A. What is preserved of building A is the back wall of a series of identical rooms. The walls and foundations are built of large ashlar mostly of volcanic andesite and so were most of the partition walls of which only little is preserved however. The southern limit of the building can be seen, but it may have continued further north. No part of the roof has been preserved.

Each room has a central niche and there are extensive remains of the white plaster, which originally covered the walls.

On the first impression building A could be thought to be a large water cistern, but the niches, the fine, white stucco and traces of what seems to be a figural painting makes this suggestion questionable. Although the walls are of ashlar fitted without the use of mortar, a Roman date is what first comes into mind.

South of A follows Building B, which is probably the most important and most original part. There seems to be traces of three rooms, two of which are so much destroyed, that their extent cannot be figured out, while the third is not yet excavated.

The first one has its back wall well preserved with euthynteria, wall-footing and part of three regular courses. It runs for about 5 meters, and is then interrupted by a tranverse wall of which very little is preserved.

On one of the blocks of the second course a very remarkable inscription has been cut. It was first inspected by the staff of the Museum of Bodrum, and Dr. Aykut Özet, immediately noticed the mentioning of Salmakis and combined this with the famous Salmakis fountain.

The study of the inscription has been entrusted to the epigraphist of the Danish team, Dr. Signe Isager, who expects to finish the study of the inscription this year or in 1997. Dr. Isager has made the following short preliminary report:

"The inscription is a poem 60 lines cut in two columns of 30 lines each. Unfortunately the upper central part has been damaged which means that the end of the first two lines is lacking as is most of lines 31 to 42.

The letters are regular and very professionally cut. The letter-form suggests a dating in the mid or late second century B.C. (The alpha has a

sharply broken cross-bar, the PI has the horizontal line extending beyond the verticals and its second vertical is shorter than the first. The central point of the THETA was cut with a triangled tool. The vertical of the PHI keeps within the letter-space. The OMEGA is the most characteristic letter - the circle is closed, small and has very strongly marked serifs. The letter hangs from the top of the letter-space).

The inscription is an epigram and the elegiac verse runs smoothly. The poem begins with an evocation of Aphrodite who is invited to explain what is special about Halikarnassos, - what has this city to be so proud of?

Now follows a somewhat abrupt and in part enigmatic mythological explanation of how, what and why. A central part is occupied by the story of how the nymph Salmakis happily recieved Hermaphroditos in her arms.

After the damaged part of the inscription we meet in line 43 the familiar name of HERODOTOS and in line 45 the name of his famous relative PANYASSIS. Their names are followed by the names of other authors brought forth by Halikarnassos.

We have no doubt that this inscription will provide important new information especially, but not only on the archaeology and history of Halikarnassos. It will be published as soon as possible in "Halikarnassian Studies"

(Signe Isager)

The partition-wall leading to the next room, has a nicely cut pilaster with base and several holes may be seen, no doubt made to carry water from the neighbouring room into the one being presently described. This is probably part of a Roman alteration, during which a basin was put up in the area in front of the wall with the inscription. Spots of lime-incrustations left by the water can be seen to a certain height, and a Roman floor-mosaic clearly was made up against the east side of the presumed basin.

A few blocks of the superstructure in a mixed and ornate style are to be seen scattered around. Remains of dowels fastened with molten lead are found at regular intervals no doubt meant to carry some further decoration.

Of the following room very little is preserved. Most interesting is in fact the wall leading to the west. On this wall are architectural blocks and fragments among which is a fine block with mouldings, originally crowning a window or perhaps more probable a niche for some unknown purpose. Even more interesting, however, is a somewhat worn door-sill leading to a room, which must have been quite small and situated very close to or almost under the steeply rising rock. The remains of water-installations, the inscription describing the Salmakis nymph, could lead one to the supposition that this is the exact spot of the Salmakis Spring.

Continuing further south there are the remains of several Roman structures of mortar and rubble. Most significant is Building C. How far this building originally reached out to the east is not easy to say, but what is preserved is the almost symmetrical front of a building with an unexcavated interior. The center is indicated by a large rectangular niche originally revetted with slabs of marble, from which fragments of marble slabs and iron pins for fastening still remains. On both sides door-openings lead to the interior, which has not been excavated. Apparently the interior was roofed over with concrete barrel vaults of which traces are left on the wall behind. At the entrance it can be seen that also the walls of the building were revetted with marble, and that both the outside- and inside-floors of the building were furnished with mosaics.

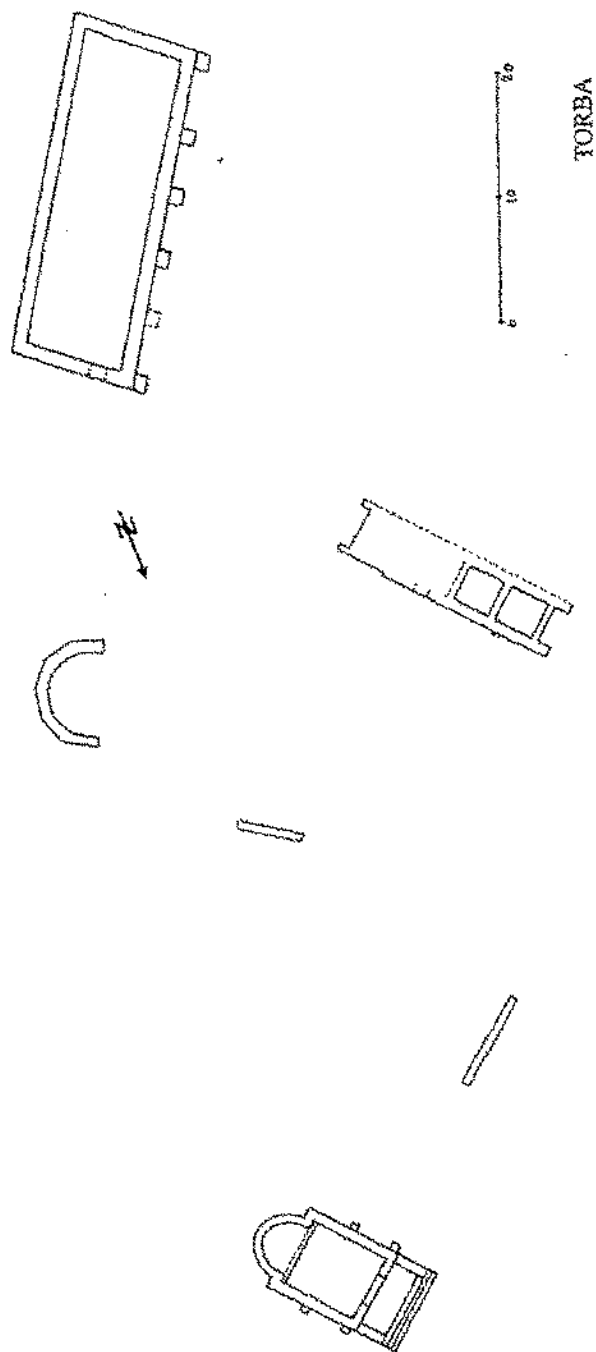

Fig. 1 : Sketch-plan of the ruins at Torba

Fig. 2 : Road of unknown date north of Torbaö

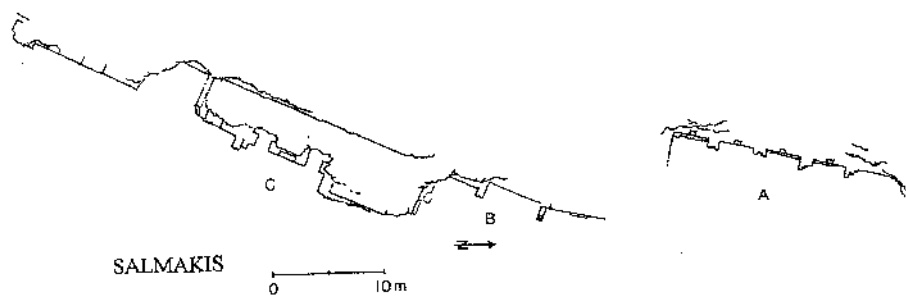

Fig. 4 : Plan of the remains on the Salmakis promontory

Fig. 5 : Salmakis. Ashlar wall with Hellenistic inscription

TEOS ARAŞTIRMALARI 1995

Numan TUNA *

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Rektörlüğü tarafından desteklenen Teos Araştırmaları Projesi 1995 yılı çalışmaları Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Tarihsel Çevre Değerlerini Araştırma Merkezi (ODTÜ TAÇDAM) adına Doç.Dr. Numan Tuna'nın başkanlığında, T.C. İzmir Müze Müdürlüğü'nden Sayın Kadri Sayılğan'ın katılımıyla, 13.01.1996-01.10.1996 tarihlerinde yürütülmüştür. Burada, Teos Araştırmaları Projesi'ni destekleyen Orta Doğu Teknik Üniversitesi Rektörlüğü ile başta Seferihisar Belediyesi Başkanı Sayın Etem Çalış olmak üzere tüm Seferi-hisarlılar'a ve İzmir Müzesi yetkililerine teşekkürü bir borç bilirim.

1995 yılı çalışmalarında, öncelikle akropoldeki Arkaik Çağ yapılarında önceki yılların rölöve çalışmaları bitirilmiş, theatron, bouleterion gibi anıtsal yapılarda ise mimari belgeleme çalışmaları başlatılmıştır. Mimari rölöveler, akropol çalışmalarında Mimar Zeynep Durmuş ve İstemi Baykal, theatronda Mimar Zeynep Durmuş, bouleterion yapısında ise Mimar Serazer Pekerman ve Mine Hamamcıoğlu tarafından yapılmıştır.

Teos araştırmaları kapsamında 1993 yılından itibaren ayrıca sürdürülen arkeo-jeofizik çalışmaları, 1995 yılı sezonunda da Dr. Mahmut G. Drahor tarafından sınırlı olanaklar ile yürütülmüştür.

Akropol/temenos alanı

Değerli bilim adamı Dr. Mustafa Duran Uz'un vefatından sonra, 1993 yılında tekrar ele alınan Teos araştırmalarında özellikle akropolde bulunan arkaik yapılardan hekatompodon ölçülerindeki tapınak ve altarda rölöve çalışmaları 1995 yılı kampanyası sonunda belirli bir aşamaya getirilmiştir.

(*) Doç.Dr.Numan TUNA-TAÇDAM ODTÜ, ANKARA

Günümüzde Kocakır Tepesi olarak isimlendirilen Teos Akropolü taş kısmında, temenos alanı olarak düzenlenmiş terasın ortasındaki kayalık kesim üzerine hekatompedos tapınak yer almaktadır. Tapınak doğu-batı doğrultusundadır; tapınağın tam ortasından geçen eksen üzerinde, 15 m doğusunda da arkaik altar bulunmaktadır. Fransız bilim adamları tarafından yüzyılımızın başında yapılan çalışmalara ait yayınlarda ve daha sonra Dr. Mustafa Duran Uz tarafından başlatılan araştırmalar kapsamında hazırlanan rölevelerde¹ görülmeyen bazı yeni izlerin de saptanarak, 1995 yılı sezonunda belgeleme çalışmasının sonuçlandırılması bu önemli tapınak için -yüzey temizliğinin elverdiği düzeyde- bazı değerlendirmelere izin vermiştir:

Bu ince uzun yapıyı belirleyen duvarların genellikle iri boyutlu ve dikdörtgen biçimli, fazla işlenmemiş blokların sadece dış yüzlerde bağlantıların düzgün sağlandığı bir tarzda örgülü olduğu görülmektedir (Şekil: 1; Resim: 1). Duvar kalınlığı bir çok yerde 1.75 m dir. Doğu-batı ekseninde uzanan yapı güney duvarı boyunca akropolün zirvesini oluşturan kayalığa yaslanmaktadır (Resim: 2). Güney duvarı stereobat taş sırası batı ucu uzanımında -yerel bir çöküntü nedeniyle- eğimlidir. Kuzeydeki kalın temel duvarını oluşturan stereobat taş sırası doğu ucundan itibaren oldukça iyi korunmuştur. Batı uzanımında daha üst kotlarda stereobat taş sırası bitiminde devam eden düzeltilmiş anakaya ve düzensiz irili-ufaklı bloktan oluşan euthynteria döşemesinin varlığı, cella duvarının çok arızalı anakaya nedeniyle oldukça yükseltilmiş bir temel düzlemi üzerinde yükselmiş olabileceğini göstermektedir (Şekil: 1). Kuzey temel duvarı uzanımında doğu ve batı uçlarda taş blokların bağlantıları düzgün dış yüzleri ile belirgindir. Doğu uçtaki 31.65 kotunda dış yüzleri düzgün bağlanmış taş blok dizileri stylos-in-antis sırası için tanımlanabilir. Bu bloklardan 5 m daha doğuda bir düzleme ait olabilecek ikinci bir taş dizisi daha bulunmaktadır; ancak, bu bloklarla ilişkili platform oluşturabilecek başka herhangi bir yapılanma görülmemiştir.

Saptanan duvarlara göre, cella için 38.46 x 7.30 m ölçüleri elde edilmektedir. Bu ölçüler, daha çok İ.Ö. 8. yüzyıl ortalarına tarihlenen ilk evre Samos Heraionu'ndaki hekatompedos yapısının cella için 6.50 x 32.86 m ölçülerinin verdiği orana (1:5) yakındır². Samos'taki heraion yapısında 5.5 m olan cella duvarları arası açıklık için çatıyı destekleyen

(1) Y. Béquignon, A. Laumonier, "Fouilles de Téos, 1924", *BCH* 49 (1925), sh. 284 vd.; N. Tuna, "Teos Araştırmaları, 1993", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Anıtlar ve Müzeler Gn.Md. (Ankara: 1994), sh. 167 vd.

(2) H. Berve, G. Gruben, *Griechische Tempel und Heiligtümer*, Hirmer Verlag (München: 1961), sh. 237-238.

tek sıralı sütun dizisi düzenlemesi, burada 4.23 olan açıklıkta gerekli görülmemiş olmalıdır. Ayrıca, 0.55 m kalınlığında Samos'taki heraiion cella duvarlarına göre oldukça kalın temel duvarlarına (1.76 m) sahip Teos hekatompedos yapısı, 3 metreyi aşan kot farkına sahip temel duvarı seviyeleri ve güney temel duvarı boyunca ortalama 1 m daha yüksekte belirli bir amaç için düzeltilmiş anakaya düzlemi gibi özellikleri ile altyapı, üstyapı ve çatı sistemine ilişkin çözümlenmesi gereken bir çok problemi ortaya koymaktadır³.

Doğuda bulunan altar yapısının ölçüleri özellikle kuzey kesimde iyi korunmuş euthynteria döşemesi (Resim: 3) ve doğuda kalkan duvarı temeli ile belirlenmektedir (Şekil: 2): Yapının şimdilik görünen 9.56 x 18.20 m boyutlarında korunmuş bölümü, gelecekte yapılacak kazılarla kesinleştirilebilir. Yapılan yüzey temizliğinden sonra, altarı doğuda sınırlayan kalkan duvarının korunmuş uzunluğunun 14.80 metre olduğu saptanmıştır; kalkan duvarın temelini oluşturan iri taş blokların oturdukları seviyede 40-60 cm değişen kalınlıkları bulunmaktadır. Kalınlığı 2.43 m olan kalkan duvarı temelinde taş bloklar tapınak cella duvarındaki gibi sadece dış yüzlerde bağlantıların düzgün sağlandığı bir tarzda örgülüdür. Kalkan duvarın güney ucunun altarın güney cephesinde korunabilmiş üst sıra taş döşeme ile ilişkili olarak sınırlanmış olduğu görülür. Özellikle kalkan duvarın örgüsünde ve doğu kesimde euthynteria döşemesinde görülen devşirme malzemeye dayalı olarak, altar en az iki evreli yapım görmüş olmalıdır. İkinci yapım aşamasında kalkan duvarın güneye doğru uzanan genişleme ile hekatompedos tapınak eksenini üzerinde yapılmış ilk evreye göre simetri bozulmuş görülmektedir. Buna göre, altarın kuzeydoğu kesiminde bulunan euthynteria döşemesi ilk evreye ait olmalıdır; kalkan duvar ikinci evre ile ilişkilidir. Teos altarı Samos Heraionu'ndaki İ.Ö. 550' lere tarihlenen 7. evre 36.57 x 16.58 m boyutlarındaki anıtsal Rhoikos altarına göre daha küçük ölçekte kalmakla beraber⁴, olası adak masasının yaslandığı doğu kalkan duvarı ile benzer bir yapıda olduğu söylenebilir.

Kalkan duvar doğrultusunda ancak 15 cm daha doğu yönünde genişleyen 2.50 m kalınlıkta teras duvarı döşemesi bulunmaktadır (Şekil: 2).

- (3) Akropoldeki temenos alanı güneybatı ucunda ince grenli beyaz mermerden yapılmış, sıkışık ve uzun yumurta dizili benzeri Samos Heraionu'nda ele geçmiş arkaik İon sütun başlığı bulunmuştur (Y. Béquignon ve A. Laumonier, *a.g.m.*, sh. 286.). Samos Heraionu'ndaki Hekatompedos Tapınağı ile karşılaştırma için bk: E. Buschor, *Ath. Mitt.* 55 (1930), sh. 13-17; G. Rodenwaldt, *Griechische Tempel* (1941), sh. 12-14; W. H. Plommer, *Ancient and Classical Architecture*, (1957) sh. 118-119; V. Scully, *The Earth, the Temple, and the Gods*, (1962) sh. 50; J. J. Coulton, *Greek Architects at Work*, Paul Elek (London: 1977), sh. 31-32.
- (4) H. Berve, G. Gruben, *a.g.e.*, sh. 236-237.

Kalkan duvar güney ucunun üzerine oturduğu görülen bu teras duvarda bloklar çağdaşı diğer arkaik duvarların benzer duvar örgüsüne sahiptir; burada bloklar altarın doğu cephesindeki teras boyunca çökmeye bağlı olarak doğuya, teraslama yönüne eğimlidir. Bu duvar döşemesine hemen batı yönünde yaslanan 30.67 kotunda taş sırasının belirlediği platform temenos alanına giren tören yolu eksenini ile ilgili olmalıdır⁵.

Theatron

İkinci çalışma alanı theatron yapısında olmuştur. Fransız araştırmacılar tarafından da ilgi konusu olmuş theatronun⁶ 1963 yılında Prof. Dr. Yusuf Boysal ve Prof. Dr. Baki Ögün ekibi tarafından özellikle skenenin 2/3 ü, kısmen de orkestra bölümü kazılarak, tarihleme için çok önemli bilgilerin açığa çıkması sağlanmıştır⁷.

Theatron, doğu analemma duvarı kuzeydoğusunda yer yer anakanın yüzeyde görüldüğü gibi kalker yer yapısına sahip Kocakır Tepe'nin güneydoğusunda doğal bir sırt üzerine oturmuştur. Theatron Roma Çağı'nda, doğal yamacın elverdiği cavea kapasitesine eklenen yeni oturma sıraları için gerekli olan yüksekliği ve eğimi sağlayan altyapı üzerine oturtularak genişletilmiş olduğu görülmektedir (Şekil: 3). İlk evre, parodos çıkışlarında orkestradan analemma duvarlarının yön değiştirdiği noktaya kadar olan bölümde görülen atnalı plan ve analemma duvarlarında değişen örgü tekniği ile belirgindir (Şekil: 4; Resim: 4). Ayrıca bu evre ile ilişkili olarak, orkestraya üç çıkışlı skene yapısı ve buradaki mekanlar Roma Çağı eklerinden ayırdedilmektedir⁸.

Roma Çağı'nda orkestraya doğru genişleyen ve yükseltilmiş platformu ile proskene eki belirgindir. Ayrıca bu düzenlemede parodos çıkışlarının kapatılması, orkestranın cavea ile doğrudan bağlantısını sağlayan merdiven çıkışlarının iptal edilmesi, orkestrayı sınırlayan orthostat sırasının yükseltilmesi ile bindirme tonozlarla cavea genişlemesi gibi önemli değişikliklerin yapıldığını göstermektedir. Roma Dönemi cavea genişletmesine ait analemma duvarlarının hem doğu hem de

(5) Platformun birkaç metre batısında Fransız araştırmacılar tarafından beyaz mermerden bir aslan heykeli ele geçmiştir. Anıtsal bir yapıyı süslediği formundan anlaşılan heykelin temenos alanı girişindeki olası propyleion yapısına ait olduğu tahmin edilmektedir. (Y. Béquignon ve A. Laumonier, *a.g.m.*, sh. 285-286.).

(6) *Y.a.g.m.*, sh.286-287.

(7) B. Ögün, "Teos Kazıları, 1963", *T.A.D.* XIII-1(1964), sh. 116.

(8) Batı analemma duvarı yakınlarında bulunan yazıtlar theatron yapısını İ.Ö. 2. yüzyıla tarihlemektedir (Y. Béquignon ve A. Laumonier, *a.g.m.*, sh.287, 298-305.).

batı kesimde paye destekli olarak yapıldıkları saptanmıştır. Orkestrada bulunan pişmiş toprak künk tesisat ise Roma Çağı'nın en son evresinde yapılmış olmalıdır.

Cavea, dolgularla örtülmüş orkestradan yaklaşık 15 m kadar bir yüksekliğe kadar korunmuştur. Theatronun diazoma ile bölünmüş olduğu bir seviyede pozalana harçlı, moloz kalker taş örgülü tonozların taşıyıcı olduğu galeriler (Resim: 5) ile seyirci giriş-çıkışları sağlanmıştır. Burada kısmen korunmuş tonozlu galerilerin 2.95 m genişlik ve 3.20 m yükseklikte oldukları saptanmıştır.

Yakındaki Sığacık Kalesi yapımında kullanılmış olduğu tahmin edilen theatron oturma sıralarının daha Fransız araştırmacılar döneminde bütünüyle sökülmüş oldukları bilinmektedir. Ancak in situ olmayan bloklarda yaptığımız incelemede, oturma sıralarının basit bir profile sahip oldukları görülmüştür; ortalama yükseklik 37 cm, oturma alanı 36 cm, ayak koyma yerleri de 28 cm ölçülmüştür. Benzer profilli, ancak bir köşesi aslan ayağı biçiminde biten 65 x 69 x 40 cm boyutlarında mavi Teos mermerinden yapılmış bir blok taş theatron yapısını kuzeyden çeviren eski tarla yolu kenarında bulunmuştur; bu blok oturma sırası başına ait olmalıdır. Roma Çağı'nda farklı dönemlerde değişime uğradığı yapım eklerinden görülen Teos theatron yapısında en önemli yapım evresinin Hadrian döneminde gerçekleştiği, skene yapısına ait çok sayıda bezemeli mimari üstyapı elemanlarından anlaşılmaktadır.

Bouleterion

Agoranın kuzey köşesinde yer alan bouleterion⁹, 1993 yılında incelenmeye başlanmış, ancak 1995 yılı sezonunda 1/100 ölçekli röleve çalışması bitirilmiş bir diğer anıtsal yapıdır. Doğal zeminden 4-5 m yükselen ve yaklaşık 3 m kalınlığında teras duvarı ile oluşturulan dolgu üzerine oturmaktadır (Şekil: 4). Merdivenlerle cavea dört kerkidese bölünmüştür. Geniş bir yarım daire oluşturan oturma yerleri yapının köşelerinde yer almadığından, burada tanımsız mekanlar bırakılmıştır. Kapalı bir mekana sahip olması gereken bu yapının 3.93 m kotunda fil ayak dizilerinden skeneye kadar yaklaşık 16 m lik açıklıkta çatı yükünün nasıl taşınabildiği araştırılmıştır. Bu bağlamda yaptığımız incelemelerde, oturma sıralarında yapının çatı sistemini destekleyen dikmeler için yeterli sayıda ve büyüklükte yuvaların yer almadığı görülmüştür. Buna göre, Teos Bouleterion yapısının İ.Ö. yaklaşık 170

(9) Bouleterion yapısı ilk kez 1924 yılında Fransız araştırmacılar tarafından sondaj kazıları ile ortaya çıkarılmıştır. (Y.a.g.m., sh. 288).

lerde yapılmış Miletos Bouleterionu'nda olduğu gibi¹⁰, oturma sıraları üzerine dayanan kalın ahşap dikmelere sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık, Priene'deki bouleterion yapısına benzer bir şekilde¹¹ iç mekanda batı duvarı boyunca görülen fil ayaklar ile çatı yükünün taşınması sağlanmış olmalıdır.

Orkestra ve skene bölümleri henüz kazılı olmadığı için planı kesinleşmeyen yapıda şimdilik 12 oturma sırası görünmektedir. Oturma sıraları kırma taş ve toprak dolgu üzerine gelen delikli kaba yontulmuş beyaz kalker taş blok dizileri üzerine mavi Teos mermerinden iyi işçilikte yontulmuş oturma blokları yerleştirilmiştir. Oturma sırası bloklarında uzunluk 70-150 cm, genişlik 70-93 cm arası değişmektedir. Basit profile sahip basamaklarda yükseklik 35 cm dir. Taş blokların birbirlerine 4-6 cm binmektedir. Oturma sırasında oturma alanı 34 cm, ayak koyma yeri 45 cm, oturma alanı yaklaşık 2 cm yükseklik farkı ile ayrılmaktadır. Merdiven genişlikleri 55 cm, derinlik 34 cm, merdiven rıh yüksekliği 18 cm ölçülmüştür (Resim: 6).

Arkeo-jeofizik çalışmalar

1993 yılından itibaren Teos ören yeri kapsamında parsel birimi itibarıyla yürütülen sistematik yüzey araştırmalarını bütünleyen arkeo-jeofizik çalışmalar başlangıçta doğu-batı yönünde alınan çeşitli profiller ile günümüzde tarla teras duvarları yapısının antik kent duvarları ile yüksek düzeyde bağlantılı olabileceğini ortaya koymuştur. Nitekim, 1962-1964 Teos kazılarında yapılan açmalardan özellikle E çukurunda bulunan farklı evrelere ait duvarların aynı eksende uzandıkları, bunun sonucu olarak sürekli yükselen sokak dolgularına rastlandığına ilişkin bulgular¹² arkeo-jeofizik sonuçlarını doğrular nitelikte bulunmuştur. Bu kazılarda farklı sektörlerde ele geçen duvar uzantılarının Teos'da Arkaik Çağ'dan itibaren belirli bir ızgara plana ait ipuçlarını göstermiştir. Bu bağlamda, antik kentin yapısal örüntüsünü verebilecek arkeo-jeofizik çalışmaları öncelikle akropol ve güneyinde gerçekleştirilmiştir.

Dr. Mahmut G. Drahor tarafından yönetilen arkeo-jeofizik çalışmaları kapsamında özellikle üç alanda ilginç sonuçlar elde edilmiştir. Bunlardan akropolün güneydoğusunda 35 x 42 m boyutlarında 2 ve 4 m düzeylerinde elektrikli direnç yöntemi uygulanan alanda belirgin ano-

(10) H. Knackfuss, *Das Rathaus von Milet* (1908), passim.

(11) W.A. McDonald, *The Political Meeting-Places of the Greeks* (Baltimore: 1943), passim.

(12) B. Ögün, *y.a.g.m.*, sh. 116-117.

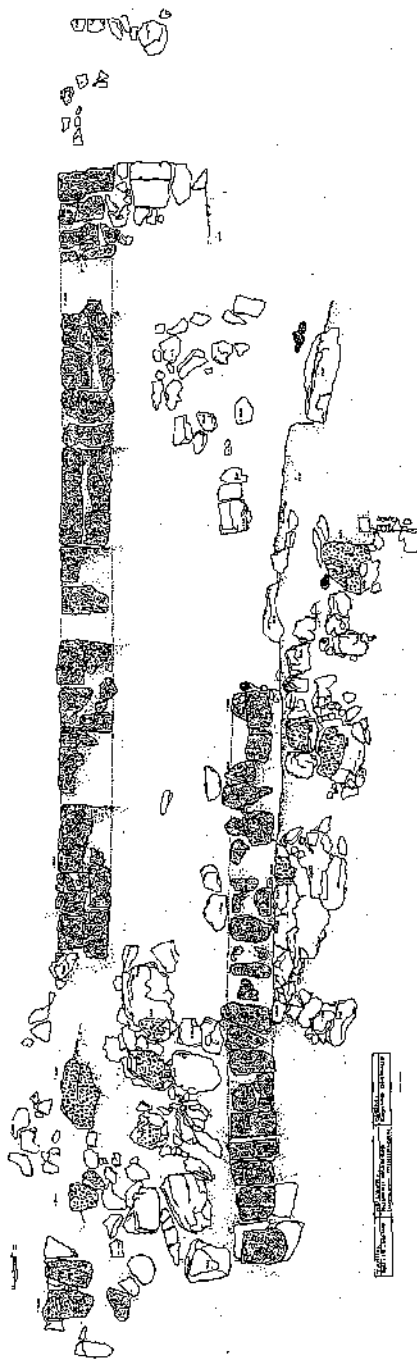
maliler gözlenmiştir. Ne var ki, 1962 yılında burada yapılan, C çukuru olarak isimlendirilen sondajda anakayaya rastlanıldığı bildirilmektedir¹³. Tiyatronun 200 m güneyinde 1962-63 yıllarında açılan E çukuruna¹⁴ yakın kesimde 30 x 60 m boyutlarında yaptığımız çalışmada ise, çok belirgin duvar izlerine ait örüntü saptanmıştır. Ayrıca, akropoldeki temenos alanı güneybatısında 30 x 60 m boyutlarındaki alanda da ilginç yapı gruplarına ait anomaliler saptanmıştır.

Saptanan bu anomali dağılımları ile beraber, önceki yılların arkeo-jeofizik sonuçları ve ayrıntılı parsel fişlerine girilen sistematik gözlemlerin beraberce değerlendirme çalışmaları sürmektedir; bu çalışmanın sonucunda ileride yapılması planlanan kazılar için antik Teos'un arkeolojik dolguları hakkında oldukça değerli veri-tabanı oluşturulacaktır.

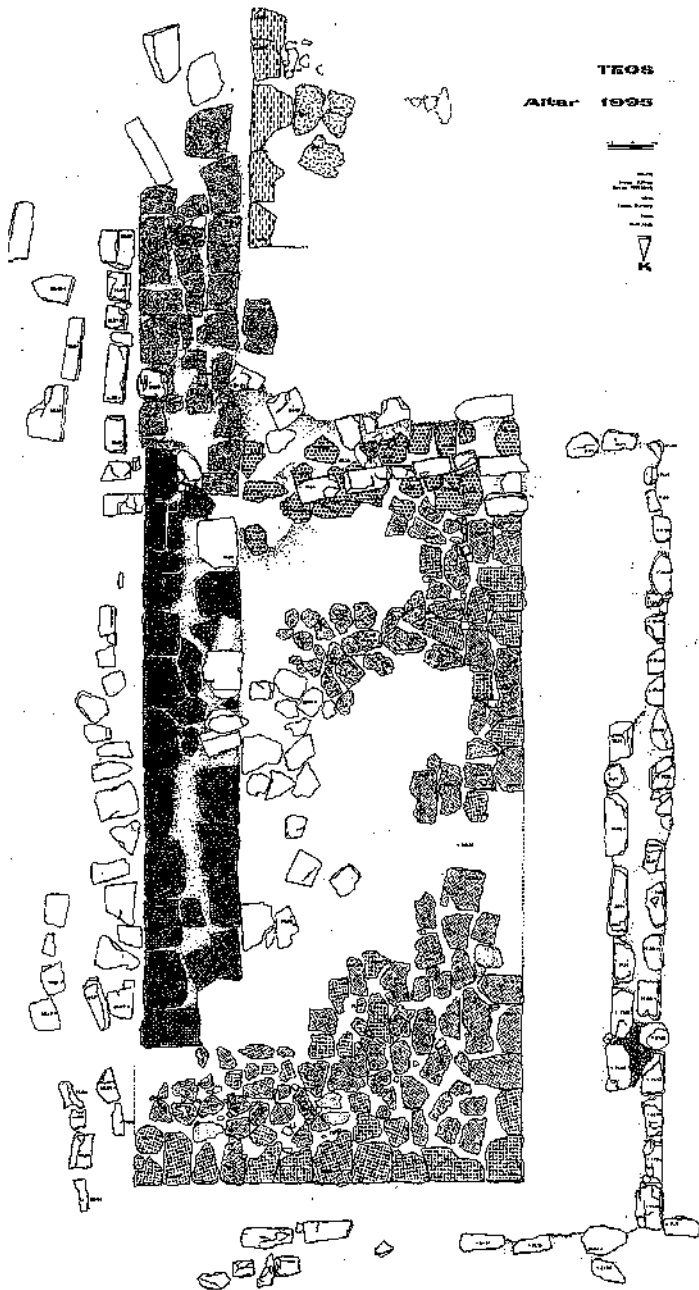
(13) Y. Boysal, "1962 Senesi Teos Kazıları Hakkındaki Kısa Rapor". *T.A.D.*, XII-2 (1963), sh. 6.

(14) B. Ögün, *y.a.g.m.*, sh. 116-117.

A
TINCE KÖYÜ
TARIMCI

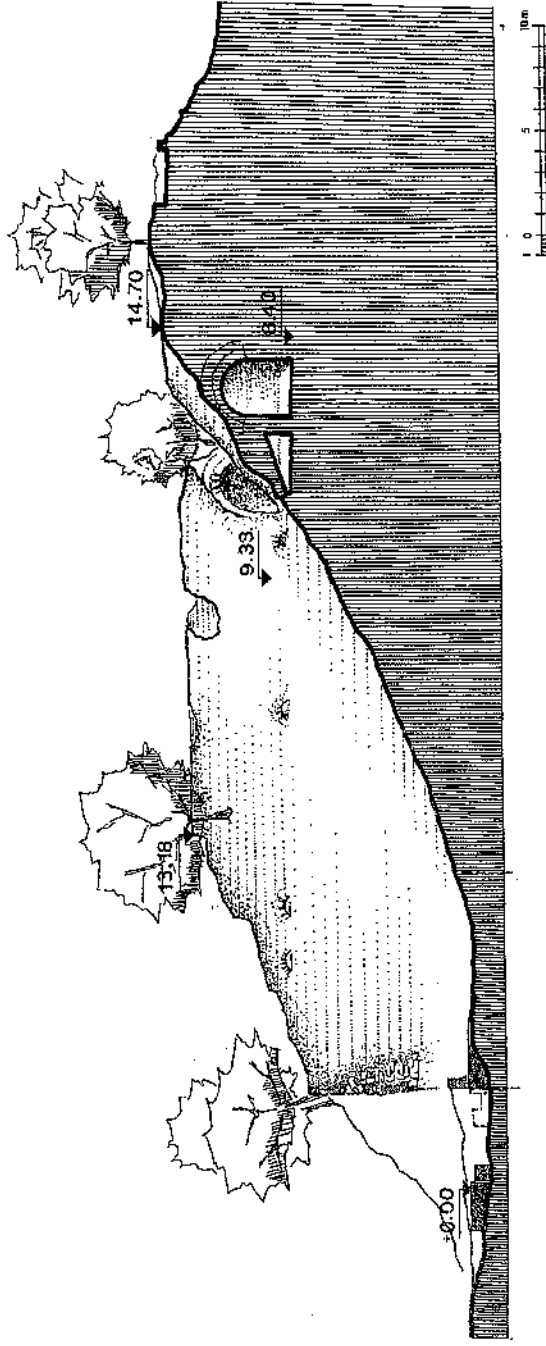

Şekil : 1

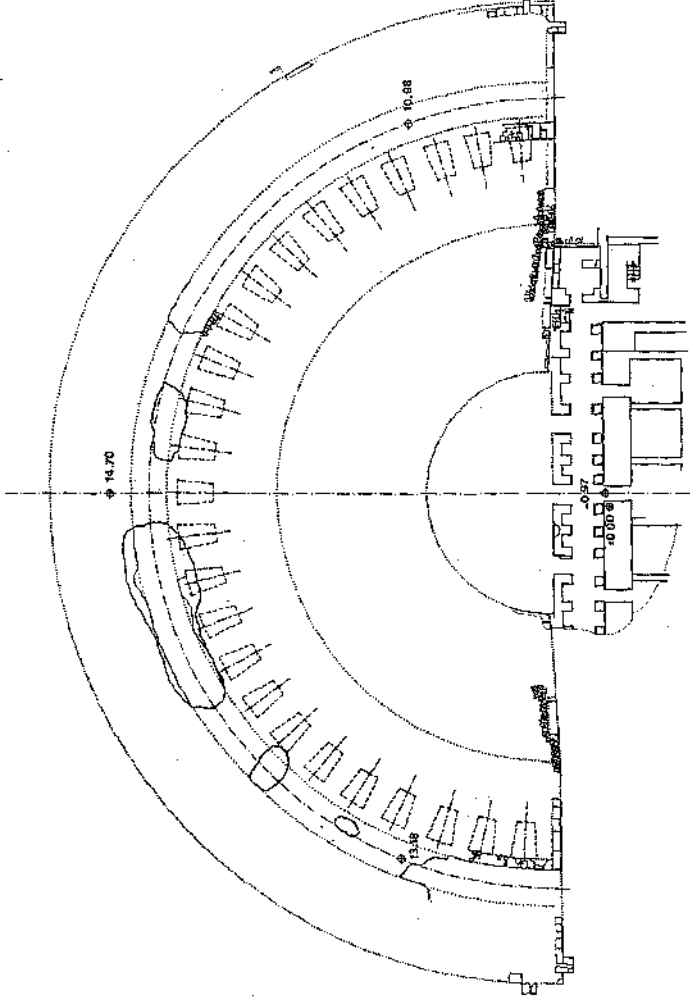
Şekil : 2

TEOS 1995 ANTİK TİYATRO

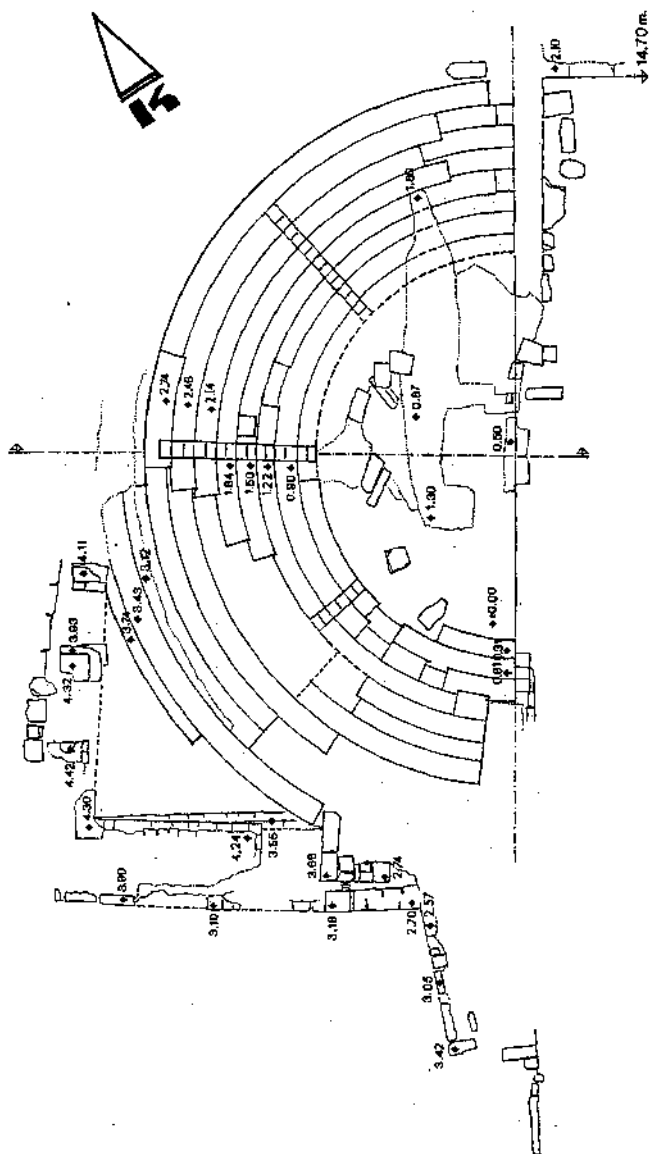
Şekil : 3

TEOS 1995 **Antik Tiyatro**

Şekil : 4

TEOS 1995 ODEON

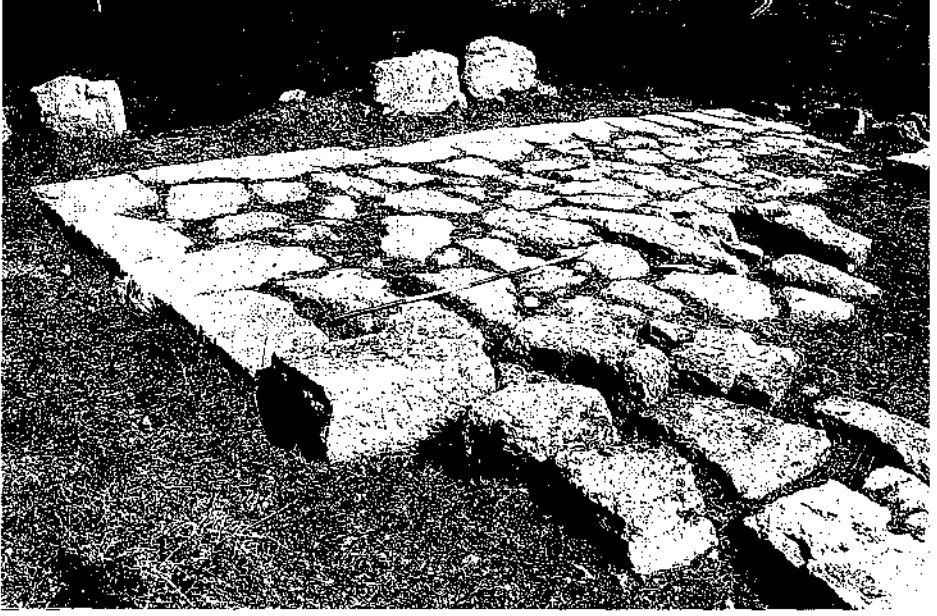
Şekil : 5

Resim :1

Resim :2

Resim :3

Resim :4

Resim :5

Resim :6

KENT ANTALYA'NIN ARKEOLOJİK ENVANTERİ PROJESİ II: HURMA KÖY YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Nevzat ÇEVİK *

Hurma Köy yüzey araştırmaları, Akdeniz Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı'nın desteklediği ve Arkeoloji Bölümü ile Likya Araştırma Merkezi elemanlarının öğrencilerle birlikte gerçekleştirdiği "Kent Antalya'nın Arkeolojik Envanteri Projesi"nin bir parçasıdır¹. Ve yine bu proje'nin ilk adımı olarak ele alınan, Konyaaltı-Arapsuyu² araştırmalarıyla birlikte, çalışmanın batı Antalya bölümünü oluşturmaktadır. Projenin ilk ayağını oluşturan "Olbia Araştırmaları" sırasında ilk kez saptanan ve sonra da ayrıntılıca ele alınan kalıntılar, Antalya'nın batısında, Bey Dağları'ndan (Kalimax) Hurma'ya uzanan kayalık Üzümcük Dağı'nın kuzey eteklerinde, Hacısekiltaş ve Tahra Gediği arasında dağılıdır. Kalimax'dan doğuya uzanan Üzümcük'in kuzey yüzünde orman ve yoğun çalılıklar arasında bugüne dek bilinmezliğini korumuş kalıntıların çoğu tahrip edilmiştir³. Bunlar, birkaç yerde kümelenmiş lahitler, yapı kalıntıları, bir kabartmada odaklanmış açık hava kült alanı, tali yollarla çatallanan antik yol ve lahit atelyesinden oluşur (Çizim I).

Yol: Batı Nekropolü'nden batıya doğru orman ve portakal bahçeleri sınırında 300 m kadar gidildiğinde bir antik yol belirmeye başlar. Yol 70-80 m boyunca batıya doğru takip edildikten sonra yoğun bitki örtüsü

(*) Yrd.Doç.Dr.Nevzat ÇEVİK, Akdeniz Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü - ANTALYA

(1) Başta Bölüm Başkanı Prof.Dr.Fahri Işık ve Likya Araştırma Merkezi Müdürü, Doç.Dr.Havva Yılmaz olmak üzere, "Proje"ye destek veren ve de özellikle doğrudan sorumluluk alan tüm bölüm ve merkez elemanlarına gönülden teşekkür ederim.

(2) N.Çevik, "The Localization of Olbia at the Gulf of Pamphylia", *Lykia I*, 1995,95 vdd.

(3) Konu, ayrıntılı bir makale kapsamında yayına sunulmuştur: N.Çevik, "Antalya-Hurma Köyü'nde bir Çiftlik Yerleşimi", *Lykia II*, 1996 (Baskıda)

altında kaybolur. Genişliği yer yer 4 m'yi bulan taş döşeli yol belli ki, vadi boyunca o yönde devam edildiğinde ulaşılan tek yerleşim olan Trebenna'ya varmaktadır; takip edilemeyen doğu uzantısı da, andır Vadi'si'ni dar boğazdan aşıp Attaleia'ya. Yolun doğu kesimi 30 m kadar tepe kenarı boyunca 2-3 sıralı taş duvarla sınırlanmıştır. Arada 50-60 m uzunluklarda, devam etmeyen iki tali yol daha vardır. Bu yola ilişkin ilk saptamalarımız, Attaleia'dan gelip Olbia üzerinden Trebenna'ya yönelen bir yoldan izvermekteydi. Hurma yol kalıntılarıyla da bu güzergahın devamını belirtmiş olduk.

Kutsal alan: Antik yolun iki tali yolla birleştiği geniş düzlüğün, teppe doğru güney sınırında bulunan kaya kütesinin alana bakan kuzey yüzünde, yaklaşık 1.00 m yükseklikte bir kabartma yer alır. Kütle, dinamitle parçalanmıştır. Ancak kabartma, büyük bir şans eseri tek bir parça üzerinde korunmuştur. Kabartmada, arkalıklı tahtında oturan bir figür işlenmiştir. Gövde cepheden, ayaklar 4/3 profildendir. enesinden sonrası kırıktır, yüzü seçilemez. Sakalı ve sa bitimi izlenebilmektedir. Kaslı ve iri gövdesinin üst kısmı çıplak verilmiştir. Vücudun alt kısmını örten manto altında iki bacak da rahatlıkla izlenir. Ayakları kırıktır. Sağ eli kısmen kırık olmasına karşın bir tabak tuttuğu anlaşılmaktadır. Sol kolu yana açıktır: Bu elinde uzun saplı bir mızrak tutar (Resim: 1).

Bu tanrısal bir betimlemedir ve belli ki, önünde yola bağlı ge- nişleyen alanın da varoluş nedenidir. Burası yerleşim dışında yoldan gelip geçenlerin ve de Hurma'da oturanların açık havada tapındığı bir kült yeridir⁴. Betimlenen Tanrı da, bu çok yaygın ve tanidik oturuşuyla Zeus'dur. Hurma kabartması benzeri betimlemelere sahip sikkeler, Antalya çevresinde yoğunlaşmaktadır. Attaleia, Magydos, Perge, Etenna ve Termessos sikkeleri üzerinde, tahtında oturan, yandan yarııplak betimlenmiş, elinde tanrısal asa tutan figürler vardır. Attaleia sikkesindeki Posaidon dışında bunların tamamı "Baba Tanrı" Zeus'dur. Hurma kabartmasının tam benzeri Sibidunda sikkelerindedir⁵. Burada Tanrı tüm ayrıntılarından tahtının işlenişine varıncaya dek aynı görünümlü içindedir. Sibidunda'nın hemen kuzeyindeki Poğla kenti sikkelerinde ise yine benzer Zeus vardır⁶. Benzer betimlerin karşılaştırılması sonucunda kesin olan Hurma kabartmasının Zeus, önündeki açık hava tapınağının da Zeus'un doğadaki açık hava tapınımına ilişkin olduğudur.

(4) Ana Tanrıça kültüne bağlı olarak Anadolu'da yaygınlaşan açık hava tapınaklarının Zeus için yapılmış başka örnekleri de bilinmektedir: F.Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst* (1983)216.

(5) H.von Aulock, *Münzen und Städte Pisidiens I* (1977) 132 No: 1362 Taf.34.

(6) *age.* 127 No: 1283, 1305 Taf.32.

Zeus dağ kültünün Pisidya dağlığında yaygınlığı, Termessos'daki "Zeus Solymeus" Tapınağı'ndan Poğla'daki yontuya, Pisidya-Pamfilya sikkelerinden Hurma kabartmasına kadar pekçok veriden açıkça anlaşılmaktadır. Bu yaygınlık, bir Tanrıça'dan çok, Tanrı tapınımının yaygın olduğu komşu Kilikyada dağlarındaki Zeus dağ kültürüne de uymaktadır.

Yapı kalıntıları: Hurma'da bazı yapı kalıntıları saptanmasına karşın tamamen yıkıntı altında kaldıklarından tam planları çıkarılamamıştır. Ancak, iki nekropol arasında, bazı yerlerde çok seyrek de olsa izlenebilir yapı taşları saptandı. Tamamı araştırılan Hurma kalıntıları büyük boyutlu bir yerleşimden yana izvermez, aksine, en çok 3-5 çiftlik evinin bulunduğu bir birim niteliğindedir.

Kutsal alanın 200 m doğusunda, birkaç yapı kalıntısı görülür. Bunların en doğusunda sırtını kayalığa vermiş, diğerlerinden daha güçlü duvarlara sahip bir yapı belli ki, Hurma'nın asal yapısı, çiftlik beyi konutudur. Kaçak kazılarla dağıtılan bu yapılar duvar işçiliği ve yüzeyde görülen mimari parçalardan Geç Roma ve Bizans Çağı'na tarihlenir. Bunlardan biri bir Bizans şapelidir. Alanda yeşil renkli taşlarla dizili bir mozaik, silmeli devşirme mermer parçalar ve bir de Bizans başlık parçası bulunmuştur.

Birkaç tek duran örnek olmasına karşın Hurma lahitleri iki nekropol alanında, belli bir düzen içinde toplanmışlardır.

Doğu nekropolü (Çizim: 1-1): Portakal bahçeleri sınırında, bugüne dek kalıntıları koruyan koyu bitki örtüsü altında saptanan ilk buluntu kümesi 5 lahitten oluşur. Tepeye sırtlarını vermiş lahitler vadiye-kuzeye-yöneliktir. Bunların dördü aynı düzlemde yanyana dizilmiş biri de arkalarında yalnız durmaktadır. Kapakları önlerine düşürülmüş, teknelelerin çoğu sağlam durumdadır. Bu küme lahitlerin üçü tam bezemeli, biri yarım, biri de tam yalındır. Arkada tek duran yalın lahitin bozduğu dizinin dışında dörtlü küme birlikte tasarlanmıştır. Lahitler tek tek ele alındığında aşağıdaki anlatımı verirler:

L 1 (Çizim: 2a; Resim: 2): Kümenin en batısında, aradaki kayalık nedeniyle diğer üçlüden ayrı, aynı doğrultuda yerleştirilen lahit kuzeye bakar. Düzleştirilmiş ana kaya üzerine, yerleşik podyuma oturan lahitin kapağı önündedir. Boyutları 0.97 x 2.02 x 1.04/0.70 m dir. Arka yüzü boş. Yan yüzlerinde birer mızraklı-yabalı kalkan yer alır. Mızraklar iki yanda da öne yöneliktir. Sağ yandaki yaba henüz işlenmemiş. Bezemeli önyüz, girland içinde duran tabula-ansata ve yanlardaki kabartma figürlerden oluşur. Kalınca bir boş silmeyle çevrili ana panonun or-

tasındaki yalın çerçeveli tabulada 7 satırlık yazıt yer alır. Tabulayı yalın girland üç yandan çevrelemesiyle çok raslanmayan özgün bir görüntü çizer. Sağ ve sol yanda benzer işlenişte birer figür grubu vardır. Sol yanda, mızraklı asker giysili iki erkek arasında, çevre içinde kadın figürü yer alır. Sağ yanda, en soldan başlayarak mızraklı bir asker, kadını kolundan tutan bir adam-baba-, çevre içinde bir kadın ve en sağda altlık üstünde duran, kucağında çocuğuyla bir kadın; bir aile işlenmiştir. Eğimli durduğundan, yağmur suları ve rüzgardan uzak kalmış, yazıtı ve kabartmalarıyla en iyi biçimde korunmuştur. Yazıtına göre lahit, bir çift ve üç çocuğu için yapılmıştır. Zaten kabartmada da 5 kişi vardır. Aralarında da, daha önce ölmüş iki ata. Bu iki figür, diğerlerinden farklı olarak çevre içinde verilmiştir.

Tabula ansata içinde yer alan yazıt:

"Demetrios oğlu Aur[elios] Demetrios bu lahdi kendisi ve karısı Aur (elia)--- ve çocukları Aur (elios) Menandros (?) ve Aur (elios) Syrinas (?) ve Aur (elios) Herme(ias ?)... için yaptırdı."

L 2 (Çizim: 2b; Resim: 3): 0.95 x 2.05 x 1.12/0.80 m boyutlarındaki lahit L3 ve L4 ile aynı podyumda sıralanır. En batıdadır. Arka ve yan yüzleri işçiliksiz olan lahitin ön yüzü bezelidir. İki yanı, ikişer yunusla bezeli tabulanın yanlarında figürler yer alır: Solda, ikisi mızraklı asker ve ikisi de sivil olan toplam dört erkek, sağda da biri altlık üstünde, biri örtülü olan üç ayakta figür işlenmiştir. Ön yüzün üç yanı bitkisel örgeyle bezenmiştir; İki alt köşede yer alan vazolar içinden yükselen asma, bir üzüm salkımı bir yaprak olarak değişerek dolandır. Lahitin kapağı, 1.21 m kuzeydedir. Yazıtı ve onu doğrulayan kabartmalara göre bu lahit altı kişi içindir. Bunlardan beşinin adı tabuladan okunurken, sonuncu kişi olan Aur [elia] Philoumene tabula altındaki satırdan okunmaktadır. Figürlerin yedincisi yine ölü bir atayı temsil etmektedir ve adı yazılı değildir.

Tabula ansata içinde yer alan yazıt: *"N.N.lahdi kendim ve karım Aur (elia) Hermaia ve çocuklarım Aur[elios] Antonios 2. ve Trokondas ve Hermaios ve Kend [eas---] için [yaptırdım]----"*

Tabula altındaki yazıt *"ve gelinlik kızı Aur [elia] Philoumene [için yaptırdı]"*.

L3 (Çizim: 2c; Resim: 4): Üçlü grubun arasında yer alan lahit, 1.20 x 2.18 x 1.18/0.82 m boyutlarındadır. Arka yüzü boştur. Üç yanına asma örgesinin çerçevelediği ön yüzde ise yine tabula ve figürler yer alır. Sağ ve solda biri örtülü ikişer figür aynı podyum üzerinde durmaktadır. Di-

ğerlerinden farklı olarak doğu yanyüzde hayvan mücadelesi işlenmiştir. Burada bir aslanın saldırdığı erkek geyik tüm paneli doldurur. Yazıtı okunamamaktadır.

L 4 (Çizim: 2d; Resim: 3): Düzleştirilmiş anakaya üstündeki iki basamaklı podyuma oturur. Üçlü kümenin en başındaki lahitin kapağı önüne düşürülmüştür. Üstten yoğun bitki tahribatına uğrayan lahitin arka yüzü boş, yanları ve önü de ince işçilikleri yapılmamış örgelerden oluşur. Yanlarda mızraklı kalkanlar. Önde ise içi boş tabula ve yanlarında yuvarlak kalkanlar yer alır. Bu tip kalkanlar Pisidya'ya özgüdür ve genellikle de mızrakla birlikte verilmektedir.

L 5: 0.90 x 1.93 x 1.16/0.72 m boyutlarındadır. Kapağı iki parça halinde öne düşürülen lahit iki basamaklı podyuma oturur. Yalındır.

Batı nekropolü (Çizim: 1-2): İlk kümenin 300 m batısında, aynı kotta konumlanır. Anakayanın kesilmesi ve büyük taşların blokajıyla elde edilen nekropol düzlüğü çevresine 5 lahit yerleştirilmiştir. Alan kullanımında ortanın ve önün boş bırakılmasına dikkat edilmiştir. Tüm lahitlerin kapakları düşürülmüş, bazıları da parçalanmıştır. Biri dışında lahit tekneleri yerlerindedir. İlkinde olduğu gibi, biraradalıkları baştan tasarlanmış Batı Nekropolü lahitlerinin tanımları aşağıdaki gibidir:

L 6 (Çizim: 2e, Resim: 5-6): 1.06x 2.18 x 1.10/0.86 m boyutlarındaki lahit diğerlerinden farklı olarak batıya bakar. Arka yüz boş. Sol yan yüzde oyularak yapılmış mızraklı bir kalkan; sağ yanda ise salt kalkan işlenmiştir. Bezemeli ön yüz odağında, incilerle bağlı gırland içinde 10 satırlık yazıtıyla tabula ansata, yanlarında da birer mızraklı kalkan yer alır. Kalkanların merkezlerinde -pergel-deliği var. sağda iki merkezi nokta oluşu ilginçtir: Belli ki, işleniş aşamasında başlangıçta yapılan yanlış sonradan açılan ikinci merkezle doğrultulmuştur. Soldaki kalkanın sağ altıyla gırland arasında bir figür yer alır. Acemice işlenmiş figür sola yönelik ayakta bir erkektir. Boyunca fallosu vardır. Lahitte tabula dışında da yazıtlar vardır: Ön yüz üst silmesi ortasında ve alt silme boyunca uzun tek satırdan oluşurlar. Lahitin podyum bloklarının iki başında birer ayak vardır.

Tabula ansata içinde yer alan yazıt: *Aur (elios)--- lahdi kendisi ve karısı (Phi?) loumene ve çocukları Mel [] ve Kendeas ve gelinlik kızları Ago [] e [] e için yaptırdı".*

Tabula altında yer alan satır: "[Her kim ki, mezara zarar verirse] At-taleia kenti kasasına 2500 Drachmi ceza ödemelidir".

L 7 (Çizim: 2f; Resim: 7): 1.07 x 2.13 x 0.90/0.58 m ölçülerindeki lahit *L 6*'nın batısında yer alır. Yüzü kuzeye bakar. Düzeltilmiş anakaya üzerinde üç basamaklı podyuma oturan teknenin üst yarısı kırıktır.

İlk basamağın bir kısmı ana kayadan oyulmuştur. Arka ve yan yüzler bezemesizdir. Yan yüzün tek işçiliği çevre yividir. Bezeli ön yüz ortasında yazıtı okunamayan bir tabula ansata yer alır: Yanlarını, biri aşağı diğeri yukarı yönelik ikişer yunus bezer. Altta kalın boş bir sıfmesi olan ön yüzün diğer üç yanını bitkisel bordür dolaşır: İki alt köşede duran birer vazodan yükselen üzümlü asmalar ön paneli çevreler. Ön yüzün tabuladan kalan iki yanında birer mızraklı kalkan ve ortasında da çelenk içinde, boyundan yukarıları kırık birer portre vardır.

L 8 (Çizim: 2g): 1.02 x 2.14 x 1.24/0.73 m boyutlarındaki tamamen sağlam tekne kuzeye bakar. Öne düşen kapak üçe parçalanmıştır. Kapağın üçgen alınlığını bir kalkan bezer. Ön yüzü çok zengin bezeli lahitin dar yüzlerinde birer mızraklı kalkan yer alır. Ön yüz ana panelini üst ve yanlardan asma bezeği çevreler: Asmalar iki alt köşede birer vazodan yükselir. Ortada yer alan yalın tabula ansata yazıtı okunamayacak kadar kötü durumdadır. İki yanda birer mızraklı/yabalı kalkan işlenmiştir. Kalkanların içinde çelenkle çevrili portreler, dış hatlarıyla belirlenebildiği kadarıyla, bir kadın ve bir erkeğe aittir. Soldaki kadın bir örtüye sahiptir. Ön yüzün alt köşelerinde ikişer figür yer alır. Bunlardan biri pelerinli asker giysili, diğeri de örtülü kadındır. Alt silmenin sağ yarısında elinde asasıyla bir sığır çobanı iki öküz gütmektedir. Anlaşılan, bu lahitin sahibi olan çiftçi ailesi resmedilmiştir.

L 9: Teknesinden hiç bir iz kalmayan lahit tamamen dağıtılmış durumdadır. Yeri, *L 8*'in hemen doğu bitişiğinde aynı çizgide yerleşik, in-situ iki podyum blokuyla saptanabilmiştir. Bunun dışında birkaç küçük podyum bloku yanında, teknenin oturduğu, önyüzü ayaklı monoblok podyum ve onun altında da kapak tek parça halinde bulunmuştur.

L 10: *L 6*'nın doğusunda yer alan 0.74 x 1.76 x 1.06/0.76 m boyutlarındaki lahitin kapağı önüne düşürülmüştür. Anakayaya oturtulan tekne iki parçaya bölünmüştür. Tamamen yalındır.

L 11 (Çizim: 2h): Batı nekropolünün 200 m kadar batısında tek durur. 0.78 x 1.94 x 0.58/0.70 m boyutlarındadır. Teknesi anakayaya oyulu tek lahittir. Anakaya, bir basamaklı lahit platformu gibi düzenlenmiştir. Bezemeler yana düşürülmüş kapağın kuzey uzun yüzünde yer alır. Bu alan bir tekne önyüzü gibi düzenlenmiştir: Ortada boş bir tabula ansata ve sol altta kanatlı bir kadın figürü yer alır. Bezemelerin ka-

pakta oluşlarının nedeni, anakayaya oyulu tekne yan yüzlerinde bu bezemeleri yapmaya yetecek yükseklik olmayışdır.

L 12 (Çizim: 1,6, 21): Geç dönem kalıntılarının yer aldığı tepeciğin doğu eteğindedir. 1.20 x 2.30 x 1.37/0.98 m boyutlarıyla en iri lahitlerden biridir. Tek durur. Arkasında daha geç dönemde yapılmış, büyük taşlardan yaklaşık kare bir yapının temeli görülmektedir. Kapağı öne düşürülmüştür: Görünen alnacında bir Medusa seçilebilmektedir. *L 12*'nin kapağı önünde, ait olduğu tekne ve yeri belirlenemeyen başka bir kapak ikinci bir lahit iz verir. Lahitin arka yüzü boş, sol yan yüzünde ise ortası gülbezekli bir kalkan vardır. Sağ üst ve sol alt kırıktır. Tamamen bezeli ön yüzü, iki yandaki vozalardan yükselen asma çevreler. Ana panel ortasında hiçbirşey okunamayan bir tabula ansata, yanlarında da figürler vardır. Sol yanda örtülü bir kadının elinden tutan, elele tutuşmuş iki erkek, sağ yanda biri yine örtülü iki figür vardır. Bu ikilinin altında iki sığır güden bir sığır çobanı işlenmiştir. Soldaki figürlerin altında ise daha çizgisel ve nitelsiz iki hayvan yer alır. Zor seçilen bu figürler sonradan eklenmiş izlenimi verirler. Büyük alt silmede yine insan ve hayvan figürleri sıralanır: En solda altında yavrusuyla yürüten bir keçi, onun önünde, uzun boynuzlarıyla olasılıkla bir geyik ve en sağda da fallos izlenir.

Lahit Ocağı (Çizim: 1,3; Resim:8): Batı Nekropolü'nün 50 m yukarısındaki kayalık tepede, bir lahit ocağına ilişkin veriler belirlenmiştir. Buluntular, sert kalker kayalıktan çıkarılan lahitlerin, kaba işçiliklerinin yerinde tamamlandığını ve sonra da aşağıya taşındığını göstermektedir. Belli ki, Hurma nekropollerinde kullanılan lahitleri yerli ustalar bu ocaktan çıkarıyorlardı.

L 13 (Resim: 8): 0.96 x 2.15 x 1.02/0.80 m boyutlarındadır. Lahit ve kapaktan oluşur. Kaba işçiliği tamamlanmış ancak henüz tam bitirilmemiştir. Podyumsuzdur. Kayalıkların üstünde rastgele duran lahit, geçici olarak desteklendiği taşların üstünde taşınmaya hazırlanırken yerinde bırakılmıştır.

L 14: Salt 0.97 x 1.76 x 0.92/0.68 m lik tekmeden oluşur. Dış duvarları ve biraz da iç duvarları kesilmiş tekne, anakayadan koparılmak üzereyken bırakılmıştır. Teknenin içi de henüz tam boşaltılmamıştır.

L 15: Ocak kayalıklarının eteğinde tek bir kapaktan oluşur. Üst işçiliği kabaca tamamlanmış olan kapağın alt kısmı kabaca durmaktadır.

"Lahit ocağı"dan kuşku bırakmayan diğer bir kalıntı da L 13 ün hemen güneyindedir. Burada olasılıkla kapak yapmak üzere anakayadan koparılan bir blok, çevresi bile tam düzeltilmeden yerinde bırakılmıştır. Bunun nedeni kesilen bloğun çalışma sırasında ikiye kırılmasıdır. Ana kaya ile blok arasında yükseltici takozlar da o an bırakılmış işden çarpıcı izler vermektedir.

Değerlendirme

Hurma kalıntılarının tamamı, yoğun bitki örtüsüne karşın belirlenmiştir. Bugün kum-çakıl ocakları arasında seçilemeyen Çandır Çayı'nın doğu kıyısında dağınık kalıntıların tamamen saptanışıyla, önceki yıllarda araştırılan Olbia'yla birlikte Antalya'nın batı yerleşimlerinin kimlik tesbitinde önemli bir adım daha atılmıştır. Şimdi artık bilinmektedir ki, Çandır Çayı'nın kıyısındaki kalıntılar, Trebenna-Attaleia yolu üstüne kurulmuş birkaç çiftlik evi ve onlara ait lahitlerden öteye gitmemektedir. Zeus'a ilişkin bir açık hava tapınağı ve aynı alanda kurulmuş bir Bizans şapeli ile ona bağlı bazı yapılar Hurma'daki diğer kalıntılardır. Bunların hiçbirisi bir büyük yerleşimden yana iz vermemektedir. Ve zaten 6 nolu lahitin tabulasında okunan "ceza yazıtı" da yerleşimin konumunu açıkça belirlemektedir: "*Gömmüte zarar verecek kişi Attaleia kasasına 2500 Drachmi para cezası ödeyecektir*". Yazıt, buranın, kasası olabilecek boyutta bir birim bile olmadığı için, bağlı olduğu en yakın merkezin kasasına cezanın yatırılacağını gösterip, Hurma'nın Trebenna ve Attaleia yolu üstünde, Attaleia'ya bağlı bir demos olduğunu da belgeler.

En yakın benzerleri hemen batısındaki Tünektepe'nin kuzeyindeki Bahçealtı Vadisi'ndeki çiftlik yerleşiminde bulunan özgün lahitlerin, kabartmaları ve bezekleri değerlendirildiğinde bunların yerli Hurma yapımı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, tabula ansata ve mızraklı kalkanlarıyla lahitler Pisidya etkisindedirler. Benzerlerini çoğunlukla Pisidya kent sikkelerinde bulunan Zeus kabartması da bu etkileşimi başka bir boyutta deştelemektedir. Lahitlerin Pisidya etkisinde yerli ürünler olduklarını, nekropol yamacında saptadığımız lahit atelyesi de kanıtlar. Figürlü lahitlerde düzenleme aynıdır: Tabulanın iki yanında dizili ayakta figürler. Değişen salt kişi sayısızdır. Tabula yanlarındaki alanlara içi boş ya da portre işlenmiş kalkanlar konulabildiği gibi çoğunlukla figürlü bezemelerle doldurulmuştur. Ailenin üyelerini resimleyen ayakta dizili figürler dışında boş kalan alt alanlara genellikle hayvan figürleri işlenmiş, daha doğrusu özensizce çiziktirilmiştir. Hayvanların insanlara göre çok daha özensiz yapılmışlıkları hemen dikkati çekerken, bazılarının daha sonra eklendiği kolaylıkla anlaşılabil-

mektedir. Bunlar lahit sahibi ailenin çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan insanlar olduklarını vurgulamaktadırlar. Ailelerin hayvancılıkla ilgili yanını en iyi gösteren sahne, L8 ve L12 de örneklenen iki öküz güden sığır çobanı sahnesidir.

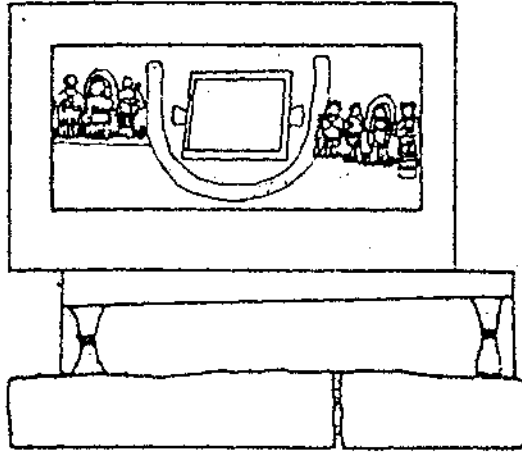
Lahit kabartmaları stilleriyle, İ.S.3. yüzyılda Hurma'da, bağı-bahçesi ve hayvanları olan, çiftçilikle uğraşan ailelerin yaşadığından izverirken, anlatımlarıyla da Üzümcük Dağı ve Çandır Vadisi'nin günümüzden çok farklı olarak, geyikleri ve aslanlarıyla zengin yaban yaşamı olan doğaya sahip olduğunu açıkça göstermektedir.

Hurma, Pisidya dağlarının yamaçlarla sonlandığı, Likya ve Pamfilya'nın kesiştiği denizle buluşma yeridir. Coğrafi konumu kullanılan, komşu kültür bölgelerine özgü çeşitli sanat örgeleriyle uyum içindedir. Ancak, ağırlık, baskın olan kalkanlar ve sarmaşıklarla dağlardan, Pisidya'dan yanadır.

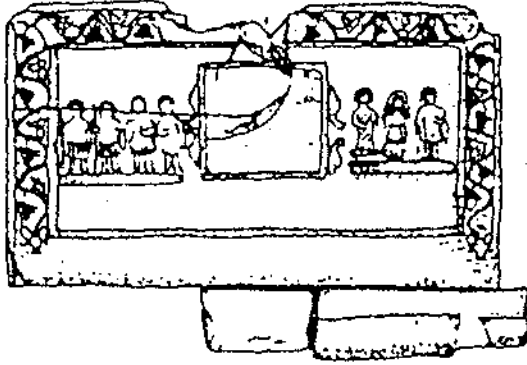
Yerleşim, Geç Roma karakterinde işlenmiş lahit kabartmalarının desteğinde ve yazıtlar ışığında İ.S.3. yüzyıla tarihlenir: Yazıtlarda yer alan kişilerin önadlarının Aurelius ya da Aurelia olması bunların İ.S. 212 yılından erken olamayacağını göstermektedir. Çünkü, ilk kez Caracalla döneminde halktan kişilere "Roma Vatandaşlığı" hakkı verilmeye ve bu haktan dolayı da onlardan vergi alınmaya başlanmıştır. Bunların belirtisi de ön ad olarak kullandıkları Aurelius ve Aurelia dır⁷

Geç dönem yapı kalıntıları da, Bizans Çağı'nda, belki de salt dinsel amaçlı, küçük boyutlu bir yerleşim olduğunu göstermektedir.

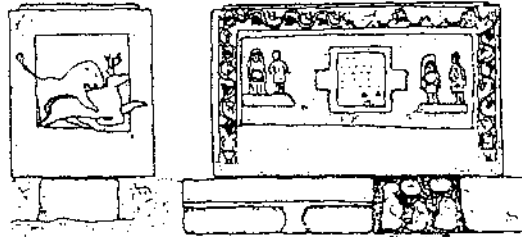
(7) A.Pekman, *Perge Tarihi* (1973) 33: "İlk kez İ.S.212 yılında yayımlanan *Constitutio Antoniniana* ile Roma vatandaşlığı hakkı tanınmaya başlandı".

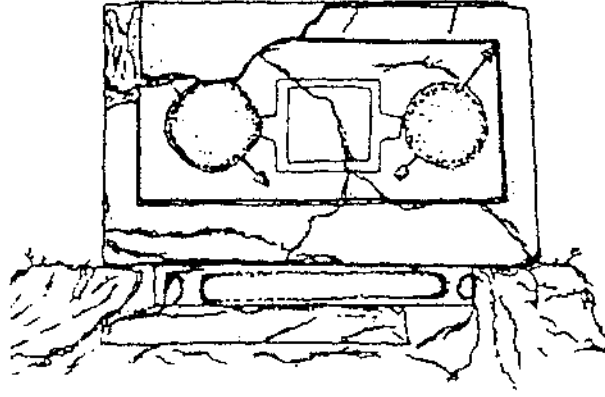
Çizim 2a: Lahit 1

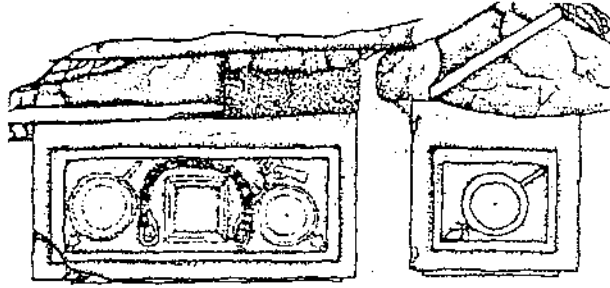
Çizim 2b: Lahit 2

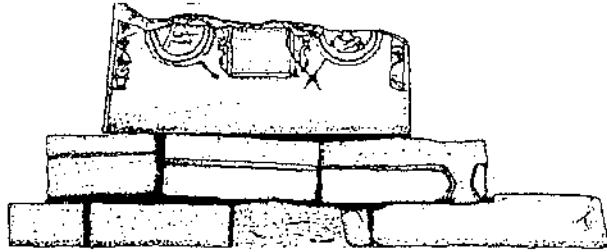
Çizim 2c: Lahit 3

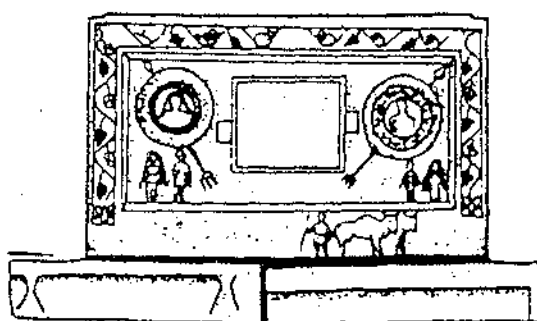
Çizim 2d: Lahit 4

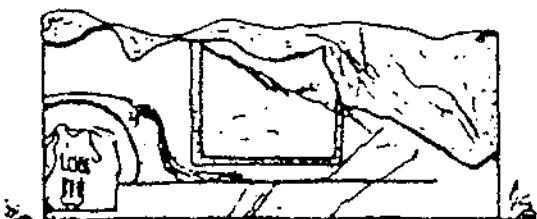
Çizim 2e: Lahit 6

Çizim 2f: Lahit 7

Çizim 2g: Lahit 8

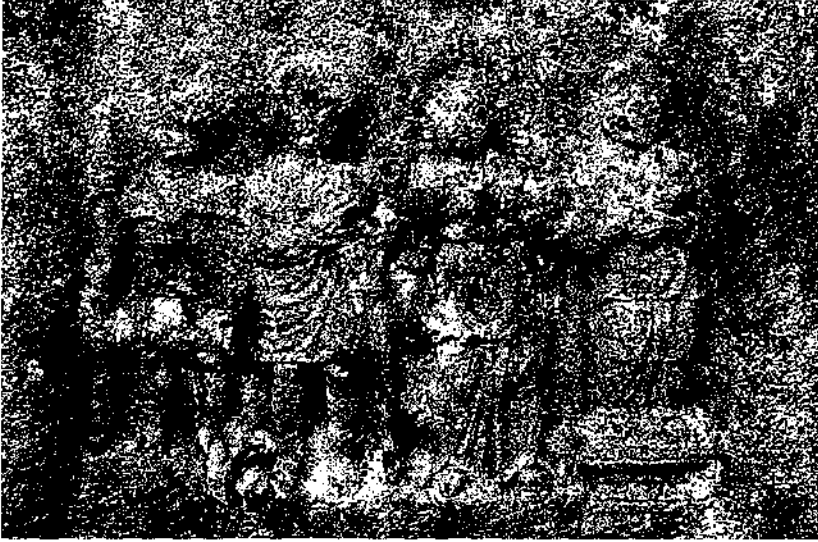
Çizim 2h: Lahit 11

Çizim 2ı: Lahit 12

Resim 1: Zeus kabartması

Resim 2: Lahit 1

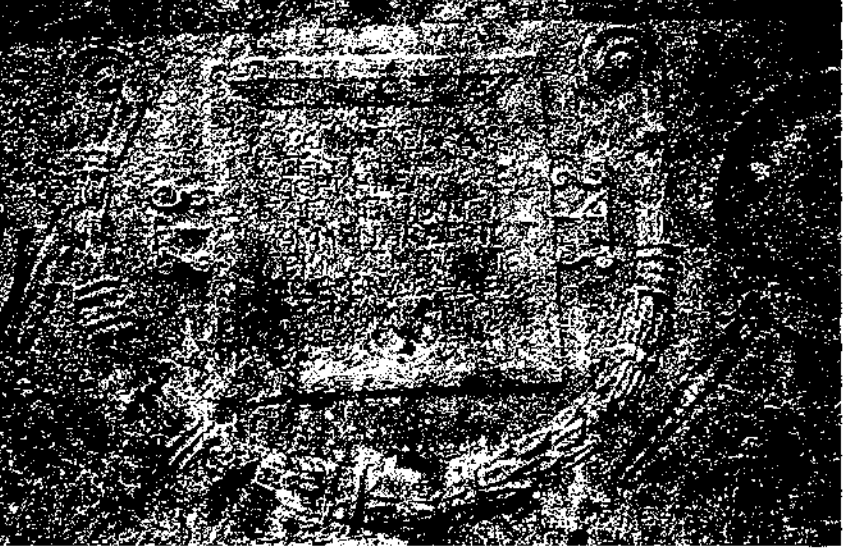
Resim 3: Lahit 4,3,2

Resim 4: Lahit 3

Resim 5: Batı Nekropolü; lahit 6

Resim 6: Lahit 6

Resim 7: Lahit 7

Resim 8: Lahit ocağı; Lahit 13

1995 YILI İÇEL İLİ (ANTİK DAĞLIK KİLİKYA YÜZEY ARAŞTIRMASI

(Kuleler ve Yerleşim Yerlerine Olan İlişkileri)

*Serra DURUGÖNÜL**

1995 yılı Haziran ve Temmuz aylarında Mersin Üniversitesi, Ege Üniversitesi ve Çukurova Üniversitesi lisans ve yüksek lisans öğrencileri¹ ile yürütmüş olduğumuz araştırma, Deutsche Forschungsgemeinschaft tarafından finanse edilmiş ve sayın Prof. Dr. Hanns Gabelmann (Bonn, Arkeoloji Enstitüsü) ile birlikte yürütülmüştür.

Çalışmalarımızı, geçen yılki araştırmamızda tesbit etmiş olduğumuz kuleler arasından seçmiş olduğumuz yedi kulenin rölöve, rekonstrüksiyon ve axonometri çizimlerini yaparak ve planlarını çıkartarak yürüttük. Poligon al duvar tekniğinde yapılmış olan kulelerden Çatıören (Resim: 1, 2), Emirzeli, Hançerli, İmamalı ve Gücük, izodom tekniğindeki kulelerden ise Boyan (Resim: 3) ve Gömeç, seçilmiş olan kuleleri teşkil ettiler. Kulelerin çevrelerinin detaylı olarak incelenmesi sonucunda Çatıören ve Emirzeli kulelerinin sur bağlantıları olduğu tespit edilerek, bunların birer akropol kulesi olduğu ve hem vadideki yerleşimleri, hem de surun içindeki yapıları korumak üzere yapılmış oldukları anlaşılmıştır. Bu da geçen yıl ileri sürmüş olduğumuz bir tezimizi, yani kulelerin fark-

(*) Doç. Dr. Serra DURUGÖNÜL, Mersin Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Öğretim üyesi, MERSİN

(1) Prof. Dr. Hanns Gabelmann (Bonn, Arkeoloji Enstitüsü) araştırmaya bizzat katılarak değerli katkılarda bulunmuştur. Bölümümüz Araştırma Görevlisi Murat Durukan'a araştırmanın organizasyonunda, yürütülmesinde ve çizimlerin gerçekleşmesindeki gayretlerinden dolayı, Ege Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü yüksek lisans öğrencisi Ümit Aydmoglu'na araştırma ve çizimlerdeki titiz çalışmalarından dolayı ve Çukurova Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi öğrencisi Serkan Arıcı'ya da axonometrik ve perspektif çizimlerinden dolayı teşekkür ederim. Bakanlık temsilcimiz Mersin Müzesi'nden sayın Zeki Akcan'a ve bana araştırmayı yürütme iznini vermiş olan T.C Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkür ederim.

lı amaçlarla yapılmış oldukları görüşünü desteklemektedir. Buna göre Çatiören ve Emirzeli surlu kuleleri, akropol kuleleri olup yerleşimleri korumak üzere, Kanytella (poligonal tekniğinde) ve Olba - Diokaisarea (izodom tekniğinde) daki iç bölmeli büyük kuleler ev kuleleri olarak işlev görmüş olmalıdırlar. Etraflarındaki tarım arazilerini korumak üzere yapılmış olan gözetleme kuleleri ise aynı zamanda ev olarak ve tarım ürünlerinin depolanması düşünülerek inşa edilmişlerdir. Bunlar Yeğenli, Hançerli, İmamalı, Kayacı ve Güçük kuleleridir. Bu işlevlere sahip olması yönünde yorumlanan Attika bölgesindeki, Ege adalarındaki ve Kırım Yarımadası'ndaki kuleler günümüze değin bilim adamlarının oldukça fazla ilgisini çekmiştir². Özellikle Naxos, Andros ve Kea' daki kuleleri tüm detaylarıyla ele alan Haselberger'in bu çalışması henüz yayınlanmamış olan bir doktora tezidir³. Burada kuleler duvarlarla çevrilmiş, korumalı avlu şeklindedirler. Antik kaynaklara göre de Πύργος, χύλς, ve ούκικ bir Geç Klasik -Hellenistik Dönem çiftliğin ayrılmaz bütünüydüler⁴. Bu tarzdaki kuleler verimli kıyılarda veya düzlüklerde yapılmaktaydılar. Küçük Asya kuleleri ise W. Müller - Wiener ve W. Radt tarafından incelenmişler ve Halikarnassos'daki "Compound" lar çiftlik kuleleri olarak yorumlanmışlardır⁵. Likya'daki son araştırmalarda da çiftliklere bağlı kuleler incelenmişlerdir⁶. Bu kulelerin aksine Dağlık Kilikya'daki kuleler çiftliklerin parçaları olarak değil, tek başına duran kuleler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu kuleler etraflarındaki tarım arazilerini korumak ve gözetlemek üzere yapılmış olduklarından farklı mimari yapılarına rağmen işlevsel olarak diğer bölgelerdeki kulelere paralellik gösterirler. Koruma işlevleri hafif yükselen tepelere yapılmalarından, tarım ile ilişkileri ise etraflarındaki zeytinyağı ve üzüm işliklerinden anlaşılmaktadır. Tehlike zamanlarında kuleler ürünlerin depolanmasında da işlev görüyor olmalıydılar. İzodom tekniğindeki kulelerin işlevi de geçtiğimiz sezonda gözetleme ve haberleşme kuleleri olarak değerlendirilmişti.

- (2) J. H. Young, *Studies in South Attica. Country Estates at Sounion*, *Hesperia* 25, 1956, 122 ff. 131 ff; L. Haselberger, *Der Paläopyrgos von Naussa auf Paros*, *AA* 1978, 364 ff. 371 ff; H. Lohmann, *Ein Turmgehöft klassischer Zeit in Thimari (attica)*, *AM* 108, 1993, 102 ff. dipnot 7; J. Pecirka, *Country Estates of the Polis of Chersonesos in the Crimea*, *Ricerche storiche ed economiche in memoria di Corrado Barbagallo, a cura di Luigi de Rosa* (1970) 457 ff.
- (3) L. Haselberger, *Befestigte Turmgehöfte im Hellenismus auf den Kykladeninseln Naxos, Andros und Keos* (yayınlanmamış doktora tezi Münih 1979).
- (4) J. H. Young *a.g.e* 133 f. 138 de bu tanımların geçtiği kaynaklara değinmektedir.
- (5) G. Kleiner, P. Hommel, W. Müller - Wiener, Panionion und Melie, 23. *Ergh. JDI* (1967) 17 f. 39 - 45, 63 ff.; W. Radt, *Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos*, *Ist Mitt Beiheft* 3 (1970) 174 ff. 181 0 191.
- (6) A. Konecny, *Turmgehöft zwischen Belkonak und Gökçeyazı* (sog. "Gehöft von Gelemen"), *Lykische Studien I. Die Siedlungskammer von Kyaneai in Lykien*, F. Kolb (Editor), *Asia Minor Studien IX* (1993) 87 - 93; A. Konecny, *Hellenistische Turmgehöfte in Zentral- und Ostlykien* (1992)

Bu yılki yüzey araştırmalarımızda iki yeni kule daha bulunmuştur: Kanlıdivane (Kanytella) nin doğusunda, izodom tekniğinde yapılmış olan "Yalama Kule" ve poligonal tekniğinde yapılmış olan Kayacı Köyü'ndeki kule. Ayrıca Efrenk (Kale) Köyü'ndeki sur duvarı ve kuleler incelenmiş ve fotoğrafları çekilmiştir. Çizimlerinin yapılması hedeflenmiş olan kulelerden ikisi burada detaylı olarak ele alınacaklardır: Poligonal teknikte yapılmış olan Çatıören Kule'si ve izodom tekniğindeki Boyan Kulesi. Çatıören Kulesi, belirtilmiş olduğu gibi, Emirzeli Kule'si tarzında bir akropol kulesidir ve yerleşimin üzerinde, bir tepede yükselmektedir. Bir duvar ile çevrilmiş olan akropolde, anılan ve resmi burada yayınlanmış olan kulenin dışında, yıkık durumda günümüze ulaşabilmiş olan iki kule daha vardır. Birisi akropolün ortasında, diğeri ise tepenin en dış güney ucunda yer almaktadır. Bu kulelerin poligonal tarzdaki duvarları çift sıra taştan olup, araları toprak ve kırık kireçtaşlarının oluşturduğu dolgu malzeme ile yapılmışlardır. Kulelerin dış köşelerine doğru poligonal taşlar yerlerini dörtgen taşlara bırakırlar ve böylece düzgün bir kenar çizgisi, dolayısıyla bosajsız kenarlar oluşur. Esas büyük kulenin duvar kalınlığı yukarıya doğru her kat ile birlikte azalmaktadır. Boyan mevkiindeki kulenin izodom tekniğindeki duvarları tek sıra taşlardan yapılmıştır. Poligonal tarzda yapılmış olan kulelerin hiçbirinin birbirleriyle irtibatları yok iken, izodom tekniğinde yapılmış olan kulelerin birbirlerini gördüklerini tesbit edebilmekteyiz. Bu kuleler Korykos (Kızkalesi) kıyısı boyunca aşağı yukarı 5 km lik mesafelerle yapılmışlardır (Doğudan batıya: Sarayın, Yalama, Gömeç, Akkum ve Boyan). Bu kuleler hinterlandın korunması amacıyla yapılmış olmalıdırlar; yani sinyallerin gönderilebilmesi maksadıyla yapılmış olan gözetleme, haberleşme ve mümkün olduğunca savunmaya yönelik olan kulelerdir. Boyan Kulesi'nde üçüncü katın üzerinde, mazgal dişleriyle korunan bir düz platform düşünebilmekteyiz. Mazgal dişlerinin arkasında koruma bularak buradan saldırı yapmak ya da kuleyi müdafaa etmek mümkün olabiliyordu⁷. Bu platformun suyu bir çörten ile dışarıya akıtılabiliyordu. Diğer bir çörten de V - şeklinde olup, kulenin doğusunda ikinci kattaki atık sularının dışarıya verilebilmesi için ya-

(7) Bu tarzdaki platformlar için bkz.: L. Haselberger, *Dächer griechischer Wehrtürme*, AM 94, 1979, 106 ff. Bugüne kadar Yunan savunma kulelerinin hiçbirinde (110) çatı örtüsünün düz olduğuna dair bir ipucu bulunamamıştır. Savunma "silahlarının" hızlı gelişimi sebebiyle Haselberger'e göre Hellenistik Dönem'in başından beri görülen her üzeri açık, üzerinde savaşılan düz platform bizim için bir "Anachronismus" olarak ifade edilmelidir (112). Üzeri açık olan ve buradan savunmanın yapılabileceği kule teraslarına sadece Likya'dan bildiğimiz şehir betimlemeleri gösteren kabartmalarda rastlıyoruz ki bunlar da savunma mimarisinin doğu etkisi altında kalınarak yapılmış olan örneklerini yansıtır (113). Likya şehir betimlemeleri için bkz.: W. A. P. Childs - P. Demargne, *Le monument de Nereides, le decor sculpte* (Fax 3, 1989) Res. 40,1; 48,1; 52,1; 60,1; 65,2; F. Eichler, *Die Reliefs des Heroon von Gölbaschi* - Trysa (1950) Res. 18.

pılmıştır⁸. Yine bu cephede bir pencere görülmektedir. İkinci bir pencere kulenin güney tarafında bulunmaktadır. Bu pencerenin yanında, tam kapının üzerine denk gelen kısımda bir küçük pencere daha vardır. Ancak dışbükey bir taş koruma içine alınmasından, yani siperli olmasından dolayı bunun, kapıya yapılabilecek saldırılara karşı, kişinin kendisini koruma altına alarak, kapı hizasına belki de kızgın su veya yağ dökmek üzere yapılmış olduğunu söyleyebiliriz. Kapı üzerinde iki kabartma bulunmaktadır: Solda bir labut, sağda ise bir çelenk.

Birinci ve üçüncü katların hatılları doğu ve batı duvarlarında konsollar üzerine oturtulmuşlardı. Aynı duvarların ikinci katında ve kuzey ile güney duvarlarının tüm katlarında ise hatıllar öne çıkıntı yapan taşlar üzerine yerleştirilmişlerdi.

Yüzey araştırmamız sırasında ayrıca dokuz kabartma bulunmuştur: Kayacı Vadisi'ndeki üç asker kabartması Dağlık Kilikya'da çok sık rastlanan ikonografiye sadık kalarak sağ elinde mızrak, sol elinde kama taşıyan figürlerin betimlemesidir. Yükseklikleri 1.50 - 1.70 arasında değişmektedir. Dağlı Köyü'ndeki ve Veyselli'deki asker kabartmalarında dikkati çeken özellik uzun saçlı olmalarıdır. Bu tarz saç biçimine örnek olarak Hüsametliler'deki kabartma verilebilir⁹. Meydan Kale'nin kuzeyindeki vadide bulunmuş olan kabartma Korint sütun başlıklı bir Aedikula içinde yer almakta olan bir adak kabartmasıdır. Olba Vadisi'ndeki kabartma ise çok tahrip edilmiştir. Ancak yine de yerde bir kartal ve onun yanında oturan bir erkek figürü tanımlanabilmektedir. Zeus Olympios ikonografisini andıran bu kabartmanın ayrıca okunamayacak durumda olan bir de yazıtı vardır.

İki ayrı yayın ile kuleler ve kabartmalar kapsamlı olarak ele alınacaklardır¹⁰.

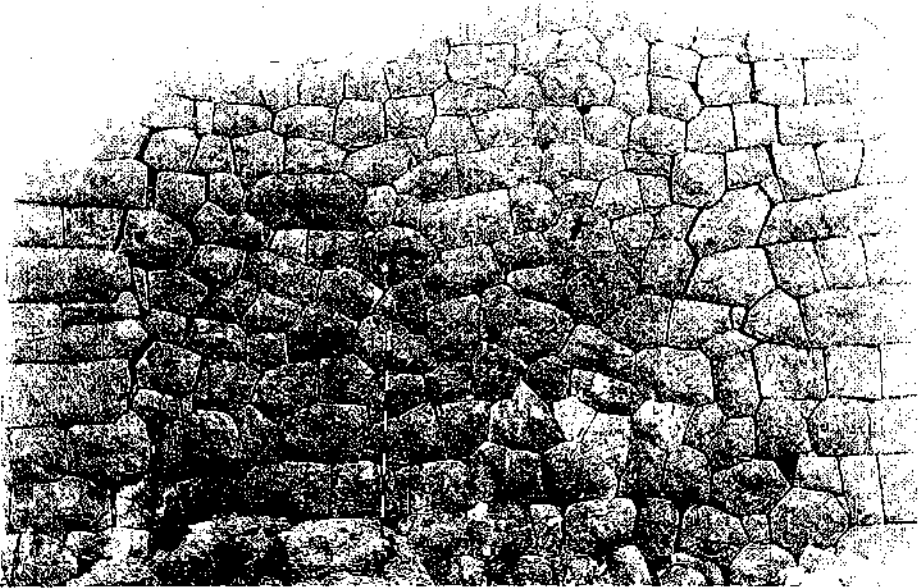
(8) Yıkılan mekanlardaki suların dışarıya akıtılması ile ilgili olarak: L. Haselberger, Befestigte Turmgehöfte im Hellenismus, Wohnungsbau im Altertum, *Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung* 3 (1978) 150.

(9) S. Durugönül, Die Felsreliefs im Rauhen Kilikien, *BAR Int.Ser.* 511 (1989) Kat.Nr.40 Resim. 43.

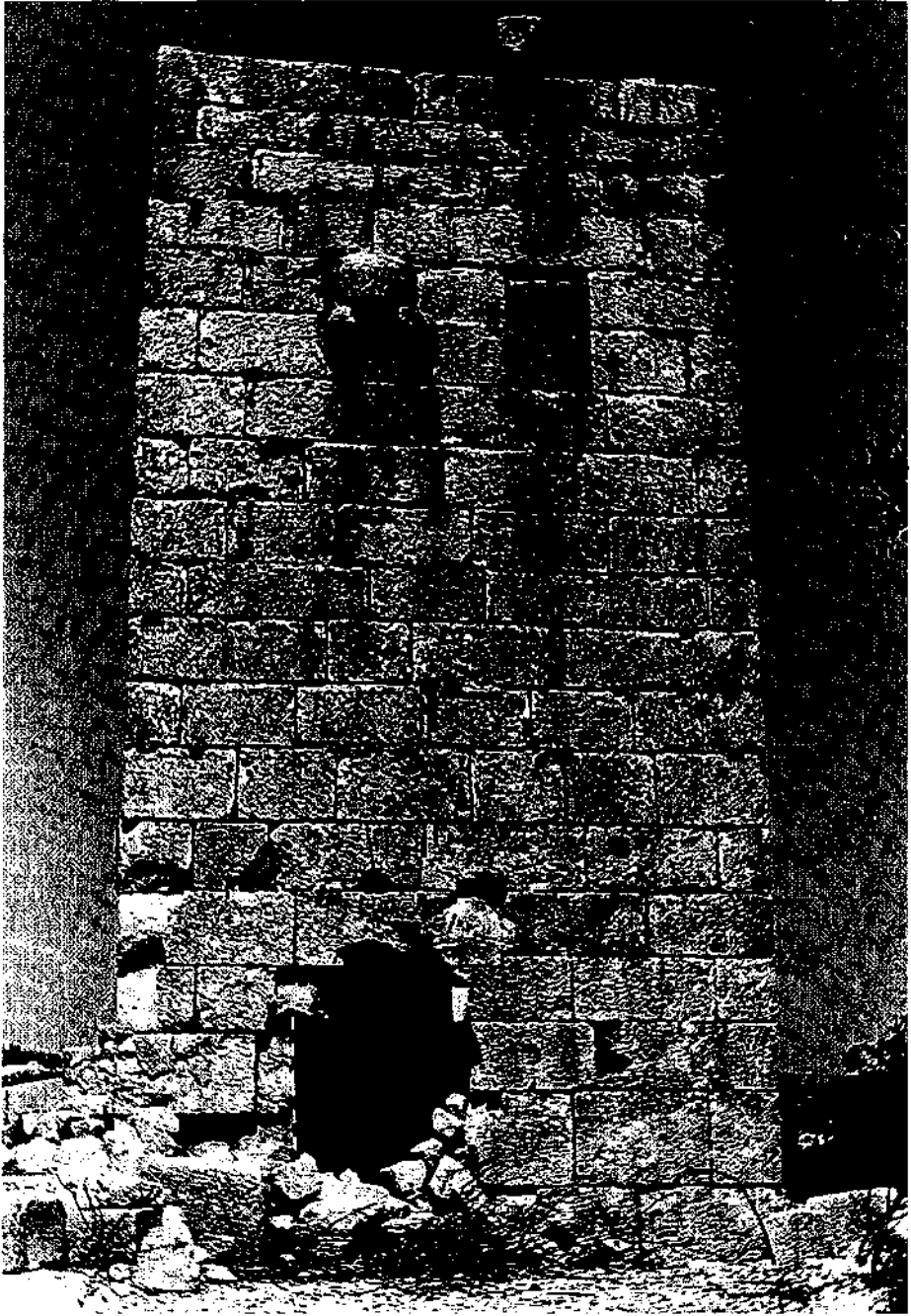
(10) Kuleler ile ilgili olarak yayınlarım: S. Durugönül, Kilikya Kulelerinin Tarih İçerisindeki Yerleri, *Arkeoloji Dergisi* III, 1995, 197 - 202; S.Durugönül, 1994 Yılı İçel İli (Antik Kilikya) Yüzey Araştırması, *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* ; H. Gabelmann - S. Durugönül, Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien - Vorbericht - , *IstMitt* 1997 (baskıda). Kabartmalar: Dipnot 2 ; S. Durugönül, Weitere Reliefs aus dem Rauhen Kilikien, *IstMitt* 1997 (baskıda); S. Durugönül, Neue Reliefs aus dem Rauhen Kilikien, *Prof. Dr. Halet Çambel Armağan* (baskıda)

Resim 1: Çatiören Kule (Güney)Resim 3: Kuletepesi, İşlik-1

Resim 2: Çatiören Kule (Doğu)

Resim 3: Boyan Kule (Güney)

A SURVEY OF ANCIENT HARBORS IN ROUGH CILICIA: THE 1995 SEASON AT KORYKOS

Robert L. VANN *

The University of Maryland School of Architecture carried out its third survey season of the ancient harbors of Rough Cilicia in July of 1995 (Fig.1). During the first season in 1991 a study was made of the Turkish coastline between Alanya and Mersin, identifying harbor sites and setting priorities of which harbors would repay additional study, and in what order these future investigations should take place¹. In our next field season in 1993 a team recorded the concrete breakwaters at Pompeiopolis, the best preserved examples of that type of structure in Asia Minor². We produced the first detailed measured drawings of the breakwaters, proposed a sequence by which the breakwaters might have been constructed, and corrected, errors in Beaufort's overall plan indicating the slightly smaller size of the harbor. Our objective during this past season was the preliminary survey at Korykos, the modern town of Kız Kalesi, a port of substantial importance from the Roman through the medieval periods. The site is located midway between Narkikuyu and Sebaste. To the west are the famous grottoes of Cennet Cehennem, approached from the small harbor at Narlikuyu where the delightful mosaic of the three graces is on display in the local museum.

(*) Prof. Robert L. VANN, University of Maryland at College Park, Maryland, 20742-U.S.A.

(1) Robert L. Vann, "A Survey of Harbors in Rough Cilicia: the 1991 Preliminary Survey," *X Araştırma Sonuçları Toplantısı* (1993) 529-34.

(2) Robert L. Vann, "Cilician Harbor Survey: 1993 Survey of Soli-Pompeiopolis," *XII Araştırma Sonuçları Toplantısı* (1995) 529-34. See also "Cilician Harbor Survey," in Robyn P. Woodward and Charles D. Moore, eds. *Underwater Archaeology Proceedings from the Society for Historical Archaeology Conference* (Uniontown, PA: Society for Historical Archaeology, 1994) 68-73; with Stephen Sachs, "Cilician Harbor Survey," *AJA* 98(320-21); "Street and Harbor: the Urban Axis of Soli-Pompeiopolis," *AJA* 97 (341-42).

There were three principal objectives for the season: FIRST--- to measure and draw the remains of the rubble breakwater that extends in a southwesterly direction from the southern corner of the Land Castle, to investigate reports of its continuation as a submerged breakwater, and to study the opposite (western) side of the harbor for the possibility of a breakwater --- SECOND--- to measure, draw, and describe as many of the coastal installations within the city walls which we felt might have been significant to the maritime activity of the city, and---THIRD--- with the assistance of a soils expert from the Geography Department at the University of Denver, to survey the inland area for locations that might once have served as an earlier harbor.

HISTORY OF THE SITE

Little is known of the city from ancient sources. It is first mentioned as being taken by the Greek king of Syria, Antiochus III, from Ptolemaic control in the early 2nd century BC and minted its own coinage during the 1st century BC. The site is noted briefly by Strabo, Cicero, Livy, and Pliny the Elder. Korykos was strategically located along the coastal road between Seleucia-on-the-Calycadnus (modern Silifke) and Tarsus. According to an account in Anna Comnena, her father Alexius I dispatched the royal eunuch Eustathius to the south coast in order to fortify Silifke and Korykos. The city was considered critical in the medieval periods when it served as an important anchorage during continuous strife first between Byzantine and Arab forces and later between Crusader and Muslim factions. During the 14th century it was considered the second harbor of the Kingdom of Lesser Armenia.

EARLIER STUDIES AT THE SITE

The first known plan of the site was that of Beaufort from his brief visit in 1812³. He notes the conspicuous features of medieval fortifications and the rock-hewn houses west of the Land Castle. Among the early travelers was Langlois whose illustrations included a panoramic view of both fortresses and the rock-cut features north of the Land Castle⁴. Herzfeld and Guyer surveyed the site in the spring of 1907 and published their accounts of the well-preserved Byzantine and Armenian churches situated north of the modern highway⁵. More recently, in 1967, Machatschek

(3) Sir F.Beaufort, *Karamania or a brief description of the south coast of Asia Minor* (London, R.Hunter, 1817). Reprinted 1818.

(4) V.Langlois, *Voyage dans la Cilicie* (Paris, 1861) (=RA 12 [1855]) 129-47).

(5) E.Herzfeld and S.Guyer, *Meriamlik und Korykos, MAMA II* (Manchester, 1930) 90-189.

described and drew the many sarcophagi in nearby cemeteries⁶. Finally, during the past summer, another survey directed by Professor Serra Durugönül of Mersin University, focused on the series of Hellenistic signal towers in the hills north of the city⁷.

MAJOR BUILDING REMAINS

The architectural remains of Korykos are scattered along the coastline between two promontories approximately 500 m apart (Fig.2). Visible long before one reaches the site is the Sea Castle on a small island several hundred meters offshore. The Maiden's Castle, or Kiz Kalesi, is one of the most beautiful of the many fortress dating from the Byzantine and Armenian periods along this stretch of the Turkish coast. The western limit of the city is now marked by a second fortification, the massive Armenian Land Castle that has built within it the remains of a Roman arch of imperial date that once marked the transition from the port to the city⁸. The heavy walls of a rubble - vaulted Roman bath are found 100 m farther to the east, just inland from the bay that more than likely served as the principal anchorage of the city. This is certainly the most secure natural anchorage along the present-day shoreline. To the north stands the series of churches published by Herzfeld and Guyer. A well preserved paved road leads from these churches to a shallow bay east of the city. It is likely that pilgrims visiting these churches might have arrived either along the road which led from Elaeussa-Sebaste or might have landed at a small dock and walked up this road to the churches.

RUBBLE BREAKWATER

The first objective of the season was recording the breakwater extending southwest from the southern corner of the Land Castle (Fig.3). This breakwater, the most obvious feature of the ancient harbors of Korykos, consists of a core of mortared rubble. Unlike the larger and better preserved breakwaters at Pompeiopolis that measured 500 m long and 20 m wide, the smaller Korykos breakwater is only 85 m long and 8-10 m wide. Judging from the number of ashlar found in the vicinity, the breakwater was probably faced with blocks averaging in size 50 x 50 x 125 cm. But once again, unlike the breakwater at Pompeiopolis, the ashlar facing was not strongly fastened. We did not find any evidence of clamp or

(6) A.Machatschek, *Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos*, Denkschr.Wien, Phil.-Hist.Kl. 96.2.

(7) See report by Dr. Durugönül in these annual publications.

(8) Edwards, Robert W., *The Fortifications of Armenian Cilicia* (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 1987).

dowel cuttings on any of the ashlar blocks. How far did the breakwater extend? To judge from this visual record provided by Langlois, the breakwater appears to have reached the island, although the relative distances are far too small. Perhaps this drawing is based, in part, on artistic license to show both fortresses in a convenient albeit out-of-scale format. Likewise, it might reflect the persistent local tale that, at one time, the island was joined to the mainland by either a man-made breakwater or a natural spit of land. Professor Don Sullivan from the Department of Geography of the University of Denver studied the bedrock ridge extending southwest from the Land Castle which he could trace underwater for another 7.5 m before extending beneath the sandy seabed. Cut blocks were located along the southeast and northwest sides of the ridge. They are probably limestone but were too heavily encrusted with marine growth to identify. The blocks averaged 45-50 cm by 45-50 cm and 1-1.3 m in length. There is a concentration of blocks near the end of the ridge, possibly the remains of the lighthouse tower reported by Beaufort in 1811 as being severely undercut by the wave action of the sea.

The other interesting features in this area were the Armenian Sea Gate (Fig.4) and the Roman arch (Fig.5). Monumental arches might serve two purposes in this part of the city, either the literal or symbolic gate to the city. In other words the arch might have been a freestanding structure like the one in Patara or embedded into the city wall like the better known example built by Hadrian in Attaleia (modern Antalya). The Korykos arch is the best preserved harbor arch in Asia Minor although their presence is known from many other cities including Phaselis and Ephesus.

We also investigated the area at the opposite (western) end of the public beach in a position closest from land to the Sea Castle. Here, according to Beaufort's bathymetric survey of 1812, one finds a higher ridge along the seabed in the exact position where one would search for a western breakwater that might close off a harbor. If so, this would be an anchorage of tremendous size (600 x 800 meters). This second bedrock ridge extending south from the shore towards the Sea Castle, was traced for another 15-20 m beneath the water. The channel separating the end of the ridge and the Sea Castle is relatively shallow no more than 4-5 m deep. No cut blocks appeared on either side of the ridge or in the channel but I should repeat that we were doing all of this investigation by free-diving and without being able to use an air-probe or to carry out a more extensive search with SCUBA year I would hesitate to say there was no possibility of finding an ancient breakwater in this position. Korykos was

known for its difficult prevailing winds from the southwest and that unless this was a substantial, tall breakwater, one might expect the same possibility of a severe storm skipping over the barriers and damaging ships at anchor or doctside within the harbor. The account of a similar disaster in the exposed Claudian harbor at Portus is well known.

SURVEY OF COASTAL FEATURES

The second objective of the 1995 season was to record as many of the coastal features as possible that we thought might be useful in understanding the maritime nature of the site. The best preserved building along the coast is a vaulted rubble structure on the east side of the central bay (Fig.6). The structure is oriented roughly parallel to the shoreline with a vaulted room 11 x 19 m on the lower level which connects to the north to several subsidiary chambers. Excavated into the bedrock in this area are several circular pits which could have been used for a wide range of activities. Their appearances along the shore are too numerous to be accidental. The large vaulted room is open to the south where the end wall is not preserved. What the original relationship was between this space and those immediately adjacent to the south is unknown. Little remains of the upper level other than a rough pavement and two low pedestals.

Scattered along the shoreline between the eastern and western limits of the city are the rockcut remains of many additional features including setting beds for major and minor walls, drains, short flights of steps, aras of quarrying, and multiple round pits either for private storage or perhaps small-scale industrial installations. There are several standing sections of sea wall (Fig.7) sometimes built of rubble faced with small blocks and in other places, of large ashlar. Where the wall has been removed one can often trace its course by following its rock-cut settingbed. Other walls of smaller scale probably belong to the houses or small scale industrial installations that once lined the shore. Access to the water was by the many rock-cut flights of steps (Fig.8). We recorded more than 30 sets, many of which had nearby mooring cuttings so that small boats could be secured in the same manner that we see today. There were several areas where the rock cuttings appeared to be quarrying sites with channels remaining where blocks were being removed. In two places circular blocks had been cut but not yet removed from the bedrock (Fig.9). In an area just east of the vaulted building was a large unfinished sarcophagus which was apparently quarried in this position. Few buildings along the shore are preserved but there is at least one bath and several cisterns. There are also numerous circular pits and salt pans many drains sluices, and rock-

cut rooms at the water's edge.

A round tower terminates the city wall at its southeastern corner where the sea wall turns inland toward the modern highway (Fig.10). The tower is 3.50 m in diameter and stands 5-6 m high. Although firmly set on bedrock, the area is badly eroded by the notches of wave action and the tower will eventually collapse like the one seen by Beaufort on the other end of town. The upper surface of the tower is not preserved but it is possible that the structure might have served a double role as a signal as well as a fortification. This was certainly not the major lighthouse of the harbor but a French survey along the northeast coast of the Greek island of Thasos has shown that a series of small cylindrical towers were used as a sequence of lights approaching the principal harbor on the north shore of the island⁹.

EARLIER SILTED HARBOR

The third objective of the 1995 season was the brief survey by Professor Sullivan to assess potential coring sites which will demonstrate the depositional history of the ancient harbors, concluding that the potential for an ancient harbor north of the present coastline was reasonably good. The local topography would support the possibility. Directly north of the Land Castle is a valley with tombs on the east and west valley walls. The southern section of this valley is flat and low-lying. It is possible that this area might have been connected to the sea by a narrow channel running north and east of the Land Castle. However, the soils in this valley contain many fairly large stones, suggesting that if the valley was once an inlet from the sea, it has since been subject to quite a bit of stream deposition or possibly filled artificially.

A more promising possibility for an ancient harbor is the smaller valley northwest of the Land Castle, across the highway from the modern beach resort (Fig.11). There were two mooring sites cut into bedrock that indicate the sides of this valley were much closer to the sea than they are today. Furthermore, the soils in this valley are quite fine-grained and rich in clay, as one would expect in a silted harbor or an estuary cut off from the sea by a sand bar. This small valley looks like an excellent site for future coring.

(9) Kozelj, T. and Wurch-Kozelj, "Phares du Thasos," *BCH* 113 (1989) 161-81

HISTORY OF THE HARBORS OF KORYKOS

Do we know enough about the site to trace the history of its harbors? Probably not, but I will make some suggestions anyway. I believe that the earliest anchorages in this area were deeper coves north of the Land Castle that are now silted in. Our discovery of mooring cuttings and the character of the soils are important but confirmation will only be forthcoming after future work by Sullivan. As these smaller and more protected anchorages silted, the small cove southeast of the Land Castle was probably the most important anchorage. But with increased traffic and the larger vessels of the Roman period we might look to the western area between the island and Roman arch as a much larger and more open harbor. The continued fortification of this part of the city from the Byzantine through the Armenian periods suggests that it remained a center of focus. These suggestions are based upon a very cursory study of the site and will require more investigation.

ACKNOWLEDGMENTS

The survey was carried out under the auspices of the American Research Institute in Turkey and with the permission of M.Akif Işık, Director General of the department of Monuments and Museums of the Ministry of Culture. I would also like to thank Selahattin Kor, the director of the Mersin Museum and my commissioner, Tansee Paydak. Once more, many of the difficulties of working in the field were solved by our good friend Halil Üregen of Antalya. The team consisted of Professor Stephen F.Sachs from the University of Maryland (surveyor), Professor Donald G.Sullivan from the University of Denver (soils specialist), and Loeta Vann from the Program of Maritime History and Underwater Research at East Carolina University (recorder). Volunteers from the University of Maryland and the Washington, D.C.area included Will Andalora, Catherine Black, James Bucko, Thomas Dolley, John Lang, Michele Ngo, Janina O'Brien Trent, Steven Rife, and Michael Schuster. Financial support was provided by the University of Maryland. Denver for faculty expenses and private donations were made available for shipping surveying equipment to and from Turkey.

HARBORS OF CILICIA TRACHEIA

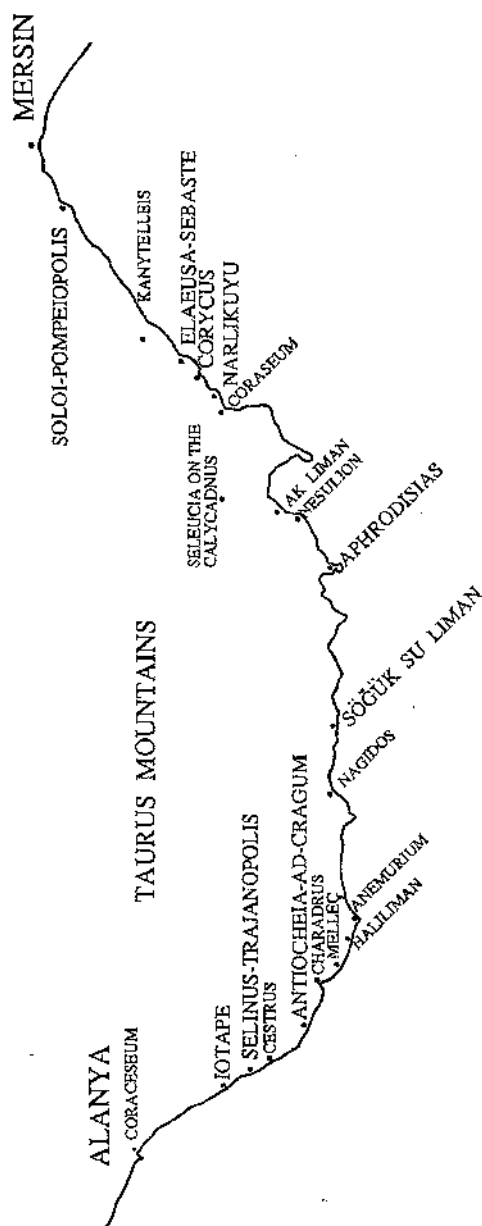

Fig. 1: Map of the Cilician Coast

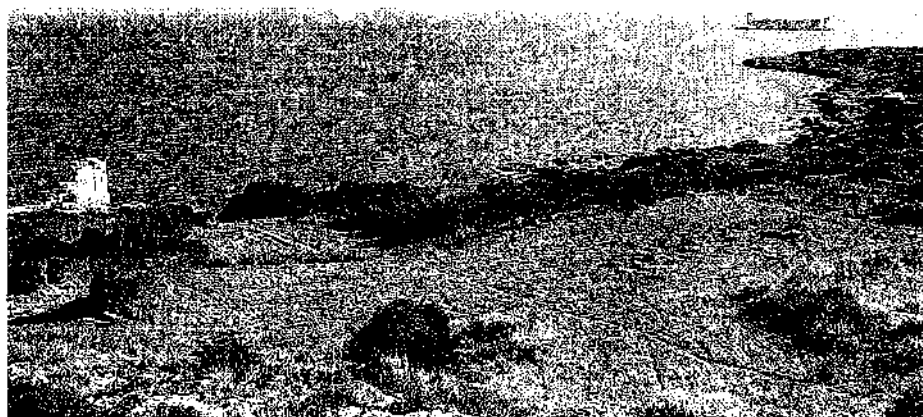

Fig. 2: View of coastal Korykos from modern water tower. Looking across eastern edge of city and round tower (left) in direction of Sea Castle (right)

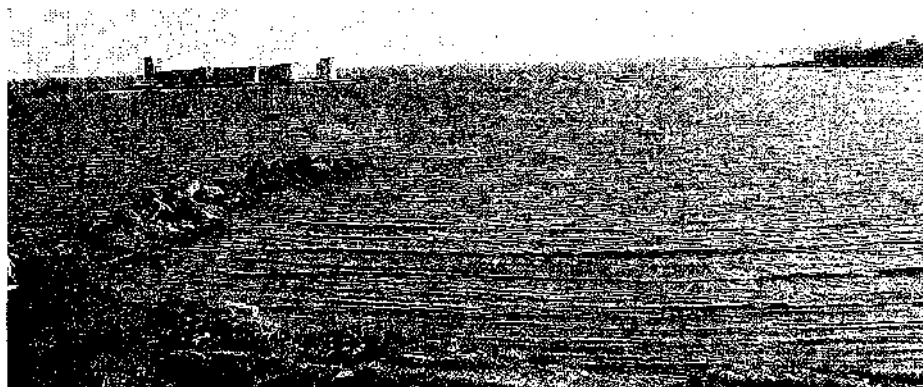

Fig. 3: Rubble Breakwater situated at south corner of Land Castle looking in direction of Sea Castle (95.2.30)

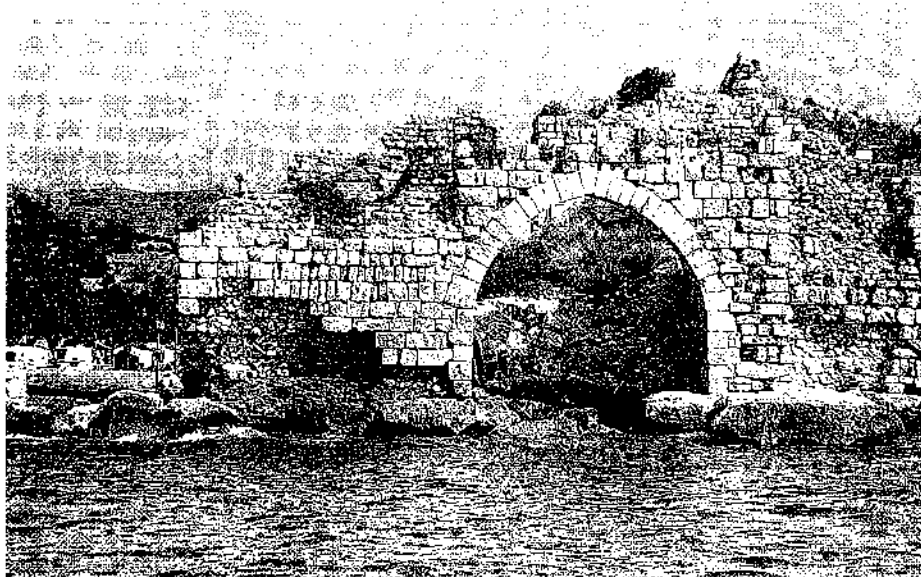

Fig. 4: Armenian Sea Gate in Land Castle looking north (95.3.29)

Fig. 5: Roman Arch in with later fabric of Land Castle encasing it (95.1.3a)

Fig. 6: Rubble-vaulted structure looking south (95.4.36)

Fig. 7: Section of ashlar-faced sea wall looking south. Position is near eastern edge of city in vicinity of round tower. Looking south (95.5.16)

Fig. 8: Flight of rock-cut steps looking west (95.7.11a)

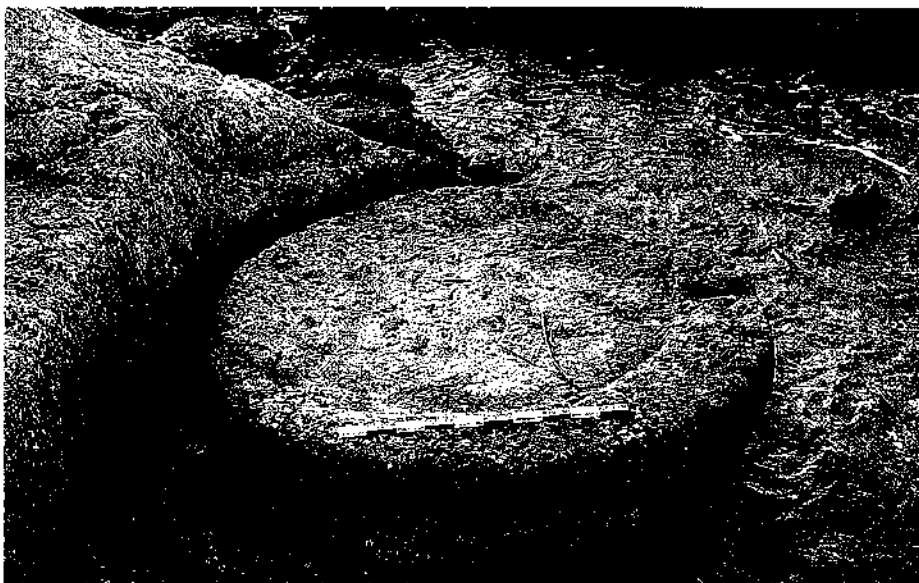

Fig. 9: Example of quarrying near eastern edge of city, just outside of city wall and circular tower (95.5.19)

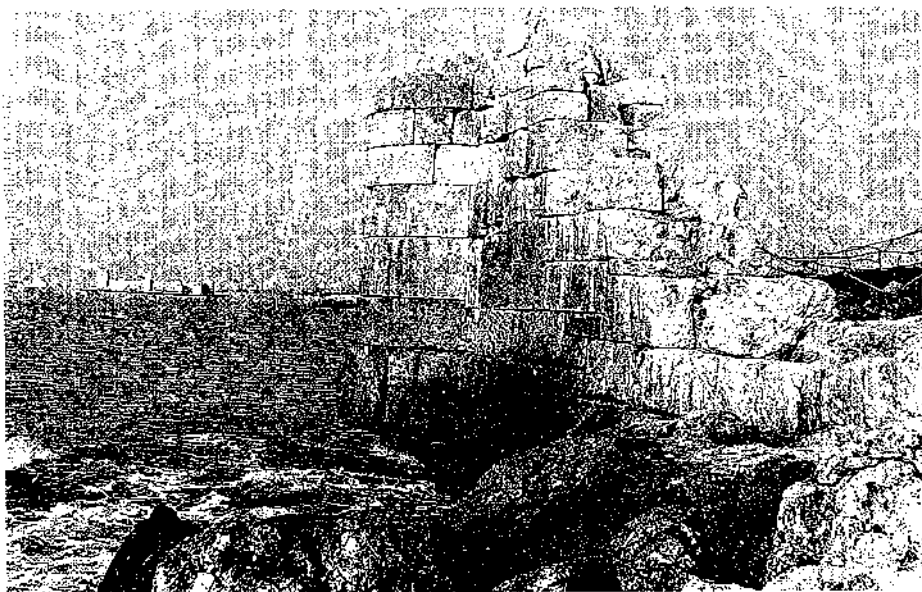

Fig. 10: Round tower at southeastern terminus of city wall (95.6.17a)

Fig. 11: Possible position of silted inner harbor (95.1.20a)

EDİRNE İLİ 1995 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

*Burçin ERDOĞU**

Bu sene ilkini gerçekleştirdiğimiz, Edirne ve Kırklareli illerinin bir bölümünü kapsayan yüzey araştırmaları, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile 13-22 Eylül 1995 tarihleri arasında, Edirne ili Merkez, Süloğlu, Havsa ve Lalapaşa ilçeleri sınırları içinde yürütülmüştür.

Araştırma ekibi başkanlığım altında, Trakya Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Uzmanı Rabia Erdoğan'dan oluşmuş ve Bakanlık temsilcisi olarak Edirne Müzesi'nden Ömer Eren görev almıştır.

Gerçekleştirdiğimiz bu araştırmada bizi destekleyen ve malzemenin değerlendirilmesinde yardımcı olan, Prof. Dr. Mehmet Özdoğan'a ve sağladıkları imkanlardan dolayı Trakya Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü elemanlarına teşekkür ederiz.

YÜZEY ARAŞTIRMALARININ AMACI

İstanbul Üniversitesi, Prehistorya Anabilim Dalı adına, Prof. Dr. Mehmet Özdoğan'ın, 1979 yılından itibaren sürdürdüğü Marmara ve Trakya bölgelerindeki yüzey araştırmaları, Kırklareli Höyüğü kazılarıyla son aşamaya gelmiştir¹. Bu araştırmalar sırasında sadece seçilen belirli bölgeler sistemli olarak taranmış, bir çok bölgeye ise gidilememiştir. Daha önceki bu araştırmalarda eksik bırakılan bölgelerde, özellikle coğrafi bakımdan önemli ve su potansiyeli bakımından zengin

(*) Burçin ERDOĞU, Trakya Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, 22030 EDİRNE.

(1) Bu araştırmalar için bak, M. Özdoğan, "Doğu Marmara ve Trakya Bölgesi Araştırmaları", *TAD XXVI.1*, 1982, s. 37-61., M. Özdoğan, "A Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwestern Turkey", *National Geographic Research for 1979, 1985*, s.517-541., M. Özdoğan, "Trakya Bölgesinde Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar", *IX. TTKK*, 1986, s. 29-39.

olan kesimlerde, sistemli olarak bir yüzey araştırmasının yapılmasını uygun gördük. Bu araştırmalarda amacımız;

1. Yeni yerleşim yerleri bularak bölgedeki kültür sürecini saptamak ve ele geçen buluntulara göre Anadolu ile Ege-Balkan kültürleri arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmak.

2. Bölgede Geç Kalkolitik süreçte var olan boşluğu dolduracak yerleşim yerleri ve malzemeler bulabilmek.

3. Ergene Nehri'nin kuzey kesimindeki yerleşim yerlerinde Erken Neolitik kültürleri saptamaya çalışmak.

Birkaç sene süreceğini tahmin ettiğimiz bu yüzey araştırmalarının sonuçlarını, ileride kapsamlı bir rapor halinde yayınlamayı planlamaktayız. Bu yüzden burada sadece ziyaret ettiğimiz yerleşim yerlerini, haritada numaralandığı sıraya göre kısaca tanıtmakla yetineceğiz.

A. Tunca Nehri

Tunca Nehri daha önce Prof. Dr. M. Özdoğan tarafından kısmen araştırılmıştır².1995 senesinde Edirne merkezinden Hatip Köyü'ne kadar olan kesimde çalışılmıştır. Araştırmalar sırasında 11 yerleşim yeri ziyaret edilmiştir. Bunlardan Çardaklı, Düşübakıması, Yorulmaz Çiftliği, Adatepe, Alatepe ve Kaldırım yeni bulunan yerleşim yerleridir.

Çardaklı / Eski Değirmen Yolu (1)

Edirne merkezinin yaklaşık 4 km kuzeyinde, Tunca Nehri'nin batı yakasında yer alan bu yerleşim yerinin çapı bugünkü ova seviyesinde 120 m olup yüksekliği 3 m kadardır (Resim : 3). Buradan yoğun olarak Erken Tunç Çağı malzemesi toplanmıştır. Ayrıca Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı başlarına tarihlenen malzeme de vardır.

Çardaklı (2)

1960 yılında Ş.A.Kansu tarafından araştırılan Çardaklı yerleşmesinin³, Eski Askeri Hastane kalıntılarının ilerisinde, Tunca Nehri'nin üst sekilerinde olması gereken yeri Edirne çöplüğü altında ka-

-
- (2) M. Özdoğan, " Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları,1982 ", *1. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İstanbul,1983, s. 66.; M. Özdoğan, " 1986 yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları ", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1987, s. 159.
- (3) Ş. A. Kansu, " Marmara Bölgesi ve Trakya'da Prehistorik iskan tarihi bakımından araştırmalar ", *Belleken* XXVII, 1963, s.664-665.

larak zamanla yok olmuştur. Bu seneki çalışmalarımız sırasında bu yerleşim yerini tekrardan saptamaya çalıştık. Yerleşimin bulunması gereken yer bugün çöp yığınlarının altında kaldığından hiç bir buluntuya rastlayamadık.

Yorulmaz Çiftliği / Eski Bağlık (3)

Edirne merkezinin yaklaşık 8 km kuzeyinde, Tunca Nehri'nin batı yakasında, Yorulmaz Çiftliği arazisi içinde sürülerek tahrip olmuş Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı başlarına ait düz bir yerleşim yeri.

Kumocağı / Avarız (4)

Avarız Köyü'nün yaklaşık 1 km güneyinde, Tunca Nehri'nin batı yakasında, yüksek bir teras üzerinde yer alır (Resim : 4). Bir kumocağı tarafından tahrip edilmiş olan yerleşim yerinin batı yakasında 25-30 cm kalınlığında bir kültür tabakasına rastladık. Ele geçen malzeme, Aşağı Pınar yerleşmesinin 1. tabakası ve Balkanlar'ın Geç Karanovo IV-Kalojanovec Dönemi ile ilişki içindedir (Resim : 5). Bunun yanında aynı tabaka içinde siyah zemin üzerine mat beyaz boya ile yapılmış ikisi tüme yakın bir çok çanak çömlek bulduk⁴. (Resim : 16:1-2). Bu çanak çömlek topluluğuna şimdiye kadar bu bölgede daha önce yapılan yüzey araştırmalarında rastlanılmamıştır. Ayrıca artık toprak içinden az miktarda Toptepe'nin II-V. katlarından tanıdığımız "Mikalı Mal" türü çanak çömlek toplanmıştır. Fakat Toptepe'de "Mikalı Mal" ile rastlanan ve Toptepe için tipik olan "Yüzeyi Kabalaştırılmış Mal" Kumocağı / Avarız yerleşmesinde yoktur. Yerleşim yerinde çanak çömleğin yanı sıra çok sayıda çakmaktaşı alet, yassı balta, kemik bız ve mablaklar ile bir figürin parçası (Resim : 14:5) ve kemikten yapılmış bir idol ele geçmiştir.

Düştübakyaması (5)

Avarız Köyü'nün yaklaşık 1 km batısında, Tunca Nehri'nin batı yakasında yer alır. Çapı ova seviyesinde yaklaşık 150 m olup yüksekliği 4 m'yi aşmaktadır. Yüzeyde yoğun bir Erken Tunç Çağı malzemesi vardır (Resim : 11). Ayrıca az miktarda Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı başlarına tarihlenen malzeme de bulunmaktadır.

Alatepe (6)

Avarız Köyü'nün yaklaşık 1 km kuzeybatısında, Tunca Nehri'nin batı yakasında, doğal bir tepenin batı eteklerinde yer alır. Yaklaşık 100

(4) B. Erdoğu, "The Mat White-Painted Pottery from Eastern Thrace, A new look at the relations between the Balkans and Anatolia", *Anatolian Studies* XLV, 1995, s.267-272.

m çapında bir alan içinde Geç Tunç ağı ve Erken Demir ağı başlarına tarihlenen malzeme ile Klasik Dönem malzemesi ele geçmiştir.

Adatepe (7)

Yolüstü Köyü'nün yaklaşık 2 km güneyinde, Tunca Nehri'nin doğu yakasında, doğal bir tepenin güney eteklerinde yer alır. Ele geçen malzemenin büyük bir bölümünü Klasik Dönem anak çömlek parçaları teşkil etmektedir. Geç Tunç ağı ve Erken Demir ağı'na ait çanak çömlek parçaları da toplanmıştır.

Kaldırım (8)

Hatip Köyü'nün 1 km doğusunda, Kovan Tepeleri'nin güneyinde, Tunca Nehri'nin batı yakasında yer alır, 80 m çapında yaklaşık 1 m yüksekliğindedir. Yüzeyde, Balkanlar'ın Karanovo III-Veselinovo Dönemi'ne ait malzeme ile Aşğı Pınar yerleşmesinin 2 ve 3 tabakaların-dan tanıdığımız, Karanovo IV başlarına tarihlenen malzeme ele geçmiştir (Resim : 12). Bunun yanında Erken Tunç ağı, Geç Tunç - Erken Demir ve Klasik Dönem malzemeleri de toplanmıştır.

ukurayır (9)

Edirne'nin yaklaşık 4 km kuzeyinde, Tunca Nehri'nin batı yakasında yer alır. Bir kumocağı, yerleşimi tmt ile tahrip etmiştir. Buradan az miktarda Geç Tunç ağı ve Erken Demir ağı başlarına tarihlenen malzeme ile Klasik Dönem malzemesi toplanmıştır.

Namazgâh (10)

Edirne'nin yaklaşık 2,5 km kuzeyinde, açık cezaevinin yaklaşık 500 m kuzeyinde düz bir yerleşim yeridir. Bu yerleşim yerinde Geç Tunç ağı ve Erken Demir ağı başlarına tarihlenen malzeme ile Klasik Dönem malzemesi bulunmuştur.

Köprübaşı (11)

Edirne'nin yaklaşık 6 km kuzeyinde, Pravadi Deresi zerindeki köprünün 400 m uzağında yer alır. Büyük Dllk Köyü'ne giden yol, yerleşimin doğu eteğini kesmiştir. Yaklaşık 75 m çapındaki bu yerleşimin yüksekliği 1 m kadardır. Yüzeyden Balkanlar'ın Karanovo III-Veselinovo Dönemi'ne ait malzeme ile az sayıda Geç Tunç ağı ve Erken Demir ağı başlarına tarihlenen malzeme ve Klasik Dönem malzemesi toplanmıştır.

B. Sinanköy ve Süloğlu Arasında Kalan Bölge

Istranca Dağları'nın güney etekleri boyunca uzanan bu bölge, su potansiyeli bakımından diğer bölgelere nazaran daha zengindir. Daha önce hiç bir araştırmacı tarafından araştırılmamış olan bu bölgede Ortakçı , Kavaklı, Yağcılı köyleri ile Geçkinli Köyü'nün kuzey kesiminde çalışılmıştır.

Ortakçı / Kemer Köprü (12)

Lalapaşa'nın yaklaşık 4 km güneyinde, Ortakçı Köyü'nün 1 km kuzeydoğusunda, İskenderköy Deresi'nin bir kolu olan Ortakçı Deresi'nin batı yakasında yer alır. Çapı, ova seviyesinde yaklaşık 120 m olup yüksekliği 6 m kadardır (Resim : 2). Yüzeyde yoğun bir Erken Tunç Çağı malzemesi vardır. Doğu yamaç Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı başlarına tarihlenen malzeme vermektedir. Ayrıca az miktarda geç Karanovo IV-Kalojanovec Dönemi'ne ait çanak çömlek parçalarına rastlanılmıştır.

Kavaklı (13)

Kavaklı Köyü içinde, Ortakçı Deresi'nin doğu yakasında, Ortakçı / Kemer Köprü yerleşmesinin tam karşısında yer alan düz bir yerleşmedir. Yüzeyden yoğun olarak Klasik Devir malzemesi toplanmıştır. Ayrıca az miktarda Geç Kalkolitik Dönem'e tarihleyebileceğimiz bir çanak çömlek gurubu vardır.

Kaynaklar I / Yağcılı (14)

Yağcılı Köyü'nün yaklaşık 1.5 km kuzeyinde, Yağcılı-Sülecik yolu üzerinde, Oğulpaşa Deresi'nin bir kolu olan Yağcılı Deresi'nin doğu yakasında yer alır. Yaklaşık 200 m çapında bir alanı kaplayan bu düz yerleşimin üzerinde, Aşağı Pınar yerleşmesinin 2. ve 3. tabakalarından tanıdığımız, Erken Karanovo IV Dönemi'ne tarihlenen çanak çömlek ile Geç Karanova IV-Kalojanovec Dönemi'ne ait çanak çömlek malzemesine rastlanılmıştır. Çanak çömleğin yanı sıra çok sayıda çakmak taşından aletler, yassı baltalar ve figürinler (Resim : 14: 1.4) toplanmıştır.

Kaynaklar II / Yağcılı (15)

Kaynaklar / Yağcılı I yerleşmesinin 800 m kuzeyinde, Yağcılı Deresi'nin doğu yakasında, doğal bir yükselti üzerinde yer alır. Çapı 100 m, yüksekliği 2 m kadardır. Yüzeyde üstün bir teknik gösteren Erken Tunç Çağı malzemesi vardır.

Kocahöyük (16)

Geçkinli Köyü'nün yaklaşık 2 km kuzeyinde yer alan düz bir yerleşimdir. Yerleşimin üzerinde, yerleşime adını veren Kocahöyük Tümülüsü vardır. Yüzeyden ve tümülüs dolgusundan yoğun olarak Erken Tunç Çağı malzemesi toplanmıştır. Yerleşimin eteklerine doğru Karanovo III-Veselinovo Kültürü'ne ait malzeme bulunmuştur.

C. Süloğlu Deresi

Süloğlu Deresi daha önce Prof. Dr. Mehmet Özdoğan tarafından araştırılmıştır⁵. 1995 yılında yapmış olduğumuz çalışmalarda, Havsa ve Süloğlu arasındaki kesim araştırılmıştır. Araştırmalarımız sırasında 9 yerleşim yeri ziyaret edilmiştir. Bunlardan Karabaş, Tepeyanı, Yumurtatepe ve Kaynaklar / Arpaç yeni bulunan yerleşim yerleridir.

Kocatepe (17)

Süloğlu'nun 4 km güneyinde, Küküler Köyü'nün yaklaşık 2 km kuzeyinde, Süloğlu Deresi'nin batı yakasında yer alır. Yerleşimin üzerinde biri büyük diğeri küçük iki tümülüs vardır. Bunlardan büyük olanı yerleşime adını veren Kocatepe Tümülüsü'dür. Yerleşim yeri dere boyunca yaklaşık 1 km'lik bir alana yayılmıştır. Kuzeyde tamamı ile bir Klasik Devir yerleşmesi vardır. Güney kesimde, Bulgaristan'da Meriç Kültürü olarak bilinen Romanya, Maldovanya ve Batı Ukrayna'da Pre-Cucuteni Kültürü ile çağdaş çanak çömlek yoğun bir şekilde temsil edilmektedir (Resim: 7). Yerleşimin dereye yakın orta kesimlerinde Geç Tunç ve Erken Demir Çağı başlarına tarihlenen malzeme ele geçmiştir.

Ortadeğirmen (18)

Küküler Köyü'nün yaklaşık 1 km kuzeyinde, Hasköy-Süloğlu yolunun doğusunda yer alır. Yüzeyden yoğun olarak Klasik Dönem malzemesi toplanmıştır. Az miktarda Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı başlarına tarihlenen malzeme de bulunmuştur. Burada ayrıca bir maden kalıbı ele geçmiştir (Resim : 13).

Karabaş (19)

Süloğlu'nun yaklaşık 2 km batısında, Edirne-Süloğlu yolu üzerinde yer alır. Yerleşim yol tarafından kesilmiştir. Burada Pre-Cucuteni / Meriç Dönemi yoğun bir şekilde temsil edilmektedir (Resim: 6). Ayrıca

(5) M. Özdoğan 1983, *a.g.m.* s. 66., M. Özdoğan 1985, *a.g.m.* s. 532.

alkkanların Karanovo VI-Gumelnita-Kodjadermen kültürünün son evresiyle çağdaş çanak çömleklere raslanılmıştır.

Tepeyanı (20)

Arpaç Köyü'nün yaklaşık 1.5 km kuzeyinde, Hasköy-Süloğlu yolu üzerinde yer alır. Yol yerleşimi kesmiştir. Yerleşimin üzerinde küçük bir tümülüs vardır. Yerleşimin çapı 75 m, yüksekliği 1 m'den azdır. Yüzeyden yoğun olarak, Pre-Cucuteni / Meriç Dönemi malzemesi toplanmıştır (Resim : 8). Ayrıca Karanovo VI-Gumelnita Dönemi ile çağdaş malzeme de ele geçmiştir. Bu döneme ait "graphite-slipped" bir parça önemlidir⁶. Yüzeyden ayrıca az miktarda Karanovo III-Veselinovo ile Geç Tunç ve Erken Demir Çağı başlarına tarihlenen malzemeler de toplanmıştır. Çanak çömleğin yanı sıra çok sayıda çakmak taşı alet, yassı baltalar ve bir figürin parçası ele geçmiştir (Resim : 14:2).

Kumocağı / Bağlıkarkası (21)

Musulca Köyü'nün yaklaşık 1 km güneyinde, Süloğlu Deresi'nin batı yakasında yer alır. Bir kumocağı tarafından kısmen tahrip edilmiştir. Buradan Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı başlarına tarihlenen malzeme ile Klasik Devir malzemesi toplanmıştır. Ayrıca yüzeyden Arkaik stilde yapılmış bir terracotta heykelcik bulunmuştur.

Kaynaklar / Arpaç (22)

Arpaç Köyü'nün 2 km güneyinde yer alır. Yaklaşık 250 m çapında bir alanı kapsayan bu düz yerleşim yerinden Pre-Cucuteni / Meriç Dönemi, Erken Tunç Çağı, Geç Tunç - Erken Demir ve Klasik Dönem malzemeleri toplanmıştır.

Hisarlık (23)

Hasköy'ün yaklaşık 1 km güneyinde, Süloğlu Deresi'nin doğu yakasında yer alır. Ele geçen malzemelerin büyük bölümü Klasik Dönem'e aittir. Yine bu döneme ait temel kalıntıları ve mimari parçalara da raslanılmıştır. Bunların yanında az miktarda Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı başlarına ait malzeme görülmektedir.

(6) Parça'nın her iki yüzü, siyah zemin üzerine mat beyaz renkte yapılmış birbirlerine paralel dikey çizgilerle bezenmiştir. Bak B. Erdoğan 1995, *a.g.m.* fig.3:1.

Yumurta Tepe (24)

Hasköy'ün yaklaşık 1 km kadar doğusunda, Yumurta Tepe Tümülüsü'nün 200 m güneyinde, Süloğlu Deresi'nin doğu yakasındaki yüksek taraçalar üzerinde yer alır. Yaklaşık 250 m çapında bir alanı kaplayan düz bir yerleşim yeridir. Yüzeyden Balkanların Karanovo VI-Gumelnita-Kodjadermen Kültürü'nün son evresiyle gerek form gerekse bezeme bakımından büyük benzerlik gösteren bir çanak çömlek topluluğu ele geçmiştir. Ayrıca Pre-Cucuteni / Meriç Dönemi'ne ait malzeme ile bu döneme geçiş sürecine tarihleyebileceğimiz malzeme toplanmıştır (Resim: 9).

Cevizlik (25)

Hasköy'ün yaklaşık 300-400 m güneyinde, Süloğlu Deresi'nin batı yakasında yer alır. Yaklaşık 100 m çapında bir alanı kaplayan düz bir yerleşimdir. Buradan Erken Tunç, Geç Tunç-Erken Demir ve Klasik Devir malzemeleri toplanmıştır.

DEĞERLENDİRME

1995 senesinde gerçekleştirdiğimiz Edirne ve Kırklareli illerinin bir bölümünü kapsayan yüzey araştırmaları daha başlangıç aşamasında olmasına karşın, oldukça verimli sonuçlar elde edilmiştir. Araştırmalarımız sırasında Paleolitik, Mezolitik ve Erken Neolitik dönemlere ait buluntular ele geçmemiştir. Ele geçen en erken buluntular Balkanlar'ın Karanovo III-Veselinovo Kültürü'ne tarihlenen buluntulardır. Bu kültüre ait buluntular, Kaldırım, Köprübaşı, Tepeyanı, Kocahöyük ve Kaynaklar I / Yağcılı yerleşim yerlerinde saptanmıştır. Ayrıca Kaldırım ve Kaynaklar I / Yağcılı yerleşmelerinde Aşağı Pınar 2-3 ve Erken Karanovo IV başlarına tarihlenen malzemeye de rastlanılmıştır. Bu seneki araştırmalarımızın en önemli buluntularından biri Kumocağı / Avarız yerleşmesinden ele geçen, siyah zemin üzerine mat beyaz boyalı, ikisi tüme yakın bir çok çanak çömlektir. Şimdiye kadar Trakya'da yapılan araştırmalarda bu tip çanak çömlek ele geçmemiştir. Sadece tek benzer bir parça Toptepe kazılarında bulunmuştur⁷. Örneklerin çoğunda zamanla boyanın etkisi kaybolmuş ve alttan bezeğin yapıldığı kesim açık-kırsız olarak kalmıştır. Motifler genellikle birbirlerine paralel bantlar şeklindedir, bazen kıvrımlar oluştururlar. Kumocağı / Avarız yerleşmesinde bulunan mat beyaz boyalı çanak çömlekler gerek teknik ge-

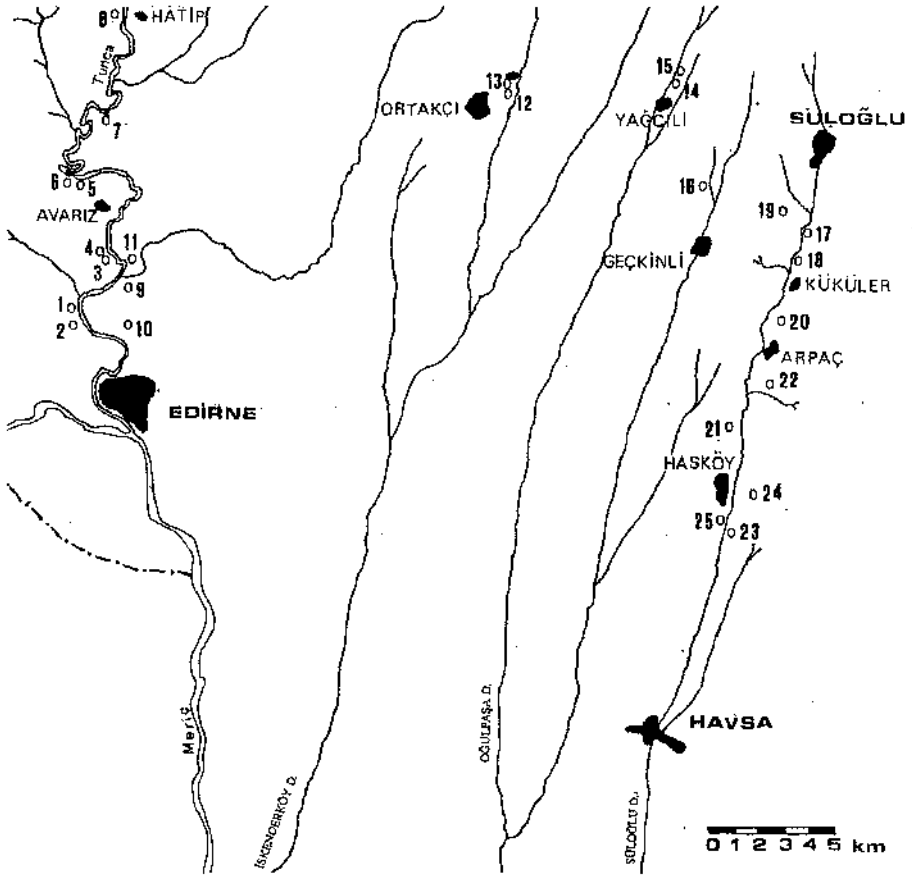
(7) M. Özdoğan et alii., "Excavations at Yarımburgaz and Toptepe", *Anatolica* XVII, 1991, fig.20:4.

rekse motif olarak Anadolu ve Ege adalarında bulunmuş örneklerle karşılaştırılabilirler. Bu çanak çömleklerin M.Ö. 5. binin sonlarına tarihlenen tabakanın içinde bulunması, Balkanlar ve Ege-Anadolu arasındaki ilişkilere ışık tutması bakımından önemlidir.

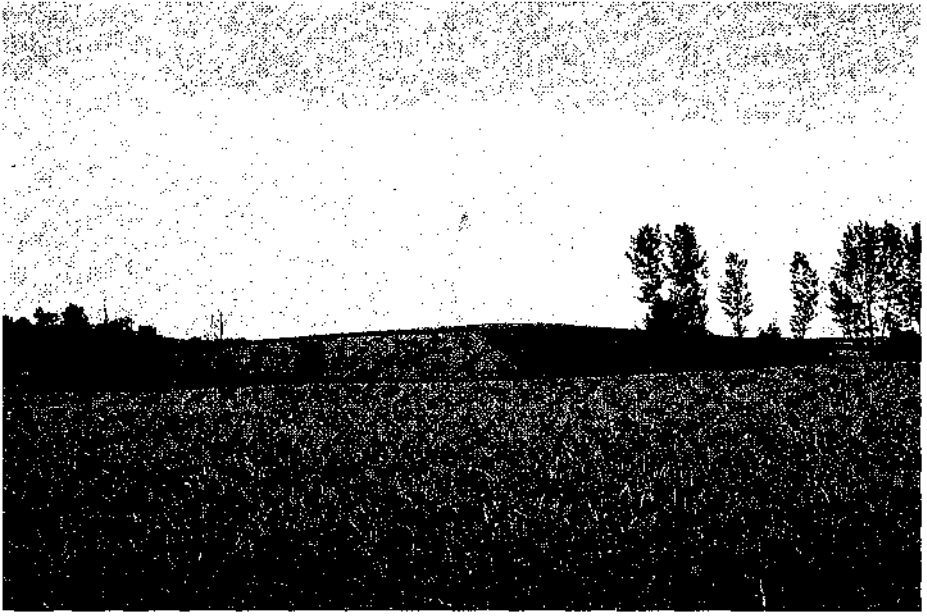
Bulgaristan'da Meriç Kültürü olarak bilinen ve Romanya, Maldivanya ve Batı Ukrayna'da Pre-Cucuteni Kültürü ile çağdaş malzeme, daha önce Prof. Dr. M. Özdoğan'ın yaptığı yüzey araştırmalarında sadece dört yerleşim yerinde; Kocatepe, Helvacı Şaban, Hamam mevkii ve Tatar Mezarlığı'nda bulunmuştu. Biz bu yerleşim yerlerine Karabaş, Tepeyanı, Kaynaklar / Arpaç ve Yumurta Tepe yerleşim yerlerini de ekledik. Çanak çömlekler gerek form ve teknik, gerekse bezeme çeşitliliği açısından Meriç ve Pre-Cucuteni kültürleriyle farklılıklar gösterirler. Trakya'nın bu kesiminde, yerel özellikleri ağır basan bir kültürün olduğunu söyleyebiliriz.

Balkanların Karanovo VI-Gumelnita-Kodjadermen kültürleriyle çağdaş yerleşim yerlerine daha önceki araştırmalarda raslanılmamıştı ve bu dönemde Trakya'nın bu kesiminin boş olduğu fikri ortaya atılmıştı. Bu dönemle ilişkili olabilecek buluntular sadece Kırklareli'nin 18 km güneyindeki Tilkiburnu yerleşmesinde bulunmuştu⁸. Tilkiburnu çanak çömleği ile Balkan kültürleri arasındaki benzerlikler oldukça sınırlıdır. Ayrıca Tilkiburnu'nda Anadolu kökenli olabilecek buluntular da ele geçmiştir. Bu döneme tarihleyebileceğimiz diğer bir malzeme ise, son yıllardaki kazılarda Kırklareli'nin güneyinde Kanlıgeçit mevkiinde ele geçmiştir. Burada anatoprağa oyulmuş iki çukur içinde balkanların Karanovo VI-Gumelnita-Kodjadermen kültürleriyle çağdaş buluntulara rastlanılmış olsa da, benzerlikler yine oldukça sınırlıdır. Bizim yaptığımız yüzey araştırmalarında Kanlıgeçit malzemesine benzeyen bir malzemeye Tepeyanı yerleşmesinde rastladık. Ayrıca Yumurta Tepe, Karabaş ve Kavaklı yerleşmelerinde Karanovo VI-Gumelnita-Kodjadermen kültürünün son evresine tarihleyebileceğimiz buluntulara rastlanılmıştır. Bu döneme ilişkin elimizde olan malzemeler oldukça sınırlıdır. Bugünkü bilgilerimize göre söyleyebileceğimiz tek şey, bu dönemde Trakya'nın bu kesiminin düşünüldüğü gibi boş olmadığı ve büyük bir ihtimalle yerel özellikleri ağır basan bir kültürün veya kültürlerin olduğudur.

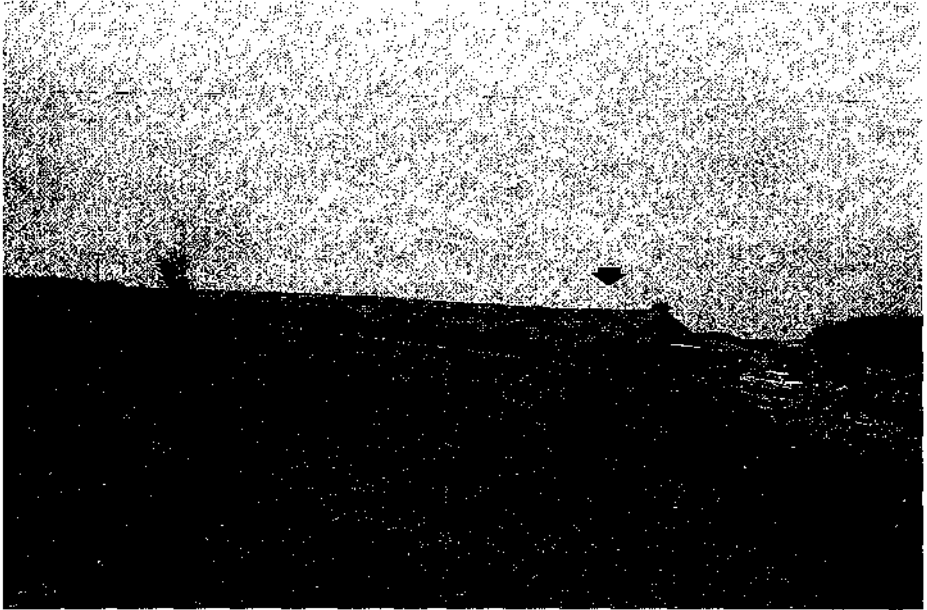
(8) M. Özdoğan, "Tilkiburnu, a Late Chalcolithic site in Eastern Thrace", *Anatolica* IX, 1981 s.1-26.

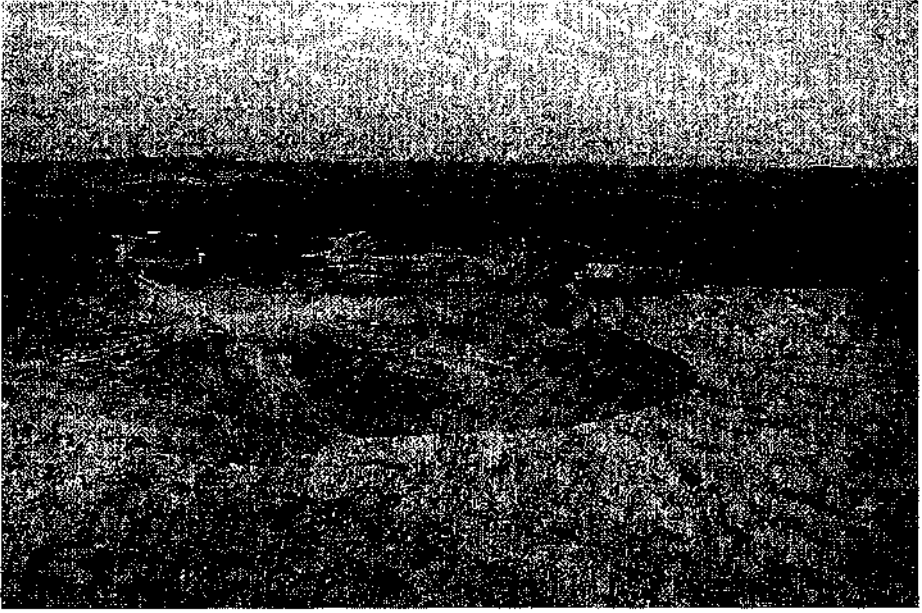
Resim 1: 1995 yılında ziyaret edilen yerleşim yerlerini gösteren harita

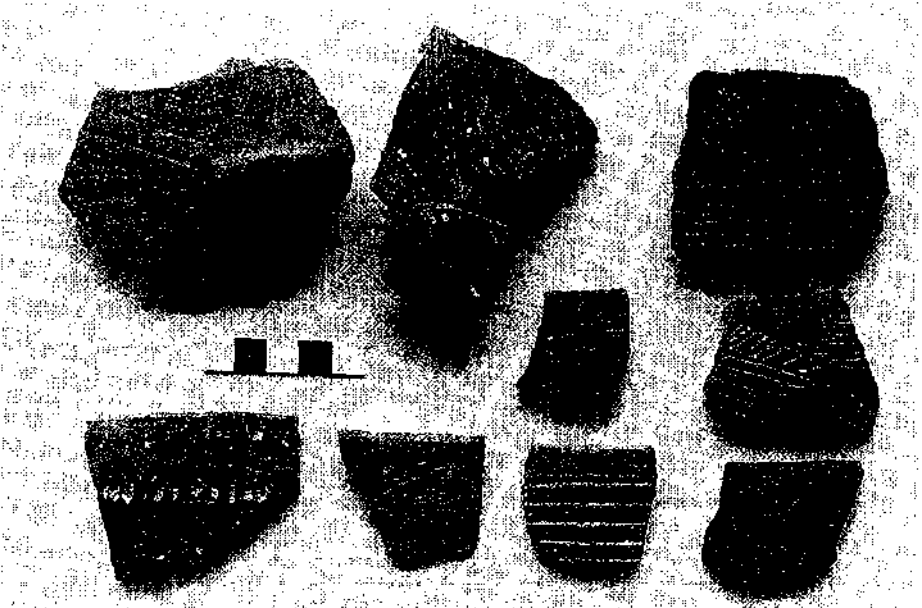
Resim2: Ortakçı, kuzeyden

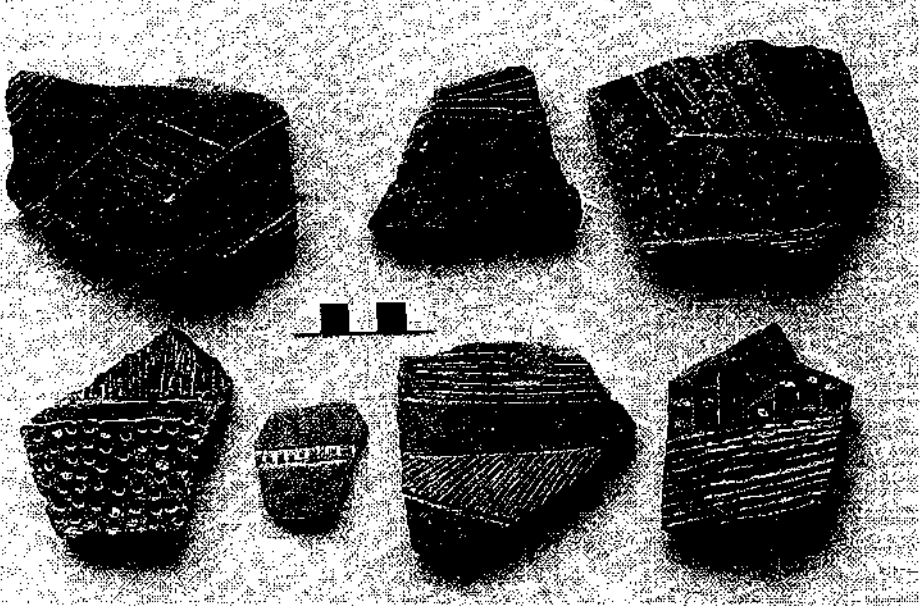
Resim 3: Çardaklı, güneyden

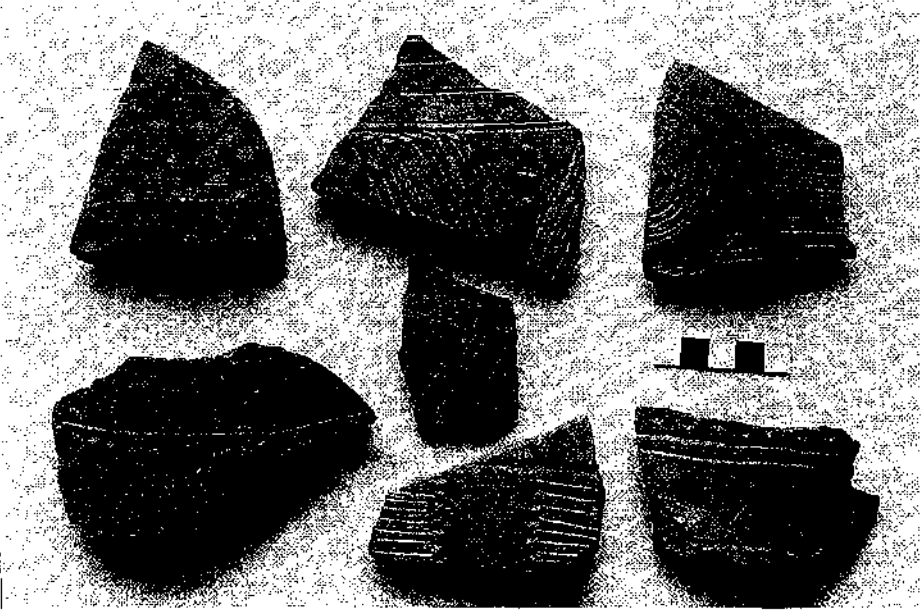
Resim 4: Kumocağı / Avarız, doğudan

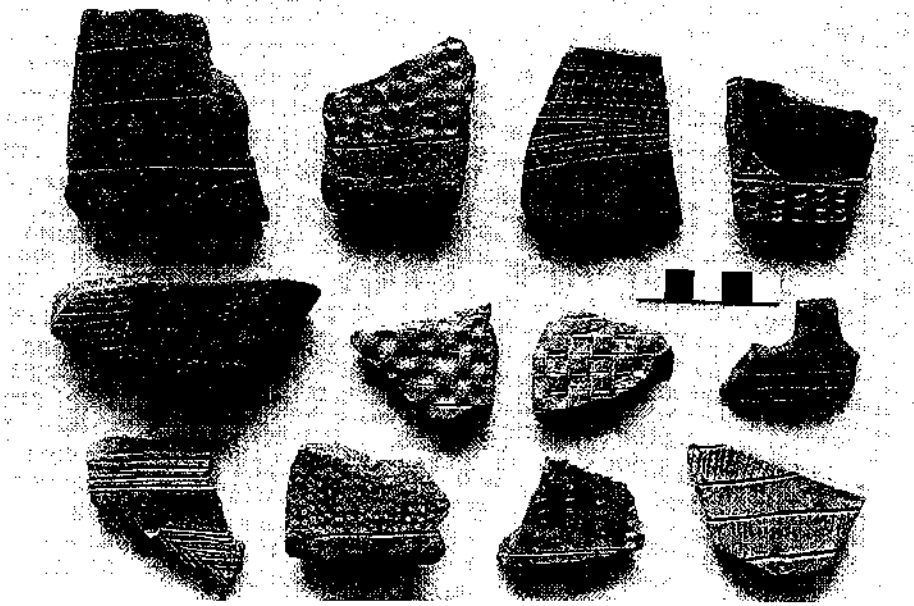
Resim 5: Kumocağı / Avarız çanak çömlek parçaları

Resim 6: Karabaş, çanak çömlek parçaları

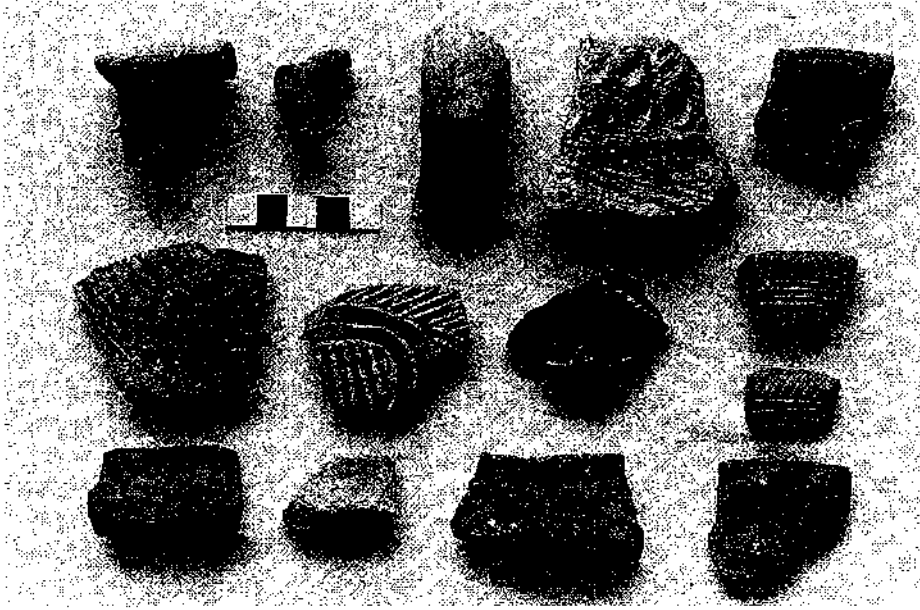
Resim 7: Kocatepe, çanak çömlek parçaları

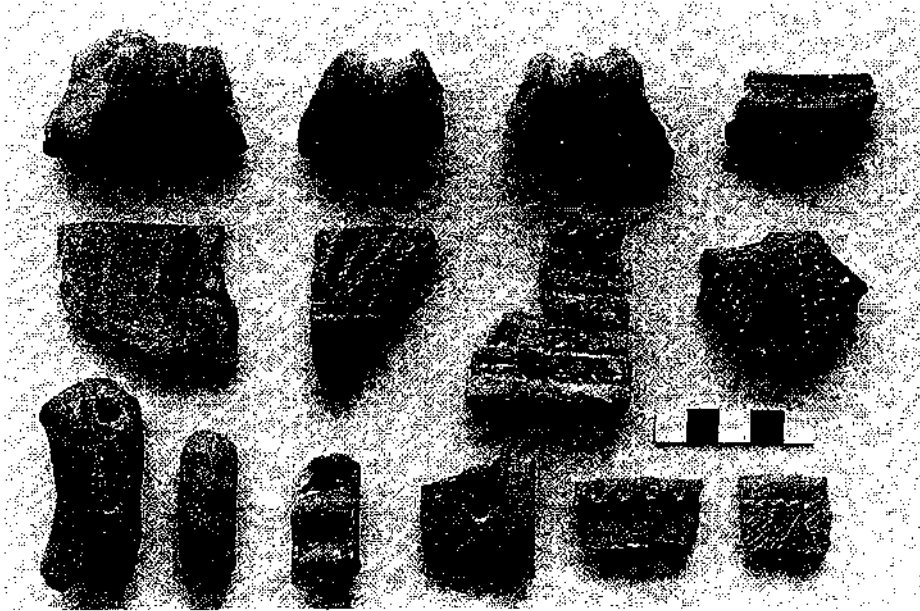
Resim 8: Tepeyanı, çanak çömlek parçaları

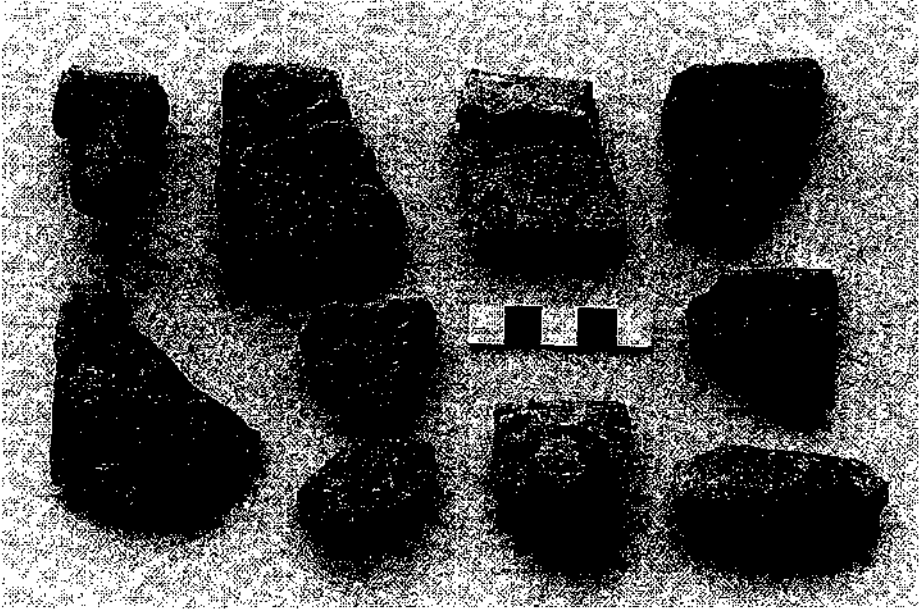
Resim 9: Yumurtatepe, çanak çömlek parçaları

Resim 10: Yağcılı / Kaynaklar I, çanak çömlek parçaları

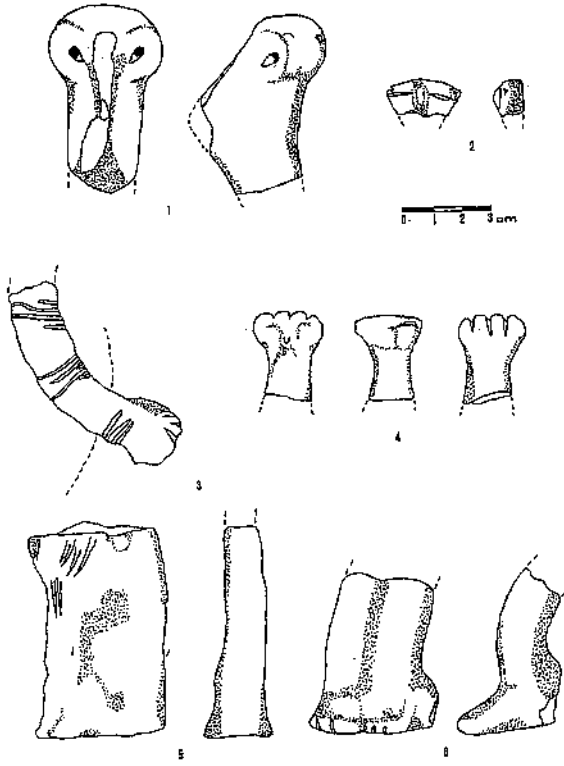
Resim 11: Düşübakıması, Erken Tunç Çağı çanak çömlek parçaları

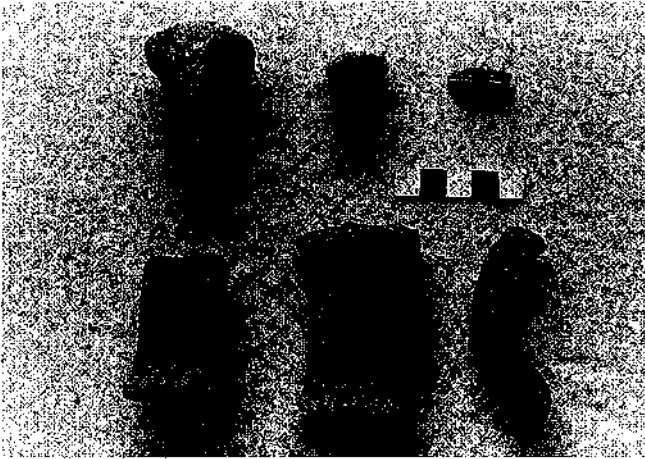
Resim 12: Kaldırım, çanak çömlek parçaları

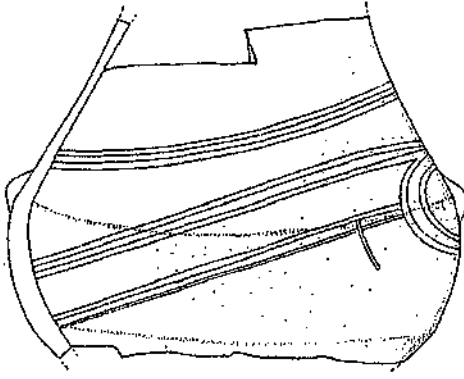
Resim 13: Ortadeğirmen, maden kalıbı

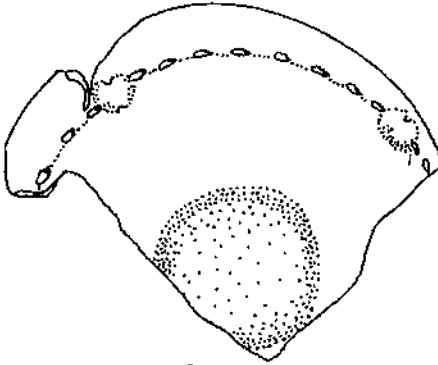
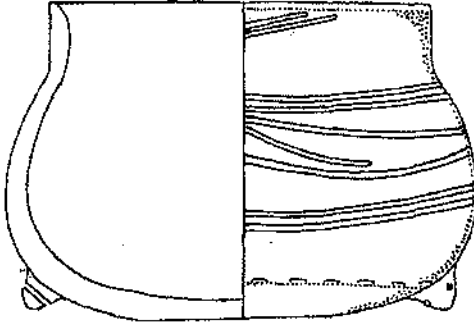
Resim 14: Pişmiş toprak figürinler: 1. Yağcılı/ Kaynaklar 1, 2. Tepeyanı, 3. Kocatepe., 5. Kumocağı, 6. Arpaç

Resim 15: Pişmiş toprak figürinler

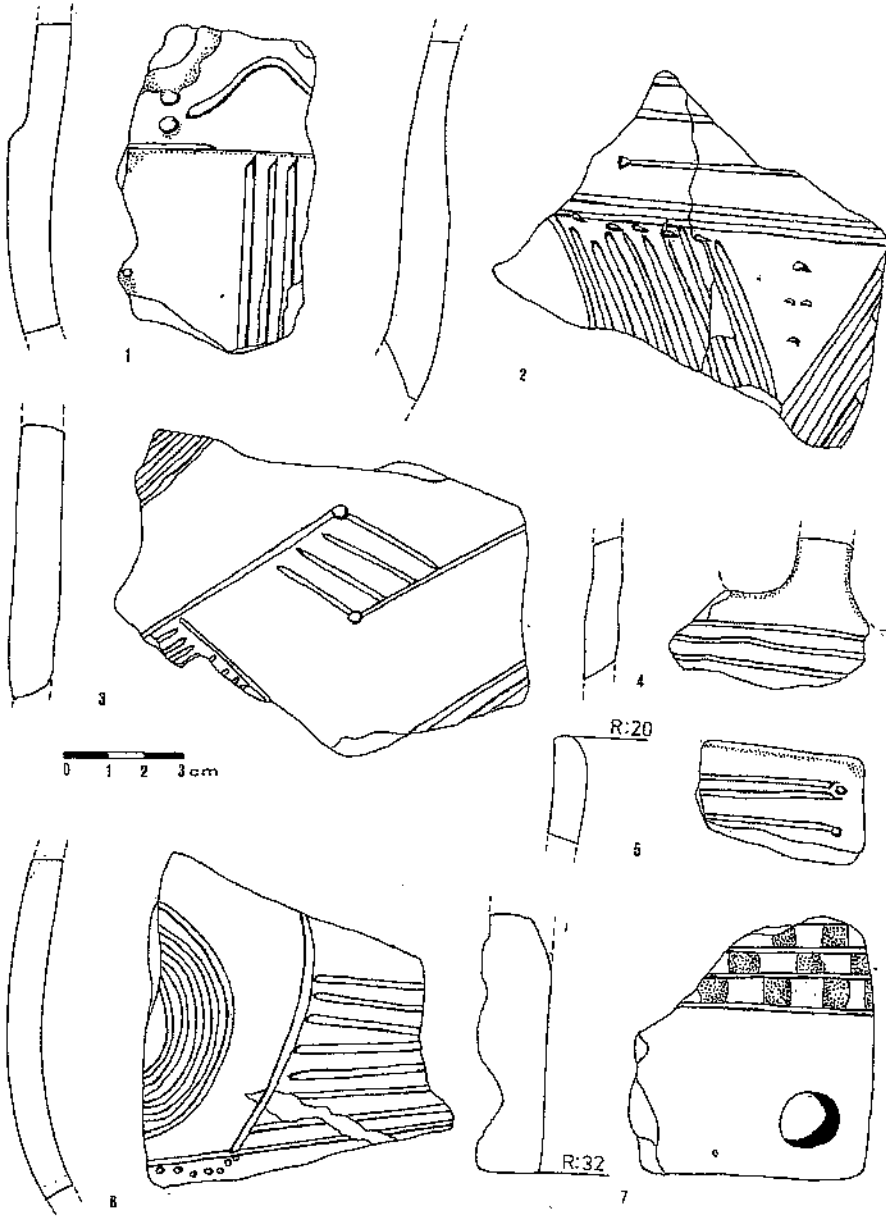

1

2

Resim 16: Kumocağı/Avarız, mat-beyaz boyalı çanak çömlek profilleri

Resim 17: Pre-Cucuteni/Meriç tipi çanak çömlek parçaları: 1,7. Yumurta Tepe, 2,6. Kocatepe, 4,5. Tepeyanı, 3. Karabaş

1995 YILI AKSARAY, NİĞDE, NEVŞEHİR İLLERİ OBSIDIEN YÜZEY ARAŞTIRMASI

*Nur BALKAN-ATLI **
Marie Claire CAUVIN

Aksaray, Niğde, Nevşehir illeri, kısaca Kapadokya bölgesi, obsidien yüzey araştırmamızın amacı bilinen ve bilinmeyen tüm obsidien kaynaklarını tespit etmek, yakınlarında atölye ve kültür buluntularını, varsa kamp yerlerini araştırmak ve bu obsidien kaynaklarına ve atölyelere giden doğal yolları saptamaktır¹.

1995 yılı araştırmamızı Niğde ili içinde kalan, Göllü Dağ-Kömürcü, Kabaktepe-Kayırlı, Bozköy ve Nenezi Dağ obsidien kaynaklarında yoğunlaştırdık (Harita: 1). Araştırmamızda bulduğumuz tüm yerleri (kaynak, atölye, buluntu yeri) Keban ve Aşağı Fırat Projeleri'nde kullanılan sistem doğrultusunda kodladık. Bu kodlara, diğer yüzey araştırmalarla karıştırılmaması için obs. kısaltmasını ekledik. Aşağıda araştırmamız bölgelere göre sunulmuştur².

1. GÖLLÜDAĞ - KÖMÜRCÜ

Göllü Dağ Çiftlik Ovası'nın kuzeyinde riylit bir masifidir. Bu masifte birçok volkan konisi mevcuttur ve bu konilerin çoğu akıntı durumunda olan ve geniş alanlar kaplayan obsidien üretmişlerdir. Bu obsidienin Prehistorik çağlarda tüm Yakın Doğu'da kullanıldığını uzun zamandır biliyoruz³. Birçok araştırmacı tarafından ziyaret edilmesine

(*) Doç.Dr. N. BALKAN-ATLI, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Anabilim Dalı 34459 Beyazıt, İSTANBUL.

Prof. Dr. M.C. CAUVIN, Institut de Préhistoire Orientale, F-07460 Berrias, FRANSA.

- (1) 1995 yılında araştırmamız Gerard Deraphamian, Semra Yıldırım, Nurcan Kayacan ve Nevşehir Müzesi'nden Bakanlık temsilcisi olarak Sultan Tutar'ın katılımıyla gerçekleşmiştir.
- (2) Şunacağımız bölgeler dışında Boztepe ve Gösterli mevkiilerinde de obsidien kaynakları bulduk. Fakat bu obsidienler işlenmeye uygun değildir ve çevrelerinde arkeolojik malzeme yoktur.
- (3) Renfrew C., Dixon J.E., Cann J.R. 1966 Obsidian and Early Cultural Contact in the Near East. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 32, 30-72.

karşın bu bölgede sistematik arkeolojik bir araştırma şimdiye kadar yapılmamıştır. Burada yaptığımız araştırma bize buradaki obsidienin gerçekten Prehistorik Çağ'ın çeşitli dönemlerinde kullanıldığını ve büyük işleme atölyelerinin varlığını gösterdi. Göllü Dağ yöresinde buluntularımız Kömürcü Köyü ve civarında yoğunlaştı.

Kömürcü obsidienleri Göllü Dağ volkanik sistemine bağlı olarak tek bir püskürtme sonucunda geniş alanlar kaplayan bir oluşumdur. Burada 7 buluntu yeri (işlenmiş obsidienlerin olduğu fakat gerçek anlamda atölyenin tespit edilmediği alanlara bu adı verdik), 1 atölye ve bu buluntu yerlerine ve atölyeye bağlantılı, kullanılmış 3 obsidien kaynağı (jeolojik) tespit ettik. Kodların yanı sıra saptadığımız yerleri yerel isimleri ile tanımladık. Kömürcü'deki araştırmalarımızı dört mevki ile sınırlandırabiliriz: Kaletepe, Mağara, Körkuyu ve Erikli.

1.1. Kaletepe

Kömürcü Köyü'nün kuzeyinde köye hakim bir durumda bulunan ve kayalıkları nedeniyle Kaletepe adıyla tanımlanan tepede büyük bir obsidien işleme atölyesi bulunmuştur (P35/08 obs.). Atölye yaklaşık 150x150 metrelik bir alan kaplamaktadır, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda akan iki, mevsimlik dere tarafından sınırlandırılmıştır. Alan tam anlamıyla düz değildir, ortasında hafif bir yükselti vardır ve güneydeki kayalıklar dışında her yöne doğru doğal olarak alçalıyor veya dereler tarafından kesiliyordur. Obsidien yontuları derelerin diğer yakasında da yoğun olarak bulunmaktadır. Günümüzde tarım alanı olarak kullanılmakta olan alan yoğun obsidien buluntusu yüzünden siyah bir görünüme sahiptir.

Buluntular tek (Çizim: 1:2) ve iki vurma düzlemli çekirdekleri, çekirdek hazırlama yonga ve dilgilerini kapsamaktadır. Atölyenin buluntularının özelliği büyük bir çekirdek serisinin bulunabilmesidir. Çok yüksek bir standartlaşma gösterdiklerinden ve çok özgün olduklarından bu çekirdeklere Kaletepe çekirdekleri adını verdik (Çizim: 1:1). Bunlar iki vurma düzlemli, *naviform* tipinde, üçgen kesitli, uzun ve dardırlar. Yapılan araştırma ve deneyler sonucu bu çekirdeklerin büyük doğal obsidien parçalarından veya geniş obsidien yongalarından elde edilmiş olduklarını anladık. Üretim zincirinin halkalarını şöyle tanımlayabiliriz. Uygun doğal parça veya büyük yonga, başta oval biçimli büyük bir ikiyüzlü biçimine getiriliyor (Çizim: 2). Sonra iki uçta iki vurma düzlemi açılıyor, ikiyüzlünün bir kenarı elle tutulurken diğer kenarı bir seri omurgalı dilgiler çıkararak hazırlanıyor. Bu çekirdeklerin amacı uzun, düzgün, paralel kenarlı, okucu yapmaya uygun dilgiler çıkartmaktır.

Prehistorya literatüründe *naviform* terimiyle (profili gemi omurgası tipi) tanımlanan bu çekirdekler yaklaşık M.Ö. 8 000 yılından beri Levante ve Güneydoğu Anadolu'dan bilinmektedir. Orta Anadolu'da ise Aşıklı Höyük kazılarında ele geçmiş ve bu yerleşmenin tipik çekirdeği olduğu meydana çıkmıştır. Zaman ve mekânlarda farklı formlarda bulunmasına rağmen, teknik açıdan tüm bu çekirdeklerin, düzgün dilgi üretimi için hazırlandıkları bilinmektedir. Kaletepe'nin özelliği bu çekirdeklerin çok standartlaşmış olmaları ve bilinenlerden çok daha uzun ve dar olmalarıdır. Uzmanlaşmış kişilerin ürünü oldukları mutlaklıdır. Kaletepe'de bu çekirdeklerin yanı sıra bunların hazırlanması sırasında çıkan parçalar da bulunmuştur. Omurgalı dilgiler, tabletler, yongalar v.s., fakat asıl amaçlanan dilgi örneğine, özellikle aranmasına rağmen, rastlanmamıştır. Büyük olasılıkla bu dilgiler ihraç ediliyorlardı. Obsidienin çok kıymetli olduğu Neolitik Çağ'da obsidien dilgilerin önemli bir meta olduğunu, ve bu nedenle aranan ve değiş tokuş/ticaret ilişkilerinde önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle Kaletepe'nin bu tip dilgilerin üretim ve ihraç atölyesi olarak önemli bir yeri vardır ve şu anda Anadolu'da tek örnektir.

Kaletepe'nin kuzeydoğusundaki derenin açtığı vadide, Kaletepe alanının hemen altında kalın bir obsidien damarı saptanmıştır (P35/07 obs.). Homojen ve işlenebilir kalitesi olan bu obsidien Kaletepe atölyesinin hammaddesini karşılamaktaydı.

1.2. Mağara

Kömürcü Köyü'nün güneybatısında Göllü Dağ ile Kabaktepe'yi ayıran vadiye doğru ilerlerken kuzey yamaçta bulunan ufak bir mağara yüzünden Mağara mevki olarak tanınan alanda hem bir obsidien kaynağı, hem de etrafa saçılmış işlenmiş obsidien parçaları bulduk. Buradaki obsidien kaynağı dik bir yamaçta, genelde kırmızı renkte, veya kırmızı noktaları olan siyah renktedir (P35/09 obs.). İşlenebilirlik açısından çok kaliteli değildir, ve genellikle ufak parçalar durumundadır. Kaynağın yakınında dağınık bir durumda arkeolojik malzeme olarak çoğunlukla tek vurma düzlemli dilgi çekirdekleri ve bazı yongalar bulunmuştur (P35/10 obs.). Bu tip malzemenin dönemini belirlemek mümkün değildir. Bu tip çekirdekler Üst Paleolitik'ten Neolitik'in sonuna kadar görülürler.

1.3. Körkuyu

Kömürcü Köyü'nün doğusunda, kuzeydeki derin vadi Körkuyu Mevkii olarak tanınıyor. Körkuyu derinleştikçe üç kola ayrılan bir vadi durumundadır ve bu vadinin doğu ve batı sırtlarında üç tane buluntu yeri

saptanmıştır. Bunlar dağınık bir durumda bulunmuş atölye artıkları durumundadırlar. Sınırları belirlenmiş veya yoğun obsidiene ve obsidien kaynağına Korkuyu'da rastlanmamıştır. Korkuyu'da saptanan buluntu yerleri: –P35/15 obs. vadinin yüksek batı yamacında bir adet büyük omurgalı dilgi ve birkaç adet büyük yonga ve obsidien parçası bulunmuştur; – P35/11 obs. vadinin doğu yüksek yamacında ve hemen hemen P35/15'in karşısındadır. Burada obsidien blokları, çekirdek hazırlama parçaları (yongalar, omurgalı dilgiler, hazırlama dilgileri, tabletler) ve bir tek vurma düzlemlili dilgi çekirdeği bulunmuştur;– P35/12 obs. vadinin doğusunda, P35/11obs.'un güneyinde ve daha alçakta olup buluntu olarak diğer iki yerden daha zengin durumdadır. Burada çeşitli çekirdek hazırlama parçalarının yanı sıra tek ve iki vurma düzlemlili dilgi çekirdekleri, dilgiler ve işlenmiş iki uç bulunmuştur. Bu uçlardan biri tek yüzü diğer kısmen iki yüzü (Çizim: 3:1) olup baskı düzelti ile işlenmişlerdir. Diğer buluntuları tarihleyemesek de bu iki uç Çatal Höyük uçlarını çağrıştırmaktadır.

1.4. Erikli Deresi

Kömürcü Köyü'nün doğusunda, Korkuyu vadisinden sonraki büyük vadidir. Geniş bir vadi olup kuzeye doğru çatallaşmaktadır. Kömürcü obsidien yataklarının en yoğun olarak gözlemlendiği alandır (P35/06obs.). Metrelerce yüksekliğinde ve metrelerce uzunluğundadır. İşlenmeye çok uygun bir yapısı olup, siyah ve bazen kırmızı harelidir. Derenin çatallaşma noktasında (P35/13obs.) bazı yongalar ve çatallaşmaya yakın, derenin batı yamacında (P35/14obs.) yongalar, dilgiler, ve iki kazıyıcı (Çizim: 3:2) bulunmuştur. Derenin güney teraslarındaki tarlalarda (P35/17obs.) bulunan bir ikiyüzlü en önemli buluntularımızdan biridir (Çizim: 4). Ayrıca Korkuyu ve Erikli arasındaki güney yamacında da (P35/16obs.) bir dilgi çekirdeği ve bir dilgi bulunmuştur.

1.5. Sonuç

Kömürcü obsidienlerinin Prehistorik çağlarda yoğun olarak kullanıldığı buluntu yerlerinin çokluğundan anlaşılmaktadır. Bu buluntular değişik Prehistorik çağlara bağlanabilir. İkiyüzlü Paleolitik çağlara, tek ve iki vurma düzlemlili çekirdekler Akeramik Neolitik ve Neolitik çağlara, iki yüzü uçlar Neolitik çağlara bağlanabilir. Atölye olarak erozyona uğramamış tek bir atölye bulunmuştur, Kaletepe. Bu atölyenin tahminimiz gibi tek bir kültüre mi, yoksa birden fazla kültüre mi ait olduğunu ancak bir kazı meydana çıkarabilir, fakat atölyenin özelliği en azından burayı kullanan son kişilerin uzman olduklarını ve dilgi ihracı yaptıklarını gösteriyor.

2. KABAĞTEPE - KAYIRLI

Çiftlik ilçesine bağlı Kayırlı Köyü'nün doğu- güneydoğusunda Kabaktepe masifine ait bir riyolit koni ve akıntı vardır. Koninin merkezine giden vadide büyük obsidien yatakları gözlenmektedir (P35/01 obs.). Bu obsidien siyah renkte olup, daha çok tablasal durumda ve işlenmeye çok uygundur.

2.1. Ekinlik

Kayırlı Vadisi'nin batısında bulunan platoda bir atölye bulunmuştur (P35/03obs.). Bu atölyede tek ve iki vurma düzlemlı çekirdekler (Çizim:5:2), büyük yongalar ve ihraç için hazırlanmış obsidien bloklar gözlenmiştir.

2.2. Bitlikeler

Kayırlı Vadisi'nin doğusunda ve Ekinlik Platosu'nun karşısında bulunan yamaç ve platoda geniş bir atölye saptanmıştır (P35/22obs.). Bu atölyede zengin bir buluntu topluluğuna rastlanmıştır: Çeşitli teknikte hazırlanmış çekirdekler, yongalar, dilgiler, ihraç için hazırlanmış iki-yüzlü tipi verilmiş obsidien bloklar (Çizim: 6). Atölyenin obsidien ihtiyacını karşılayan kaynak ise Bitlikeler Platosu'nun doğusundaki yamaç-ta bir akıntı ve büyük bloklar durumda bulunmuştur (P35/18obs.). Bitlikeler atölyesinde Kaletepe tipi iki ve tek vurma düzlemlı naviform çekirdekler dikkati çekmiştir (Çizim: 5:1,7). İşçilik Kaletepe'deki kadar mükemmel olmasa da teknik aynıdır. Ayrıca çok miktarda çeşitli tek vurma düzlemlı ve iki vurma düzlemlı dilgi çekirdeklerinin bulunması bu atölyenin farklı zamanlarda farklı ustalar tarafından kullanıldığını göstermektedir.

2.3. Kayırlı Pınarcık

Kayırlı - Bozköy karayolu üzerinde, Pınarcık Köyü sapağında bir obsidien kaynağı (P35/04obs.) ve birkaç yonga (P35/05) bulunmuştur. Obsidien kaynağı Pınarcık Köyü sapağının karşısında yaklaşık 1620 m yüksekliğinde ufak bloklar durumundadır. Yongaların toplandığı nokta ise kaynağın karşısındaki platoda, Pınarcık Köyü yakınlarındadır. Buluntuların azlığı burası için fazla bilgi vermemektedir.

2.4. Sonuç

Kayırlı buluntuları bize burasının daha çok Akeramik-Neolitik ve Neolitik Dönem insanı tarafından kullanıldığını göstermektedir. Bu-

radaki atölyede, Bitlikeler’de iki farklı amaç gözlenmektedir: Dilgi ihracı ve önşekillendirilmiş blok ihracı. Bu Anadolu’da ilk olarak gözlenen bir durumdur.

3. BOZKÖY

Çiftlik ilçesine bağlı Bozköy Köyü’nde Kayırlı’ya giden karayolunda bir riyolit koni daha vardır. Bu koni siyah ve gris renkli obsidien üretmiştir (P34/01).

3.1. Karakaya

Riyolit konisinin Bozköy’e bakan yamacında doğal durumda ufak kırılğan obsidien blokları bulunmuştur (P34/04). Çevrede işlenmiş obsidienne rastlanmamıştır.

3.2. İlbiz

Bozköy - Kayırlı karayolunun doğusunda, Karakaya’nın hemen hemen karşısında bir obsidien kaynağı (P34/02obs.) ve geniş bir atölye (P34/03obs.) saptanmıştır. Obsidien kaynağı karayolunun kestiği yamaçta dikey damarlar durumunda gözlenmektedir. Atölye ise bu kaynağın üzerinde kumlu bir arazide dağınık ve geniş bir alan kaplayan durumdadır. Atölyede çok sayıda yonga, dilgi ve çekirdek bulunmuştur. Çekirdekler tek veya iki vurma düzlemli dilgi çekirdekleridir (Çizim: 8). Naviform veya Kaletpe tipi çekirdeklere rastlanmamıştır.

3.3. Sonuç

Bozköy, yoğun buluntularına rağmen bize çok fazla bilgi vermemektedir. Buluntular üretim zincirini kurmaya yetmemektedir. Fakat obsidien aletlerin bulunmaması burasının daha çok brüt dilgi ve yonga ihracı için kullanıldığını göstermektedir. Dönem olarak Neolitik Dönem’e tarihlenebilir.

4. NENEZİ DAĞ

Bekarlar Köyü’nün doğusunda, ova ortasında büyük bir riyolit konisi olan Nenezi Dağ bulunmaktadır. İki oluşum evresi olan bu dağda obsidien yatakları ve obsidien işleme alanları bulunmaktadır.

4.1. Nenezi obsidien yatakları

Nenezi Dağı’nın üç noktasında obsidien yataklarına rastlamıştır (P34/10obs): Dağın doruğunun yakınlığında gris-yeşil renkli obsidien

küçük bloklar halinde bulunmuştur; - P34/06obs.: Dağın batı yamacında siyah renkli obsidien büyük damarlar halinde bulunmuştur; - P34/10obs.: Dağın kuzey yamacında ise kahve renkli ve kahve renkli noktalı kırmızı renkli obsidien, dar damarlar durumunda bulunmuştur.

4.2. Atölyeler

İşlenmiş obsidienlere dağın iki alanında rastlandı. Dağın batısında, Bekarlar Köyü'ne bakan yamaçta, dağınık bir durumda çeşitli yonga ve çekirdekler bulunmuştur (P34/08obs.). Esas atölye ise dağın tepesinde, koninin altındaki düzlükte saptanmıştır (P34/07obs.). Bu atölye geniş bir alan kaplamakta ve çok yoğun obsidien artığı içermektedir. Ayrıca dağın batı eteklerindeki teraslarda da sürüklenmiş durumda işlenmiş obsidienler mevcuttur. Bu alanın tüm buluntuları birbiriyle benzerlik göstermektedir. Buluntular genelde tek vurma düzlemlili dilgi çekirdekleri (Çizim: 9), daha az sayıda iki vurma düzlemlili dilgi çekirdekleri, yonga ve dilgiler, ikiyüzlü tipi önşekillendirilmiş parçalar (Çizim: 10:1) içermektedir. Ayrıca ikiyüzlü oval uçlar bulunmuştur (Çizim: 10:2).

4.3. Sonuç

Nenezi Dağı obsidieninin Prehistorik çağlarda yoğun kullanılmış bir obsidien olduğunu hem buluntu tiplerin çeşitliliğinden hem de atölyedeki yoğun obsidien artığından anlıyoruz. Bu atölyedeki üretim zincirini araştırmak için ayrı bir çalışmaya ihtiyaç vardır, çünkü buluntular çok yoğundur (1m²'ye yüzlerce obsidien düşmektedir.). Fakat gözlediğimiz buluntulardan yola çıkarak ilk sonuç olarak burasının bir taraftan önşekillendirilmiş obsidien bloğu ihracı için, diğer taraftan az da olsa uç ve uç ön formu üretimi için kullanıldığını söyleyebiliriz. Ayrıca diğer tüm atölyelerde olduğu gibi brüt dilgi üretimi de vardır.

SONUÇ

1995 yılı Kapadokya obsidien kaynakları ve atölyeleri araştırmamızın sonuçlarını şöyle özetleyebiliriz.

1) Araştırmamız bir çok obsidien kaynağını saptamakla kalmayıp, henüz bulunmamış olan obsidien atölyelerini belirlemeye yaramıştır. Dört büyük obsidien atölyesi saptamış bulunuyoruz: Kaletepe, Bitlikeler, İlbiz ve Nenezi Dağı. Diğer buluntu alanlarını daha çok erozyona uğramış veya sürüklenmiş küçük işlik olarak veya tek buluntu yerleri olarak tanımlayabiliriz.

2) Bu atölyeler işlenebilir nitelikte olan kaynakların yakınında bulunup coğrafik konum olarak her zaman yüksek plato veya alanlarda, çevreye hakim durumdadırlar. Vadi içlerinde veya teraslarda sürüklenmiş işlenmiş obsidienler dışında atölye veya işlik durumunda hiçbir alan saptanmamıştır.

3) Bu atölyelerde yontma taş aletin (birkaç örnek dışında) veya herhangi prehistorik malzemenin (işlenmiş kemik, fauna, çanak çömlek,...) bulunmaması atölyelerin sadece obsidien yontmak için kullanıldıklarını, kamp yeri olarak kullanılmadığını göstermektedir. Kamp yerleri büyük olasılıkla atölyelere çok uzak olmayan konumdadırlar, bu kampların araştırılması gerekmektedir.

4) Buluntulardan bazıları bize tarihleme açısından ipuçları vermektedir. Ekinlik ve Nenezi Dağı'nda Aşıklı Höyük tipi çekirdekler bulunmuştur. Aşıklı Höyük'te ise Kayırlı kaynağında bulunan tablasal obsidien blokları bulunmuştur⁴. Aşıklı Höyük obsidienlerin üzerine yapılan kimya analizleri sonucunda bu obsidienlerin gerek Kayırlı gerekse Nenezi Dağ obsidienleri ile aynı kimyasal bileşimleri verdiklerini biliyoruz⁵. Aşıklı Höyük insanı obsidien ihtiyacını bu iki kaynaktan karşılamıştır. Dolayısıyla bu iki kaynağın çanak çömlek öncesi Neolitik Dönem'de kullanıldığını söyleyebiliriz.

5) Nenezi Dağ ve Körkuyu'da bulunan oval uçlar ise Çatal Höyük uçlarını çağrıştırmaktadır⁶ (Bilaor, P. 1962). Çatal Höyük obsidienlerinin analizleri bu konuyu aydınlatabilir.

6) Kaletepe tipi çekirdeklere henüz hiçbir prehistorik yerleşmede rastlanmamıştır. Eğer bu çekirdeklerin sadece dilgi üretimi için hazırlandıklarını ve dilgilerin ihraç edildiklerini kabul edersek, bu çekirdeklerin bulunmaması doğaldır. Düzgün obsidien dilgi ve okuçları buluntusu veren prehistorik yerleşmelerde yapılacak olan obsidien kimya analizleri hangi yerleşmelerin Kaletepe ve Bitlikeler ile ilişkisi olduğunu ortaya çıkarabilir.

7) Ön hazırlanmış obsidien bloklarının bulunması obsidienin bazı yerleşmelere blok durumda ihraç edildiğini göstermektedir. Bu durum

(4) Balkan-Atlı N.1993 Aşıklı Höyük (Aksaray) yontma taş endüstrisinin teknolojik ve tipolojik açıdan incelenmesi, VIII. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 213-225, Ankara.

(5) Gratuze B., Barrandon J.N., Al Isa K., Cauvin M.-C. 1993 Non destructive analysis of obsidian artifacts using nuclear techniques. Investigation of provenance of Near Eastern Artifacts. *Archaeometry*, 11-21.

(6) Bialor P.1962 The Chipped Stone Industry ou Çatal Höyük, *Anatolien Studies* 12, 67-110.

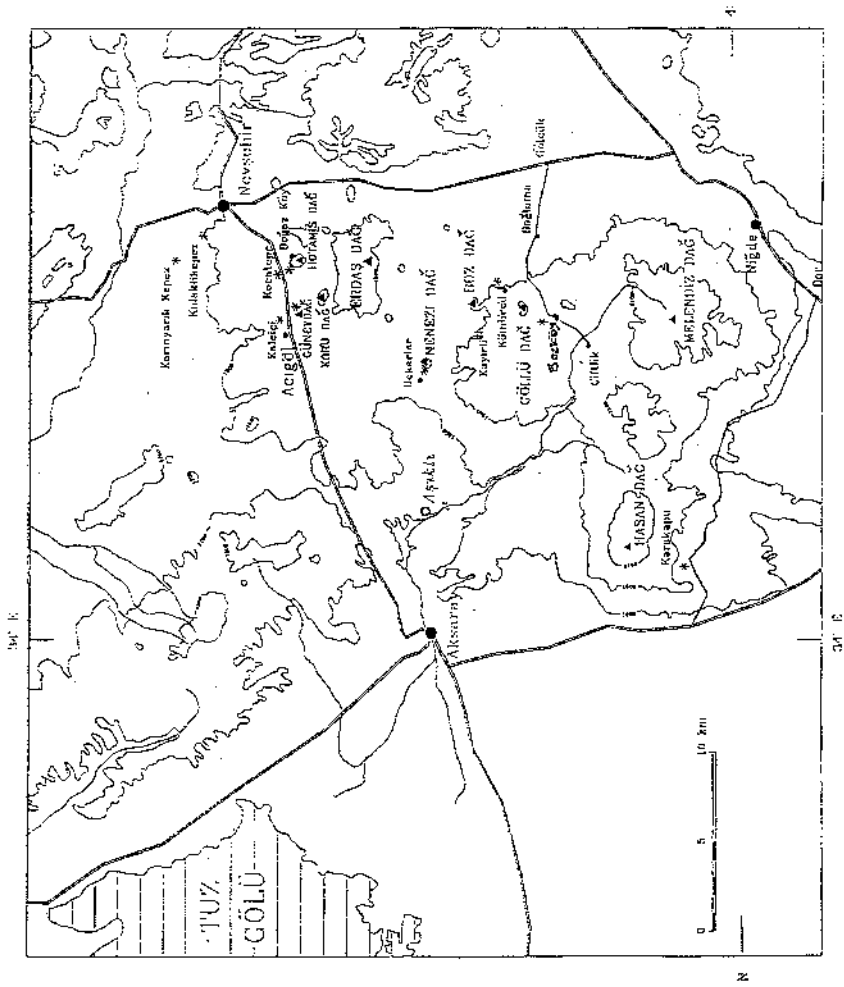
Neolitik Çağ'dan itibaren tüm Avrupa'da saptanmış bir durumdur. Anadolu'da ise ilk olarak gözlenmektedir.

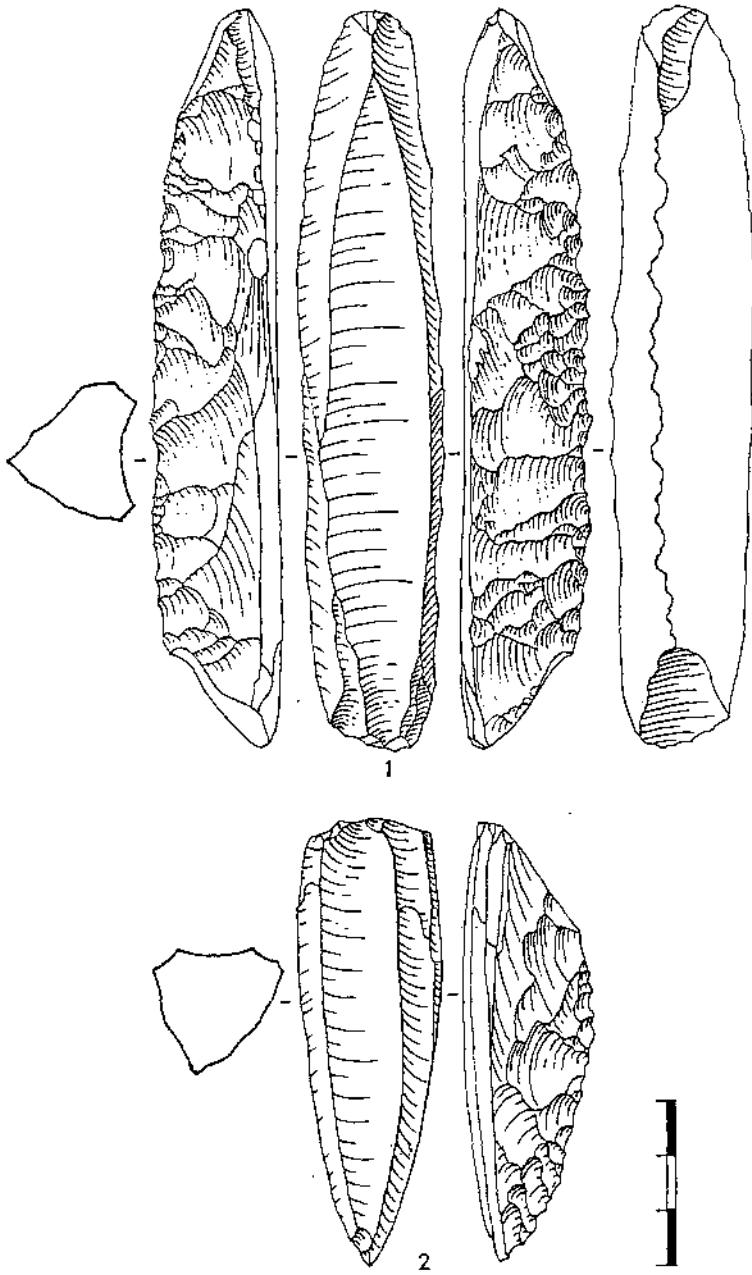
Bu sonuçlar bölgede bir atölye kazısının gerekliliğini, prehistorik yerleşmelerde bulunan obsidienlerle bu kaynak ve atölyelerin ilişkilerinin kurulması gerekliliğini ve ulaşım yollarının saptanması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Buluntu Alanlarının Listesi

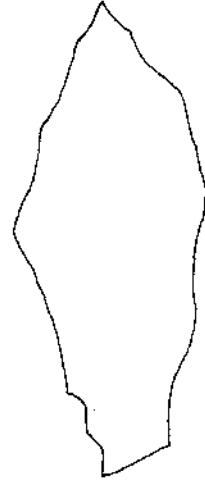
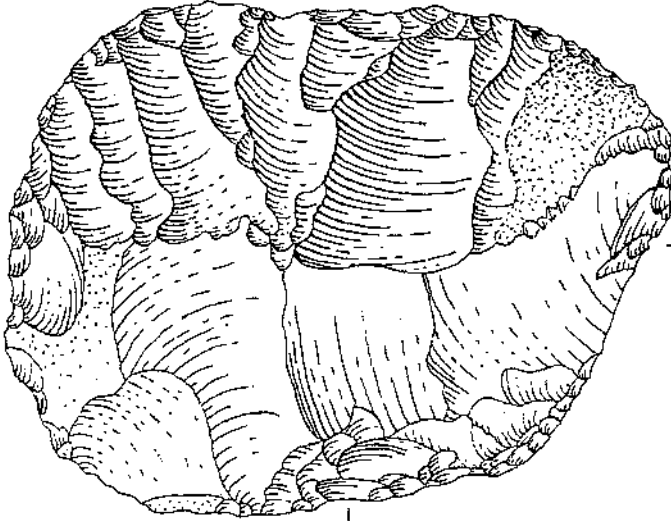
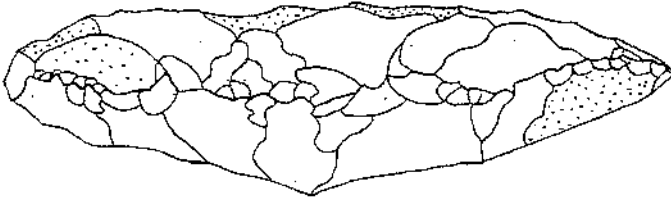
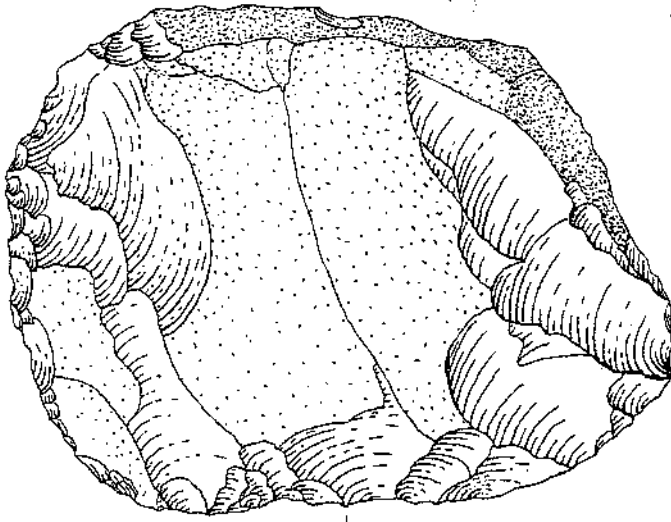
- P35/01obs: Kayırlı (kaynak)
- P35/02obs: Kayırlı Bitlikeler (atölye)
- P35/03obs: Kayırlı Ekinlik (atölye)
- P35/04obs: Kayırlı-Pınarcık (kaynak)
- P35/05obs: Kayırlı-Pınarcık (buluntu yeri)
- P35/06obs: Kömürcü-Erikli kaynak (büyük akıntı)
- P35/07obs: Kömürcü-Kaletepe (kaynak)
- P35/08obs: Kömürcü-Kaletepe (atölye)
- P35/09obs: Kömürcü-Mağara (kaynak)
- P35/10obs: Kömürcü-Mağara (buluntu yeri)
- P35/11obs: Kömürcü-Körkuyu (buluntu yeri)
- P35/12obs: Kömürcü-Körkuyu (atölye)
- P35/13obs: Kömürcü-Erikli (buluntu yeri)
- P35/14obs: Kömürcü-Erikli (buluntu noktası)
- P35/15obs: Kömürcü-Körkuyu (buluntu yeri)
- P35/16obs: Kömürcü-Erikli-Körkuyu arası (buluntu yeri)
- P35/17obs: Kömürcü-Erikli-Körkuyu arası alçak teras (buluntu yeri)
- P35/18obs: Kayırlı-Bitlikeler (kaynak)

- P34/01obs: Bozköy (kaynak)
- P34/02obs: Bozköy-İlbiz mevkii (kaynak)
- P34/03obs: Bozköy-İlbiz mevkii (atölye)
- P34/04obs: Bozköy-Karakaya (kaynak)
- P34/05obs: Gösterli (kaynak)
- P34/06obs: Nenezi Dağ (kaynak)
- P34/07obs: Nenezi Dağ (atölye)
- P34/08obs: Nenezi Dağ (buluntu yeri)
- P34/09obs: Nenezi Dağ (kaynak)
- P34/10obs: Nenezi Dağ (kaynak)

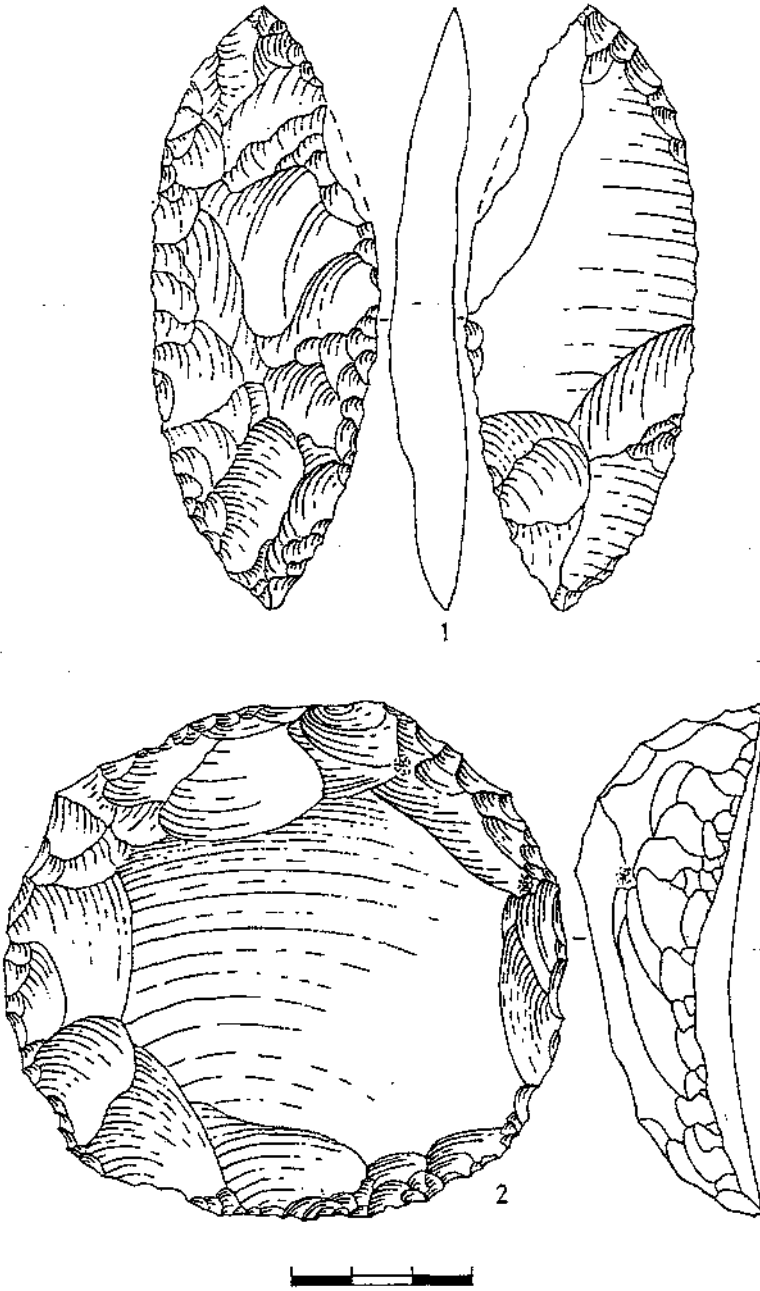

Çizim 1: Kömürcü/Kaletepe çekirdekleri: Kaletepe tipi iki vurma düzlemlı çekirdek (1), tek vurma düzlemlı çekirdek (2)

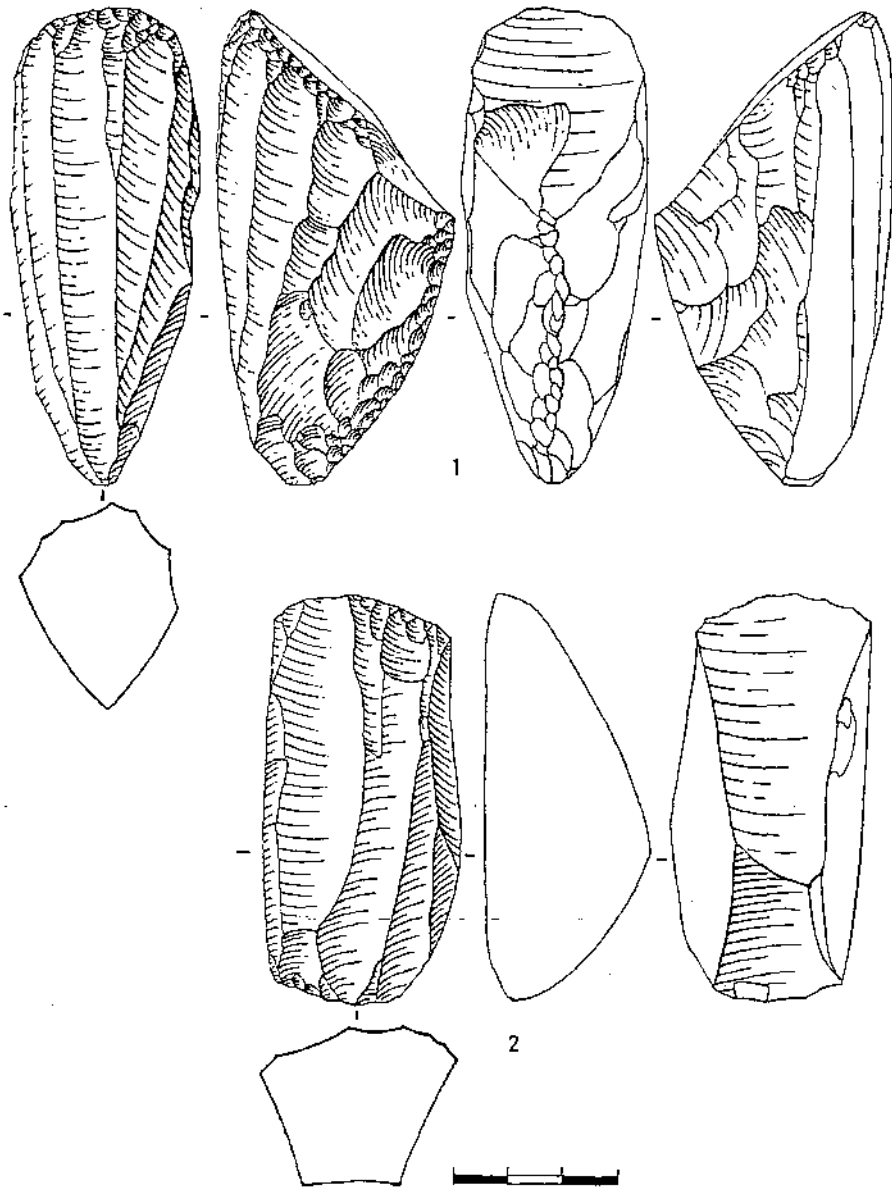
Çizim 2: Kömürcü/Kaletepe: Çekirdek yapımı için hazırlanmış ikiyüzlü

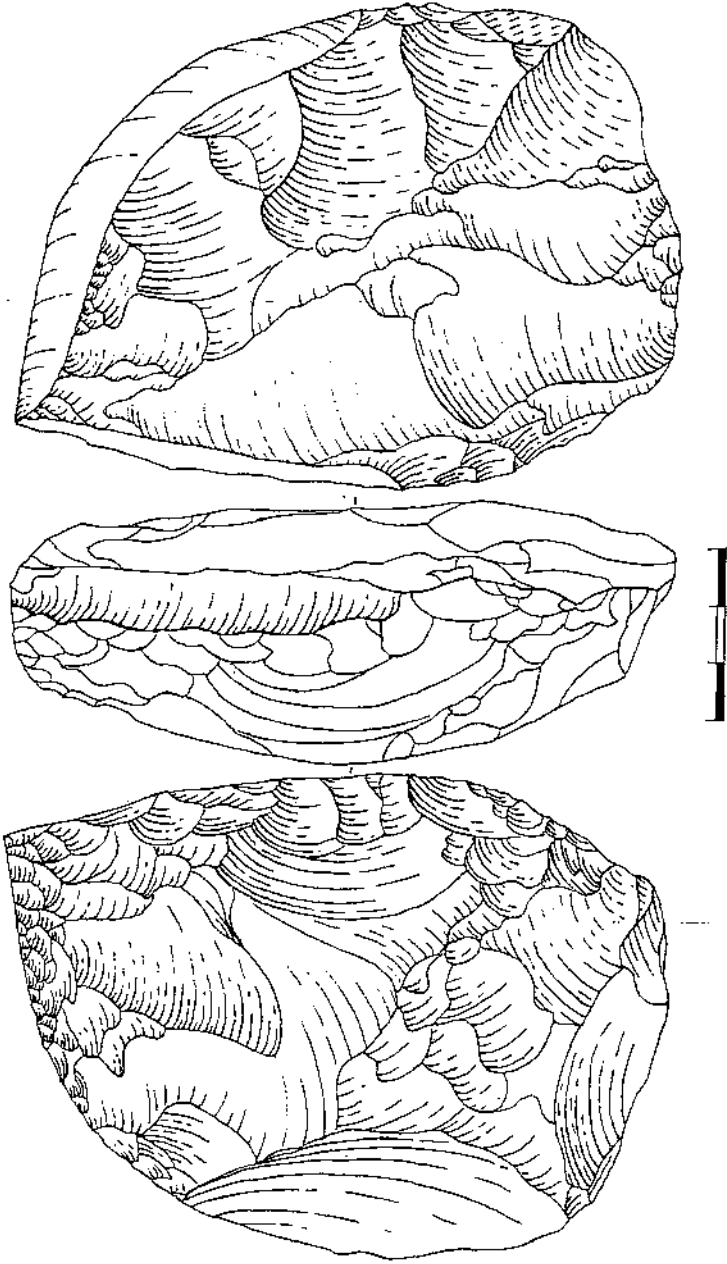
Çizim 3: Kömürcü/Körkuyu oval uç (1); Kömürcü/Erikli kazıyıcı (2)

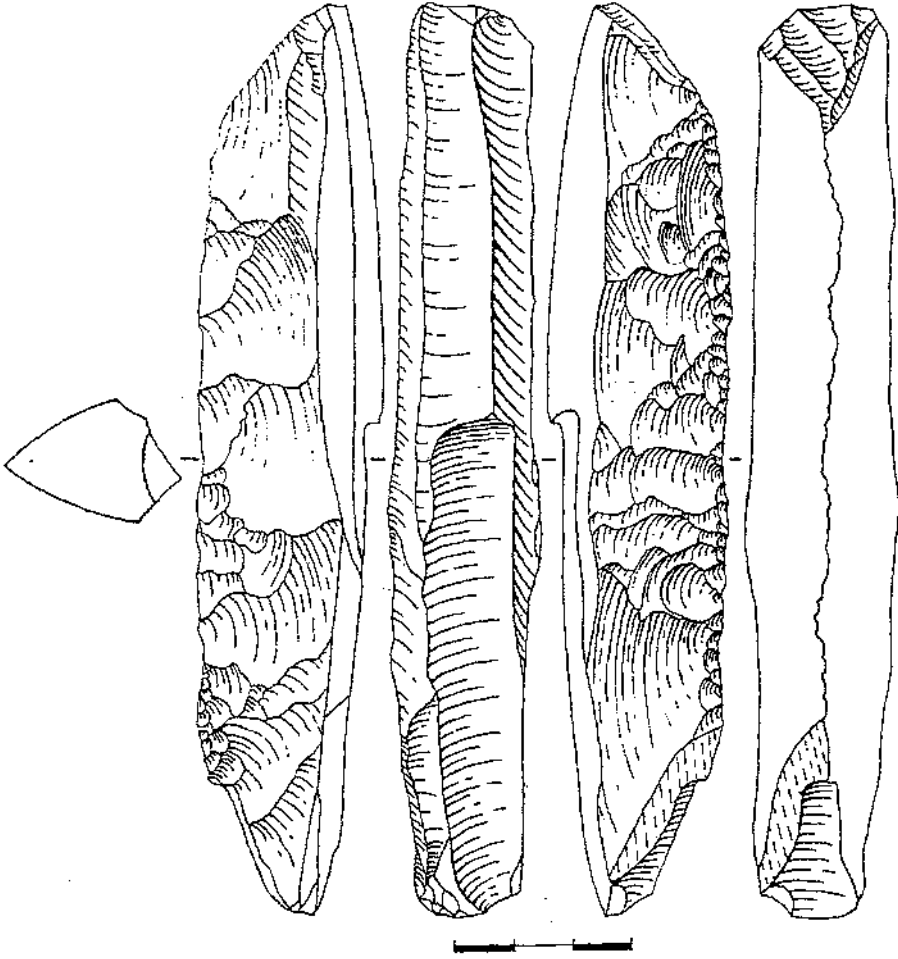
Çizim 4: Kömürcü/Erikli: İkiyüzlü

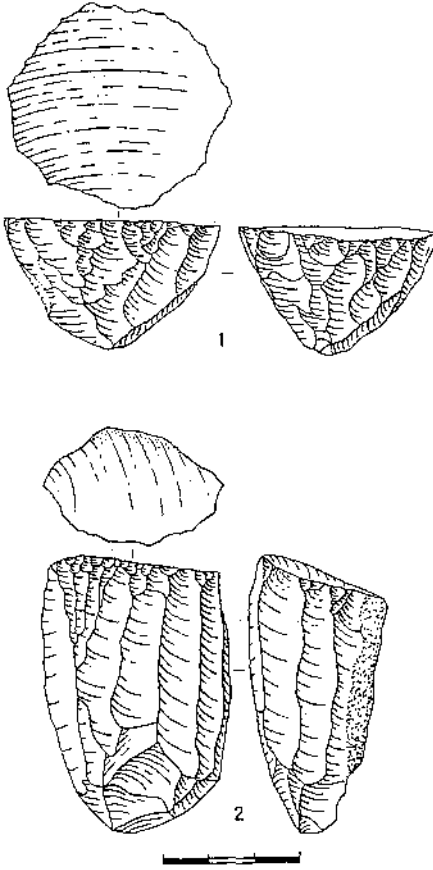
Çizim 5: Kayırlı/Bitlikeler tek vurma düzlemli çekirdek (1); Kayırlı/Ekinlik iki vurma düzlemli çekirdek (2)

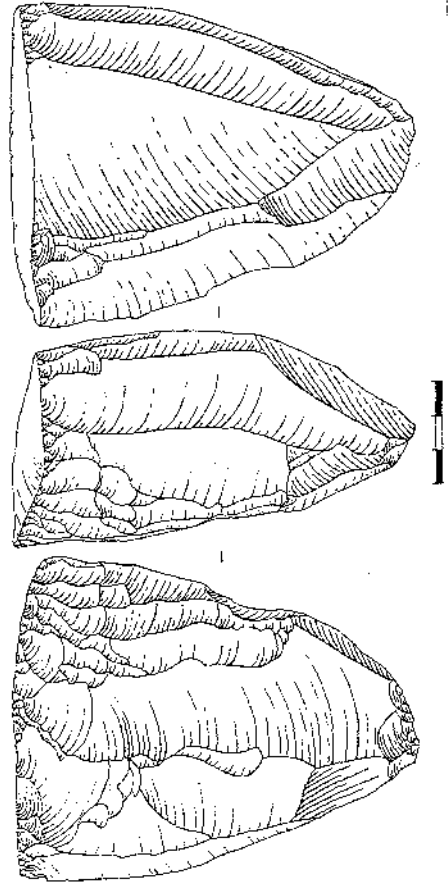
Çizim 6: Kayırlı/Bitlikeler: Çekirdek yapımı için hazırlanmış ikiyüzlü

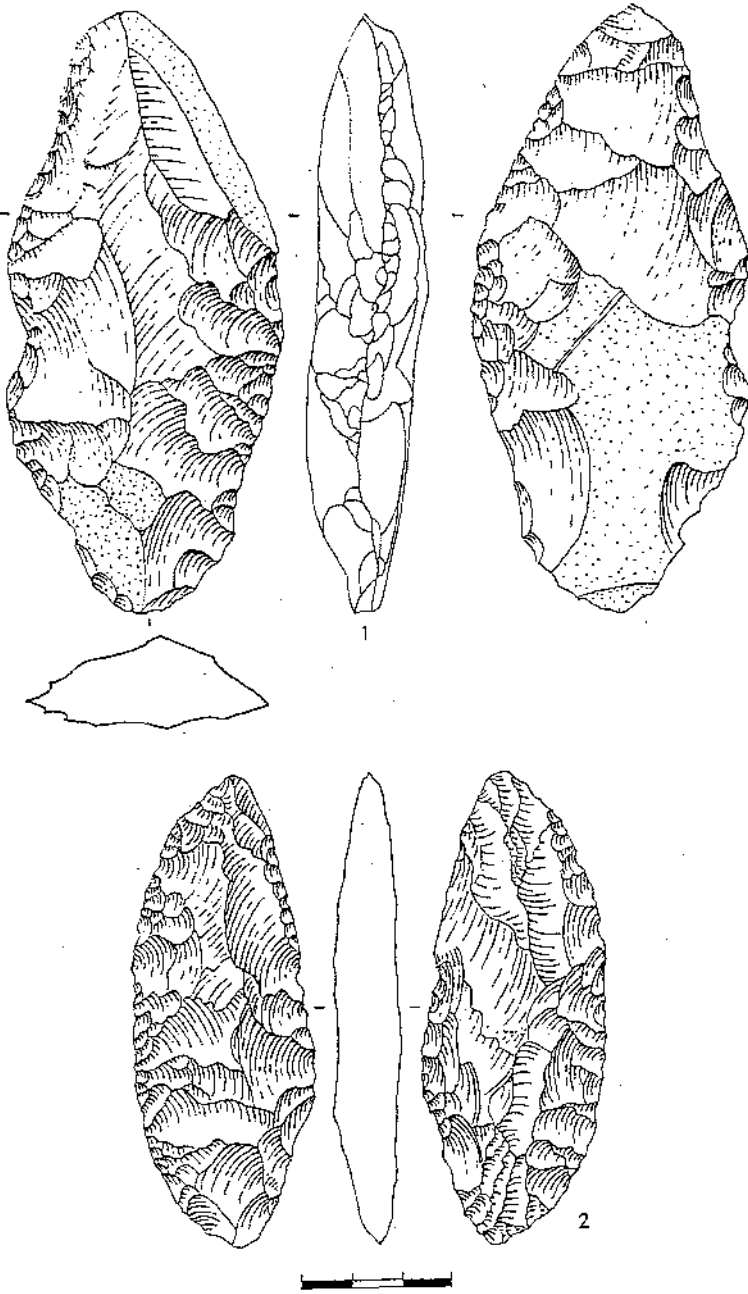
Çizim 7: Kayırlı/Bitfikeler: İki vurma düzlemlı çekirdek

**Çizim 8: Bozköy/İlbiz: Tek vurma düzleml
çekirdekler**

**Çizim 9: Nenezi Dağ: Tek vurma düzleml
çekirdek**

Çizim 10: Nenezi Dağ: İkiyüzlü (1); ikiyüzlü oval uç (2)

SURVEY OF PALAEOOLITHIC AND ACERAMIC NEOLITHIC SITES IN SAKÇAGÖZÜ REGION (GAZİANTEP): 1995 FIELD SEASON

*Andrew GARRARD **

BACKGROUND

In spite of considerable international interest in the early prehistory of western Asia, knowledge of the Palaeolithic remains spatially restricted. The vast majority of recent field research has been undertaken in central and southern Syria, Israel and Jordan, with localised pockets of information coming from recent excavations at sites such as Lower Palaeolithic Dmanisi in southern Georgia (Gabunia and Vekua 1995), Middle Palaeolithic Dederiyeh in northern Syria (Akazawa et al. 1993), and Middle, Upper and Epi-Palaeolithic Karain and Öküzini in south-western Turkey (Yalçinkaya et al. 1993, Otte et al. 1995). The Aceramic Neolithic is more widely known, having benefitted from recent salvage excavations in the upper Euphrates and Tigris systems, and work in central Anatolia, but there are still significant gaps in regional coverage.

In environmental terms, one of the more poorly known areas is the high rainfall zone extending from northern Israel to the southern Taurus and Anti Taurus mountains (Map: 1). Under present interglacial conditions, and in the absence of human disturbance, this would be covered by evergreen oak, pistachio and pine forest at low elevations and by deciduous oak, pine, fir and cedar at higher altitudes. During glacial maxima the forest is likely to have been thinner and more geographically restricted (Van Zeist and Bottema 1991, Hillman 1996). Further information from this zone would be of interest to determine the adapta-

(*) Dr. Andrew GARRARD, Institute of Archaeology, University College London, 31-34 Gordon Square, London WC1H 0PY, ENGLAND

tions of pre-modern humans and later hunter-gatherers to these environments, and the extent to which these areas were involved in earliest agriculture and animal herding.

During 1994, the author and James Conolly made a low-key reconnaissance of the Turkish sector of the Levantine Rift Valley, which runs through this high rainfall corridor between Antakya and Kahramanmaraş. Within this region, the Sakçagözü area appeared to be the most promising for a longer-term project examining Palaeolithic and early Neolithic adaptations. This is because of the local availability of flint raw material for stone tool industries, the many caves and rock shelters in the limestone terrain on the eastern side of the rift and the extensive former lakes in the floor of the valley.

The first season of survey work was undertaken between 26 June and 23 July 1995. Apart from the author, the staff comprised James Conolly and Norah Moloney (lithics consultants), Katherine Wright (ceramics consultant), Tom Pollard (surveyor), Atakan Güven and Debbie Sabo (survey assistants), and Mustafa Şamur (government representative). The team was very grateful to staff at the Department of Antiquities in Ankara, Gaziantep Museum and the British Institute of Archaeology at Ankara (BIAA), and to villagers at Sakçagözü for their considerable help. The project was sponsored by BIAA, the British Academy, the Society of Antiquaries, the Prehistoric Society, the Institute of Archaeology Gordon Childe Fund and the University of London Central Research Fund.

ENVIRONMENT OF SAKÇAGÖZÜ REGION

Sakçagözü lies close to the northern end of the Levantine Rift Valley, which stretches from the Red Sea to Kahramanmaraş in Turkey. The valley floor is approximately 16 km broad in the Sakçagözü region and is very fertile receiving roughly 850 mm rainfall per year. The village lies to the east of the 550 m watershed between the Aksu and Karasu river systems, which drain the rift in northerly and southerly directions. The remnants of two substantial lakes are located at approximately 480 m elevation in the valley floor (Map: 2). Pleistocene elephant bones have been recovered from marsh deposits beside the northern lake (Gavur Gölü). These bones are on display in Kahramanmaraş and Gaziantep Museums.

The Rift Valley is separated from the Adana Plain and Mediterranean coast by the Amanus Mountains (Nur Dağları) which have extensive ar-

eas over 1500 m and peaks at 2200 m. The mountains remain thickly forested on the coastal side. The eastern side of the rift is bounded by the Gaziantep Plateau (Kartal Dağı) with large areas over 1000 m and peaks at 1400 m. To the east and north-east of Sakçagözü the plateau is formed from Eocene limestones and marls. Nodular flint outcrops from the Lower Eocene sediments, which are exposed for 5 km to the south west and 10 km to the north-east of Sakçagözü. Copious springs also emerge from these levels and particularly in the Sakçagözü area, where there are extensive travertines. Caves and rock shelters occur in the overlying Middle Eocene limestones.

SURVEY METHODOLOGY

The primary aim of the survey was to examine the range and nature of Palaeolithic and early Neolithic sites surviving in the Rift Valley and adjacent hills, and to determine the suitability of the region for a longer-term survey and excavation project concentrating on these periods. We did however systematically record all later material, where it occurred in association with early sites. The 1995 survey focused on caves, rock shelters and springs along the limestone escarpment and in the hills for a distance of 10–12 km to the east and northeast of Sakçagözü (Map: 2). Limited survey was also undertaken around the Fevzipaşa area at the foot of the Amanus Mountains, in the lava country to the east of Islahiye and around igneous outcrops on the north-eastern shore of the southern lake (Kara Gölü). To help in the analysis of later ceramics, we also visited a number of the previously recorded höyüks in the region (Du Plat Taylor et al. 1950, Alkım 1969, French and Summers 1988).

In open areas we surveyed by walking parallel transects, whilst in craggy terrain we were more selective, focusing on caves and rock shelters. Once an artifact concentration was located, we recorded its coordinates using a simple GPS system, and assessed its dimensions, geomorphological context, internal features, general condition and suitability for excavation. Artifacts were collected by various methods according to density and degree of disturbance. When artifacts were thinly dispersed, we made a comprehensive collection from a wide area, and when they were densely distributed, we collected samples from transects. The resolution with which the spatial distribution of artifacts was recorded, depended on the steepness of slope and level of erosion.

SETTLEMENT HISTORY

Lower Palaeolithic

A low density scatter of stone artifacts was found adjacent to flint outcrops over a wide area of the rift escarpment and an interior valley (the Emirler Valley) to the north-east of Sakçagözü. Two extensive multi-period artifact concentrations were found which appeared to contain Lower Palaeolithic material (Sak 14, 18). The largest (Sak 14: Map: 2), which covered several hectares, was located on a shoulder of land forming a pass between the Rift and Emirler Valleys. Nodular flint was found to be outcropping from the surface of the site and this certainly appears to have been exploited.

Norah Moloney made a detailed study of the assemblage from Sak 14 (Garrard et al. 1996: 63-66) and found that it contained elements which could relate to all periods from Lower Palaeolithic to Neolithic. Amongst the cores, amorphous flake forms dominated, although there were also centripetal and bipolar flake cores, as well as blade cores. The majority of debitage consisted of flakes, but there were also blades. The butts were predominantly plain or cortical, however there were a few faceted, dihedral and punctiform examples. Retouch was found on a number of the blanks, although some of this could be attributed to post depositional processes. The majority of humanly retouched artifacts could be classified as scrapers, but there were also denticulates, notches and piercers.

A substantial number of bifacial pieces were also found at Sak 14, many of which could be of Lower Palaeolithic date. The majority of these were partially abraded. From their location, it is likely this happened as a result of down-slope movement or deflationary processes. The majority of bifaces were made by hard-hammer technique on thick flakes or pebbles. The intersecting edges were sinuous or curved and there was no evidence for soft-hammer thinning. Many of the bifaces were pointed varieties, but there were also oval forms. The collection also contained a small number of picks and flake cleavers. Lower Palaeolithic biface assemblages are well known from the Orontes Valley to the south and the Euphrates Basin to the east (Minzoni Déroche 1987, Muhesen 1988, Sanlaville et al. 1993, Albrecht and Müller Beck 1994).

Middle Palaeolithic

Levallois cores, blanks and retouched forms, and other tools characteristic of the terminal Lower and Middle Palaeolithic were found at 13 localities, all relatively close to flint sources. Eleven of the sites were caves and rock shelters, and the others were the multi-period open localities referred to in the preceding section. The caves were all situated to the north-east of Sakçagözü. Four were in a low travertine terrace to the immediate north of the village (Sak 6-9: Map: 2), six in high limestone cliffs overlooking the Rift Valley (Sak 1, 3, 10, 12, 13, 16) and one in a similar cliff in the Emirler Valley (Sak 19). The majority of caves were west or north-west facing with entrance widths between 4-20 m and internal areas between 50-250 m². Many had suffered from partial roof collapse. At the time of writing, no assemblage characteristic of the terminal Lower or Middle Palaeolithic has been analysed in detail, however some examples of levallois material are illustrated in Garrard et al. 1996 (p.64).

Although survey was also undertaken on ancient land surfaces within the Rift Valley, in the foothills of the Amanus Mountains and in the Gaziantep Plateau to the east of Sakçagözü, no other sites were found containing material of these periods. Although a number of factors may be involved, it is noticeable that each of these areas is located several kilometres from the nearest flint source. It is possible that curation of raw material by populations of the period has meant that little remains of their activities. It is hoped that further survey will clarify this situation.

Upper and Epi Palaeolithic

In contrast to earlier periods, no sites could be confidently attributed to the Upper or Epi-Palaeolithic. This probably relates in part, to the problems of identifying surface artifacts. Blade technology was present at many localities, but there were no finds wholly diagnostic of the periods in question (as opposed to the later Neolithic). This is also true of the scarce bladelet material found. Although a small number of Upper and Epi-Palaeolithic sites are known from the northern Levant (Garrard et al. 1996: 55-57), finds from these periods have proved scarce in other surveys undertaken in the region (Sanlaville 1979, Copeland 1981, Minzoni-Déroche 1987, Sanlaville et al. 1993). It is possible that this reflects behavioural factors, such as living in smaller groups, increased mobility, less use of caves and rock shelters and restricted use of forested environments. However, further survey linked with excavation will be required to address this issue.

Aceramic Neolithic

No typical PPNA assemblages were found, but cores and tools diagnostic of the PPNB were collected from four localities. The largest of these (Sak 4/5; Map: 2) was an open site covering two hectares of a travertine cone to the immediate north-east of Sakçagözü village. Two further occurrences were found in caves within a travertine terrace a little further to the north-east (Sak 6, 7). A fourth site was located on an igneous bluff overlooking the southern lake: Kara Gölü (Sak 25). It should be noted that no systematic survey was undertaken of the many höyüks on the floor of the Rift Valley, but during a brief visit to Songrus Höyük, a major Hittite site to the north-west of Sakçagözü (Garstang 1913), a PPNB projectile was found at the base of the mound. Elizabeth Carter (1994) is presently undertaking a survey of höyüks in the Kahramanmaraş sector of the Rift Valley (to the north), but has not found any definite Aceramic Neolithic sites.

The stone tool assemblage from Sak 4/5 was described by James Connolly (Garrard et al. 1996: 67-71). The majority of tools were made on local nodular flint, but a very small number were manufactured from obsidian, quartzite and serpentine. The evidence from associated debitage (e.g. cortical flakes, crested blades) suggests that many of the flint artifacts were made on site. The blade cores included crested (naviform) and non-crested single and opposed platform types, and the flake cores included amorphous, bipolar and discoidal forms. Many of the cores were in an advanced stage of reduction and exhibit battering. The single obsidian core was a heavily reduced non-crested opposed platform blade form. The flint debitage comprised flakes with mainly plain butts and blades with both plain and punctiform butts. The tools included three Byblos type projectile points and an upsilon blade which are characteristic (in combination with naviform cores) of the late PPNB at sites such as Hayaz Höyük and Gritille on the Euphrates (Cauvin 1988, Davis 1988, Roodenberg 1989, Balkan-Alti 1994). There were also many cutting and scraping tools, and a small number of polished serpentine axes. No microlithic or glossed elements were found.

Later Periods

The primary aim of the survey was to examine Palaeolithic and Aceramic Neolithic settlement, and much of the focus was on the more ancient land surfaces in the Rift Valley and on caves and rock shelters in the adjacent highlands. There was no systematic survey of the many höyüks

in the Rift Valley. Nevertheless, in the course of investigating early sites, later material was often found in association and this has been studied by Katherine Wright (Garrard et al. 1996: 71-77). It has provided an interesting insight into the use of areas not normally covered by later-period archaeological surveys.

From her study there appear to be two peaks in the use of caves and rock shelters in the upland areas. The earliest relates to the Ubaid and late Chalcolithic, and the later to the Roman and Byzantine periods. This could coincide with an increased use of these areas by animal herders and individuals exploiting highland resources such as timber and minerals. It may also relate to the use of such shelters for caching and as burial chambers. A number appear to have been modified for such purposes. A more detailed comparison of ceramic assemblages from caves and shelters in these areas with those from settlement mounds at low elevations could provide a valuable insight into the significance of pastoralism and highland resources during various periods.

CONCLUSIONS

Sakçagözü is located in a pivotal position between the Euphrates, the northern Levant and southern Anatolia. The area is likely to have been thickly forested during interglacial periods and more openly wooded during glacial maxima. The 1995 survey was undertaken to determine the nature and range of Palaeolithic and Neolithic sites in the Sakçagözü region, looking particularly at older land surfaces in the Rift Valley, and caves and rock shelters in the adjacent hills.

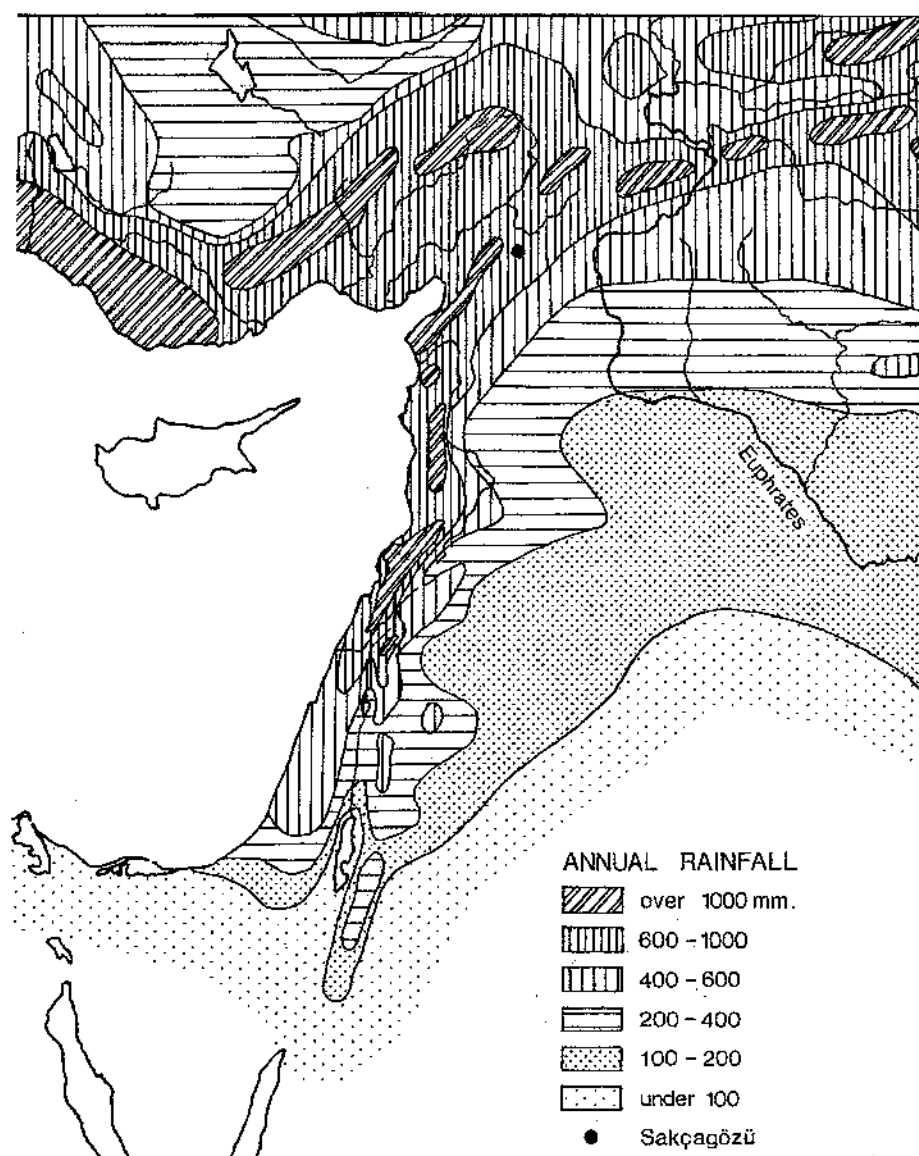
The survey was successful in demonstrating the remains of extensive Lower and Middle Palaeolithic as well as late Aceramic Neolithic activities. There were also finds which could date to the intervening periods. At the present time, there is considerable interest in the West Asian Middle Palaeolithic, as there is evidence that both neanderthal and early modern human populations were living in the region during this period. Much work is being undertaken on the behavioural adaptations of these communities and it is important to obtain field data from new habitats such as those of the north Levantine Rift Valley. The late Aceramic Neolithic is also a critical period in the prehistory of Western Asia, as it is the time when agriculture began to spread from its initial centres and animal herding is first attested. It would be of much interest to determine the extent to which high rainfall areas such as the Sakçagözü region participated in these developments.

During 1996, we hope to continue survey in three areas: firstly, further work along the the eastern rim of the Rift Valley; secondly, the alluvial terraces of the Icerisu valley, which drains into the Rift to the south of Sakçagözü; and thirdly, the margins of the northern lake (Gavur Gölü) where Pleistocene elephant bones have been found. In the longer-term we hope that soundings can be excavated at key sites so we can determine the local chronological sequence and reconstruct activities and adaptations through critical periods of the Palaeolithic and early Neolithic.

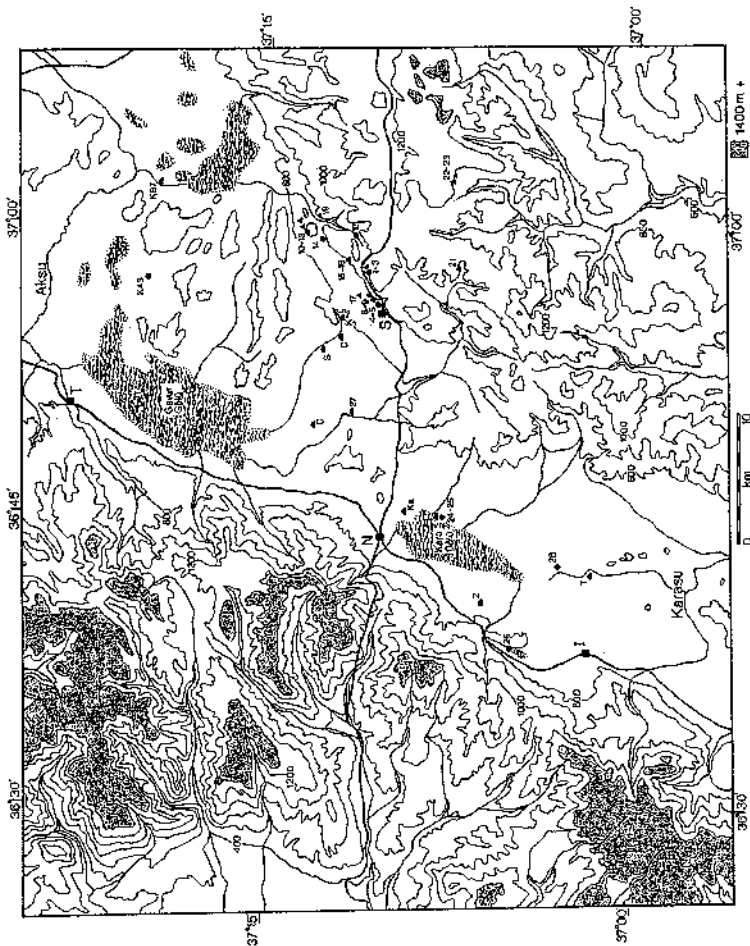
REFERENCES CITED

- AKAZAWA, T. et al. 1993. "The Neanderthal remains from Dederiyeh Cave, Syria: interim report", *Anthropological Science* 101, 361-87.
- ALBRECHT, G., MÜLLER-BECK, H. 1994. *Das Paläolithikum von Sehremuz bei Samsat am Euphrat*. Tübingen (Tübingen Monographien zur Urgeschichte 10).
- ALKIM, U. B. 1969. "The Amanus region in Turkey. New light on the historical geography and archaeology", *Archaeology* 22, 280-9.
- BALTAN-ATLI, N. 1994. *La Néolithisation de l'Anatolie*. İstanbul (Institut Français d'Études Anatoliennes).
- CARTER, E. 1994. "Report on the Kahramanmaraş Archaeological Survey Project from 24/9/93 11/11/93", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XII, 331-41.
- CAUVIN, M-C. 1988. "L'industrie lithique en Turquie orientale au VIIe millénaire", *Anatolica* XV, 25-35.
- COPELAND, L. 1981. "The flint industries of the Nahr Qoueiq Valley", in J. Matthers (ed.) *The River Qoueiq, Northern Syria, and its Catchment*. Oxford (BAR S98), 81-129.
- DAVIS, R. S. 1988. "Preliminary notes on the Gritille Neolithic chipped stone industry", *Anatolica* XV, 93-7.
- DU PLAT TAYLOR, J., SETON-WILLIAMS, M., WAECHTER, J. 1950. "The excavations at Sakçe Gözü", *Iraq* XII, 53-138.
- FRENCH, D., SUMMERS, G. 1988. "Sakçagözü material in the Gaziantep Museum", *Anatolian Studies* XXXVIII, 71-84.
- GABUNIA, L., VEKUA, A. 1995. "A Plio-Pleistocene hominid from Dmanisi, East Georgia, Caucasus", *Nature* 373, 509-12.
- GARRARD, A., CONOLLY, J., MOLONEY, N., WRIGHT, K. 1996. "The early prehistory of the Sakçagözü Region, North Levantine Rift Valley". *Anatolian Studies* XLVI, 53-82.
- GARSTANG, J. 1913. "Second interim report on the excavations at Sakje-Geuzi in North Syria, 1911". *Annals of Archaeology and Anthropology*, University of Liverpool 5, 63-72.

- HILLMAN, G. 1996. "Late Pleistocene changes in wild plant-foods available to hunter-gatherers of the northern Fertile Crescent: possible preludes to cereal cultivation", in D. R. Harris (ed.) *The origins and spread of agriculture and pastoralism in Eurasia*. London (University College London), 159-203.
- HOURS, F., et al. 1994. *Atlas des Sites du Proche Orient (14000 -5700 BP)*. Lyon (Travaux de la Maison de l'Orient Méditerranéen 24).
- MINZONI-DÉROCHE, A. (ed.) 1987. *Le Paléolithique du Bassin du Nizip: Rapport Préliminaire*. Istanbul (Institut Français d'Études Anatoliennes).
- MUHESEN, S. 1988. "Le paléolithique inférieur de Syrie", *L'Anthropologie* 92(3), 863-82.
- OTTE, M. et al. 1995. "The Epi-Palaeolithic of Öküzini cave (SW Anatolia) and its mobiliary art", *Antiquity* 69, 931-44.
- ROODENBERG, J. 1989. "Hayaz Höyük and the final PPNB in the Taurus foothills", *Paléorient* 15(1), 91-101.
- SANLAVILLE, P. 1979. *Quaternaire et Préhistoire du Nahr el Kébir Septentrional*. Lyon (Maison de l'Orient Méditerranéen).
- SANLAVILLE, P., BESANÇON, J., COPELAND, L., MUHESEN, S. 1993. *Le Paléolithique de la Vallée Moyenne de l'Oronte (Syrie)*. Oxford (BAR S587).
- VAN ZEIST, W., BOTTEMA, S. 1991. *Late Quaternary vegetation of the Near East*. Wiesbaden, Reichert. (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe A18).
- YALÇINKAYA, I. et al. 1993. "The excavations at Karain Cave, South-western Turkey: an interim report". In D. Olszewski and H. Dibble (eds.) *The Paleolithic Prehistory of the Zagros Taurus*. University Museum, University Pennsylvania, 101-18.

Map 1: Rainfall map of the Levant and southern Turkey (based on Hours et al. 1994: map 4) showing location of Sakçagözü

Map 2 : Map of sites recorded in Sakçagözü region. Black triangles - caves; black semi-circles - höyüks; black circles-other open sites. The sites which were surveyed were numbered 1-28. Höyüks visited (but not surveyed) are indicated by small letters: T- Tilmen Höyük; Z-Zincirli Höyük; Ka-Kara (Isma) Höyük; G -Gedikli Höyük; S - Songrus Höyük; C-Coba Höyük; K-Keferdiz Höyük. Modern towns are indicated by large letters: S -Sakçagözü; I-Islihiye; N-Nordagi; T-Türkoglu. The sites labelled K43 and K97 lie in Carter's (1994) Kahramanmaraş survey area.

SİLİFKE VE ÇEVRESİ YÜZEY ARAŞTIRMASI 1995

Mehmet İ.TUNAY *

Kültür Bakanlığı izniyle 17-23 Eylül tarihleri arasında Kültür Bakanlığı Temsilcisi Mehmet Çavuş (Tarsus Müzesi Araştırma Görevlisi), yüksek lisans öğrencileri Esra Güzel Erdoğan (Proje Yürütücüsü Yardımcısı) Hayri Fehmi Yılmaz, Murat Tekin, lisans öğrencileri Seza Sinanlar, Memed Güler, Kayhan Özkan'ın katılımıyla sekiz kişilik bir ekiple aşağıda verilen yerlerde dia ve siyah beyaz film çekilmesiyle geniş bir yüzey araştırması yapılmıştır¹.

1-Aya Thekla

Araştırmanın birinci günü Aya Thekla ören yerinde çalışıldı. Aya Thekla Basilikası apsis kalıntısı, Aya Thekla'nın kaybolduğuna inanılan mağara şapeli, üzeri örtülü sarnıçlar, kubbeli basilika, vaftizhane, hamam ya da ayazma kalıntıları, antik yolun (libasion) iki yanında yer alan üç adet üzeri açık büyük su sarnıcı incelenmiştir.

2- Kanlıdivan (*Kanytelles-Kanytelideis*)

Bu ören yerinde büyük bir obruğun etrafına inşa edilen dört büyük basilika incelenmiştir. I ve IV numaralı basilikalar mimarlık tarihinde önemli bir yere sahiptirler ve halen iyi durumdadırlar. IV numaralı basilikadaki incelememiz sırasında apsiste varolduğu bilinen freskoların

(*) Yrd. Doç. Dr. Mehmet İ.TUNAY, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, İSTANBUL

(1) Projenin gerçekleştirilmesine maddi katkılarından dolayı İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu Sekreterliği'ne ve Kavaklıdere Şarapları Yönetim Kurulu Başkanı Mehmet A.Başman'a teşekkür ederiz.

kısmen yok olmaya başladığını tespit ettik. Ayrıca araştırmamızdan kısa bir süre önce ören yerinde çıkan bir yangının özellikle II Numaralı Basilika'yı etkilediği görülmüştür.

3- Cennet Obruğu

Obruğun içinde yer alan tek nefli Panaghia Kilisesi iyi durumdadır. Apsis yarım kubbesinde bulunan freskolar korunmaktadır. Obruğun yanında bulunan antik Zeus Tapınağı'ndan dönme kilise de incelenmiştir. Ayrıca Narlıkuyu'daki Mozaik Müzesi'nde ziyaret edilmiştir.

4. Uzuncaburç (Diokaiserria)-Olba (Ura, Olbios)

Silifke'den yaklaşık olarak 27 km uzaklıktaki bu ören yerine giderken Demircili (Imbriogon) Köyü'nde bulunan üç mezar anıtı ve bir kule incelenmiştir. Bundan sonra gidilen Uzuncaburç ziyaret edilmiştir. Bu ören yerinden sonra gidilen Olba kentinde tiyatro, nymhphaion ve su kemerleri dışında Orta Çağ'a ait bir kale bulunmaktadır.

5-Canbazlı

Canbazlı Köyü'nde Roma Dönemi mezar anıtları gezilmiş özellikle incelenen yapı ise Erken Bizans Dönemi'ne (V. yüzyıl) ait basilika olmuştur. Bu kilise örtü seviyesine kadar en iyi durumda kalabilmiş Erken Bizans Dönemi yapılarından biridir. Üç nefli basilikanın nefleri ayıran sütunlarından kuzey tarafındakiler yıkılmış olmakla beraber hala yapının içinde durmaktadır. Oldukça iyi bir taş işçiliğine sahip kilisenin thmenos duvarları da halen ayakta.

6-Silifke Merkezindeki Çalışmalar

Antik Seleukia kentinde yapılan çalışmalar sırasında öncelikle Jupiter Tapınağı'ndan kiliseye çevrilen yapı, çoğu Bizans ve daha önceki dönemlere ait devşirmenin kullanıldığı XIX. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Reşadiye Camii, Silifke Kalesi ve yakınında bulunan Tekir Anbarı denilen büyük sarnıç incelenmiştir. Ayrıca müze ziyaret edilmiştir.

7- Sinekkale, Işıkkale, Karakabaklı

Sinekkale olarak adlandırılan ören yerinde bulunan en önemli yapı kalıntısı Bizans Devri'ne ait olan bir kervansaray olduğunu düşündüğümüz yapıdır. Muntazam kesme taştan iki katlı olarak inşa edilen yapı, içinde küçük bir ibadethane ve çeşitli bölümlerden oluşmaktadır. Bugüne kadar başka bir benzerine rastlanmayan yapı mimarlık tarihi açısından önemlidir.

Işıkkale üç nefli ve iyi durumdaki basilikası, çok sayıda farklı plan tiplerindeki evleri, üzeri örtülü su sarnıçları, şarap ve zeytinyağı yapımı için kullanılan ikili presleriyle dikkat çekici bir yerleşimdir. Bu tür preslere Toroslar'ın birçok yerinde rastlanmaktadır.

Işıkkale'den güneye doğru devam eden bir antik yolla Karakabaklı adı verilen ören yerine ulaşılır. Bu küçük yerleşim merkezinde Bizans mimarisinin üç farklı ev tipi bir arada görülmektedir. Bu plan tiplerinden birincisi peristilli avlusu olan evlerdir ki, bu plan antik çağ mimarisinin Bizans'daki devamıdır. İkinci plan tipi iki katlı villa tipi evlerdir ki, bunların bu derece iyi korunmuş örneklerine başka Bizans yerleşimlerinde rastlanmaz. Burada rastlanan üçüncü plan tipi ise basit planlı yapılardır ki bu bölgede pek çok örneğine rastlanır. Genellikle yalnızca söve ve lentosu ayakta olan kapılarıyla farkedilirler. Oldukça iyi durumdaki bu evlerin bir kısmı iki katlıdır. Genellikle ikinci katlardan dışarıya doğru uzanan konsollar, bu cephelerin çıkma ve balkonlarla hareketlendirildiğini gösterir. Karakabaklı yakınındaki Yenibahçe Köyü'nde Eski Camii olarak adlandırılan yapı muhtemelen Karamanlı Dönemi'ne ait üst örtüsü yok olmuş bir camidir.

8-Akkale,

Erdemli ilçesi, Kumkuyu Belediyesi sınırları içinde kalan Akkale ören yeri de bölgedeki ilginç ören yerlerinden biridir. S.Eyice'ye göre bu yapılar topluluğu Kapadokya Kralı I. Archelaos'un bu bölgede inşa ettirdiği bilinen yazlık sarayı olmalıdır. Bu yapılar topluluğunda çok katlı büyük bir saray yapısı, haç planlı, iki katlı, ne olduğu kesin olarak hala tespit edilememiş bir yapı, kısmen kayaya oyulmuş büyük bir sarnıç, bir hamam, bir üzüm ve zeytin ezme pres, liman ve gemi çekek yeri ile bazı mahzen ve planı kesin anlaşılamayan kalıntılardan oluşmaktadır. Bu grup içindeki en dikkat çekici kalıntı bugün büyük bir yığıntı halindeki kalıntıdır. XIX. yüzyılda bölgeye gelen ve Akkale'yi ziyaret eden seyahatçılar bu kalıntının bir tiyatro olabileceğini iddia etseler de bugün için ne olduğunu kesin olarak söyleyebilmek mümkün değildir.

9- Korykos,

Orta Çağ boyunca da önemli bir yerleşim yeri olan bu antik kentte, biri sahilde diğeri limanın girişinde bir ada üzerinde (Kızkalesi) olan iki kale bulunmaktadır. Her iki kale içinde bulunan sarnıçlar ve şapeller incelenmiştir. Sur dışında ise bir antik yolun her iki yanına yerleştirilmiş oldukça iyi durumda basilikal planlı dört kilise bulunmaktadır. Erken Bizans Dönemi'ne ait bu yapılar Orta Çağ'da da kullanılmıştır. Antik yolun

her iki yanı da yine Bizans Dönemi'ne ait nekropol alanıdır. Bu nekropolde çok sayıda lahit şeklinde ve kısmen kayalara oyulmuş mezarlar tarafımızdan incelenmiştir.

10- Boğsak Adası

Taşucu yakınındaki Boğsak Adası, üzerinde bir çok manastır yerleşimi olan küçük bir adadır. Adanın en üst noktasında haç planlı, Orta Bizans Dönemi'ne ait olan Küçük Şapel, adadaki en iyi durumda olan yapı kalıntısıdır. Bunun dışında sarnıçlar ve varlığı anlaşılan kilise kalıntıları dikkati çekmektedir. Adanın hemen karşısında yer alan Paşa Limanı Kalesi bölgedeki en önemli Osmanlı eseridir.

SURVEY OF SİLİFKE AND SURROUNDING AREA 1995

*Mehmet İ.TUNAY **

Permission was obtained from the Ministry of Culture and from Sept. 17th. to Sept.23rdan extensive survey was carried out. Participating were Mehmet Çavuş, from the Tarsus Museum as representative of the Ministry of Culture, three undergraduates Seza Sinanlar, Mehmet Güler, Kayhan Özkan, and three postgraduate students Esra Güzel Erdoğan, Hayri Fehmi Yılmaz, Murat Tekin, a group of eight. Slides and black and white photographs were taken of the following:

1. HAGIA THEKLA

On the first day of the survey the site of Hagia Thekla was examined. Remains of the apsis, a cave chapel which had been considered lost, covered cistns, the domed basilica, the baptistery, remains of baths or an hagiasma, and three large water cisterns on either side of the entique road (libasio) were carefully studied.

2. KANLIDİVAN (KANYTELLES-KANYTELIDEIS)

4 large basilicas on this site built around a big crater were studied. Basilicas I and IV are important in the history of architecture and still in good condition. We observed in Basilica IV that some of the frescoes are in danger of Vanishing, and that a fire which occurred shortly before our survey had caused some damage, particularly to Basilica II.

3. CENNET OBRUĞU

The single nave Church of Panageia in the crater is in good condition. The frescoes on the half-dome of the apsis have survived. A study

(*) Yrd.Doç.Dr.Mehmet İ.TUNAY, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, İSTANBUL

was also made of a church converted from the temple of Zeus which lies near the crater. A visit was made to the Mosaic Museum in Narlıkuyu.

4- UZUNCABURÇ (DIOKAISERIA)-OLBA (URA, OLBİOS)

On the way to this site, which is about 27 km out of Silifke, a stop was made at the village of Demircili to study three grave monuments and a tower. We went on to Uzuncaburç, and then to the town of Olba. In Olba apart from a theatre, a nymphaeion and an aqueduct, there is a medieval fortress.

5-CANBAZLI

In the village of Canbazlı some Roman graves were examined, and, in more detail, an Early Byzantine basilica (V th C.). This church up to roof level is one of the best preserved Byzantine buildings. The northern row of the columns separating the basilica into three naves has collapsed but the columns are still in situ. The stone workmanship is of good quality. The temenos walls of the church still stand.

6. SİLİFKE CENTER

During the survey of the ancient town of Selevkia, first of all a Byzantine church converted from a Temple of Jupiter was examined. The Reşadiye Mosque built in the second half of the XIX th C. mostly out of Byzantine and older materials, the Silifke Fortress, and the large cistern known as "Tekir Ambarı" were photographed and a visit was paid to the museum.

7. SİNEKKALE, IŞIKKALE, KARAKABAKLI

On the site known as Sinekkale the most important ruin is a Byzantine building we believe to be a Kervansaray. It is a two-storey building made out of hewn stone, with a small chapel and various other sections. The building is an important one historically as no similar edifica has previously been encountered.

In Işıkkale, a three-nave basilica in good condition, houses of many different types, covered cisterns, and double purpose presses used for making wine and olive oil were examined. This type of press is to be found in many places in the Tauros Montains.

An ancient road south of Işıkkale leads to the site of Karabaklı. In this small settlement there are three different types of Byzantine houses.

The first type is built on a plan similar to the classical period architecture, a house with a peristyled courtyard. The second type is a two-storey villa. These villas are in better condition than in any other Byzantine settlement. The third type is a house built on a simple plan, very common in this area. These houses can be recognised by their doors, of which only the frames still exist. Most of them are in fairly good condition. Some of them are two storeys high. The consoles extending outwards from the second storeys indicate that these façades must have had balconies and extensions.

In the village of Yenibahçe near Karabaklı, we observed "Eski Camii". This mosque, which is probably from the Karamanlı period, has lost its roof.

8. AKKALE

Akkale, one the more interesting sites of the area, lies in the county of Erdemli within the boundaries of the Kumkuyu Municipality. According to Semavi Eyice the ruins are from the summer palace of Archelaos I, King of Cappadocia. The group of buildings on the site include a large multi storey palace, a two-storey, cruciform plan building the function of which has not yet been established, a large cistern partly carved out of the bedrock, a bathhouse, an olive and grape press, a harbour and slipway, some underground cellars, and some other unidentifiable ruins. Among the latter the most noteworthy is a large pile of stones identified by IX. Th. century Akkale travellers as a theatre. However, today it is not possible to determine exactly what type of building it once was.

9. KORYKOS

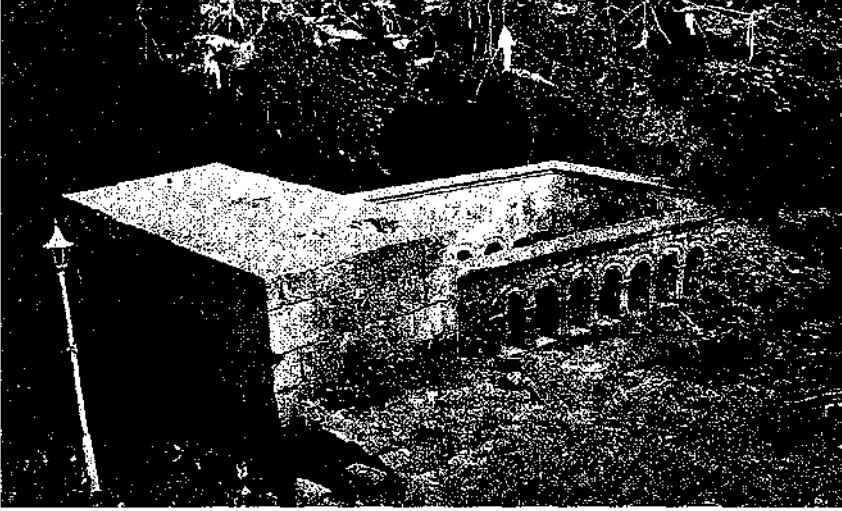
In this town, which was an important settlement throughout the Middle Ages, there are two fortresses, one on the coast and the other on an island at the entrance of the harbour (Kızkalesi). several cisterns and chapels lying inside both fortresses were investigated. Outside the walls there are four basilica plan churches, in fairly good condition, on either side of an ancient road. These early Byzantine churches were used in medieval times as well. On either side of the ancient road there is also a necropolis. Some of the graves are dug out of the rockface, and some sarcophagi lie scattered.

10- BOGSAK ISLAND

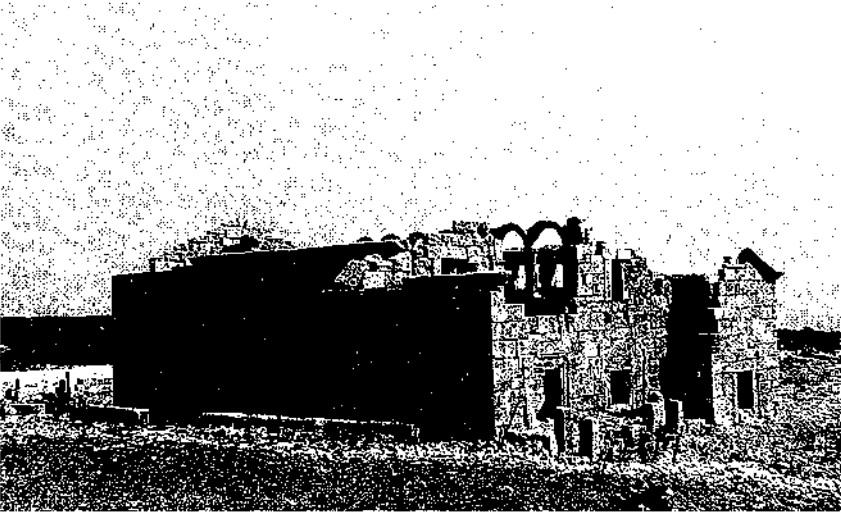
Bogsak, a small island next to Taşucu, contains several monastic settlements. The most intact of the ruins is a small cruciform chapel from the Middle Byzantine Period at the highest point of the island. Apart from this there are several notable church ruins and cisterns. Opposite the island there is an Ottoman fortress, Paşa Limanı Kalesi.

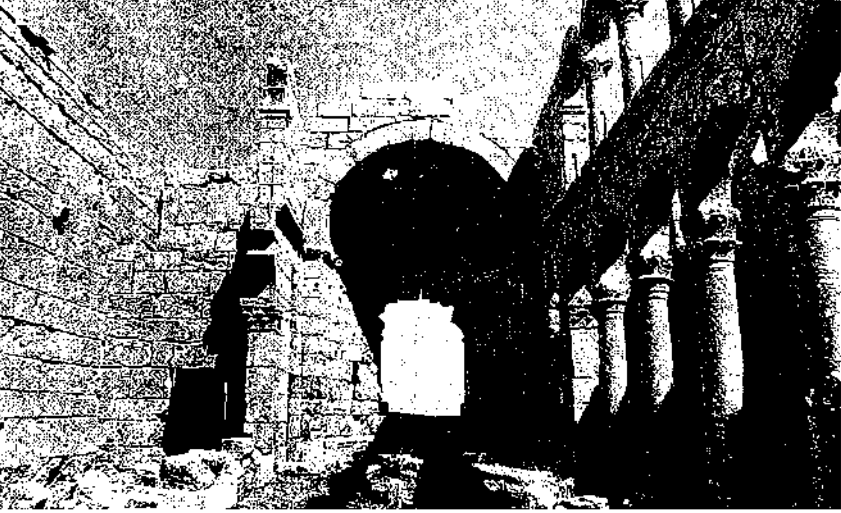
Resim 1: IV Numaralı Bazilika, Kanlıdivan, Silifke

Resim 2: Meryem Kilisesi, Cennet Obruğu, Silifke

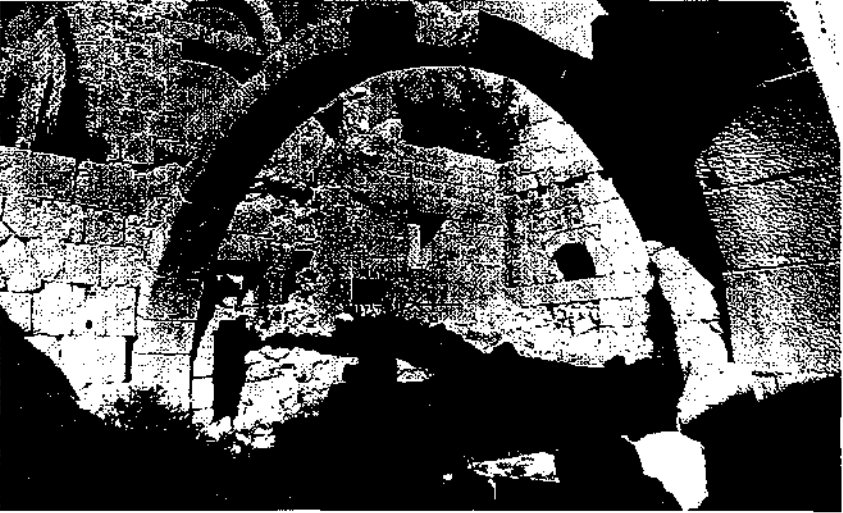
Resim 3: Canbazlı Bazilikası, Silifke

Resim 4: Canbazlı Bazilikası, içten apsis yönü, Silifke

Resim 5: Kervansaray, Sinekale, Silifke

Resim 6: Kervansaray, içten, Sinekale, Silifke

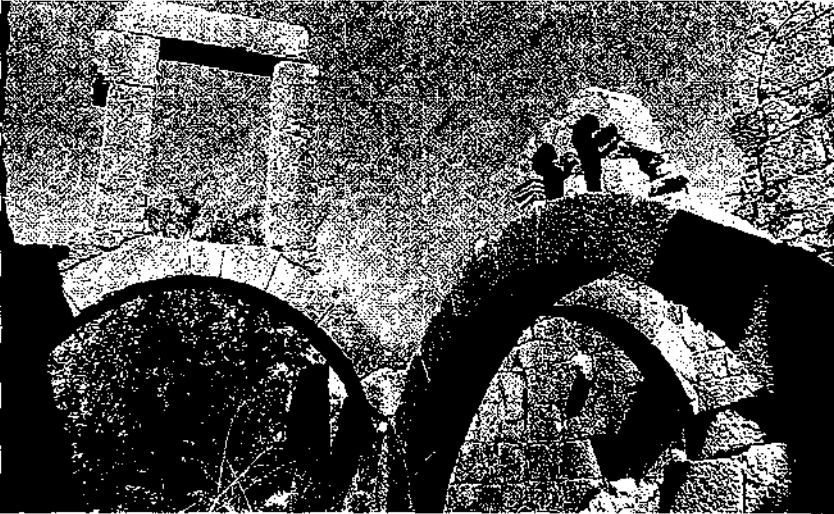
Resim 7: Bazilika sağ nef, Işıkkale, Silifke

Resim 8: Villa, Karakabaklı, Silifke

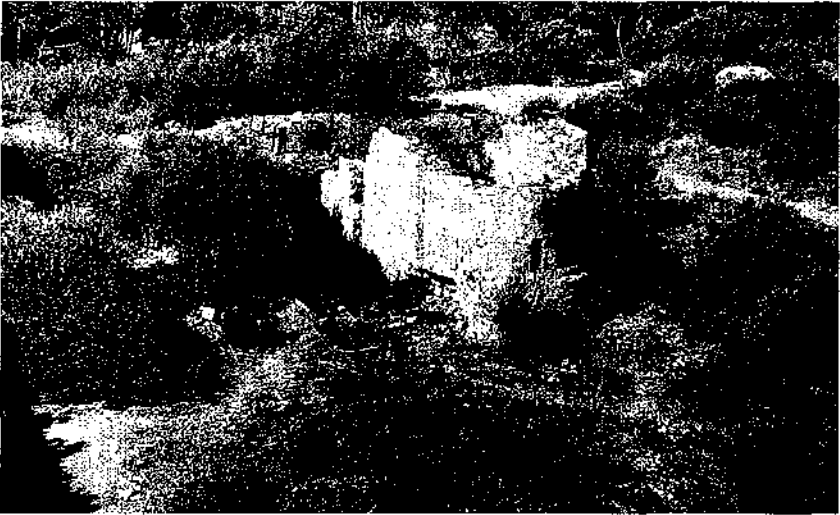
Resim 9: Villa, Karakabakh, Silifke

Resim 10: Villa, Karakabakh, Silifke

Resim 11: Akkale, Kumkuyu, Silifke 4

Resim 12: Kilise, Kızkalesi, Silifke

ORTA ÇAĞ'DA HARPUT YÜZEY ARAŞTIRMASI 1995

*Ertuğrul DANIK**

1995 yılı “Orta Çağ'da Harput” çalışması, Nisan-Mayıs ayları içinde Harput kent merkezinde gerçekleştirilmiş olup, katkılarından dolayı Elazığ Kültür Müdürlüğü ve Elazığ Müzesi yetkilileri ile İmam Karakoç, Afrim Tanoğlu ve Süleyman Ser'e teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

Bugünkü Elazığ'ın yaklaşık 5 km kuzeydoğusunda bulunan Harput, tarihsel gelişim sürecinde çok değişik isimlerle anılmış olup, bunların en çok kullanılan ve bilinenleri Hartabert/Hartabird/ Khartabird¹, Hısn-ı Ziyad/Hısn Ziyad/Hısn Zait/ Hesna de Ziyad, Ziata Castellum², Kar-kathiokerta/Carcathiocerta³, Hasan Ziyad⁴, Kharpot/ Kharpote/Karpata⁵, Quartapiert/Quart-Piere⁶, Hayral-buyut⁷, Handzit/ Hinzit⁸ isimleridir. Bu isimlerden “Hısn-ı Ziyat/ Ziyad” ve “Ziata Castellum” isimlerindeki “Ziyat/Ziyad/Ziata” kelimeleri, “kale” anlamına gelen “Castellum” ve “Hısn” kelimeleri ile birleşerek “Ziyad Kalesi” anlamında kullanılmıştır. “Har”, “Her” veya “Khar” kökenli isimler ile biraz zorlamayla da olsa “Quar” köklü isimlerin kökenini de bu gruba sokmak mümkündür. Bu

(*) Ertuğrul DANIK, Müze Araştırmacısı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 06100 Ulus-ANKARA

(1) Ardiçoğlu 1934:sayfa no'su yok; Gabriel 1940:257; Köprülü 1940:619; Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:45; Ardiçoğlu 1964:25; Honigman 1970:151; Abu'l Farac 1987:358,487

(2) Gabriel 1940:257; Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:44; Sevgen 1959:129; Ardiçoğlu 1964:23; Honigman 1970:74; Artuk 1988:416

(3) Ardiçoğlu 1964:23; Artuk 1988:416; Ünal 1989:13

(4) Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:47; Evliya Çelebi 1970:105

(5) Ardiçoğlu 1964:29; Honigman 1970:73; Ünal 1989:12

(6) Ardiçoğlu 1934:sayfa no'su yok; Gabriel 1940:257; Darkot 1950:297; Ardiçoğlu 1964:36

(7) Darkot 1950:297

(8) Darkot 1950:296

isimlerin dışında kalan “Carcathiocerta/Karkathiokerta” ismi, Sophane bölgesinde bir kent olarak anılsa da⁹, bunu kanıtlayacak verilerimiz yoktur. “Hayral-buyut” ve “Handzit/Hinzit” isimlerinin kökeni ise anlaşılamamıştır.

KISA TARİHÇE

Harpur kent merkezinde bugüne kadar herhangi bir sistematik kazı yapılmadığından, kentin dip tarihi ile ilgili verilerimiz yoktur. Ancak, Keban Barajı Projesi'ndeki kazı ve araştırmalardan elde edilen verilere göre, yöre tarihi Paleolitik Dönem'e kadar inmektedir. Paleolitik Dönem'den günümüze kadarki süreçte, pek çok uygarlığın yerleşim yeri olarak kullanılan bölge, 938 yılında “Mezopotamya”, 949-952 yıllarında “Küçük Kharpete” anlamına gelen “Kharpezikion”, 976-989 yıllarında ise “IV.Armenia” teması¹⁰ içinde görünür.

Orta Çağ Harput'unun Bizans Dönemi'ne ilişkin olarak, elimizde yeterli bilgi, kaynak ve mimari verinin olmayışı, bu dönem ile ilgili olarak ayrıntılı açıklama yapmamızı güçleştirmektedir. Ancak, İç Kale'nin 938 yılında Sayf ad-Davla'nın sefer yaptığı kalelerden biri olarak belirtilmesi ve 973-976 yıllarında Bardas Skleros adlı bir isyancının elde ettiği ganimetlerini, Harput Kalesi'nde saklamış olması¹¹, Harput'un bir kale kent olarak Bizans Dönemi'nde de var olduğunu gösterir. Her ne kadar İç Kale'nin günümüze ulaşan kalıntıları (şimdilik) Bizans verisi vermese de; Türk dönemi öncesinde, boyutu ne olursa olsun, Araplarca “Hısn-Ziyad” Bizanslılarca ve yerli halkça “Ziata Castellum” olarak anılan, bir Bizans kalesinin varlığı söz konusudur.

Günümüze ulaşan Meryem Ana Kilisesi'nin yapımı Bizans Dönemi'ne götürülmekte olup¹², İç Kale'nin doğusunda yer alan kilisenin, kale dışında olması; kale dışı yerleşime geçildiğini göstermektedir.

1087 yılında Çubuk Bey tarafından alınan kentte¹³, 1113 yılına kadar süren Çubukoğulları Dönemi'nde, herhangi bir imar çalışmasına rastlamamaktayız. Olasılıkla, bu dönemde Çubukoğulları mevcut kaleyi ve yapıları kullanmış olmalıdırlar. 1113'ten sonra Tuğrul Arslan'ın “Atabeyi” sıfatı ile, kentin idaresini alan Artukoğlu Belek ile birlikte, kentte Artuklu Dönemi başlamış olup, bu dönemde öncelikle İç Kale'nin

(9) Ünal 1989: 11

(10) Honigman 1970:68,73,74,148

(11) Honigman 1970:68,148

(12) Osmanoğlu 1963:22; Andreasyan 1964:89; Memişoğlu 1977:28

(13) Turan 1993:147

onarıldığını bilmekteyiz¹⁴. Bu dönemde kaledeki onarımlar, egemenlik sürecinde de devam eder. Kaledeki mevcut kitabelerden birinde 1185 sonrasında Nizameddin İbrahim döneminde bir onarım ya da genişletme çabalarını görmekteyiz.

Kalede yapılan bu onarımlar ve genişletmeler dışında 1113-1234 yılları arasındaki Artuklu Dönemi'nde Harput'ta büyük Türkleşme çabaları görülür. 1146-1156 yıllarında kale kuzeyinde ve girişin karşısında Harput Ulu Camii inşa edilmiş, devamında yapım tarihi bilinmeyen Esendiye (Aslaniye) Camii, 1185 tarihli Ahi Musa Mescid ve Türbesi ile Nurettin Artukşah döneminde yaklaşık 1203-4 yıllarında Alacalı Camii, bu tarihten sonra Mansur Baba Türbesi ile Fatih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi yapılmıştır. Bu yapılar dışında varlığı bilinen ancak, günümüze ulaşmayan darphane, maristan, Aslaniye Medresesi, Dere Hamamı, Zahiriy Medresesi gibi yapılar, Artuklu Dönemi'nin yoğun bir iskan ve Türkleşme dönemi olduğunu göstermektedir.

1234'de Seçuklular'ın Harput'u almasından sonra¹⁵ başlayan Selçuklu Dönemi'nde, özellikle 1243'te Moğollar'ın Anadolu'ya girerek Selçuklular'ı vergiye bağlamasıyla birlikte, Harput'un kentsel gelişiminin aksadığı görülür. Bu dönemde 1228 tarihli maristanın yıkılarak, taşlarının İç Kale onarımında kullanıldığını¹⁶ görmekteyiz. Yine bu döneme tarihlenen bir başka yapı ise, 1276 tarihli Arap Baba Mescidi ve Türbesi'dir.

1363 yılına kadar, merkezi otorite boşluğu ile idare edilen kent, 1363 yılında Dulkadirîliler'in eline geçtikten sonra¹⁷, İç Kale'de yoğun bir tamirat görülür. Özellikle kalenin doğu sur duvarları elden geçirilirken, İç Kale içinde günümüze ulaşmayan Kale Camii yapılır. Dulkadirîliler'in İç Kale içindeki bu çalışmaları, Memlükler'in saldırılarına bağlanır¹⁸.

1433 yılından sonra ise, Doğu Anadolu'nun en büyük siyasi gücü olarak ortaya çıkan Akkoyunlular, 1465 yılında Harput'u aldıktan sonra kentte, İç Kale'de onarımlar ile birlikte Sara Hatun Camii'ni yaparlar.

(14) Onarımların Ermeni ustalarca yapıldığını, hatta çalışan bu ustaların yardımıyla Belek'in esiri olan Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ve Birecik Senyörü Galeran de Puset ile birlikte bazı şövalyelerin zindandan kurtarıldıkları, tarihi kaynaklarda belirtilmektedir. (Abu'l-Farac 1987:358; Mateos 1987:272-274)

(15) İbni Bibi 1941:178-180

(16) Moğol komutanı Baycu Noyan'ın bir ara bu maristanda tedavi görmüş olması (Sunguroğlu 1958:117; Ardiçoğlu 1964:63), bu tamiratı en azından 1243 sonrasına atmaktadır.

(17) Anonim 1982:2497

(18) Yinanç 1989:20-23

1473 yılından sonra, Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan'ı yemesinin ardından, 1478'de Uzun Hasan'ın ölmesi üzerine çıkan taht kavgalarının sonucunda, Akkoyunlular tarihten silinirler¹⁹.

1507 yılında Safeviler'in, 1512'de Osmanlılar'ın egemenliğine giren Harput kent merkezi, 1834'den sonra Mamuret-ül Aziz adıyla, bugünkü Elazığ'a taşınır ve 1867'de sancak durumuna düşer. 1871'de bağımsız şehir olan Harput, 1877'de vilayet durumuna getirilir²⁰. Cumhuriyet sonrasında ise, merkez sancak Elaziz'den bozulma Elazığ adını alır.

KATALOG

1.Meryem Ana Kilisesi

Meryem Ana Kilisesi, Kızıl Kilise, Merşemuni, Süryani Kilisesi gibi isimlerle anılan kilise, Harput İç Kale'nin doğu sur duvarları altında, da-bakhane ve Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi'ne giden yolun güneyinde yer almaktadır (Resim: 2). Yapım tarihi ile ilgili net veriler olmamasına karşın, İç Kale'nin yapımından önceye götürülerek Bizans Dönemi'ne tarihlendirilir²¹. Giriş kapısının üstünde bulunan onarım kitabesi, yapının Artuklu Sultanı Fahreddin Karaarslan tarafından onarıldığını gösterir²².

Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen formlu, tek nefli bazilikal planlı olup, tonoz ile örtülüdür. Kuzey cepheden girişi yapılan yapının batı duvarı, İç Kale'nin kurulu olduğu kayalıklardan oluşmaktadır (Çizim: 4).

2.Harput Kalesi (Dış Surlar)

Tamamen tahrip olmuş olup, günümüzde dış surlardan geriye, Dağ Kapı girişinde sağda bulunan burç ile (Resim: 4) girişin güneyindeki sivil yapının altında kalan burç izidir (Resim: 3). Kitabesi olmadığından yapım tarihini bilmemekteyiz. Ancak, 1605 yılında Taval Mehmed adlı bir eşkiyanın dış surları tamir ettirdiğini²³ bilmekteyiz. Ayrıca 1655'lerde bölgeye gelen Evliya Çelebi, Dış Kale'den ve kalenin "Dağ Kapı"sı ile "Metris" (Meteris olmalı) kapısından söz etmektedir²⁴. Bu nedenle yapıyı XVII. yüzyıl öncesine, olasılıkla Orta Çağ'a götürmekteyiz.

(19) Sunguroğlu 1958:126

(20) Anonim 1982:2499

(21) Sunguroğlu 1958:350; Osmanoğlu 1963:22; Memişoğlu 1977:29

(22) Memişoğlu 1977:28,29

(23) Ünal 1992:96

(24) Evliya Çelebi 1970:106

Dış Kale günümüze ulaşmadığından, planı hakkında birşey söyleyemememize karşın; topografik kent planı (Çizim: 1), hava fotoğrafı (Resim: 1) ve arazi incelemesi sonucunda yapılan restitüsyon denemesine göre (Çizim: 2), düzensiz oval form gösteren Dış Kale'nin güneydoğusunda İç Kale yer alırken, ana eksenlerde kent kapıları yer alır. Yaklaşık merkeze gelen meydan yerinden, güney hariç ana eksenlere yönelen yollar ile, bunlara bağlı sokak kuruluşları düzenlenmiştir. Yapılar ise, kenti ikiye bölen doğu batı ekseninin kuzeyinde yoğunlaşır.

3.Harpur İç (Süt) Kale

Harpur İç Kale, Süt Kale, Harpur Kalesi, Hısn-ı Ziyad, Ziata Castellum gibi isimlerle anılan kale, bugünkü Harpur kent merkezinin güneydoğusunda, Ulu Cami'nin güneyinde yer alır (Resim: 5). Dış kaleye göre daha sağlam olan kalenin güney ve güneybatı hariç, diğer sur duvarları büyük ölçüde günümüze ulaşmıştır. İlk kullanımı Urartular'a kadar giden²⁵ kale, günümüze kadar çeşitli dönemlerde onarım ve genişletmeler görmüştür. Bilinen bu onarımlar Artuklu, Dulkadirli, Akkoyunlu ve Cumhuriyet dönemlerine aittir.

Yüksek kayalıklar üstüne kurulu kalenin planı 1995 çalışmalarında çıkarılamamış olup, hava fotoğrafı (Resim: 1) ve arazi çalışması yardımıyla ölçeksiz krokisi yapılmıştır (Çizim: 3). Yapılan bu çalışmaya göre kuzey-güney doğrultusunda asimetrik bir plan yapısı görülmektedir. Kuzeydoğudaki giriş kapısından, önce kuzeybatıya ardından güneye yönelen sur duvarları, güneydoğuda kademe yaparak hem batıya hem de güneybatıya yönelirler. Her iki sur duvarı da batıda, giriş kapısından güneye yönelen sur duvarları ile birleşirler.

4.Ulu Cami

Ulu Cami, Camii Kebir, Cami-i Muazzam, Cami-i Azam ve Eğri Minareli Cami olarak anılan yapı, kentin doğusunda, İç Kale'nin kuzeyinde, Fetih Ahmet Baba'ya giden yol üstündedir (Resim: 6). Yapım tarihi olarak avlu kuzey duvarında bulunan vergi kitabesinden yola çıkılarak 541 (1146)²⁶, 551(1156)²⁷, 561(1165-66)²⁸ yıllarına tarihlendirilir.

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı; harim, son cemaat yeri, avlu ve avlu revaklarından oluşur. Güneyde doğu-batı doğ-

(25) Sevin 1989:461

(26) Oral 1967:141

(27) Sunguroğlu 1958:306; Ardiçoğlu 1964:45; Aşan 1989:81

(28) Berchem 1906:143; Gabriel 1940:259

rultusunda atılan kemerlerle iki sahına ayrılan harimin ekseninde mihrap önü kubbesi yer alır. Harimin kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ile onun kuzeyinde yer alan açık avlunun revakları payelerle desteklenen tonoz ile örtülü olup, yapının kuzeybatısında, girişin kuzeyinde ünlü eğri minare yer alır (Çizim: 5).

5.Esediye (Aslaniye) Camii

Esediye Camii, Aslaniye Camii, Aslanlı Camii gibi isimlerle anılan yapı, kentin kuzeyinde Esediye Mahallesi'nde Ahi Musa Mescid ve Türbesi'nin kuzeyinde yer alır (Resim: 7). Yapım tarihi bilinmemekle birlikte, Artuklu Dönem'ine tarihlendirilir. Yapının bir diğer adı olan Aslaniye adından yola çıkılarak Fahrettin Karaarslan'a gönderme yapılır²⁹

Kuzey-güney doğrultusunda düzgün olmayan dikdörtgen planlı yapının; güneybatısında, doğu-batı doğrultusunda harim bölümü bulunurken, kuzeyde bulunan portal ile harim arasında ve harimin doğusunda yer alan bölümün işlevi netlik kazanmamış olup, kaynaklarda adı geçen Esediye Medresesi olabileceği düşünülmelidir (Çizim: 6).

6.Alacalı Mescid

Alacalı Mescid veya Alacalı Camii olarak anılan yapı, kentin Dağ Kapı girişinden hemen sonra, güneyde yer alan Balak Gazi Parkı'nın içinde yer alır (Resim: 8). Kitabesinin olmamasına karşın, yaklaşık 600 (1203-4) yıllarına tarihlendirilmektedir³⁰. Ancak, bu tarihlendirmenin kaynağı belirtilmemektedir.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapının güney duvarında eksende mihrap, batı cephenin kuzeyinde giriş kapısı yer alırken, yapı tümüyle ahşap tavanla örtülmüştür (Çizim: 7). Kuzebatıda yer alan minare çıkışı, yapı dışında ikinci kat seviyesinde kalmakta olup, bu çıkış bugün var olmayan medresenin ikinci katıyla ilişkilidir.

7.Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi

Fetih/Fatih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi ve Şeyh-i Kainat gibi isimlerle anılan yapı, Harput'un 1.5-2 km doğusunda, aynı adla anılan yerdedir (Resim: 9). Yapım tarihini belirten kayıt ve kitabe olmamasına karşın, 713(1313) tarihine bağlanır³¹.

(29) Anonim 1966:8

(30) Sunguroğlu 1958:270; Aşan 1989:81,82

(31) Sunguroğlu 1958:326; Ünal 1989:145

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir mescid mekanı ile bu mekana doğu duvarın güneyinde birleşen, içten ve dıştan sekizgen bir türbe mekanından oluşmakta olup, her iki mekanın girişi de kuzey cep-heden yapılmaktadır. Harim mekanı düz çatı ile örtülüyken, türbe me-kanı kubbe ile örtülmüştür (Çizim: 8).

8.Ahi Musa Mescid ve Türbesi

Kentin kuzeyinde Esediye Camii'nin güneyinde yer alan yapı (Resim:10), kitabesi olmamakla birlikte 1185 yılına tarihlendirilir³².

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir mescid ve ona güney duvarın doğusunda birleşik, doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir türbe yapısından oluşmuş olup, her iki mekan da beşik tonozla ör-tülüdür. Mescid mekanına, yapının güney duvarının kuzeyindeki bir açıklıktan girilirken; türbeye geçiş, mescidin doğu duvarından sağlanır (Çizim: 9).

9.Mansur Baba Türbesi

Kentin kuzeydoğusunda, Ulu Camii'ye giden yolun solunda yer alan yapı (Resim:11), kayıt ve kitabesi olmamasına karşın, XIII.yüzyıl ba-şına tarihlendirilir.

İçten ve dıştan sekizgen planlı ve iki katlı yapının, ana eksenlerinde birer pencere açıklığı yer alırken, batı eksenindeki açıklık kapı olarak kul-lanılır. Kapı önünde yer alan platforma, kuzeydoğu ve güneydoğu cep-helere birleşik merdivenlerden çıkılır. Altta yer alan mezar odası yıldız tonozla örtülüyken, üst kat içten kubbe dıştan piramidal külah ile ör-tülüdür (Çizim: 10).

10.Zahiri Baba Türbesi

Ulu Camii'nin batısında, Sara Hatun Camii'nin doğusunda yer al-makta olup (Resim:12), yapım tarihi konusunda hiçbir kayıt ve kitabe ol-mamasına karşın, Artuklu Dönem'ine tarihlendirilir.

Kuzey-güney doğrultusunda, kareye yakın dikdörtgen planlı yapının orijinalliği tartışmalı olup, gemi teknesi tonozla örtülüdür (Çizim:11).

(32) Memişoğlu, yapıyı bugün var olmayan kitabesinden yola çıkarak bu tarihe oturturken, var olmayan kitabeldeki bu tarihin nasıl kayıt altına alındığını belirtmez (Memişoğlu 1973:54).

11.Arap Baba Mescid ve Türbesi

Arap Baba Mescid ve Türbesi, Alacalı Mescid ve Arap Baba Camii adlarıyla anılmakta olup, kentin güneyinde Sara Hatun Camii'nin güneybatısında yer alır (Resim:13) ve kitabesine göre 678(1276) yılına tarihlendirilir.

Kare planlı mescid ve ona batıda birleşik, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı türbe mekanlarından oluşan yapının, türbe mekanının altında aynı planı yansıtan mezar odası, üstte mescid mekanının kuzeyinde minare yer alır. Mescide giriş, yapının kuzeydoğusundan yapılırken; türbeye geçiş, mescidin batı duvarından sağlanır. Mezar odası girişi ise, dışta güney duvarın batısında yer alır. Birleşik yapının mescid mekanı, üçgen kuşakla geçilen kubbe ile örtülüyken, türbe mekanı sivri beşik tonozla, mezar odası aynalı tonozla örtülüdür (Çizim:12).

12.Sara Hatun Camii

Sara Hatun Camii, Saray Hatun Camii ve Uzun Hasan Oğulları Camii adlarıyla anılan yapı, kentin doğusuna giden yoldaki meydanda, Meydan Camii'nin güneyinde yer alır (Resim:14). Yapım tarihini veren kaynak ve kitabe bulunmamasına karşın, adını aldığı Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın annesi Sara/Sare Hatun'dan dolayı, Akkoyunlular Dönemi olan XV.yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilir.

Kare planlı yapı, merkezde dört sütunun taşıdığı kubbe, ana eksenlerde beşik tonoz, çapraz eksenlerde çapraz tonoz ile örtülüdür. Girişi, kuzeydeki son cemaat yerinden sağlanan yapının, güneyinde mihrap bulunurken, dışta son cemaat yerine batıda birleşik bir minare yer alır (Çizim:13). Son dönemlerde geçirdiği onarımlar nedeniyle orijinalliğini büyük ölçüde yitirmiştir.

SONUÇ

Yapılan inceleme ve değerlendirme sonucunda, Harput'un tarihsel süreç içinde kesintisiz iskan gördüğünü, özellikle Artuklu Dönemi'nde en parlak dönemini yaşadığını görmekteyiz.

Bizans Dönemi'nde kale kent özelliği gösteren Harput, Çubukoğulları'nın kenti almasıyla Türkler'in eline geçmiş olup, bu dönemde hiçbir yapısal çalışma görülmez. Artuklular ile birlikte, kale kent konumundan çıkarak kapalı kente dönüşen kent, özellikle İç Kale ku-

zeyine ve kısmen batıya yönelen gelişim aksı, Osmanlı Dönemi'nde son şeklini bularak XIX.yüzyıl sonu XX.yüzyıl başından sonra, yeni kurulan Elazığ kent merkezi ile birlikte, atıl duruma gelmiştir.

Orta Çağ'da mevcut İç Kale yerleşimi dışında Ulu Camii, Aslaniye, Zahirîye, Mansuriye mahallelerinin kurulduğunu, bu müslüman mahalleleri ile birlikte, Norsis ve Sinabud adlı gayri müslim mahallelerinin de oluşturulduğunu düşünmekteyiz ki, Orta Çağ sonuna doğru batıda Mescid-i Alaca, Sara Hatun ve ismini koyamadığımız müslüman mahalleleri ile Gürcü Bey ve Şehroz³³ adlı gayri müslim mahallelerin de kurulduğunu görmekteyiz.

Kenti çevreleyen dış surlarda bulunan ve Evliya Çelebi'nin söylediği "Dağ Kapı" ile "Metris Kapı"nın kent planına işlenmesinden sonra, iki kapının yetersiz kaldığını görmekteyiz. Batıda yer alan Dağ Kapı ile kuzeyde yer alan Meteris Kapı, coğrafi yapı nedeniyle kentin güneyine ve doğusuna hizmet veremeyeceğinden, özellikle doğuda yer alan Norsis Mahallesi ile Fatih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi'ne geçişin yapılacağı bir doğu kapısının; aynı şekilde İç Kale'nin güneyinde bulunan Sinabud Mahallesi ile ve Hüseyin Karyesi'ne geçişin sağlandığı bir güney kapısının zorunluluğu görülmektedir. Bu durumda doğuda bir "Doğu Kapı" ya da "Dabakhane Kapısı", güneyde ise "Güney Kapı" ya da "Hüseyin Kapı" adlı iki kapı söz konusudur.

KAYNAKÇA

ABU'L FARAC Gregory, *Gregory (Bar Habreus) Abu'l Farac Tarihi* (Çev Ö.R.Doğrul) Ankara,1987

ANDREASYAN Hrand D., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, İstanbul, 1964

ANONİM, "Elazığ", *Yurt Ansiklopedisi* 4, İstanbul, 1982, s.2488-2571

ARDIÇOĞLU Nurettin, "Harput Kelimesinin Menşei Üzerinde" *Altın* 6,7, (1934), Sayfa no'su yok

ARDIÇOĞLU Nurettin, *Harput Tarihi*, İstanbul, 1964

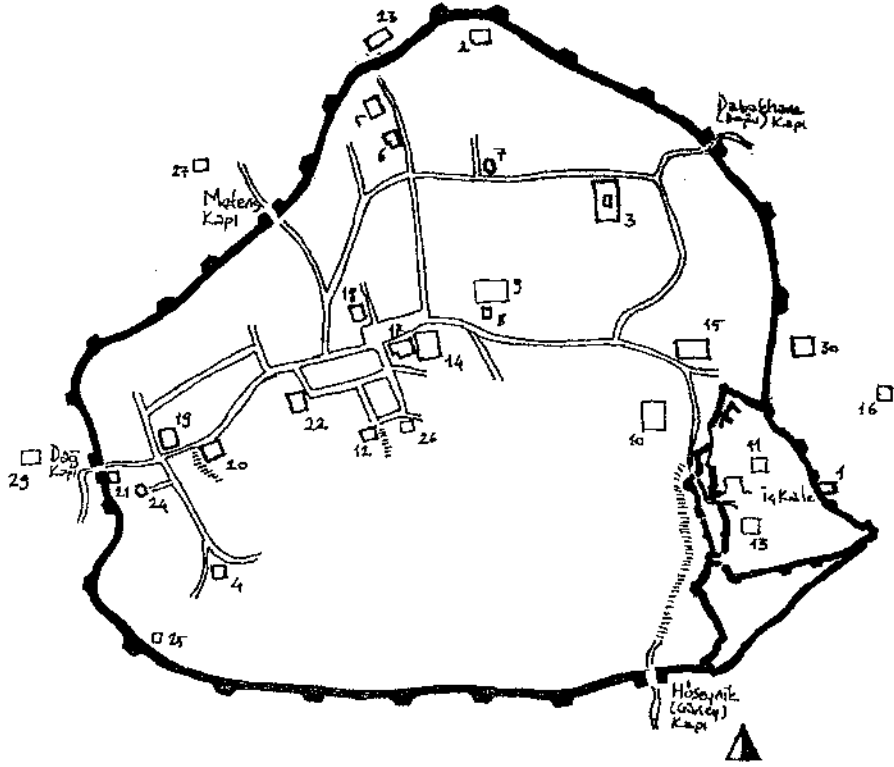
ARTUK İbrahim, "Yavuz Sultan Selim'in Harput ve Hısn-ı Keyfa'nın İlhakı İle İlgili İki Sikkesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1980, s.415-420

(33) Evliya XXXelebi bu kapıyı "Metris Kapı" olarak tanımlamasına ve "kıble" yönünde diye belirtmesine karşın, bugün var olan Meteris Mahallesi ve Meteris Mezarlığı'ndan dolayı, kapı adı tarafımızca "Meteris" olarak düzeltilmiş ve anılan mahalle ile mezarlığın bulunduğu kentin kuzeyine işlenmiştir.

- AŞAN Muhammet Beşir, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri* (XIXIII. Yüz yıllar), Ankara, 1989
- BERCHEM Max Van, "Arabische Inschriften Aus Armenien Und Diyarbekir", *Materialien Zur Altaren Geschichte Armeniens Und Mesopotamiens*, (Ed.C.F.Lehman-Haupt) Berlin, 1906, s.142-146
- DARKOT Besim, "Harput", *İslam Ansiklopedisi* V, İstanbul, 1950, s.296-299
- EVLİYA ÇELEBİ, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi* 5, (Çev.Zuhuri Danişman) İstanbul, 1970
- GABRIEL Albert, *Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale* I, Paris, 1940
- HONIGMAN Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev.Fikret Işıltan) İstanbul, 1970
- İBNİ BİBİ, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, (Çev.M.Nuri Gencosman) Ankara, 1941
- KÖPRÜLÜ M.Fuad, "Artukoğulları", *İslam Ansiklopedisi* I, İstanbul, 1940, s.617-625
- MATEOS, *Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev.Hrand D.Andreasyan) Ankara, 1987
- MEMİŞOĞLU Ferhan, *Elazığ Kılavuzu*, Elazığ, 1977
- ORAL M.Zeki, "Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi", *VI. Türk Tarih Kongresi (1961) Bildiriler*, Ankara, 1967
- OSMANOĞLU Cenap, "Harput'ta Meryem Ana Kilisesi", *Yeni Fırat* 16 (1963), s.21-24
- SEVGİN Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, Ankara, 1959
- SEVİN Veli, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması 1987", *VI.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1989, s.451-500
- SUNGUROĞLU İshak, *Harput Yollarında I*, İstanbul, 1958
- TURAN Osman, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1993
- ÜNAL Mehmet Ali, *XVI.Yüzyılda Harput sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989
- ÜNAL Mehmet Ali, "XVI.ve XVII.Yüzyıllarda Harput Sancağı'nın Demografik Yapısı", *Tarih içinde Harput*, Elazığ, 1992, s.89-99
- YİNANÇ Rafet, *Dulkadir Beyliği*, Ankara, 1989

Çizim 1: Harput kent planı 1/5000 (İller Bankası Arşivi)

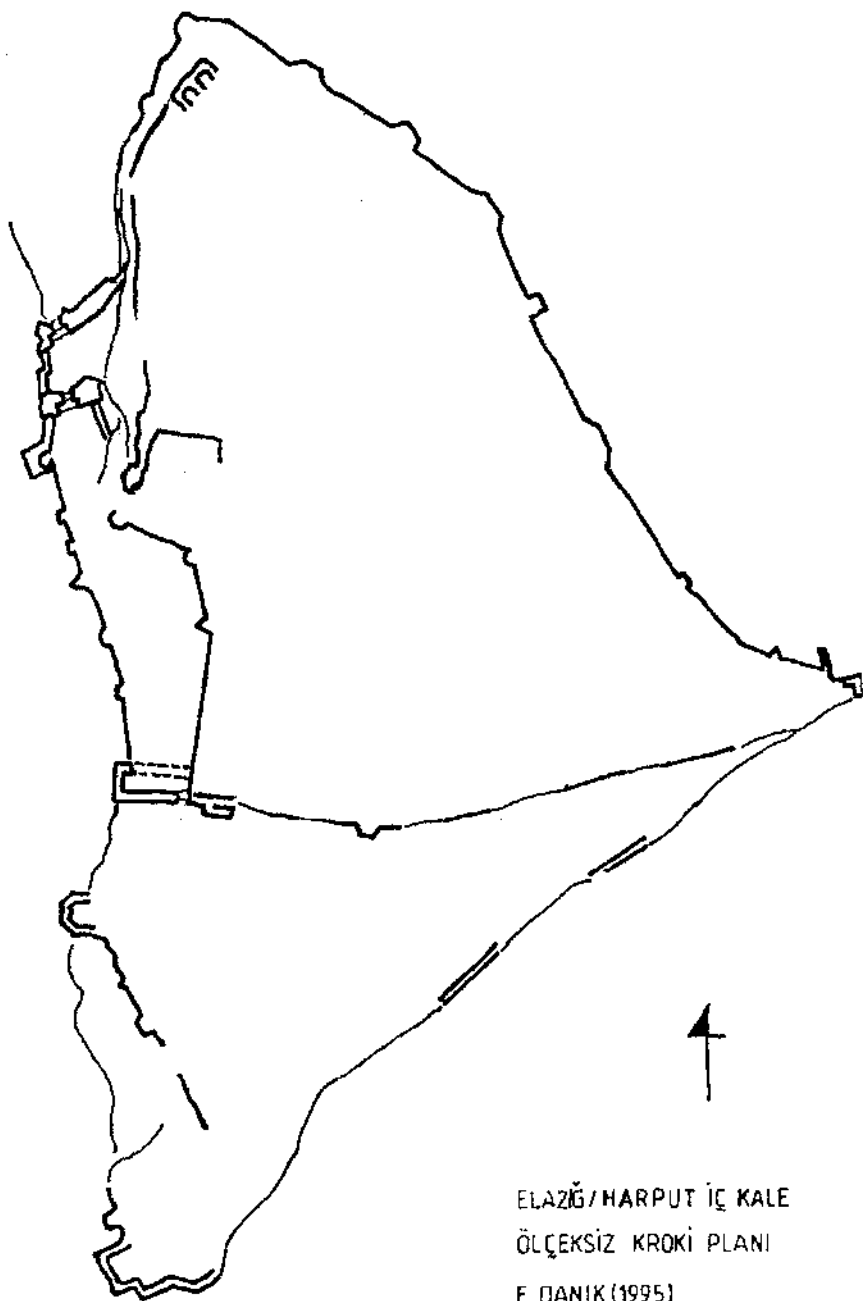

□ 29

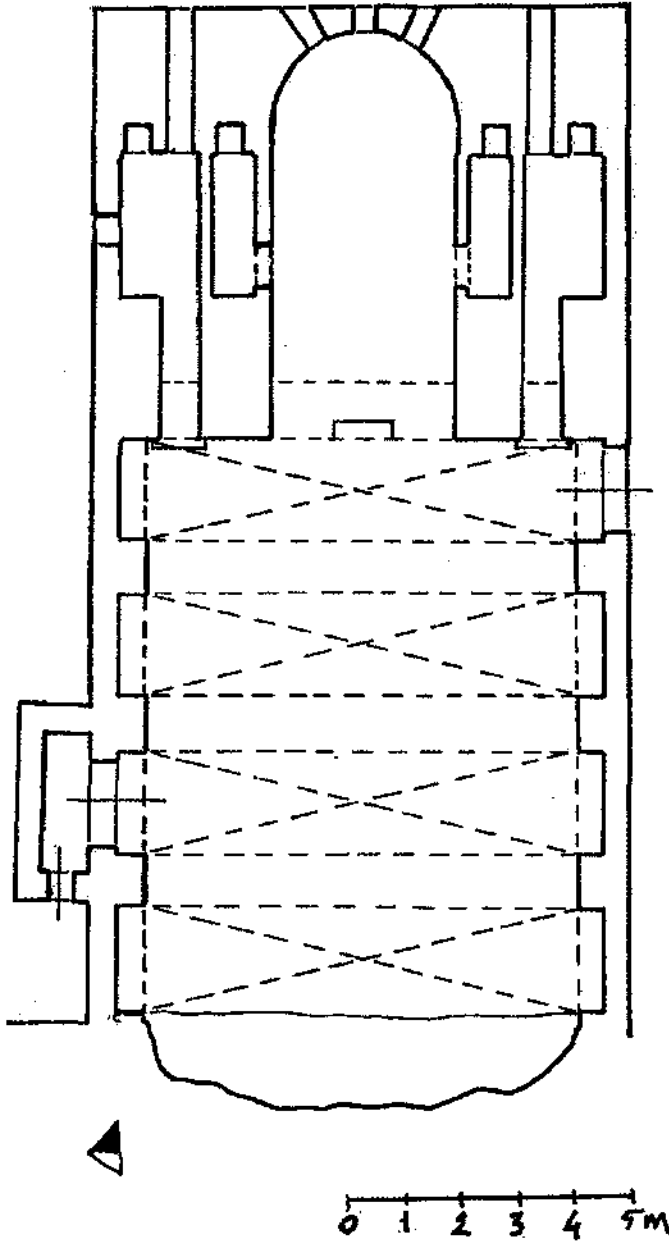
~ 1/6500
E. DANIŞ

1-Meryem Ana Kilisesi	11-Darphane	21-Ahmet Bey Camii
2-Dere Hamamı	12-Arap Baba Mescid ve Türbesi	22-Kurşunlu Camii
3-Ulu Camii	13-Kale Camii	23-Esediye Hamamı
4-Alacalı Mescid	14-Sara Hatun Camii	24-Murat Baba Türbesi
5-Esediye Camii ve Medresesi	15-Kale Hamamı	25-Anonim Türbe
6-Ahi Musa Mescid ve Türbesi	16-Tabakhane Mescidi	26-Nadir Baba Türbesi
7-Mansur Baba Türbesi	17-Cemşid Hamamı	27-Tayır Baba Türbesi
8-Zahiri Baba Türbesi	18-Meydan Camii	28-Uryan Baba Türbesi
9-Zahiriye Medresesi	19-Ağa Camii	29-Kilise
10-Maristan	20-Hoca Hamamı	30-Kızıl Kilise

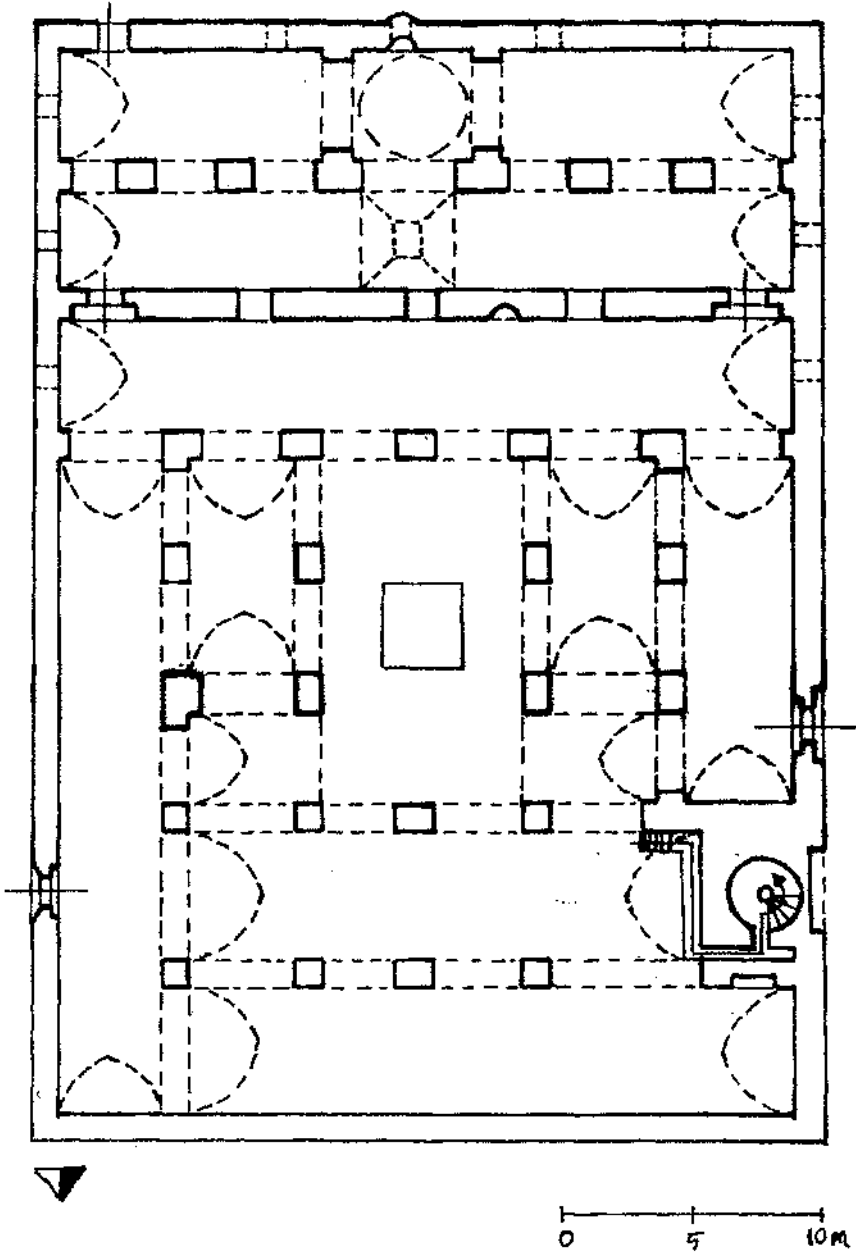
Çizim 2: Orta Çağ'da Harput kenti restitüsyon denemesi (E.Danık)

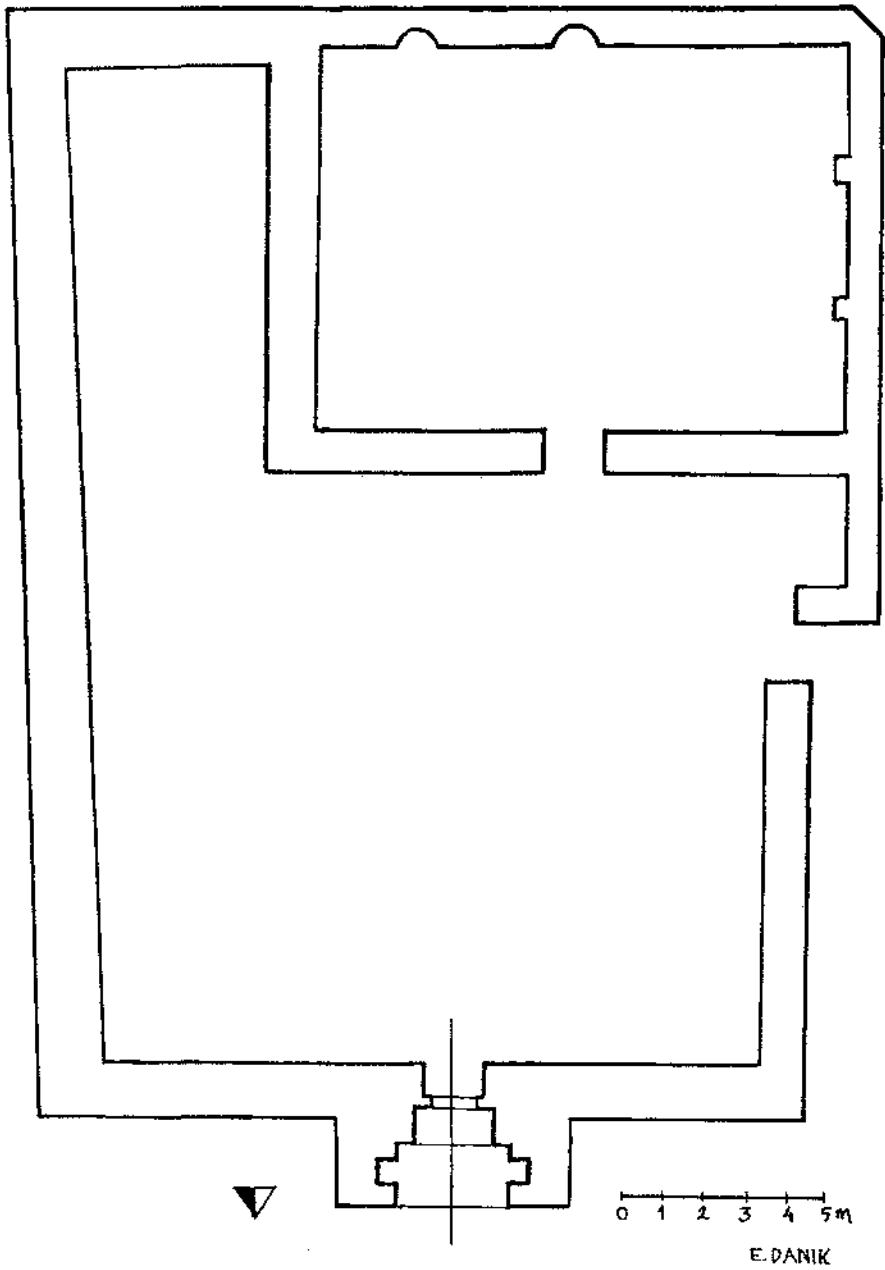
Çizim 3: Harput İç Kale ölçeksiz kroki planı

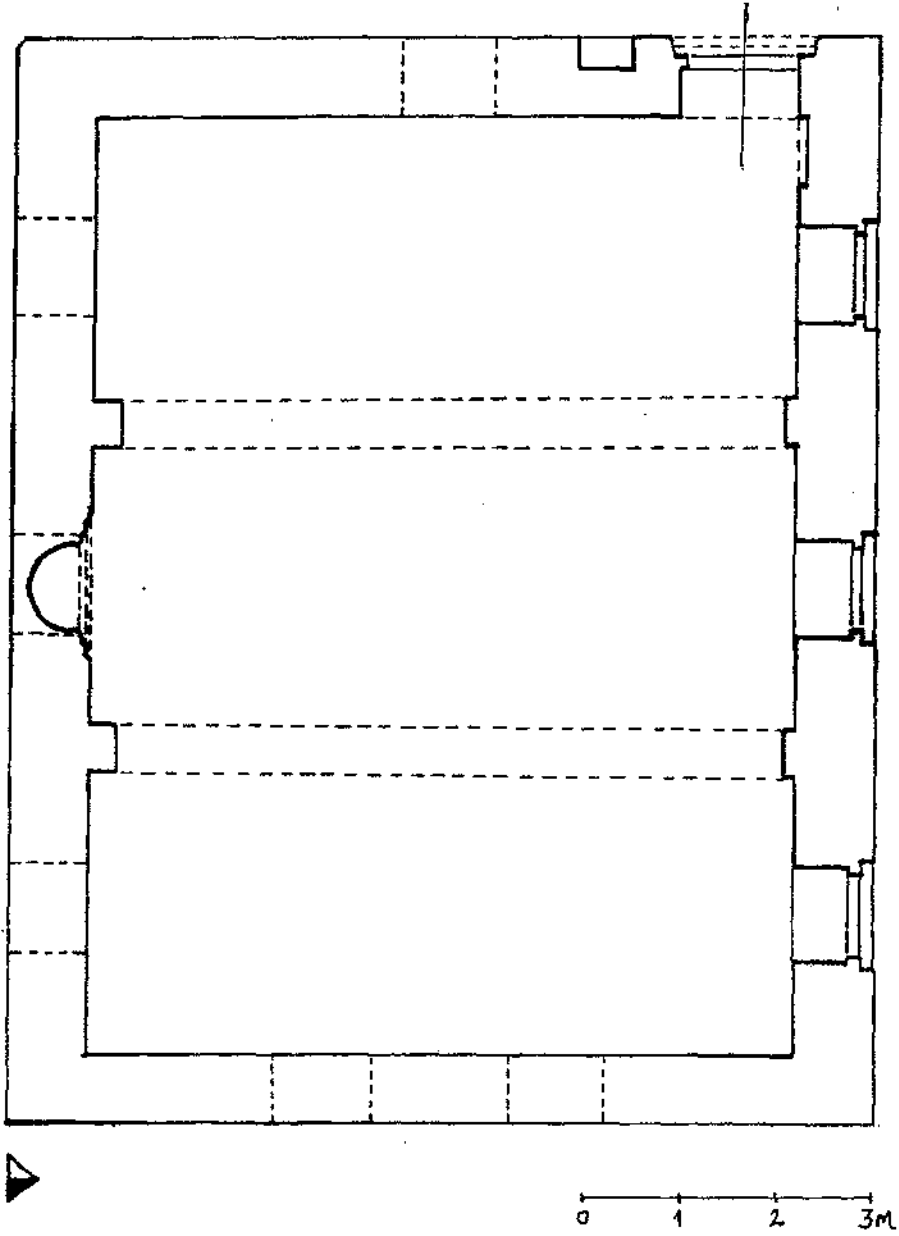
Çizim 4 : Harput Meryem Ana Kilisesi planı (İ.Sunguroğlu'ndan düzeltilerek)

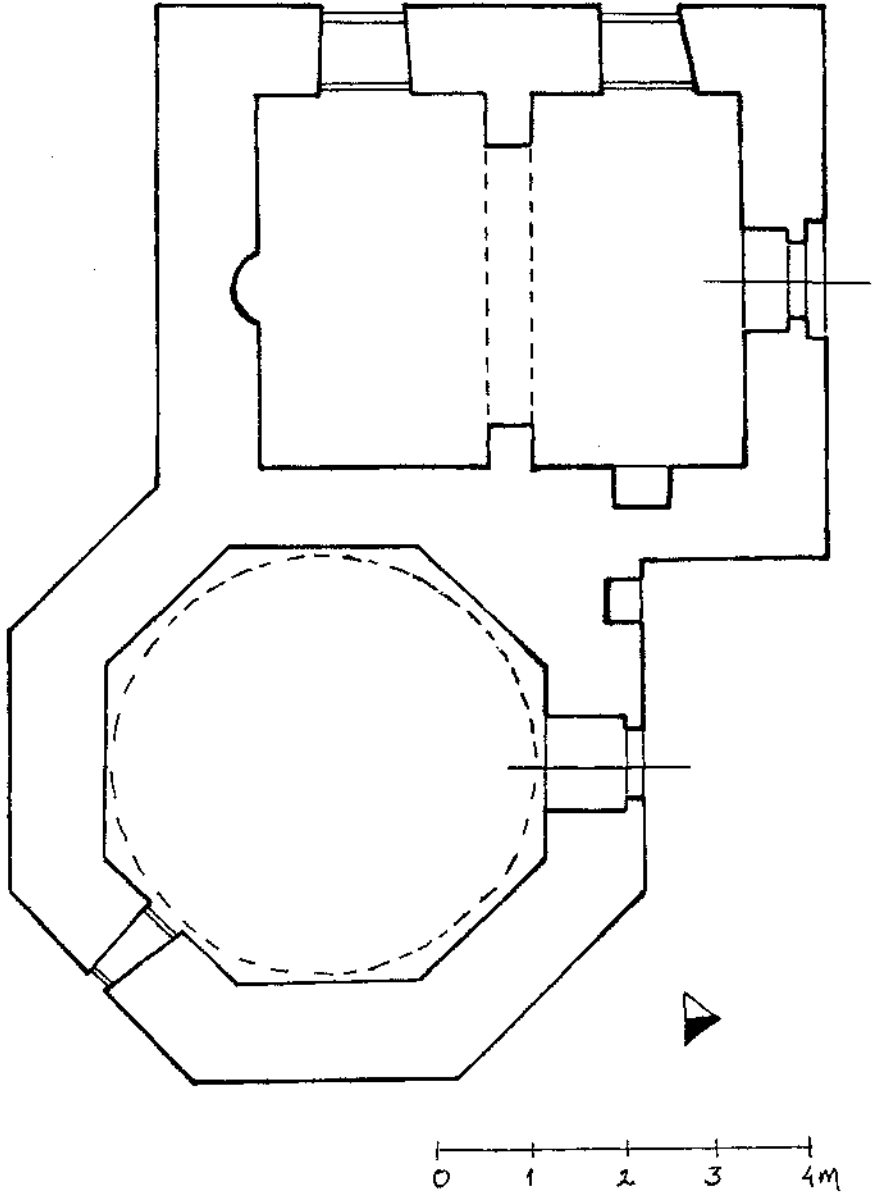
Çizim 5: Harput Ulu Camii planı (Ara Altun'dan düzeltilerek)

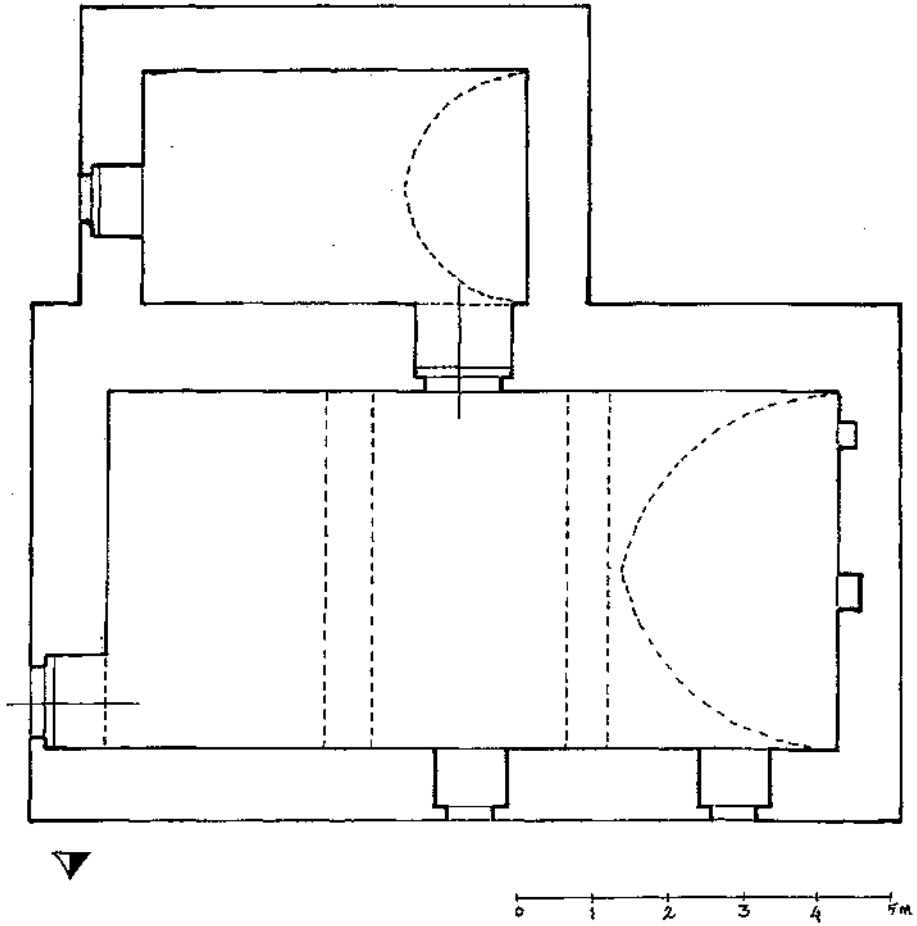
Çizim 6: Harput Esediye (Aslaniye) Camii rölövesi (E.Danık)

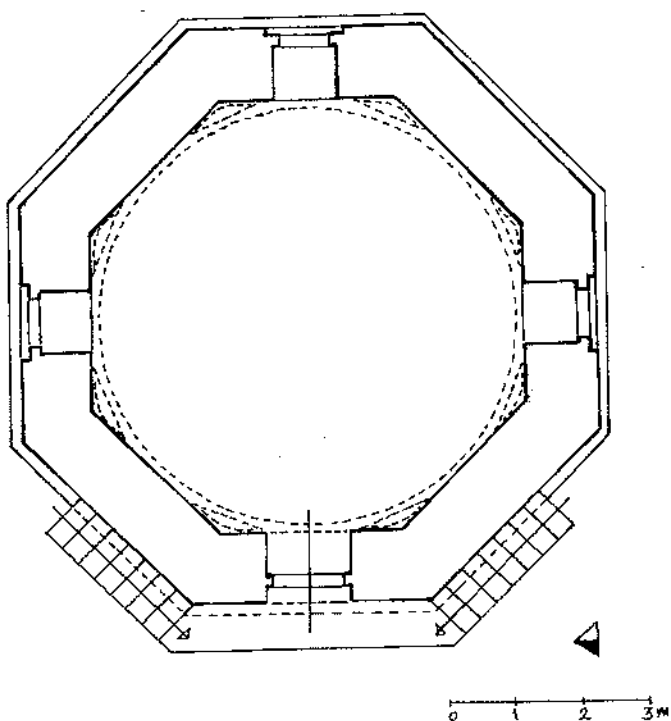
Çizim 7: Harput Alacalı Mescid planı (VGM Arşivi'nden düzeltilerek)

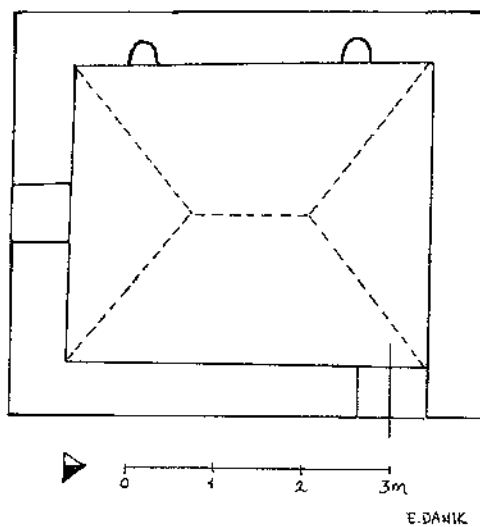
Çizim 8: Harput Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi planı (Ünal Özer)

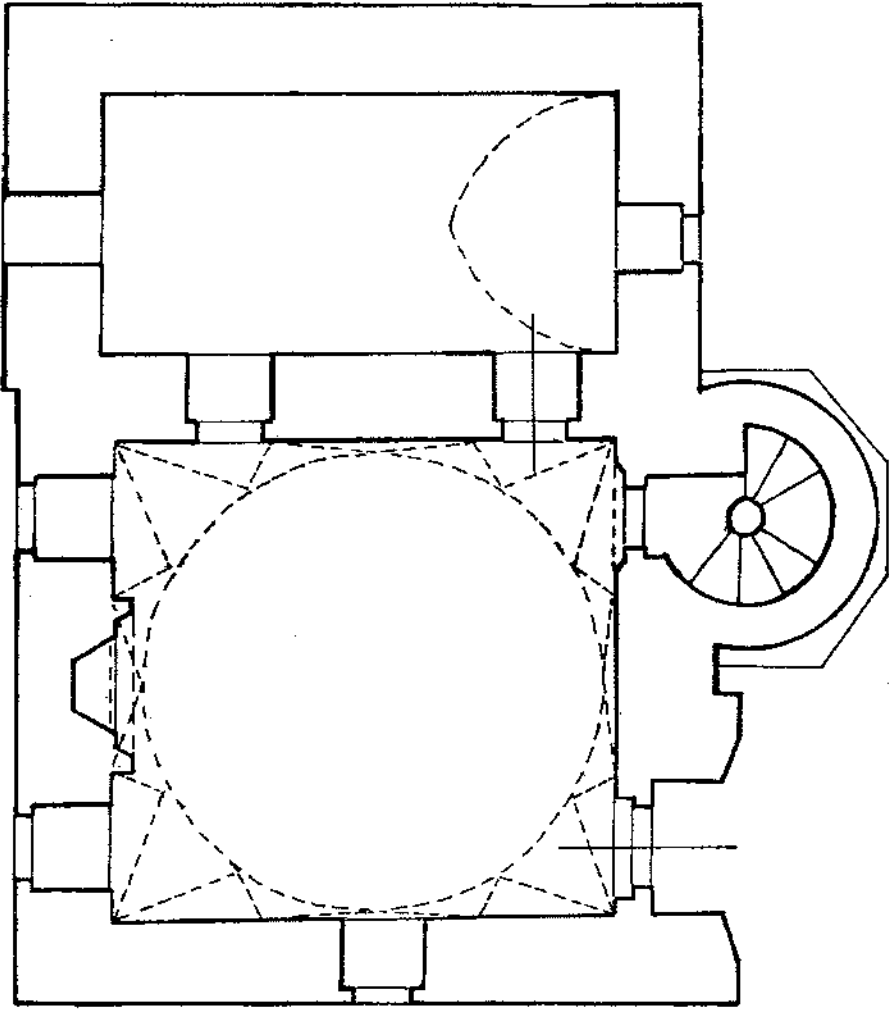
Çizim 9: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi planı (VGM Arşivi'nden düzeltilerek)

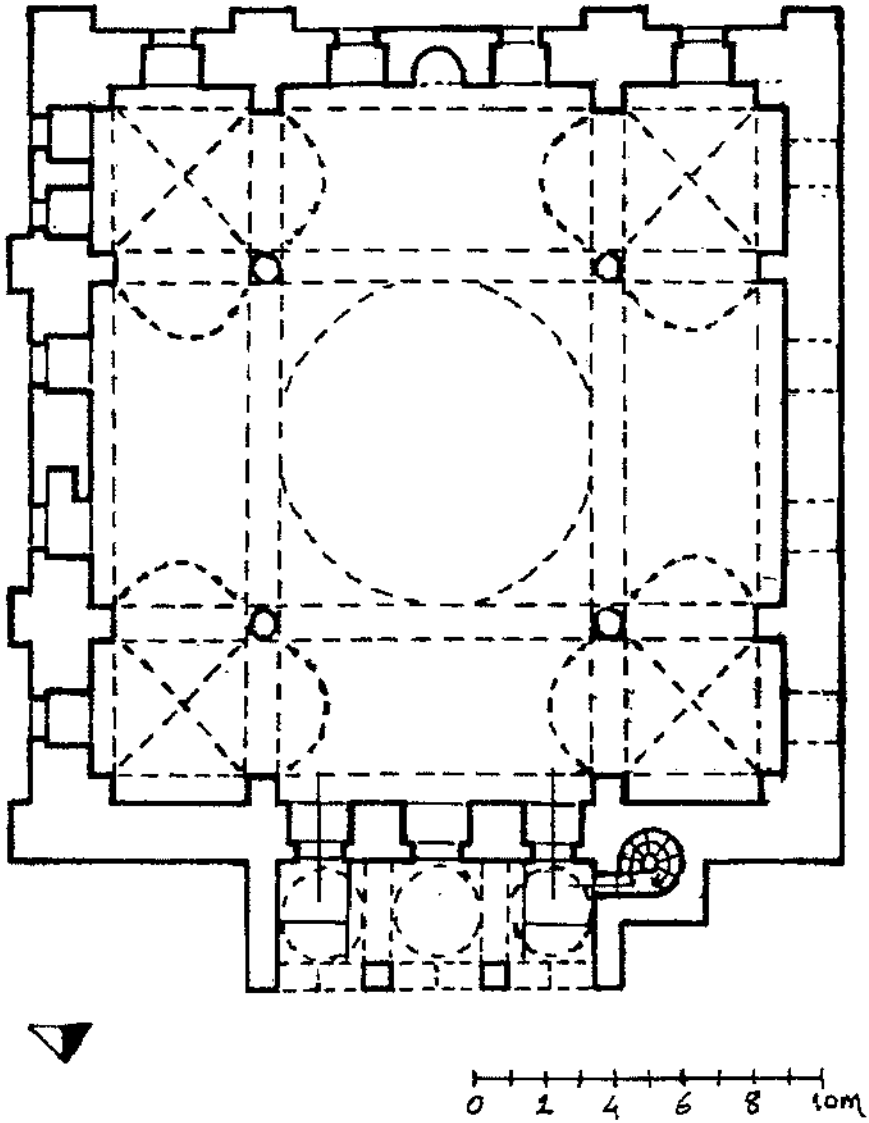
Çizim 10: Harput Mansur Baba Türbesi üst kat planı (VGM Arşivi)

Çizim 11: Harput Zahiri Baba Türbesi rölöve planı denemesi (E.Danık)

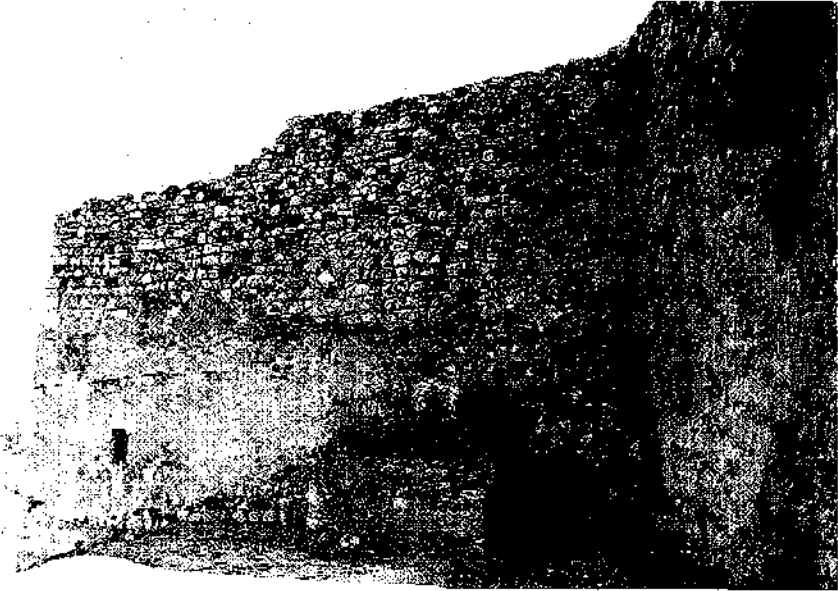
Çizim 12: Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi üst kat planı (VGM Arşivi'nden düzeltilerek)

Çizim 13: Harput Sara Hatun Camii planı (Gabriel'den düzeltilerek)

Resim 1: Harput hava fotoğrafı (H.G.K. Arşivi)

Resim 2: Harput Meryem Ana Kilisesi, kuzey cephe

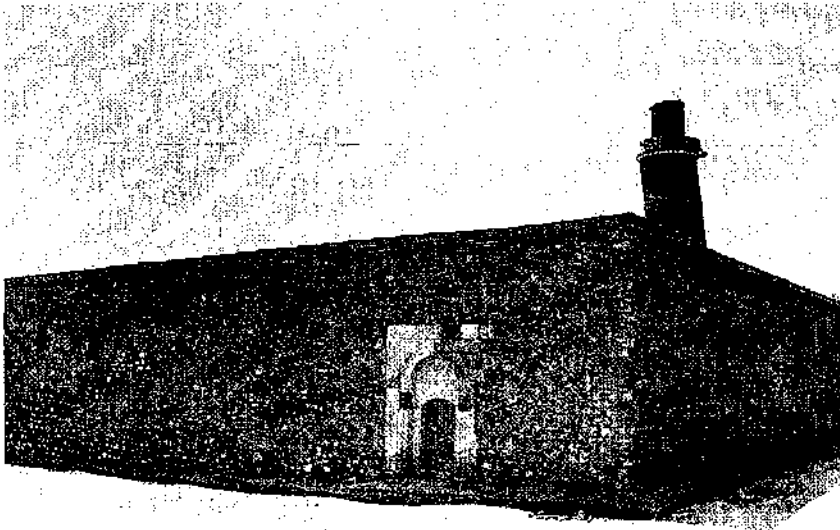
Resim 3: Harput Dağ Kapı girişi, güneyindeki dış sura ait burç izi

Resim 4: Harput Dağ Kapı girişi

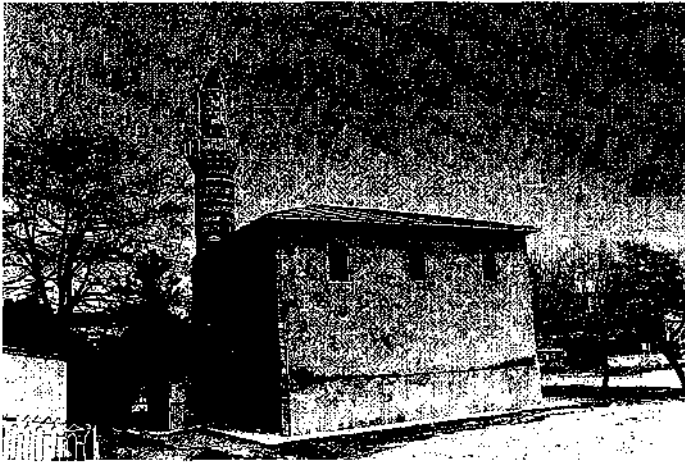
Resim 5: Harput İç Kale, kuzey cephe

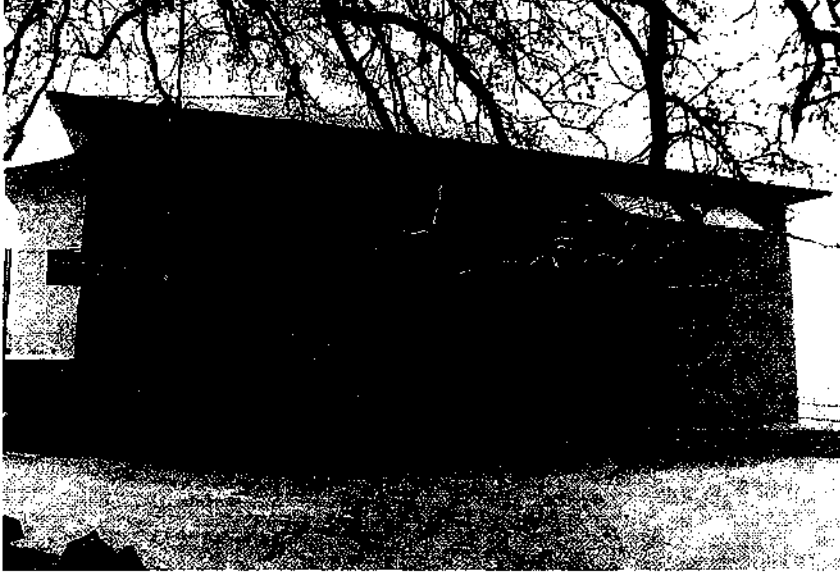
Resim 6: Harput Ulu Camii, doğu cephe

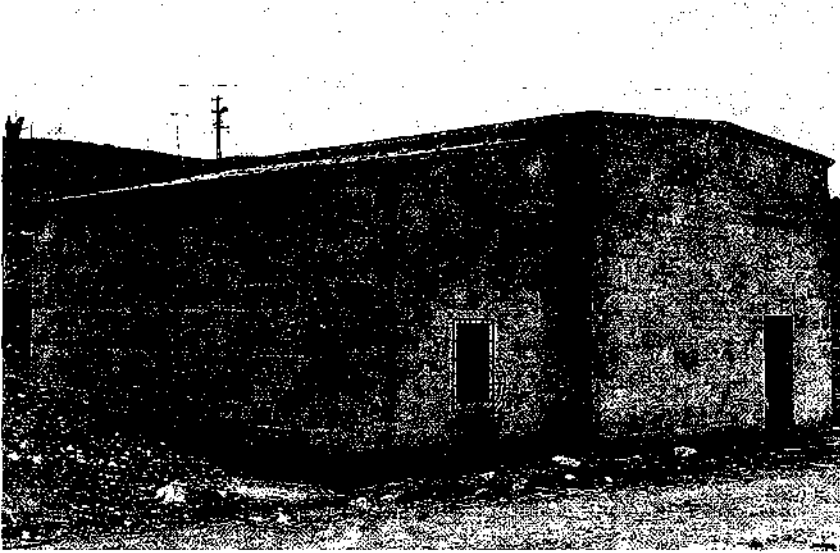
Resim 7: Esediye (Aslaniye) Camii portalı

Resim 8: Harput Abalı Mescid, güneybatıdan bakış

Resim 9: Harput Fatih Ahmet Baba Türbe ve Mescidi, kuzey cephe

Resim 10: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi, güneydoğudan bakış

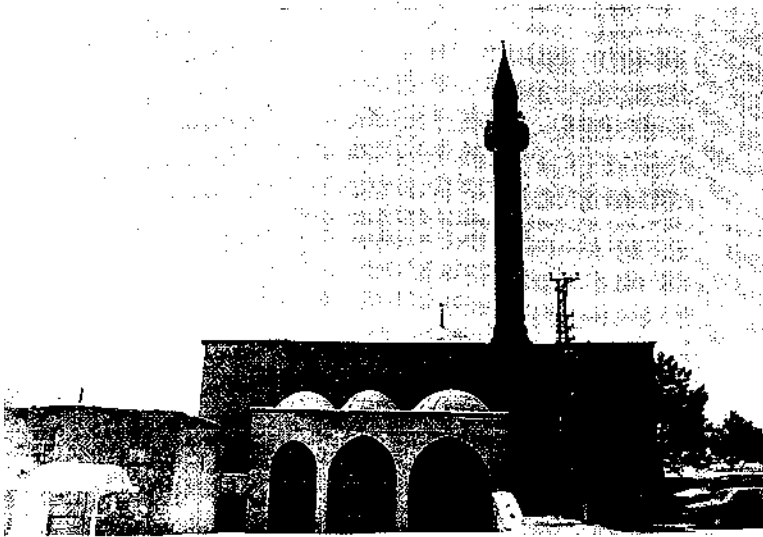
**Resim 11: Harput Mansur Baba Türbesi,
kuzeybatıdan bakış**

Resim 12: Harput Zahirî Baba Türbesi, kuzeydoğudan bakış

**Resim 13 : Harput Arap Baba Mescid ve
Türbesi, kuzey cephe**

Resim 14: Harput Sara Hatun Camii, kuzey cephe

1995 YILI ARTVIN-ARDAHAN İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

*Kemalettin KÖROĞLU**

Artvin ve Ardahan illerinde "Anadolu Kafkasya İlişkileri Projesi" çerçevesinde başlattığımız yüzey araştırmaları, 1995 yılında 1-20 Temmuz tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

Çalışmamız Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ve Marmara Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı'nın maddi desteği ile yapılmıştır¹.

Yüzey araştırmalarına ekip üyesi olarak, bu satırların yazarı dışında, Ardanoç/Tütünlü Yatılı Bölge Okulu Müdür Yardımcısı Hayrettin Köroğlu ve Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi öğrencisi Timur Yıldız; Kültür Bakanlığı'nın temsilcisi olarak ise Malatya Müzesi'nden Arkeolog Ahmet Mercan katılmışlardır.

Artvin ve Ardahan illeri, Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Anadolu ile Kafkasya ve Karadeniz bölgelerinin birleştiği önemli stratejik bir noktadadır. Nitekim bölgeyi Kafkas Cumhuriyetleri'ne bağlayan Karadeniz sahilindeki Hopa-Sarp ve Kafkas Dağları'nı aşır Posof ve Ardahan üzerinden Anadolu'ya uzanan tarihi yoldaki Türközü Sınır Kapısı bu bölgededir.

(*) Yrd.Doç.Dr.Kemalettin KÖROĞLU, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Göztepe-İSTANBUL

(1) Başta Araştırma Fonu yetkilileri olmak üzere, yüzey araştırmasının gerçekleşmesinde katkıda bulunan ve bizi destekleyen Artvinliler Kültür ve Sosyal Hizmet Vakfı ile başkanı Sayın Dr.Nedim Urhan, Artvinliler Hizmet Vakfı adına başkanı Sayın Atilla Öztürk, Ardanoç Belediyesi Başkanı Sayın Fikri Demir, Öğretmen Selma Köroğlu ve Şavşat İlçe Milli Eğitim Müdürü Sayın Osman Suner'e teşekkür ederim. Ayrıca projemize yakın ilgisini esirgemeyen Ardanoç İlçe Milli Eğitim Müdürü Sayın Öner Özcan ve Çıldır Emniyet Amiri Vekili Sayın Yunus Dal'a teşekkürü bir borç bilirim.

Araştırma alanımızın Artvin kesiminde genellikle ormanların ege-men olduğu coğrafi yapı, Karadeniz kıyılarına paralel uzayan Kaçkar ve Karçal Dağları ile Yalnızçam silsilesi gibi yükseklikleri zaman zaman 4000 m ye varan dağlar ve bu dağlar arasında derin vadisi içinde akarak Karadeniz'e ulaşan Çoruh Nehri tarafından belirlenen engebeli bir gör-üntü sergiler. Ardahan ise, çoğunlukla orman sınırının üstünde, hay-vancılık için uygun geniş otlakların hakim olduğu, Kura Nehri ve kolları tarafından sulanan 1800 m yükseklikteki yayla ovalarından oluşur.

Yörede yüzey araştırması ve küçük çaplı kazı faaliyetlerinin geç-mişi 1940'lı yıllara kadar uzanmakla birlikte bu ilk çalışmalar uzun sü-reli olmamıştır. Örneğin 1941 yılından sonra Türk Tarih Kurumu'nun destekleriyle K. Kökten başkanlığındaki ekibin başlattığı çalışmalarda ancak Kars, Ardahan, Arpaçay, Aras Vadisi ve Iğdır'da bazı gözlemlerde bulunulmuş; 1943 yılında Kars yakınında saptanan Azat Höyüğü'nde ve Ani kentinde küçük sondaj kazıları yapılmış (Kökten 1943, 601 vdd; Kökten 1944, 659 vdd.); 1952 yılında ise Kars-Ardahan bölgesinde yeni bir gezi düzenlenmiştir (Kökten 1953, 177 vdd.). 1964, 1967 yıllarında bu kez K. Balkan başkanlığında bir ekip önce Kars/ Ani, Iğdır ve Ar-dahan'da kısa süreli kazı ve araştırma faaliyetlerinde bulunmuş, ancak bunların ayrıntılı raporları yerine yalnızca haberleri yayınlanmıştır (Balkan-Sümer 1965, 103 vdd; Ayrıca bkz. Mellink 1965, 142 vd; Mel-link 1967, 165; Mellink 1968, 134 vd; Alkım 1967, 21; Alkım 1968, 34 vdd; Alkım 1969/70, 39). Iğdır'da 1914 yılında bir Urartu mezarlığında P. F. Petrov tarafından yapılan kazı çalışmalarının sonuçları 1963 yı-lında R. D. Barnett (1963, 153 vdd.) tarafından bilim dünyasına du-yurulmuştur. Son yıllarda B. Karamağaralı başkanlığında Kars Ani'de yürütülen kazı ve temizlik çalışmaları yalnızca bu kentteki İslami Dönem yapıları ile ilgilidir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1972 yılından sonra başlattığı vakıf eserlerinin tesbiti çalışması tümüyle tamamlanamamış olmakla birlikte, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I*, (Ankara 1983)² adı ile ya-yınlanan ilk ciltte, kayıtlı sınırlı sayıdaki vakıf eserinin tanıtıldığı Art-vin bölümü yayınlanmıştır.

T. A. Sinclair'ın, üzerinde çalışmayı planladığımız yörenin bir bö-lümünü de kapsayan gezisi sonucu yaptığı yayın (Sinclair 1987) ise daha çok 9-10. yüzyıllardan sonra yörede kurulan belli başlı Hristiyan dini mimarisi; R. W. Edwards'ın (Edwards 1985, 15 vdd; Edwards 1986, 165 vdd; Edwards 1988, 119 vdd.) 1977 ve 1983 yıllarında yaptığı iki gezisi ise Oltu, Artvin, Ardauç, Şavşat ve Ardahan civarında, daha çok ana

yollar üzerindeki önemli kilise ve Orta Çağ kaleleri ile ilgilidir. Bölgenin Orta Çağ öncesine ilişkin tek buluntu topluluğu bir mağarada tesadüf ele geçmiştir (Bittel 1933, 150 vdd.).

Görüldüğü üzere bu son derece de önemli bölgedeki araştırmalar oldukça yetersizdir. Bu nedenle gerek bölgedeki kültürel varlıkları ve gerekse yörenin tarihi geçmişi konusundaki bilgilerimiz oldukça yetersiz kanıtlara dayanmaktadır.

Doğu Anadolu'nun coğrafi olarak Kafkasya'nın bir uzantısı ve parçası olduğu genellikle kabul edilmekle birlikte bu birliği maddi kültür kalıntıları ile destekleyecek bulgulardan yoksunuz. Örneğin Kafkas bölgesinde, M.Ö. III. binyılın ikinci yarısı ile I. binyıl arasındaki döneme tarihlenen kurgan türü mezarların kazılarla ortaya çıkarılmış örnekleri bulunmakla birlikte bu tür mezarların Doğu Anadolu'da nerelere kadar yayıldığını bilmemekteyiz. MÖ. 9-7. yüzyıllarda Doğu Anadolu'da güçlü bir devlet kurmuş olan Urartuların kökenleri, kuzey yayılımları, Karadeniz'e ulaşıp ulaşmadıkları gibi konular da bütünüyle açık değildir.

Artvin ve Ardahan illerindeki araştırmalarımıza bu iki vilayetin ve aynı zamanda Kolkhis ve Kafkasya kültürünün buradaki sınırını belirleyen Yalnızçam Silsilesi üzerindeki geçit bölgelerinde başladık. Gerçekten de bu dağın doğusunda, Ardahan yayla ovası ve Kafkasya, batısında ise Karadeniz'den aldığı esintilerle beslenen derin vadiler içinde eski Kolkhis bölgesi, yan yana, ancak genellikle ayrı yaşam çizgileri ile yer almaktadırlar.

1995 yılı çalışmaları, belirlenen problemlerin çözümüne yönelik olarak önce Artvin'de Ardanuç ve Şavşat, arkasından da doğuda; Ardahan il merkezi ile kuzeye ulaşan yollardan birine geçit veren Çıldır-Kurtkale bölgesinde başlatılmıştır (Harita: 1).

ARTVİN BÖLGESİ

Ferhatlı Kalesi

Artvin bölgesinde incelediğimiz ilk kalıntı, Ardanuç ilçe merkezinin 6 km kuzeybatısında, Ferhatlı Köyü'nün 2 km kuzeyinde, modern Artvin-Ardanuç yolunun ve Ardanuç Çayı'nın güneyinde, kuzeyi oldukça dik, güney bölümü yayvan bir kayalık üzerinde kurulmuş Ferhatlı Kalesi'dir. 120x35 m boyutlarındaki Orta Çağ kalesi, az işçilikli orta büyüklükte taşların kaba kum ve çakıl katkılı kireç harcıyla tutturulması

teknîği ile inşa edilmiştir. Dik olan kuzey kesimdeki surlar büyük oranda ayaktaadır. Güneydoğu kesim yıkılmış olmakla birlikte buradaki duvarlar temel yataklarından izlenebilmektedir. Kalenin güneydoğu üst kesiminde bir platform, merkezde en yüksekte ise bir kule kalıntısına ait izler görülmektedir (Edwards 1986, 170 vdd.).

Ardanuç Kalesi (Resim :1, 2)

Bölgedeki en önemli merkez ise, Ardanuç ilçe merkezinin batısında, eski şehre hakim ve tepeden bakan bir kaya yükselti üzerine kurulmuş, Ardanuç Kalesi'dir. Ardanuç özellikle 9 ve 10. yüzyıllarda sadece bu bölgenin değil Karadeniz'den Erzurum'a ve kuzeyde de Çıldır Gölü'ne kadar uzayan alanın merkezi ve başkenti olmuş. 220x60 m kadar boyutlarındaki kale, dört yönü de sarp ve aynı boyutlardaki kaya üzerine inşa edilmiştir. Bulunduğu alanın savunma endişesi olmadığından kule yapılmamıştır. Orta Çağ'dan Osmanlı Dönemi sonuna kadar sürekli iskan gören kalede bir şapel, bir sarnıç ve bazı mekan kalıntılarının varlığı görülmektedir. Orta Çağ ve İslami Dönem'e ilişkin yayınlarda ayrıntılı olarak tanımlanan kale ve eski şehir (Edwards 1986, 171 vd; Sinclair 1989, 12; İslami Dönem'e ilişkin İskender Paşa Camii ve türbeler için bkz. *Türkiye'de Vakıf ve Abideler ve Eski Eserler*, Ankara 1983, 754 vdd.) arasındaki teraslarda yer alan ve yerli halk tarafında "depo" olarak tanımlanan yapılar ise yeterince dikkat çekmemiştir. Bölgedeki birkaç diğer Orta Çağ'a ilişkin yerleşmede de karşımıza çıkan depolar bütünüyle toprak altına inşa edilmiş olup bir ile üç odaya sahiptirler. Ana odaya her iki yandan eklenmiş daha küçük odalardan oluşan bir planları vardır. Odaların tavanları çoğunlukla beşik tonozla örtülü, ana oda ise adeta kubbe görünümlü inşa edilmiştir. Günümüzde bunlardan ancak birkaç tanesi sağlam durumda görülebilir.

Ardanuç Rabat

Ardanuç ilçe merkezinin kuş uçuşu 13 km güneydoğusundaki Bulanık Köyü'nün 2 km kadar kuzeyindeki Rabat mevkiinde bir Orta Çağ kalesi ve bir kilise bulunmaktadır. Doğudan gelen yolları denetlemek için kurulduğu anlaşılan Rabat Kalesi oldukça yalçın bir kayalık üzerine kurulmuş olup günümüzde büyük bir bölümü ayaktaadır. Rabat Kilisesi kalenin 1.5 km doğusunda yer alır. Serbest haç planlı, 16.90x5.60 m boyutlarındaki kilisenin geçmişi 10 veya 11. yüzyıla kadar gitmektedir (Sinclair 1989, 23). Günümüzde ise ne yazık ki oldukça kötü durumdadır. Apsis, güney bölümünün üstü, kapı ve pencere çerçeveleri, taban döşemesi ve sıvalar tahrip edilmiştir. Freskoların varlığı ise ancak

kubbedeki birkaç kalıntıdan anlaşılmaktadır. Dış yüzdeki kaplama taşlarının da bir bölümü sökülmiş durumdadır. Kilise içinde tabanda bir tabaka halinde hayvan gübresi bulunmaktadır.

Kutlu (Göraşet) Yapısı (Resim :3, 4; Çizim :1)

Ardanuç bölgesinde saptadığımız en ilginç kalıntı ilçe merkezinin 30 km kuzeydoğusundaki Kutlu (Göraşet) Köyü'nün Bağlar Mahallesi'nde yer almaktadır. Doğusu ve batısı bir dere tarafından sınırlanan bir yamacın eteğinde kurulmuş olan dikdörtgen planlı yapı 54.20x44 m boyutlarındadır. Çevre duvarları, kuzey duvarının doğu yarısı dışında günümüze sağlam durumda ulaşmıştır. İç bölmeleri ayıran duvarlar ise geç kullanımlar sırasında büyük oranda tahrip edilmiştir. Güneybatı ve güneydoğu köşelerde bu bölme izleri görülebilmektedir. Yapının 3 m genişliğindeki girişi batı kısa duvarda yer alır. Ayrıca biri doğu, biri de kuzey duvarda olmak üzere 110x150 ve 0.90x1.70 m boyutlarında iki pencere açıklığı bulunmaktadır. Duvar kalınlıkları 2.70 ile 1.90 m arasında değişmektedir. Günümüze kadar ulaşabilen duvarlar en yüksek noktada 8.50 m ye varmaktadır (12 taş sırası). Duvarların temele koyulan ilk sırası 0.50 m daha dışa taşkın olarak yerleştirilmiştir. Büyük boyutlu taşlar arasına birleştirme ve dolgu malzemesi olarak kumlu kireç harcı ve çakıl doldurulmuştur. Duvarların inşasında 2.30x1.10x0.90, 2.10x 0.80, 1.35x1.05 m ve daha küçük boyutlu, kalker ve kısmen bazalt iyi işçilikli taşlar kullanılmıştır.

Kutlu kalıntısının işlevi ve tarihlemesi konusunda henüz sağlıklı veriler elde edebilmiş değiliz. Orta Çağ kalelerinden farklı sistemdeki taş örgüsü ile dikkati çeken yapıyı ilk gördüğümüzde Urartu yazıtlarında adı geçen İldamuşa'nın Ardanuç olabileceği yolundaki yaklaşımın kanıtlarını bulduğumuzu düşündük. Ancak duvar örgüsünde Horasan harcı da denen kireç harcının kullanılmış olması daha geç bir özellik olarak görünmektedir. Kutlu yapısının farklı plan tipi, ayrıca bölgedeki kaleler gibi sarp kayalık yerine daha düzgün bir alanda, ancak yollardan uzak bir noktada inşa edilmiş olması farklı bir amaca hizmet ettiğini göstermektedir.

Konaklı Yerleşmesi

Ardanuç ilçe merkezinin 17 km güneydoğusundaki Konaklı Köyü'nün 1 km güneyinde, eski Ardahan yolu üzerindedir. Burada, günümüze daha sağlam durumda ulaşmış tonozlu yapılar ve bunlarla organik bağları olan diğer kare veya dikdörtgen planlı temel kalıntıları bu-

lanmaktadır. Ancak ormanlık alan ve tahribat nedeniyle bunlardan çok azı gözlenebilir konumdadır.

Bizim içine girerek inceleyebildiğimiz yapı, Ardanuç Kale'sinin eteklerinde gözlediğimiz olanlarla aynı türdedir. Yapı (muhtemelen depo?), 4.50x3.75 m boyutlarında 4 kenarı birbirine eşit olmayan kareye yakın bir mekana doğu yönden 1, güney yönden ise 2 beşik tonozla örtülmüş bölmenin eklenmesi ile oluşturulmuştur. Ana mekan oldukça büyük boyutlu (2.30x0.30x1.10, 2.60x0.60x0.70 m) sal taşlarının birbiri üzerine aşırılması ile adeta bir kubbeli mekan görünümünde, 3 yan oda ise beşik tonozlu inşa edilmiştir. 1.20 m kadar genişlikteki girişi kuzeybatı yöndedir. Kapı üzerindeki lento 2.30x0.40x0.80 m boyutlarındadır. Kapı önünde dışta duran 1.43x1.20 m boyutlarındaki bir taşın kapıyı kapamak için kullanılıyor olabileceği anlaşılmaktadır.

Suluhan (Sulhan) Yayla Yerleşmesi

Ardanuç ilçesinin 20 km kadar, Konaklı Köyü'nün ise 10 km doğusunda, Kürdevan (Çadır) Dağı'nın batı eteğinde, güneye doğru yükselen engebeli bir alanda yer almaktadır. Ormanlarla çevrili, güneye doğru yükselen 1.5-2 km kadar çapında bir alanda kurulan yerleşim alanında, yine taş temelli ev ve Ardanuç ile Konaklı'da karşımıza çıkan türde yapılara ait kalıntılar görülmektedir. Kuru taş tekniği ile örülmüş iki üç dikdörtgen veya kare mekan ile bir ve iki beşik tonozlu yapıdan oluşan birimler bu yerleşmenin karakteristiğini oluşturur. Orta Çağ'a ilişkin olduğu anlaşılan Suluhan'daki yapı grupları birbirinden en az 30-50 m kadar aralıklarla inşa edilmişlerdir.

Kapıköy (Garsniya) Kulesi

Yalnızçam Dağları'nın batı yamaçlarında, Ardanuç ilçe merkezinin 35-40 km kadar, aynı adlı köyün ise 4 km kuzeydoğusunda, ormanlık alan içerisindeki 50-60 m kadar yükseklikte doğal bir yükselti üzerinde kurulmuştur. Orta Çağ'da, üzerinde bulunduğu yayla yolunu denetlediği anlaşılan 25x28 m boyutlarındaki yapının yalnızca doğu duvarı kısmen görülebilmekte, diğer yönler tümüyle tahrip edilmiş durumdadır. 1.60 m kadar kalınlıktaki duvarlarının kaplama taşları hemen tamamen sökülmüş durumdadır. Kule üzerinde ayrıca defneci çukurları bulunmaktadır.

Şavşat Kalesi

Araştırmamızın ikinci durağı Şavşat, yukarıda belirttiğimiz gibi Yalnızçam silsilesini aşır Ardahan'a ulaşan ikinci ana yol üzerindedir. 75x70 m boyutlarındaki Şavşat Kale'si, ilçe merkezinin 3 km kadar batısında, Artvin-Şavşat yolu ile organik bağı olan bir kayalık üzerinde kurulmuştur. Ardauç Kale'si gibi Orta Çağ'da 9. yüzyılda kurulmuş ve 19. yüzyıla kadar kullanılmıştır (Edwards1986, 174 vdd; Sinclair 1989, 19).

Cevizli (Tibet) Kilisesi (Resim: 5)

Şavşat ilçesinin kuşuçu 7 km kuzeyinde aynı adlı köyde yer almaktadır. Ana mekanı 23x19, yan mekanları ile birlikte 27x28 m kadar boyutlarında olan kilise serbest haç planlıdır. Geçmiş 10. yüzyıla kadar giden ve son yüzyıla kadar çeşitli tamiratlar geçirdiği anlaşılan yapının günümüzde orta mekanı örten kubbesi ve batı bölümü tümüyle yıkılmış, oldukça iyi işçilikli olduğu anlaşılan kaplama taşları ise büyük oranda sökülüştür. Kilisede fresko izleri yalnızca apsisin üst kısmında görülebilmektedir. Duvarlarda geometrik bezemeli taşlar bulunmaktadır. Yapı içindeki ağır bir yangının tahribatı, duvarlardaki is kalıntılarından anlaşılmaktadır (Sinclair1989, 20 vd.).

Şavşat/ Rabat (Köprülü)

Şavşat ilçe merkezinin 14 km kuzeydoğusundaki Köprülü (Rabat) Köyü'nde bir kilise, Osmanlı Dönemi'ne ilişkin bir mezarlık ve bir konak bulunmaktadır. Tahribat nedeniyle boyutları hakkında bilgi sahibi olamadığımız ancak küçük olduğu anlaşılan kilisenin yalnızca apsis bölümü ayakta, diğer yönler tümüyle sökülüştür.

Osmanlı mezarlığı ise köy camisinin yakınındaki birkaç mezar ve bir türbeden oluşmaktadır. Konak da yan duvarları hemen bütünüyle ayakta, çatısı ve ahşap aksamı çökmüş oldukça geç bir yapı izlenimi vermektedir.

Kirazlı (Balvana Odaları) Manastırı (Resim :6, 7)

1995 yılında Şavşat bölgesinde incelediğimiz son yapı kalıntısı, Şavşat ilçesinin 23 km kadar kuzeydoğusunda A. Koyunlu Köyü ile Kirazlı Köyü'nü ayıran derenin sağında, oldukça zor ulaşılan dik bir kayalığın dip kısmına inşa edilmiştir. Halk arasında "Balvana Odaları" olarak adlandırılan ve ilk kez tarafımızdan belgelenen bu kalıntılar, bir-

birine bağlantılı iki bölüm olarak 50 m kadar uzunluğunda bir alanda yer almaktadır. Kireç harcı ile tutturulmuş, tabanda büyük, yükseldikçe küçülen taşlardan inşa edilen yapılarda ana kayadan da yararlanılmıştır. Yapının bir yönünü tümüyle anakaya oluşturmaktadır. Diğer duvarlar yükseltilerek üstte anakaya ya yaslanmıştır. Daha düzgün kesme kaplama taşlı bölüm ise iki katlı inşa edilmiştir. Burada, define kazılarında çıkarılmış insan kemikleri ve çanak çömlek parçaları görülmektedir. Yapım yeri ve planı nedeniyle manastır olabileceğini düşündüğümüz bu kompleksin dışında, bugün ulaşılması imkansız olan 30 - 40 m kadar yüksekte anakaya ya oyulmuş, önündeki harçlı duvar ve bu duvar içindeki ahşap kalıntıları görülebilen (muhtemelen bir kaya kilisesi) bir mekan daha vardır.

ARDAHAN BÖLGESİ

Çataldere (Kunzut) Kulesi (Resim: 8; Çizim: 2)

İl merkezinin 16 km kuzeybatısında, Yalnızçam Dağları'nın doğu yamacında aynı adlı köyün hemen kuzeyinde, Çataldere Suyu'nun doğusunda, batı yönü dik bir kayalık üzerine kurulmuştur. Köşeleri keskin olmayan dikdörtgen planlı, 12x25 m boyutlarındaki kule görünümlü yapı, büyük boyutlu taşlardan (1.10x1.30x0.40 m ve daha küçük) inşa edilmiştir. Taşların arasında herhangi bir birleştirme malzemesi yoktur. Kulenin doğusu ise tek sıra büyük taşlarla çevrilmiş durumdadır.

Derindere (Heva) Kulesi (Resim : 9; Çizim: 3)

Ardahan ilinin 18 km batısında, aynı adlı köyün 3 km kuzeydoğusunda, yine Yalnızçam Dağları'nın doğu yamacında, Ardahan Ovası'na hakim bir alanda, güneyi dik bir kayalık üzerine kurulmuştur. Düzgün olmayan kare planda inşa edilmiş kulenin boyutları, 11.75x12.25 m dir. Duvarları günümüze 5 m kadar yükseklikte ulaşabilmiştir. Kuleye giriş güney yönde 1.10 m genişlikte, 1.20 m yükseklikte bir açıklıktan sağlanmıştır. İç mekan ise 4.70x4.40 m boyutlarındadır. Burada duvarların iç yüzünde hatıl yuvaları olabilecek delikler vardır. 3 ile 3.20 m arasında kalınlığa sahip duvarların temelinde daha büyük, üstlerde ise giderek küçülen taşlar kullanılmıştır. Kule, kuzey bölüm hariç, üç yönden 3 m kalınlığında, yine büyük taşlardan inşa edilmiş bir duvarla çevrilmiştir. Kulenin dış cephesinde Orta Çağ'da ikinci kez kullanıldığını gösteren bazı sıva kalıntıları ve batısında yine muhtemelen bu döneme ilişkin doğu-batı yönlü birkaç mezar görülmekte. Mezarlığın hemen batısında ise bir su kaynağı yer almaktadır.

Benzerlerini Urartu Krallığı'nın egemen olduğu, daha çok yüksek yayla niteliğindeki coğrafyada gördüğümüz ve "Dev evi" veya "Dirhe" olarak adlandırılan bu tür yapıların (Koroğlu 1996, 32 vdd) inşa teknikleri, ortak bir kökenden geldiklerini ve güçlü gruplar tarafından yapıldıklarını göstermektedir. Bir kule ve bir çevre duvarından oluşan bu iki yapının işlevi ve kesin tarihleme sorunu ise bölgedeki daha kapsamlı çalışmalarla elde edilecek yeni verilerle ancak çözümlenebilecektir.

Kurtkale Kurganları (Resim : 10; Çizim : 4, 5)

Kurtkale Köyü, Çıldır ilçesinin 35 km kuzeyinde, Gürcistan ile sınır oluşturan Kura Nehri'nin hemen solunda yer almaktadır. Kurganlar ise köyün 1 km doğusunda, Kurtkale-Çıldır yolunun batısında, dik ve taşlık yamacın etekleri ile köyün meyve bahçelerine doğru uzanan alanda bulunmaktadır. Burada, olasılıkla Antik Çağ'da soyulmuş onlarca mezar odası ve üstünün taş örtüsü ile örtüyü çevreleyen daire şeklinde taş sıraları görülmektedir. Kurtkale kurganlarının planları hemen hemen aynıdır. Doğu-batı yönlü mezar odaları temelden yukarı doğru daralarak inşa edilmiş ve üstü sal taşları ile kapatılmıştır. İncelediğimiz örneklerde, doğu bölümler definelerce tahrip edildiğinden dromos olduğuna ilişkin herhangi bir kalıntı gözleyemedik. Planlarını ve kesitlerini çizdiğimiz birinci mezar odasının boyutları 1.70x3.70x1.60 m, ikincisinin ise 1.70x3.50x2 m dir. Sal taşların üzerinin ise mıcır bir dolgu ile yükseltildiği görülmektedir. Günümüzde biraz dağılmış olduğu için bu dolgunun kalınlığını ölçmek olanağı bulunmamakla birlikte, çapı 7 ile 11 m arasında değişen daire şeklindeki sınır taşları açık bir şekilde izlenebilmektedir.

Buradaki kurganların tam paralelleri, Türkiye-Gürcistan sınırının hemen kuzeyindeki Mesketi'de saptanan taş kurganlardır. Coğrafi olarak da aynı bölge içinde değerlendirilebilecek Kurtkale ve aşağıda değineceğimiz dromoslu Akçakale Kurganı muhtemelen Trialeti kültürüne ilişkindir (krş. Robinson, 1976, 109 vdd; Dshaparidze 1991, 330, şek. 57, 58, lev. XLII-XLIII; Lordkipanidze 1991, 69 vdd).

Kurtkale (Resim: 11)

Kurtkale Köyü'nün 2 km kadar güneydoğusunda, nehrin hemen kıyısında bulunan ve köye adını veren kale, yaklaşık 150 m çapında bir kaya yükseltisi üzerine kurulmuştur. Duvarları orta ve küçük boyutlu taşların kireç harcı ile tutturulması ile inşa edilmiş, Artvin ve Ardahan bölgesinde yaygın olarak görülen türde bir Orta Çağ kalesidir. Girişi batı

yöndedir. Kayalığın en yüksek noktasında bir kule ve bir de şapel yer almaktadır. Şapel 6.10x4.20 m boyutlarındadır. Üstünü örten tonoz dışında büyük oranda sağlam durumdadır. İçinde, oldukça tahrip edilmiş sıva ve fresko kalıntıları görülmektedir.

Öğündü (Vaşlop) Kaya Kiliseleri

Kurtkale'den Kura Nehri vadisini izleyerek ulaştığımız, ilçe merkezinin 37 km kadar kuzeyinde, Öğündü (Vaşlop) Köyü'nün 1.5 km kadar doğusunda, Bağlar mevkiinde güneye bakan kayalık içine oyularak inşa edilmiş kilise kalıntıları bulunmaktadır. Kiliselerden biri ana-toprağa yakın, diğeri ise 30 m kadar yüksektedir. İkincisine anakaya içinden bir tünel ve merdivenler aracılığı ile ulaşılmaktadır. İçlerinde yoğun is kalıntısı görülen yapıların kireç harcı ile sıvalı olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca Bağlar'da, meyve ağaçları arasında taştan inşa edilmiş, kısmen sağlam durumda bir kilise ve eklentilerine ilişkin kalıntılar yer alır. Kurtkale'den kuzey yönde akan Kura Nehri'nin Gürcistan tarafında kalan kesimindeki kayalıklarda da bazı kaya mekanlarının girişleri görülmektedir.

Akçakale (Resim:12, 13)

Ardahan bölgesindeki yüzey araştırmalarımızın 1995 yılına ilişkin son bölümünü Çıldır ilçesinin 17 km doğusunda Akçakale Köyü'nün 1 km kadar güneybatısındaki, günümüzde bir yol ile karaya bağlanmış olan Akçakale Adası'nda gerçekleştirdik. Burada bir kale, bir kilise, ayrıca daha önceden dolmen ya da "taşlı dam" olarak adlandırılan bir kurgan ve "çevrek taşlar" denilen, muhtemelen altında yine mezarlar bulunan, oldukça büyük taşlardan inşa edilmiş daire biçimli kalıntılar bulunmaktadır.

Adaya ve yanındaki köye adını veren 70x45 m boyutlarındaki kale, doğal bir yükselti üzerine, arazinin şekline uygun olarak eşkenar olmayan üçgen planda, orta ve küçük boyutlu, az işçilikli taşlardan harçsız olarak inşa edilmiştir. Duvar kalınlıkları 1.50-2 m arasındadır. Kalenin 3 köşesi dıştan yarım daire formunda desteklerle güçlendirilmiştir. Duvarların iç yüzlerine bitişik inşa edilen mekanların düzgün olmayan planları büyük oranda görülebilmektedir. Kalenin girişi kuzeybatı uçtadır.

Kale bu görüntüsü ile, Mikaelian'ın Ermenistan'da varlığını bildirdiği ve Urartu öncesinden ikinci binyıla kadar uzayan zaman dilimine

tarihlediği, topoğrafik yapıya uygun olarak planlanan, az işçilikli taşlardan yapılmış, dıştan veya köşelerden zaman zaman çıkıntılarla desteklenen kalelerle karşılaştırılabilir (Mikaelian 1968; Krş Smith-Kafadarian 1996, 23 vdd).

Kalenin hemen doğusunda, 7x3.90 m boyutlarında, 70-80 cm kadar kalınlığında duvarları olan küçük bir kilise kalıntısı yer almaktadır.

Akçakale Kurganı (Resim: 14; Çizim: 7)

K. Kökten tarafından ilk kez keşfedildiğinde "dolmen" veya "taşlı dam" olarak adlandırılan kurgan ise adanın doğusunda, Akçakale Köyü ile adayı birleştiren yolun hemen solunda bulunmaktadır (Kökten 1944, 671 vd; Kökten 1953, 177 vdd.).

Toprak ve taştan oluşturulmuş, üzeri düz bir tepenin altına doğu-batı yönünde, dikdörtgen planlı inşa edilmiş mezarın girişi kuzeydoğu uçtadır. Defineciler tarafından soyulduğu anlaşılan mezar odasına, 1.25 m genişliğinde olup günümüzde tahribat nedeniyle kısmen çökmüş olan bu giriş bölümünden sürünerek girebildik². 3.40x6.60 m boyutlarındaki odanın ortasında tavadaki kuzey-güney yönlü bir taş kirişi (3.13x2x0.45-70 m boyutlarında) alttan destekleyen taş dikme yer almaktadır. Üst örtü doğudan ve batıdan ortadaki bu kirişe bindirilen sal taşları yardımıyla oluşturulmuştur. Kapı üzerinde de oldukça büyük 2.66x0.70x0.40 m boyutlarında bir lento in situ durumda görülmektedir.

Anlaşılabileceği üzere Akçakale Kurganı, yön ve yan duvarların inşa tekniği bakımından Kurtkale kurganları ile benzerdir. Ancak burada, mezar odası planına kuzeydoğu yönden eklenen giriş ve günümüzde tahrip olduğu anlaşılan dromos ile üst örtüyü taşımak üzere ortasına koyulan dikme taş, daha kompleks bir mimariye ve belki daha zengin veya daha güçlü konumu olan birine ilişkin gömü anlayışına işaret etmektedir.

İlk Tunç Çağı'nın ikinci yarısı içinde ortaya çıkan kurgan türü gömü geleneğinin oldukça uzun bir dönemi kapsamı, bu tür mezarları buluntu olmadan kesin olarak tarihlemeyi zorlaştırmaktadır. Kurtkale ve Akçakale kurganlarının, yukarıda belirttiğimiz gibi, Mesketi'deki taş

(2) Kökten tarafından giriş bölümünün dıştan çekilmiş fotoğrafı (ters olarak) yayınlanan (Kökten 1944, res.16) bu mezar odasının iç boyutları hakkında verdiği ölçüler farklıdır. Kökten defineci çukurlarında bazı çanak çömlek parçaları bulduğundan söz eder, ancak bunlar günümüzde görülmemektedir.

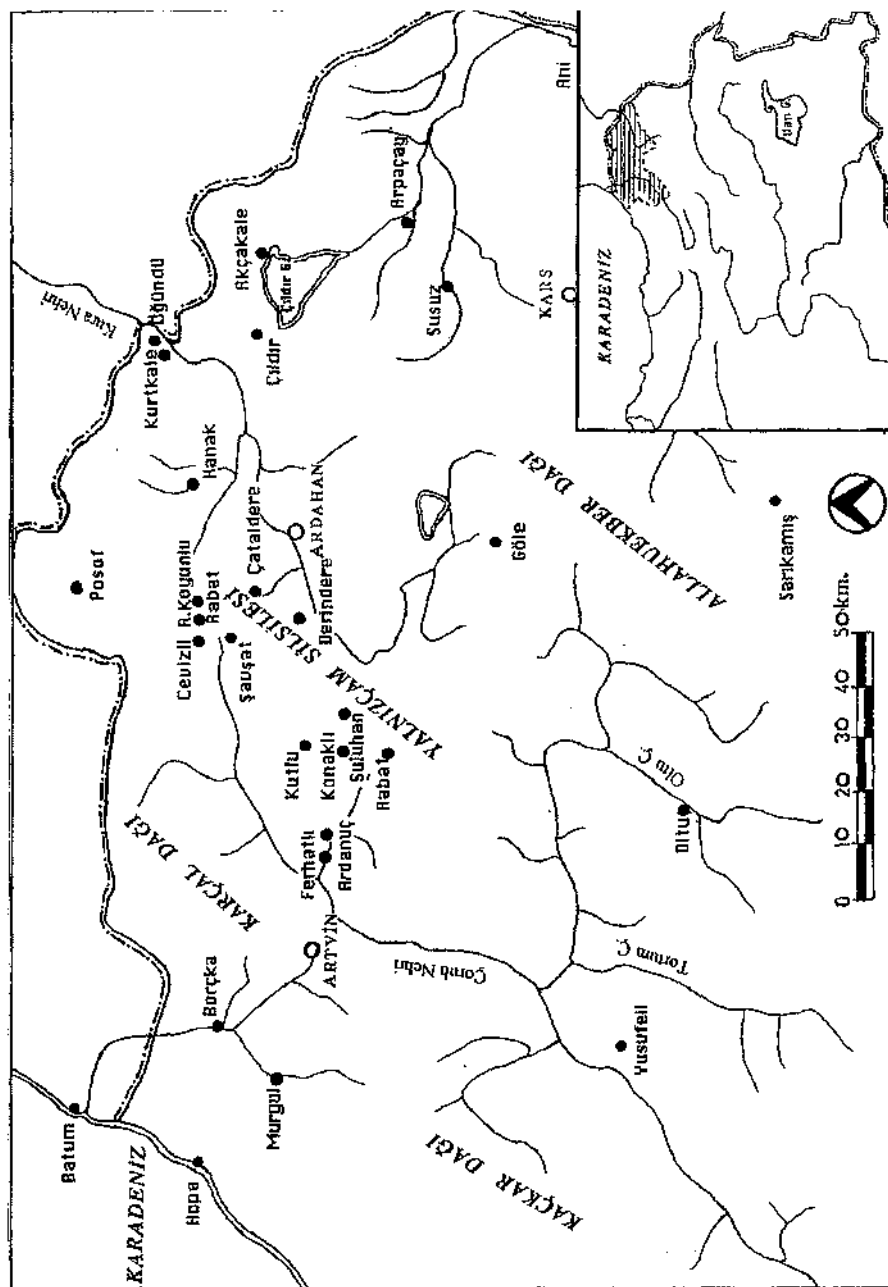
kurganlarla coğrafi yakınlığı, plan, inşa tekniği ve boyutları bakımından da var olan benzerlikleri, aynı grup içinde değerlendirilebileceğini göstermektedir (krş. Robinson 1976, 109 vdd; Dshaparidze-Avalişvili-Tsereteli 1985, 118 vdd; Dshaparidze 1991, 330, şek. 57, 58, lev. XLII-XLIII; Lordkipanidze 1991, 69 vdd).

Kökten'in "çevrek taşlar" olarak adlandırdığı kalıntılar ise kale ile mezar anıtı arasındaki düzlükte yer alırlar. Bunlar yan yana, tek sıra olarak daire biçiminde dizilen kiklopik taşlardan inşa edilmişlerdir. Çapları 10 m civarındadır (Resim: 15). "Cromlech biçimli" olarak tanımlanan bu tür taşların altında da, bir veya birden çok genellikle basit toprak gömülerin varlığı yine Kafkasya bölgesinde yapılmış kazılardan tanınmaktadır (Erken Demir Çağı veya biraz daha öncesine Geç Tunç Çağı'na tarihlenen Ermenistan'dan iki yeni örnek için bkz. Badaljan-Edens vd.1993, 8 vd).

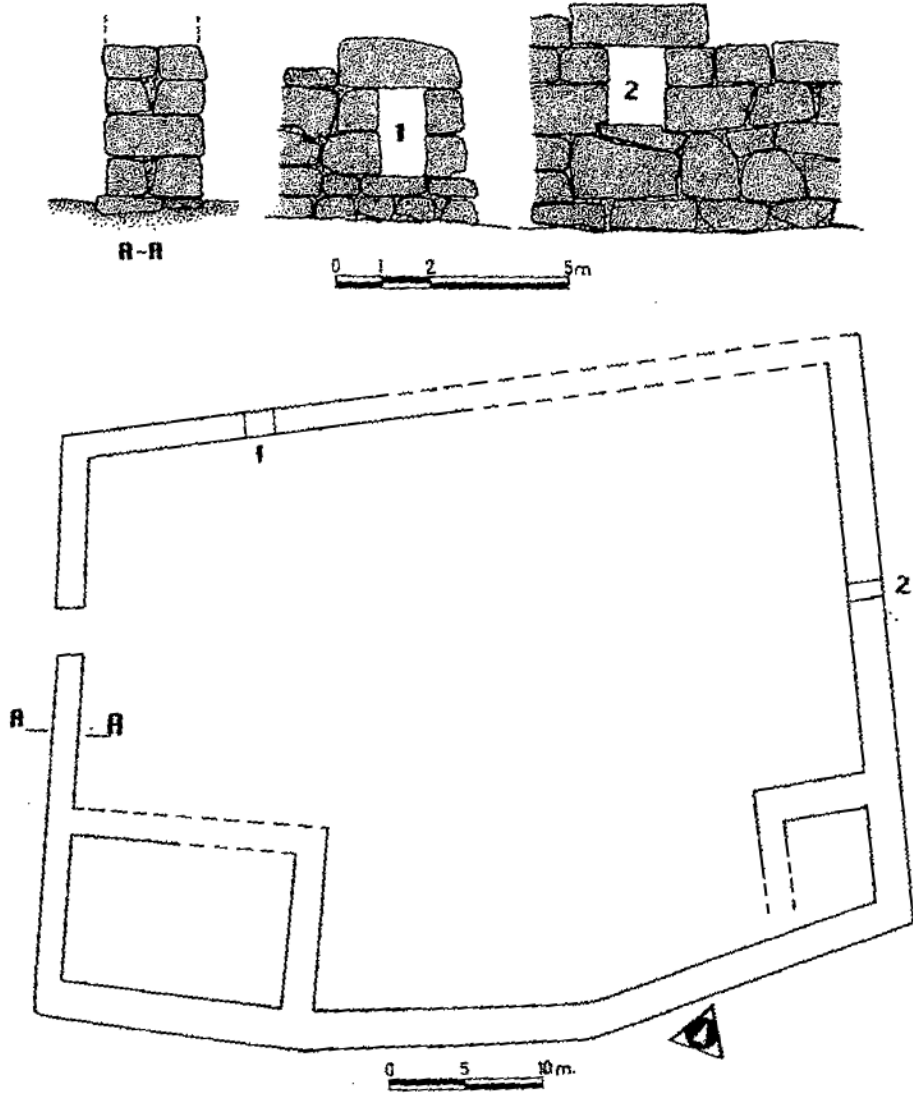
KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- ALKIM, H. (1967), "Explorations and Excavations in Turkey, 1964", *Anatolica* 1, 21.
- ALKIM, H. (1968), "Explorations and Excavations in Turkey, 1965 and 1966", *Anatolica* 2, 34-36.
- ALKIM, H. (1969/70), "Explorations and Excavations in Turkey, 1967 and 1968", *Anatolica* 3, 39.
- BADALJAN, R. S.-Edens, C. vd. (1993), "Preliminary Report on the 1992 Excavations at Horom, Armenia", *Iran* XXXI, 1-24.
- BALKAN, K.-Sümer, O. (1965), "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi* 14, 103-118.
- BARNETT, R. D. (1963), "The Urartian Cemetery at Iğdır", *Anatolian Studies* 13, 153-198.
- BITTEL, K. (1933), "Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamul Asari Atika", *Türk Tarih, Arkeologiya ve Etnoğrafya Dergisi* I, 150-156.
- DSHAPARITZE, O.M. -AVALİŞVİLİ, G.B.- TSERETELİ, A.T. (1985), *Pamyatniki Mesheti Epoki Sredney Bronzi* (Tbilisi).
- DSHAPARITZE, O. (1991) *Die Georgische Archäologie* (Tbilisi).
- EDWARDS, R. W. (1985), "Medieval Architecture in the Oltu-Penek valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 39, 15-37.
- EDWARDS, R. W. (1986), "The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 40, 165-182.
- EDWARDS, R. W. (1988), "The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 42, 119-141.

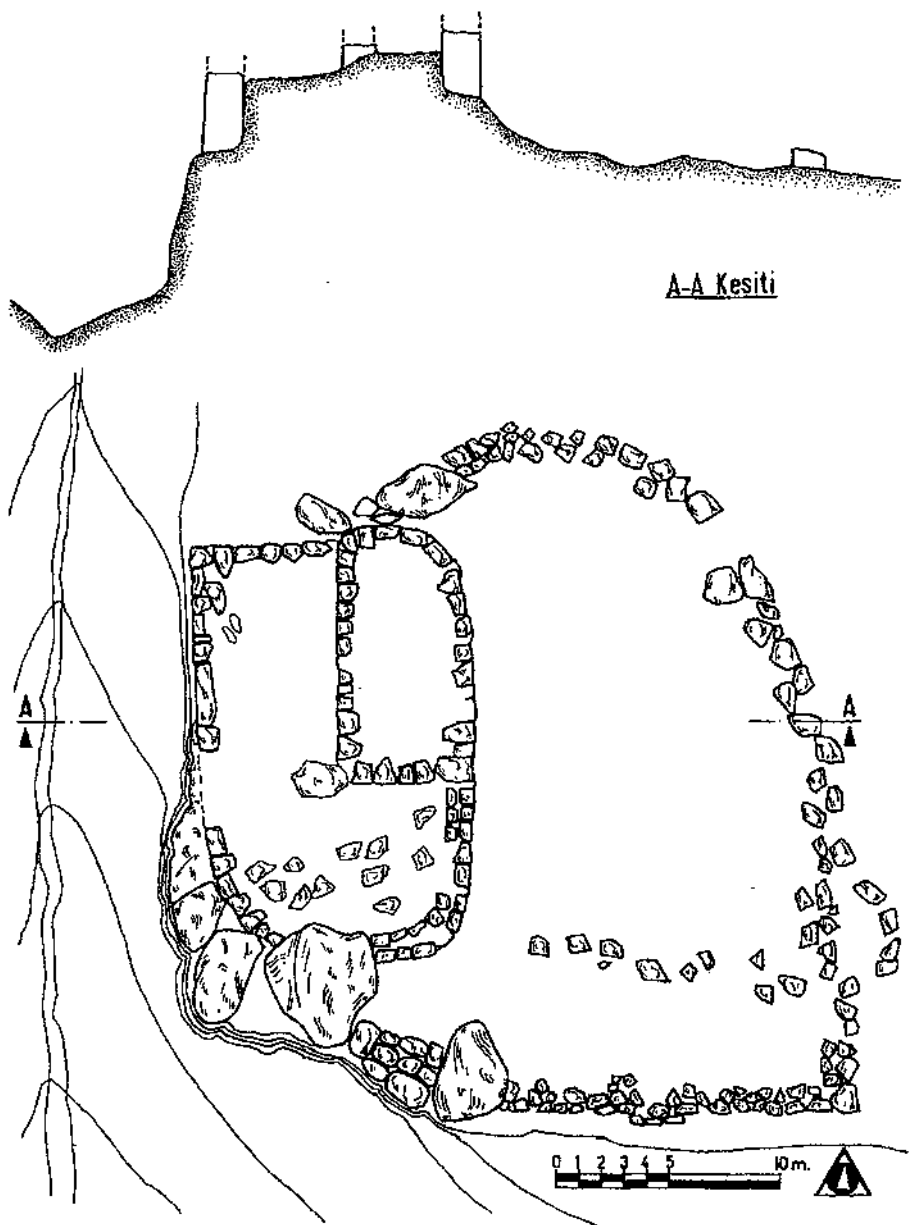
- KÖKTEN, İ. K. (1943), "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten VII* , 601-613.
- KÖKTEN, İ. K. (1944), "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleten VIII*, 659-680.
- KÖKTEN, İ. K. (1953), "1952 Yılında Yaptığım Tarihöncesi Araştırması", *Dil Tarih Coğrafya Fakülte Dergisi 11*, 177-209.
- KÖROĞLU, K. (1996), *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi* (İstanbul).
- LORDKIPANIDSE, O. (1991), *Archäologie in Georgien Von der Altsteinzeit zum Mittelalter* (Heidelberg).
- MELLINK, M. (1965), "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 69, 142.
- MELLINK, M. (1967), "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 71, 165.
- MELLINK, M. (1968), "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 72 , 134- 135.
- MIKAELIAN, G. H. (1968), *Cyclopean Fortresses in the Basin of Lake Sevan* (Yerevan).
- RUBINSON, K. (1976), *The Trialeti Culture* (Columbia University, Ph.D., Antropology, Archaeology).
- SMITH, A. T.-Kafadarian, K. (1996), "New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscapes Project", *Iran XXXIV* , 23-37.
- SINCLAIR, T. A. (1989), *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey II* (London).

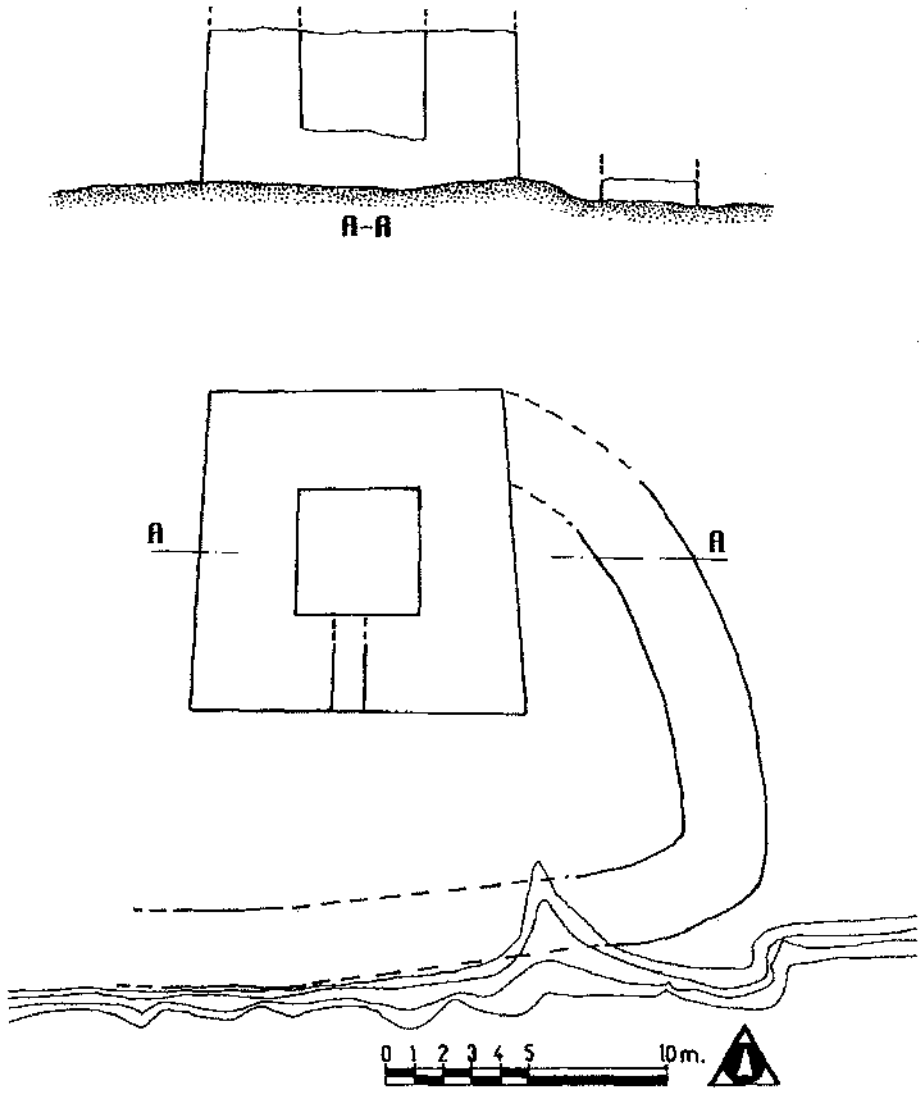
Harita 1: 1995 yılı yüzey araştırması alanı

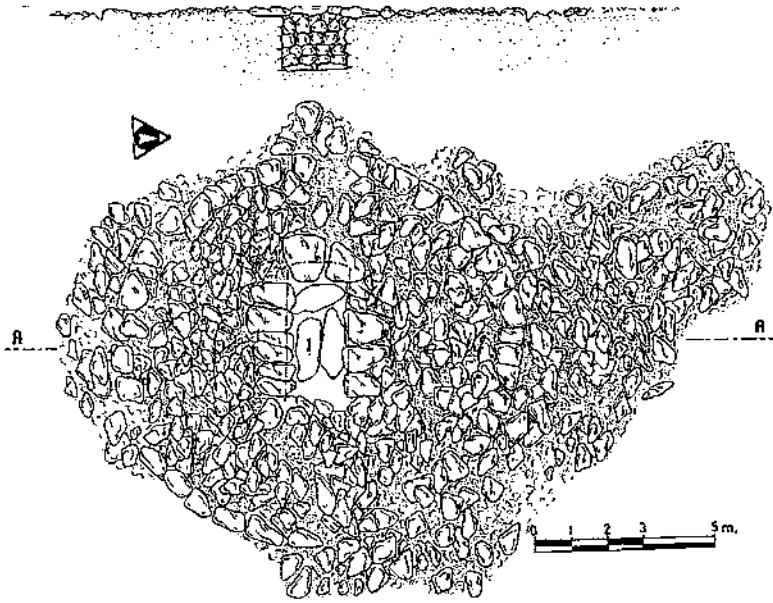
Çizim 1: Kutlu yapısının planı, batı duvarı kesiti, kuzey (1) ve batı pencere (2) görünüşleri

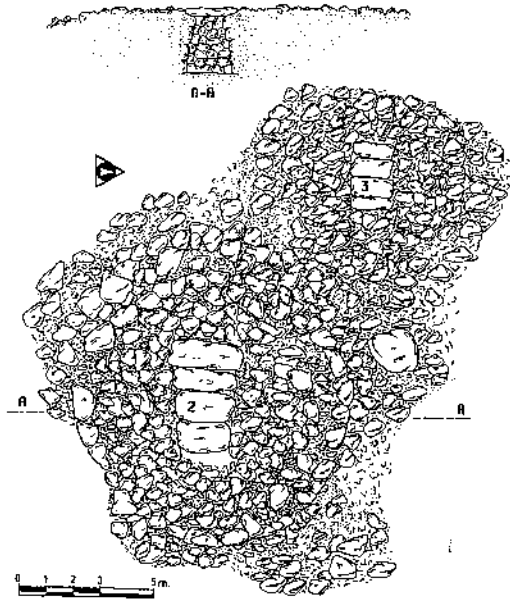
Çizim 2: Çataldere Kulesi planı ve kesiti

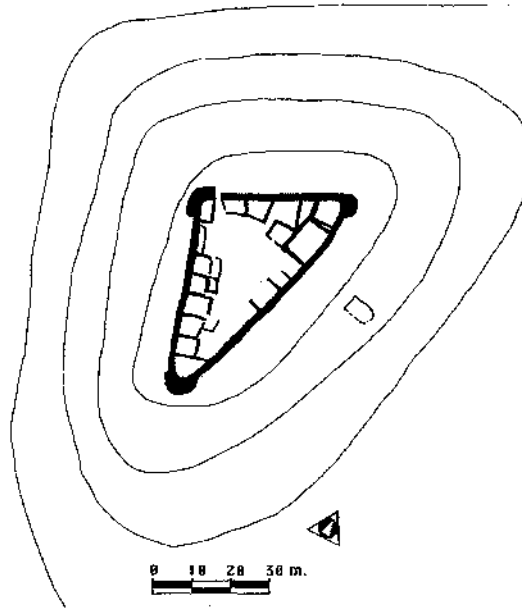
Çizim 3: Derindere Kulesi planı ve kesiti

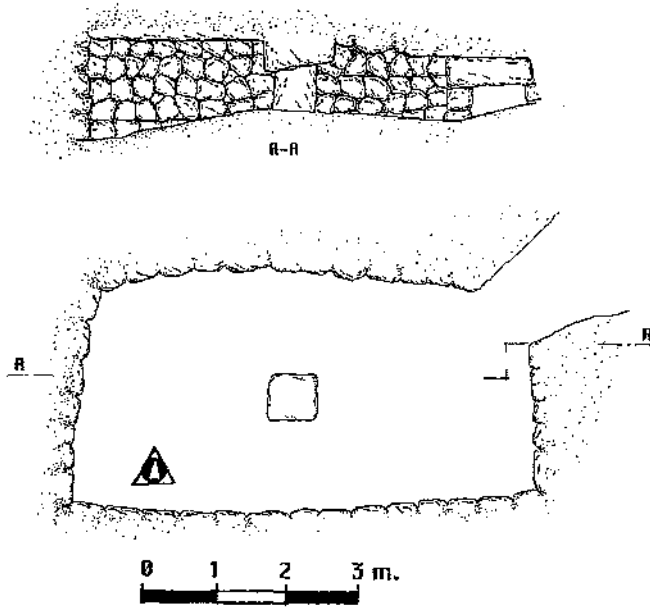
Çizim 4: Kurtkale, 1 nolu kurgan planı ve kesiti

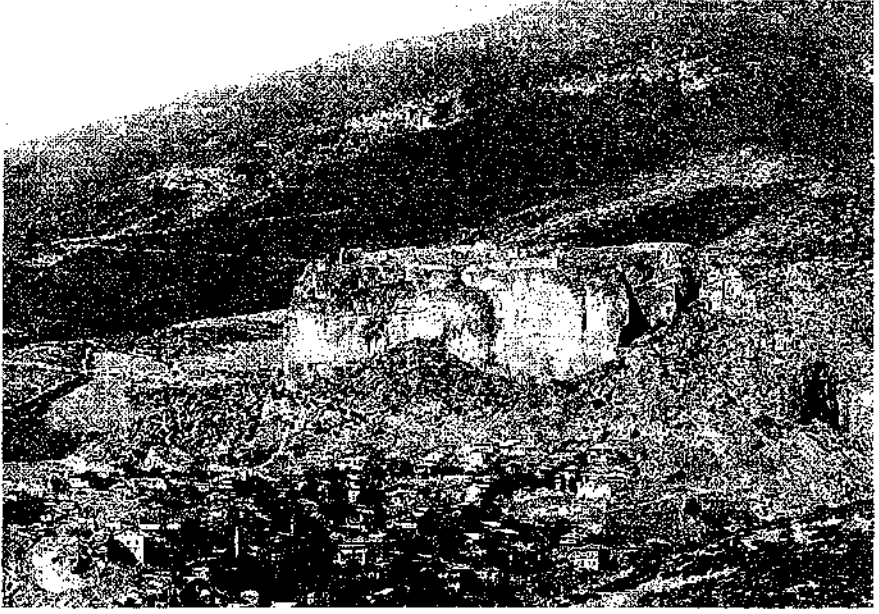
Çizim 5: Kurtkale, 2-3 nolu kurgan planları ve kesiti

Çizim 6: Akçakale planı

Çizim 7: Akçakale Kurganı planı ve kesiti

Resim 1: Ardanuç Kalesi ve Eski Ardanuç şehri

Resim 2: Ardanuç Kalesi'nin eteğindeki depolar

Resim 3: Kutlu yapı

Resim 4: Kutlu yapısının batı duvarı ve penceresi

Resim 5: Cevizli Kilisesi doğu cephesi

Resim 6: Kirazlı Manastırı

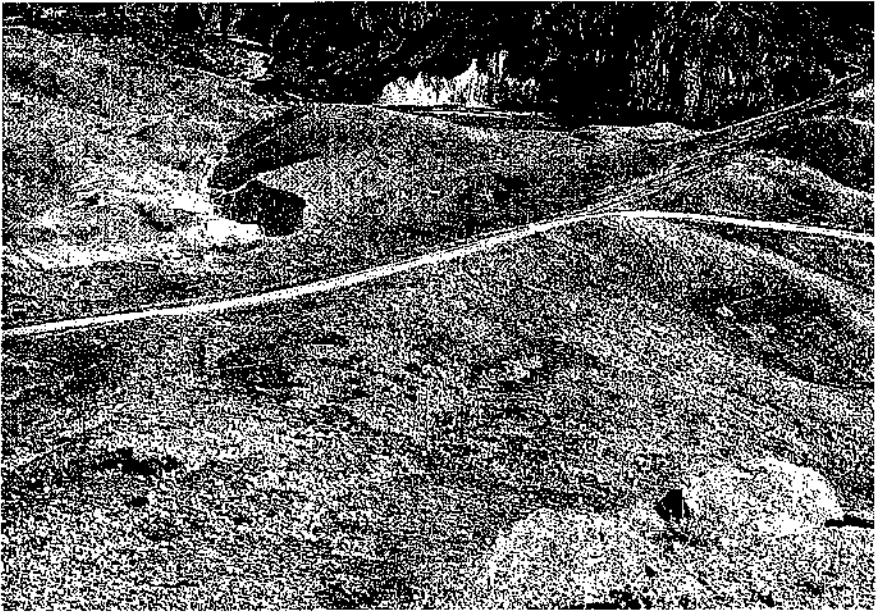
Resim 7: Kirazlı Manastırı duvar kalıntıları

Resim 8: Çataldere Kulesi doğudan

Resim 9: Derindere Kulesi güneydoğudan

Resim 10: Kurtkale kurganlarının bulunduğu alan

Resim 11: Kurtkale genel

Resim 12: Çıldır Gölü ve Akçakale Adası

Resim 13: Akçakale, güney iç bölümü

Resim 14: Akçakale Kurganı girişi, içten

Resim 15: Akçakale "Cromleck biçimli" mezar

1995 YILI TAO-KLARDJETİE YÜZEY ARAŞTIRMASI

Mine KADİROĞLU LEUBE *
Turgay YAZAR
Zafer KARACA

Tarih kaynaklarında, "Tao-Klardjetie" adı ile geçen Artvin, Ardahan, Erzurum, Kars illeri sınırları içindeki bölgede, 1995 yılında, Gürcü mimarisi ile ilgili bir yüzey araştırması başlatılmıştır. Amaç, bölgedeki yapıları saptamak, güncel durumlarını belgelemek, korunmaları için gerekli önlemlerin alınmasına katkıda bulunmak, Türkçe ve yabancı dilde yapılacak yayınlarla bölgeyi dünya kamuoyuna tanıtmaya çalışmaktır. Sanat tarihçileri Mine Kadiroğlu Leube, Zafer Karaca, Turgay Yazar ve Bakanlık Temsilcisi Arkeolog Güven Yetişkin'den oluşan ekip, 26 Ağustos-3 Eylül 1995 tarihleri arasındaki süre içinde Artvin ili, Merkez, Borçka ve Yusufeli ilçelerinde ön çalışma niteliğinde ilk araştırmayı gerçekleştirmiştir¹.

Çoruh Nehri havzasında, İ.Ö. 1.yüzyıldan başlayarak, bağımsız Gürcü beyliklerinin varlığı saptanır. *Klardjetie*, *Chavchetie*, *Artahani*, *Tchıldırı*, *Kola* ve *Tao* beylikleri arasında "Tao" ve "Klardjetie" en güçlüleri oldukları için tüm bölge "Tao-Klardjetie" adı ile tanınır. Büyük Aşot Bagratid'in (ölümü 826, bazı kaynaklara göre 830) VIII. yüzyılın sonunda Ardanoç'a geldiği, Tao-Klardjetie Kralı ve Kuropalat ünvanını

(*) Dr.Mine KADİROĞLU LEUBE, Sanat Tarihçisi, Mebusevleri, Önder Cad. 3/5 06580/ ANKARA
Turgay YAZAR, Hacettepe Üniversitesi, Arkeoloji Sanat Tarihi Bölümü, Araştırma Görevlisi, Beytepe-ANKARA
Zafer KARACA, TÜBİTAK Bilim Teknik Dergisi Genel Yayın Yönetmeni, Kavaklıdere-ANKARA

(1) Artvin İli Orman Başmüdürlüğü ve Yusufeli Orman İşletme Müdürlüğü yer ve araç sağlayarak araştırmaya destek olmuş, tüm giderler rahmetli Prof.Dr.Alfred Leube'nin bu çalışma için tahsis ettiği fondan karşılanmıştır. Araştırmacılar, katkılarından dolayı destek veren kişi ve kuruluşlara, özellikle Artvin Orman Baş Müdürlüğü şoförlerine teşekkür etmeyi borç bilirler.

aldığı, eski kaleyi onartıp Ardanoç'u başkent yaptığı bilinir². Gürcü Kralı IV. David'in (1089-1125) Tiflis kentini yeniden başkent yaparak tüm Gürcü beyliklerini birleştirmesine kadar geçen üçyüz yılı aşkın süre içinde bölge özellikle mimari açıdan gelişir³.

Yazılı kaynaklarda, çoğunluğu manastır kuruluşuna ait, yaklaşık yüz yerleşim yerinin adına rastlanır. Yazılı kaynaklardan en önemlisi, 951 yılında Grigor Merculi tarafından Khandzda Manastırı'nda yazıldığı bilinen *Grigor Khandzda'nın Yaşamı* adlı elyazmasıdır. Gürcü Rahip Grigor Khandzda'nın (759-861) yaşamı hakkındaki elyazmasının bir kopyası Kudüs Patrikhane Kitaplığı'nda korunmaktadır⁴. X.yüzyıl elyazmasına göre, Gürcü Rahip yüzyıllık ömrünün yarısından fazlasını Artvin ve çevresinde geçirmiştir. Aynı kaynakta kendisinin beş, müridlerinin yedi manastır inşa ettikleri yazılıdır. Bu nedenle, 1995 yılı yüzey araştırması Artvin ili ve ilçelerini kapsamaktadır.

Artvin ili, Yusufeli ilçesi, Merkez Bucağı, İşhan Köyü içinde İşhan Manastır Kilisesi (Resim: 1) ve güneybatısında Meryemana Şapel'i yer alır. Kilisenin batı bölümü 1983 yılına kadar köyün camisi işlevini görmüştür. Günümüze oldukça iyi durumda gelebilen yapının tarihlendirilmesi çok tartışmalıdır. 951 tarihli elyazmasına göre, Rahip Khandzda'nın (759-861) yeğeni ve öğrencisi Rahip Saba, Kral Ader-nese'nin (ölümü 826/830) "desteği ve maddi katkısı ile İşhan'da eski kilisenin yerine yeni bir manastır" kurmuştur⁵. Bu bilgiyi yorumlayan bazı araştırmacılar apsisdeki arkadın VII.yüzyılın ilk yarısına tarihlenen eski kiliseye ait olduğunu iddia ederler⁶ (Resim: 2). Oysa mimari özellikler, taş ve harç analizleri, apsisin yan mekanlar ile aynı döneme tarihlendirilmesi gerektiğini ortaya koyar⁷.

(2) Bkz.K.Salia, *The History of the Georgian Nation*, Paris 1983, 127 vd.

(3) K.Salia, "La Tao-Klardjetie et ses monastères". *Bedi Kartlisa*, 11-12 Paris 1961, 41-62 "La Tao-Klardjetie et ses monastères II". *Bedi Kartlisa*, 13-14 Paris 1962, 40-46.

(4) Grigor Khandzda'nın Yaşamı adındaki elyazması, Kudüs Patrikhane Kütüphanesi 2 no lu Gürcü kodeksidir. 268 foliodan oluşur. Sayfa boyutları 0.395 x 0.280 mm dir. Nesir halinde, housouri, yani Orta Çağ Gürcü elyazmaları için kullanılan küçük harflerle yazılmıştır. Epigrafik özelliklerinden ötürü XII. yüzyıla tarihlendirilir ve Yuhannes adında Antakyalı biri tarafından buradaki Gürcü Manastırı'nda kopya edildiği sanılır. Elyazmasının iki Rusça ve bir Latince çevirisi vardır. Bu çalışmada Latince çeviri temel alınmıştır. P.Peeters, "Vic de S.Gregoire de Khandztha" *Analecta Bollandiana* XXXVI-XXXVII-Paris 1922-207-309.

(5) Bkz.Peeters, a.g.e (1922, bölüm 26.s.250)

(6) Bkz.W.Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klardjet'i and Şavşet'i*, Stuttgart 1992, 198; W.Béridzé, *Architecture de Tao-Klardjetie*, Tiflis 1981, 150-290; E.Takaşvili, 1917 yılında Gürcistan'ın Güneyinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar (Rusça) Tiflis 1952, 24-25.

(7) Bkz.M.Kadiroğlu, *The Architecture of the Georgian Church at İşhan*, Frankfurt a.M.1991, 67-69; Mme.Thierry adı geçen kitabın eleştirisinde, yapının tarihlendirilmesi ile ilgili görüşlere karşı çıktığı halde apsisin erken döneme ait olamayacağı savına katılır. Bkz.N.Thierry, "A propos des Monuments du Tao" *Revue des Études Géorgiennes et Caucasiennes*, 8-9, Paris 1992-1993, 243,244.

Yapının içinde ve güney cephesinde Gürcüce (beş) kitabe yer alır. Bunlardan en erken tarihli 917 yılına aittir. Kubbe içindeki freskolar X.yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilir⁸, güney cephede, portalde ve güney haç kolu cephesinde yer alan üç kitabe onarım, yenileme çalışmaları ve süslemelerin 1032 yılında tamamlandığını belirtir. İşhan Manastır Kilisesi'nin XV.yüzyıl sonuna kadar piskoposluk makamı olduğu, 1878 Osmanlı-Rus savaşları sırasında yapının askeri amaçlı kullanıldığı, caminin de bu dönemden kaldığı sanılmaktadır⁹.

Dıştan 35.00 m uzunluğunda 20.75 m genişliğinde olan yapı, kubbeli bazilikal plan tipindedir (Çizim: 1). Kubbe herbiri yaklaşık iki metre çapında dört serbest desteğe oturur. Apsis, sekiz sütunun taşıdığı atnalı kemerlerle doğusundaki dikdörtgen planlı bir dehlize açılır. Kuzey ve güney yan mekanlar iki katlıdır. Yapının dört cephesi kademeli sivri kör kemerler ve üçgen nişlerle hareketlendirilmiştir. Pencere üstü kemerleri, portal ve kubbe kasağı, bitkisel motifli kabartmalarla bezelidir (Resim:3). Kubbe dışında tüm örtü sistemi ve kuzey bölüm yıkıktır. Kilisenin batı bölümü ile kubbeli kısım arasına bir duvar örülmüş, güneydeki giriş kapatılarak mihraba dönüştürülmüştür.

Kilisenin güneybatısında, boyutları dıştan 10.35 x 5.70 m olan tek nefli şapel yer alır (Çizim: 2). Portalindeki süslemeli Gürcüce kitabede 1006 yılında, Kral İ.Gurgen (ölümü 1008) tarafından yaptırıldığı ve Meryemana'ya adandığı yazılıdır (Resim: 4).

1985 yılında eski eser olarak tescil edilen kilise ve şapelin temellerine güneydeki köy çeşmesinin yalağından su işlemektedir. Her iki yapının doğu cepheleri heyelan nedeniyle yaklaşık iki metre yüksekliğe kadar toprak altındadır.

Artvin ili, Yusufeli ilçesi, Sarıgöl Bucağı, Altıparmak Köyü eski camii *Parhal Manastır Kilisesi* ' dir. Bir yayında kilisenin Vaftizci Yahya'ya adandığı, Kral David "Magistros"un kilisenin banisi olduğu ve 973 tarihli Gürcüce bir elyazmasının bu manastırda kopya edildiği yazılıdır¹⁰. Aynı araştırmada, manastırın XVI.yüzyılda da kullanıldığı belirtilmektedir¹¹. Altıparmak Köyü Muhtarlığı'ndaki Sultan Mustafa imzalı ve 1677 M./1088 H. tarihli fermana göre kilise Hacı Şerif Efendi tarafından onartılıp camiye çevrilmiştir.

(8) Bkz.Takaşvili, a.g.e. 1952, 36; N.et M.Thierry, "Peintures du Xe siècle en Géorgie Méridionale et leurs rapports avec la peinture byzantine d'Asie Mineure" *Cahiers Archéologiques* 24; Bruxelles 1975, 105.

(9) Bkz.Takaşvili, a.g.e. 1952, 44.

(10) Bkz. Takaşvili, a.g.e 1952, 94-95

(11) Bkz.Takaşvili, a.g.e 1952, 97.

Yapı, dıştan 28.40 x 18.65 m boyutlarında üç nefli bir bazilika'dır. Orta nef, dört çift haç planlı payenin taşıdığı yuvarlak kemerlerle yan neflere açılır¹². Doğusunda, yarım daire planlı apsis yer alır. Apsisin kuzey ve güneyindeki mekanlar iki katlıdır. Orta nefin batısında, ilk iki paye arasında bir galeri vardır. Gri renkli, düzgün kesilmiş taşlarla örülü cepheler, güney ve kuzeyde eş boyutlu, doğu ve batıda ortadan yanlara doğru alçalan kör kemerlerle hareketlendirilmiştir (Resim: 5). Pencere üstlerindeki alçak kabartma tekniğinde yapılmış bitkisel ve figürlü süslemeler iyi durumdadır (Resim: 6).

Caminin güneyindeki tepenin yamacında ve üstünde, küçük boyutlu, tek nefli iki yapı kalıntısına rastlanır. Duvar tekniği, yapıları X.yüzyıl ortalarına tarihlendirmeyi mümkün kılar. Her iki yapının da çatıları ve beden duvarlarının bir kısmı yıkılmış, kaplama taşları kısmen dökmüştür. Yamaçtaki yapı dıştan 4.00 X 2.25 m boyutlarında dikdörtgen planlıdır (Çizim: 3). Doğusunda, ekseninde bir penceresi, iki yanında birer dikdörtgen planlı nişi olan yarım daire planlı bir apsis yer alır. Yapı kuzeyden kısmen kayaya dayalıdır ve giriş açıklığı kuzeydedir. Tepe üzerindeki diğer yapı dıştan 7.80 x 5.20 m boyutlarında, dikdörtgen planlıdır (Çizim: 4). Doğuda yarım daire planlı, ekseninde yıkık durumda bir pencere açıklığı bulunan apsis, onun iki yanında dikdörtgen planlı ve doğularında dışa doğru daralan birer açıklığı olan köşe mekanları yer alır (Resim: 7)

Tao-Klardjetie bölgesi Orta Çağ Gürcü yapılarını konu alan bir kitapta *Mamazinda/Mamaçminda* veya *Mana'zında Kilisesi* 'nin adı geçer, yapının ve freskoların oldukça iyi durumda oldukları belirtilir¹³. Bölge yapılarından bazılarının konumları ve güncel durumları hakkında yazılmış bir makalede yaklaşık aynı bilgi verilir¹⁴. Her iki yayında da kilisenin, Artvin ili, Borçka ilçesi, Merkez Bucağı, İbrikli Köyü içinde

(12) 1995 yılı yüzey araştırması sırasında Parhal Kilisesi fotoğraflarla belgelendirilmiş. Rus araştırma ekibi tarafından 1917 yılında çizilen planı kontrol edilmiştir. Yapının plan, kesit ve cephe çizimi için bkz. Takaşvili, *a.g.e* 1952. Çizim 132,133,134. Tao-Klardjetie yapıları ile ilgili en yeni yayında 1917 yılındaki plan, kesit ve çizimler yer alır. Bkz.Djobadze, *a.g.e* 1992, Çizim 179, 180,182 ve 186.

(13) Bkz.Djobadze, *a.g.e* 1992, 2,4,5; Kitabın önsözünde, "yapının daha geç döneme ait olduğu için kitap kapsamına alınmadığı belirtilmiş, kaynak olarak Materialy po arkheologij kavkaza (Khristianskie Pamiatniki) (Materials for the Archaeology of the Caucasus), ed. P.S.Uvarova III Moscow, 1893: 58-59, c.XXIII-XXIV adlı yayın verilmiştir. Çalışmalarımız için çok gerekli olan bu yayma ne yazık ki henüz ulaşılammıştır.

(14) Bkz.M.Thierry, "Topographie et état actuel des monuments géorgiens en Turquie orientale" *Revue des Études Géorgiennes et Caucasiennes*, 5, Paris 1989, 140. Tao-Klardjetie bölgesi yapılarından bazılarının Türkçe, Rusça, Gürcüce, Ermenice ve batı dillerindeki adlarını veren, güncel durumlarını kısaca belirten yayında Mamaçminda Kilisesi'nin tek nefli, kubbeli, tipik olmayan bir yapı olduğu, oldukça iyi durumda bulunduğu belirtilir.

İduğu belirtilir¹⁵. 1995 yılı yüzey araştırması sırasında yayınlarda belirtilen yerde, 4.50 x 4.40 m boyutlarında, kubbeli bir yapı bulunmuştur (Resim: 8). Yapının beden duvarlarının kalınlığı genelde yaklaşık 0.55-0.60 m iken, doğu duvar kalınlığı 1.10 m' yi geçer. Apsisi olmayan, kubbesi duvarlara oturan yapıda yer yer tuğla kullanıldığı saptanmıştır. Cepheler düzgün kesilmiş, iç beden duvarları ise kaba işlenmiş taşlarla örülmüştür. Kubbede, pandantiflerde ve beden duvarlarının üst bölümlerinde freskolar görülür. Oldukça iyi durumdaki freskoların, farklı dönemlerde yapıldıkları veya farklı ustaların eseri oldukları sanılmaktadır (Resim: 9).

İbrikli Köyü'ndeki yapının Mamaçmında Kilise'si olarak tanımlanması bize göre tartışmalıdır. Köyün eski adı "Mamaçmında" değil "Ebrika"dır. Öte yandan, Artvin ili, Merkez ilçesi, Merkez Bucakı, Şehitlik Mahallesi "Mamasima" olarak bilinir. Burada "Kiliselik" denilen ve inşaat yapılabilecek şekilde düzleştirilmiş olan bir yer saptanmış ancak duvar kalıntısına rastlanmamıştır. Ayrıca, eski bir bölge haritasında da Mamaçmında Kilisesi burada gösterilmektedir¹⁶. İbrikli'deki yapının Mamaçmında Kilisesi olarak tanımlanabilmesi ve bu bölge özelliği göstermeyen planının çözümlenebilmesi ancak, toprak altında kalan duvarların ortaya çıkartılması, freskolardaki sahnelerin belirlenmesi ve kitabelerinin okunması ile mümkündür.

Artvin ili, Merkez ilçesi, Merkez Bucak'a bağlı ondört köy vardır. 1995 yılında tüm köylerde yüzey araştırması yapılmış, Bakırköy, Erenler, Seyitler, Sümbüllü, Şehitlik, Varlık ve Vezirköy'de yapı kalıntıları saptanmıştır. Bakırköy'de (Kuvarsan'da) maden işletmesinin yapıları ve konutları yer alır. Erenler (İrsa), Seyitler (Şuvet), Şehitlik (Mamasima), Varlık (Varaçkan) ve Vezirköy'de (Vazriya) Gürcü kiliselerinin Sümbüllü (Sintot) Köyü'nde bir Gürcü kalesinin kalıntıları bulunmuştur.

Seyitler Köyü'nde, Kafkas Üniversitesi Kampüsü içindeki alanda, çevre hakkın "kubbeli" dediği bir yapının günümüze gelemediği saptanmıştır. Konumu nedeniyle, sözü edilen yapının *Sveti Kilisesi* olması mümkündür. Bir yayında kiliseden "kubbeli, tetrakonchos planlı, dıştan ttek katlı, poligonal bir dehlizle kuşatılan" bir yapı olarak söz edilir¹⁷.

(15) Bkz.Djobadze, *a.g.e* 1992, 2,4,5; Thierry, *a.g.e* 1989, 140,159, şekil 11. Makalede yer alan ölçekli topografik krokide Mamaçmında adının metinde belirtildiği gibi İbrikli Köyü'nde değil, Şehitler/Şehitlik yakınında gösterildiği dikkat çeker.

(16) Bkz.I.Zdanevitch, *L'itinéraire géorgien de Ruy Gonzales de Clavijo et les églises aux confins de l'Atabegut*, Oxford 1966, 11.

(17) Bkz.Béridzé, *a.g.e*, 170-171, 308-309, şekil 118,119, 1981, Tao-Klardjetie mimarisi hakkında Rusça ve Fransızca yazılmış kitabın "Sveti Kilisesi" ile ilgili bölümünde, Pavlinov'dan alınan plan ve çizimler yayınlanmış, çok kısa bir tasvir verilmiştir. Yazar, sayfa 170'deki dipnotunda Pavlinov'un *Materialy po arkheologij kavkaza (Khristianskie Pamiatniki)* (Materials for the Archaeology of the Caucasus) ed. P.S.Uvarova III Moscow, 1893, yayındaki 60-62, tablo XXV, XXVI, XXVII, "Hristiyan Yapıları" makalesine gönderme yapar. Çizimleri kullanır, fotoğraflar yayınlamaz.

Başka bir makalede ise, "dıştan kare planlı, içten, dört köşesinde birer oda bulunan tetrakonchos" tasviri yapılır ve örtü sisteminin kubbe değil beşik tonoz olduğu" belirtilir¹⁸. Bölgedeki yapıların konumlarını göstermek üzere hazırlanan ölçekli krokide aynı yapı Varlık Mahallesi'nde gösterilir¹⁹.

Artvin ili, Merkez ilçesi, Ortaköy Bucağı, Çimenli Köyü'nün batısında, köylülerin "Suvañan" adını verdikleri yerde *Parethi Manastırı* yer alır (Resim: 10) dere yatağından yaklaşık seksen metre yüksekteki bir kayanın kuzey yamacında, kısmen kayaya oyulmuş manastırdan günümüze iki kilise, yemekhane ve keşiş hücreleri ile işlevleri saptanamayan iki yapı gelebilmiştir.

951 tarihli elyazmasında Gürcü Rahip Khandzda'nın arkadaşı Rahip Michael'in Parethi'de bir manastır kurup buraya yerleştiği yazılıdır²⁰. Bu kaynağa göre manastır IX.yüzyıla tarihlendirilmelidir. Kuzey Kilise, batıdaki dikdörtgen planlı yapı, doğuda kayaya oyulmuş mekanlar bu döneme ait olmalıdır. Güneydeki kiliseyi ise, mimari özelliklerine göre, manastır geliştikten sonraya, yaklaşık yüzyıl daha geçe tarihlendirmek mümkündür.

Kuzeydeki kilise dıştan yaklaşık 14.00 x 7.00 m boyutlarında dikdörtgen planlı, tek nefli bir yapıdır. Kuzeyinde, kiliseden geçilen, dikdörtgen planlı bir ek mekan yer alır. Bölge özelliklerinin aksine, Kuzey Kilise'nin apsisi dışa yansır, doğuda düz bir duvarla sınırlanmaz (Çizim: 5). Giriş batıdandır. Kilisenin yapımında çevrede bulunan malzemeden yararlanılmış, kaba yontu taşlarla düzgün sıralar örülmüştür. Duvarların iç yüzleri daha özenli bir işçilik gösterir.

Güneydeki kilise, kuzeydekinden yaklaşık 2.50 m daha aşağıda, istinad duvarları üzerine kurulmuştur (Resim: 11). Dıştan 16.00 x 12.00 m boyutlarındaki yapı dikdörtgen planlıdır (Çizim: 5). Batıdaki duvar payeleri, yapının üç nefli olabileceğini gösterir²¹ (Resim: 12). Doğuda, orta nef atnalı şeklinde bir apsis, yan nefler dikdörtgen planlı birer yan oda ile sınırlanır. Kilisenin girişi batıdandır. Duvarlar düzgün kesilmiş taşlarla, eşit sıralar oluşturularak örülmüştür.

(18) Bkz.Thierry, a.g.e 1989, 140, şekil 13.

(19) Bkz.Thierry, a.g.e. 1989, Şekil 11.

(20) Bkz.Peeters, a.g.e. 1922 bölüm 31, 258.

(21) Parethi Manastırı'nı 1904 yılında gören Rus araştırmacı güneydeki yapının kubbeli olabileceğini belirtir. Bkz.N.Marr, "Grigor Khandzda'nın Yaşamı, Şavşat ve Klarjet Gezisi sırasındaki günlükten" "*Ermeni-Gürcü Filolojisi Tekstleri*, (Gürcüce ve Rusça) St.Petersbourg 1911, 174, Manastır hakkında kısa bilgi veren tek yayında ise üç nefli basilika planı benimsenmiştir. Bkz.Djbadze, a.g.e. 1992, 52.

Kiliselerin batısındaki, kuzey bölümü kayaya oturan yapının yemekhane olabileceği düşünülmektedir²². Yaklaşık 9.00 x 6.00 m boyutlarında ve dikdörtgen planlıdır. Örtü sistemi ve girişi yıkılmıştır. Doğudaki iki yapı kalıntısı kısmen kayaya oyulmuş, güney ve doğuda kesme taşlarla duvar örülmüştür. Hakkında çok sınırlı bilgi bulunan manastır topluluğunun ayrıntılı araştırılması ve sonuçların en kısa zamanda yayınlanması amaçlanmaktadır.

Artvin ili, Merkez ilçesi, Ortaköy Bucağı, Çimenli Köyü'nde, üç ayrı yerde yapı kalıntısı saptanmıştır. Bunlardan biri, Güzelköy Mahallesi girişindeki tarladadır. Büyük boyutlu, kaba yonu taşlarla örülmüş, dikdörtgen planlı yapının kuzeydoğu köşesinden 1.00-1.50 m yükseklikte bir duvar kalıntısı, güneydoğusunda tanımlanamayan bazı başka kalıntılar yer alır. Yapım tekniği IX.yüzyıl sonu Gürcü mimari özellikleri taşır. Konumuna göre, bu kalıntıların X.yüzyıl elyazmasında adı geçen, hakkında başka bilgi bulunmayan *Daba Kilisesi* olması mümkündür²³.

Doğuda, Çimenli Köyü'nün çıkışında, tek nefli bir yapının kalıntıları bulunmuştur. Arazi güneyde düzleştirilmiş, çok büyük boyutlu taş kullanılarak bir istinad duvarı örülmüş, yapı üç basamaklı bir yükselti üzerine inşa edilmiştir. Kilise, 12.00 x 6.90 m boyutlarında, dikdörtgen planlıdır (Çizim: 6). Doğuda, eksenin iki yanında duvar kalınlığı içine açılmış, yarım daire planlı birer derin niş vardır. Güney ve batı duvarlar yer yer tonoz dönüş hizasına kadar ayakta, kuzey bölüm ise toprak altındadır. Beden duvarlarının kalınlığı bir metreyi geçer. Kaplama taşları çok büyük boyutlu, aradaki dolgu incedir. Bu özellik, Tao-Klardjetie bölgesinde IX.yüzyıl sonu, X.yüzyıl başında inşa edilen yapılarda görülür.

İlk belirlemelere göre çevrede iki yapının daha kalıntısı saptanmıştır. Bunlardan biri, kilisenin doğusundaki tarla içindedir. Yaklaşık iki metre yükseklikteki kalıntı, duvar iç dolgusunun ayakta kalan kısmıdır. Uzunluğu 8 m, kalınlığı yaklaşık 0,80-0,90 m dir. Bu kalınlıkta bir duvar dolgusu Tao-Klardjetie yapılarında ancak X.yüzyıl sonu, XI.yüzyıl başından itibaren kullanılmıştır.

Çimenli Köyü'ndeki yapı kalıntıları, bir su kaynağının yanında, geniş ve verimli tarlalar içindedir. Genelde, Tao-Klardjetie manastırları bu özelliklere sahip arazilerde kuruludur. Çevredeki kalıntılarda, farklı dönemlere ait yapı teknikleri saptanması, bölgenin sürekli kullanıldığını, yapılaşmanın gereksinimler doğrultusunda geliştiğini ortaya koyar. Bu

(22) Bkz.Marr, a.g.e, 1911, 175.

(23) Marr, a.g.e, 1911, 181 Peeters, a.g.e, 1922, bölüm 27, 251.

veriler, kalıntıların bir manastır topluluğuna ait olabileceklerini gösterir. Şimdiye kadar hiç araştırılmamış bu yapıların, eski bir haritada gösterilen *Zmerk/Çmerk Kilisesi* olması mümkündür²⁴.

Artvin ili, Merkez ilçesi, Zeytinlik Bucağı, Ağıllar Köyü'nün güneybatısında, çevre halkının *Boselt Kale* adını verdiği bir kale ve onun güneydoğusunda, "*Şarbet*" veya "*Şarbiyet Şehri*" denilen mevkide manastır topluluğuna ait olabilecek kalıntılara rastlanmıştır. İlk kez 1995 yılında varlığı tarafımızdan ortaya çıkarılan yapıların bölgede ayrıntılı çalışmalar yapılmadan tanımlanması çok güçtür. Yapılara dönem kaynaklarında farklı isimler kullanılarak tasvir edilmiş olması da mümkündür.

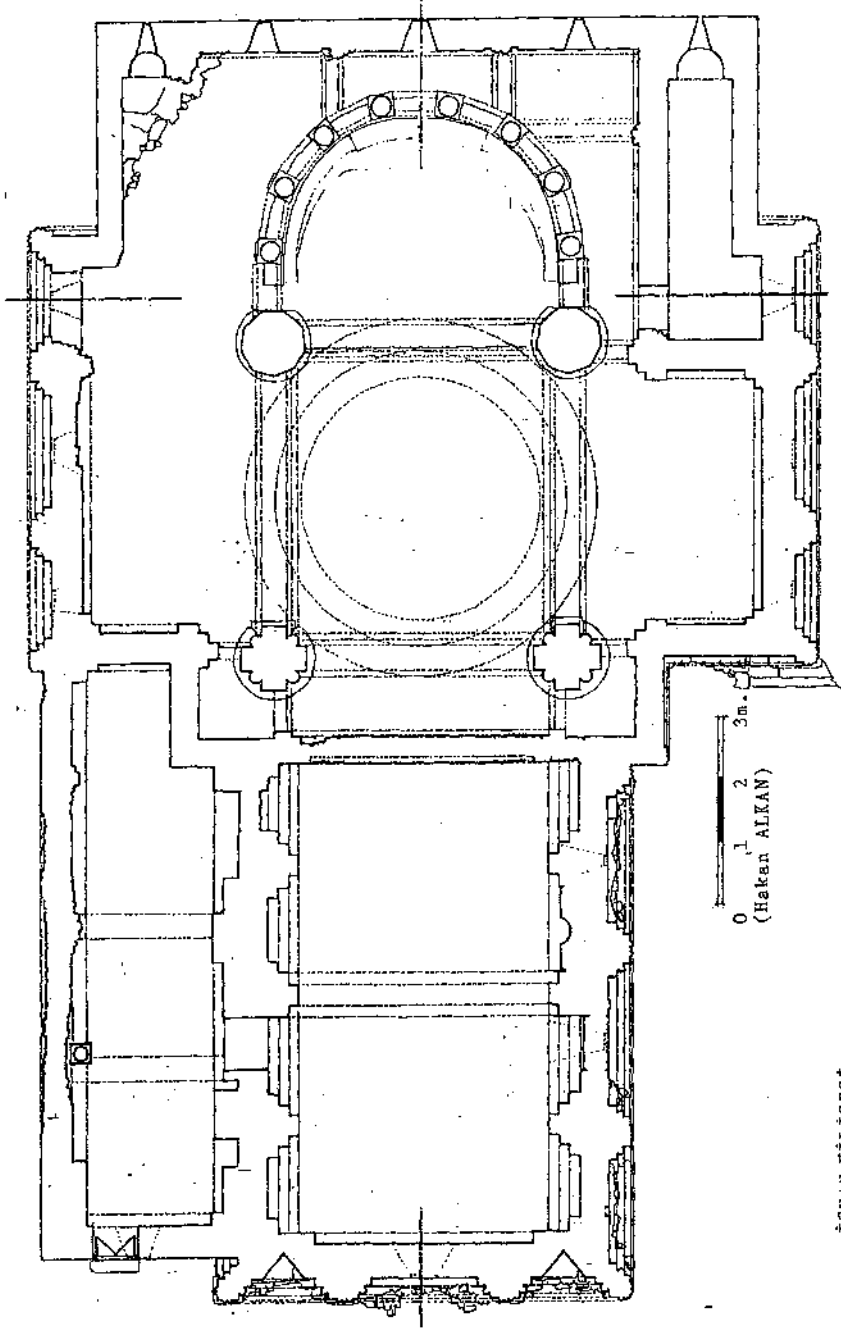
Boselt Kale, çok sarp olmayan bir kayanın üzerinde yer alır. Surların büyük bir bölümü sağlamdır (Resim: 12). Kuzeydeki açıklıktan, tek nefli bir şapel, gözetleme kulesi işlevi gören, aynı zamanda zindan olarak kullanıldığı sanılan döküörtgen planlı bir yapı ve iki mezar yeri bulunan kale içine geçilir (Çizim: 8). Kalenin güneyindeki burç yaklaşık 9.50 x 9.00 m boyutlarında dikdörtgen planlıdır. Orijinal girişi bulunamamıştır. Yapının doğusu hariç diğer üç cephesinde dışa doğru daralan alt ve üst kat pencere açıklıkları vardır (Resim: 13).

Dıştan dışa 5.70 x 3.60 m boyutlarında dikdörtgen planlı şapel, kuzeydoğuda sura bitişiktir (Çizim: 9). Yarım daire planlı, ekseninde bir penceresi olan apsis ve kuzey duvar şimdiki zeminden yaklaşık üç metre yüksekliğe kadar ayakta durmaktadır (Resim: 14). Güneyinde, güneydoğu bölümü günümüze gelebilen bir ek mekanı vardır. Kuzey ve güneyde, şapele sonradan eklendikleri saptanan tonozlu mekanlar yer alır. Şapelin beden duvarlarında ve surlarda kaba yonu kesme taş kullanılmıştır. Aradaki duvar dolgusu, kaplama taş boyutlarına oranla çok incedir. Bu teknik bölgede IX.yüzyıl sonu, X.yüzyıl başında kullanılmıştır.

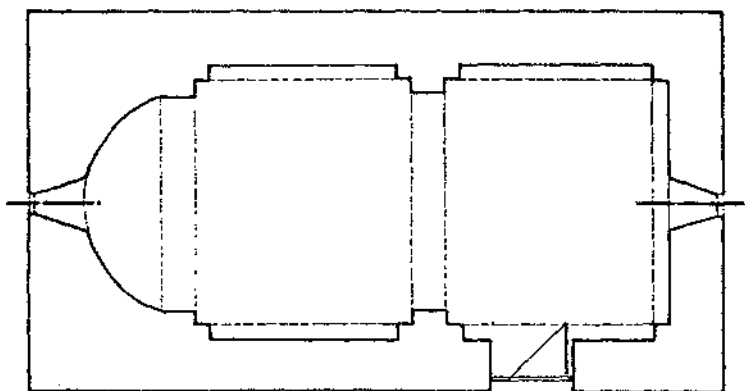
Boselt Kale'nin bulunduğu tepenin güneybatısında Şarbet Şehri denilen yerde, iki dere arasında kalan eğimli bir alanda ilk belirlemelere göre bir kilise ve üç ayrı yapının kalıntılara rastlanmıştır. Çevrede ve yapıların içinde yetişen bitki ve ağaçlar ayrıntılı çalışmayı engellediği için sadece kilisenin ölçüleri alınabilmektedir (Çizim: 10). Yaklaşık 13.20 m uzunluğundaki haç planlı kilisenin apsisi ve iki yanındaki mekanlar doğudan düz bir duvarla sınırlanır. Batısındaki ek mekanın doğu bölümü ve kuzey haç kolu tümüyle yıkıktır. Kilisenin batısında ve güneyinde farklı döneme ait ek mekanların kalıntıları farkedilir. Bunlardan gü-

(24) Bkz. Zdanevitch, a.g.e., 1966, 11.

neybatıdakiinin yemekhane olması mümkündür (Resim: 15). Kilisede ve diğer yapılarda büyük boyutlu, kaba yontulmuş taşlar kullanılarak, oldukça düzgün sıralar örülmüş, arada ince bir dolgu kullanılmıştır. Bilindiği gibi, bu teknik erken dönem özelliğidir.

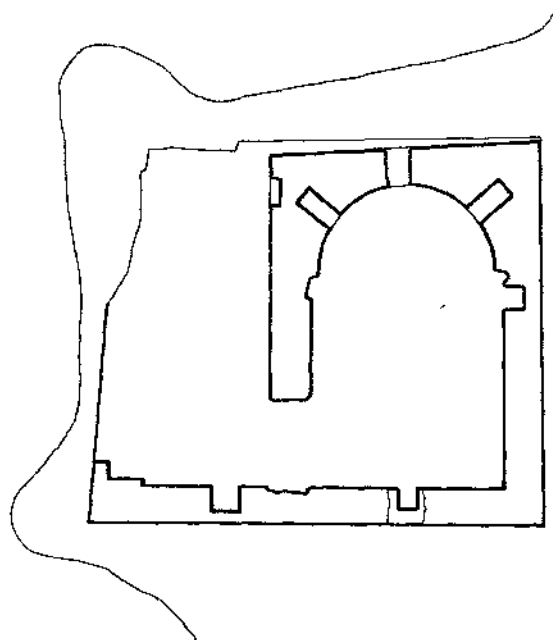
Çizim: 1

İşHAN KİLİSESİ, MERYAMANA şAPELİ

0 1 2 3m.
(Hakan ALKAN)

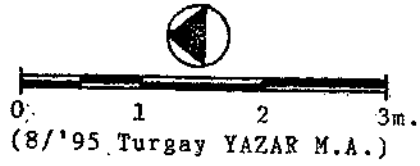
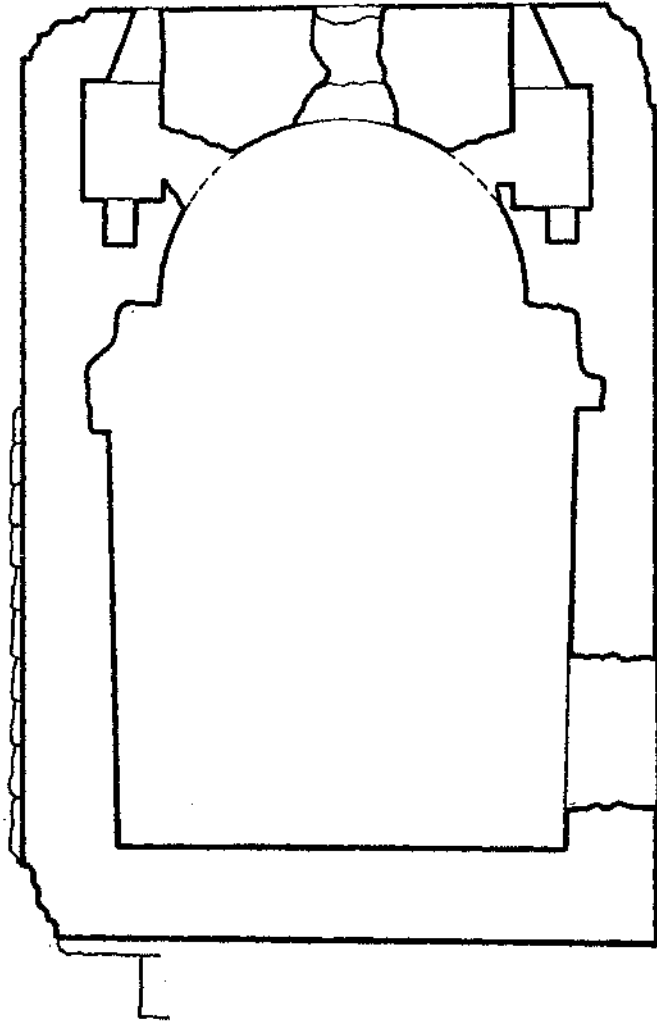
Çizim: 2

0 1 2 3m.
(8/195 Turgay YAZAR M.A.)

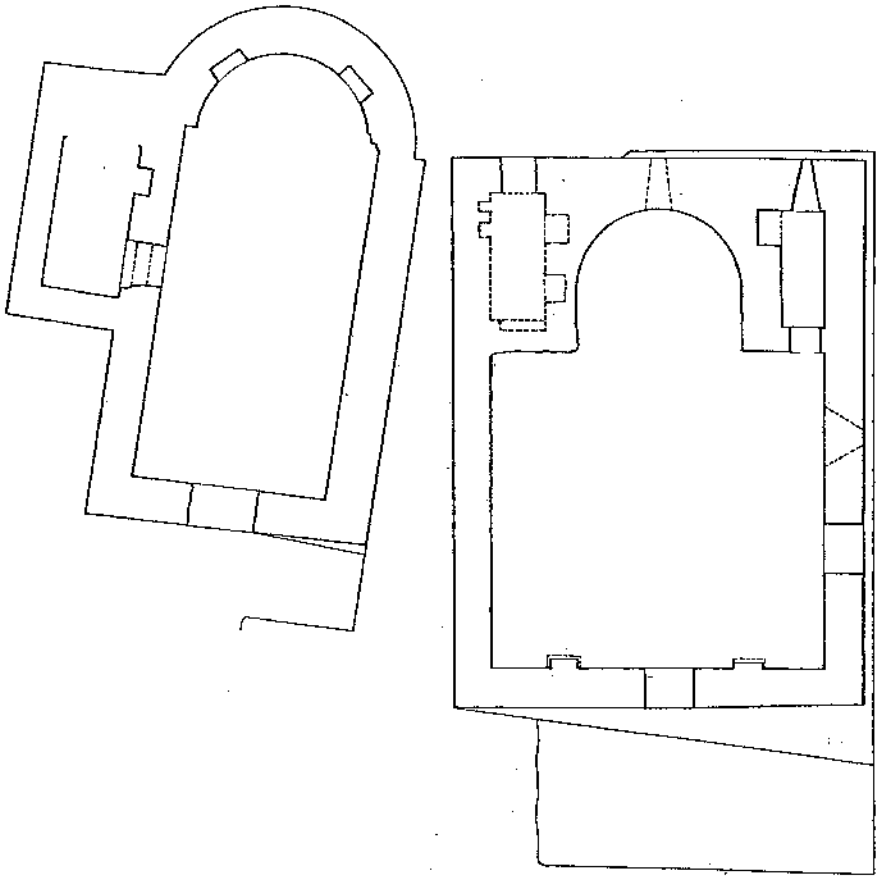
PARHAL I NOLU şAPEL

Çizim: 3

PARHAL II NOLU ŞAPEL

Çizim: 4

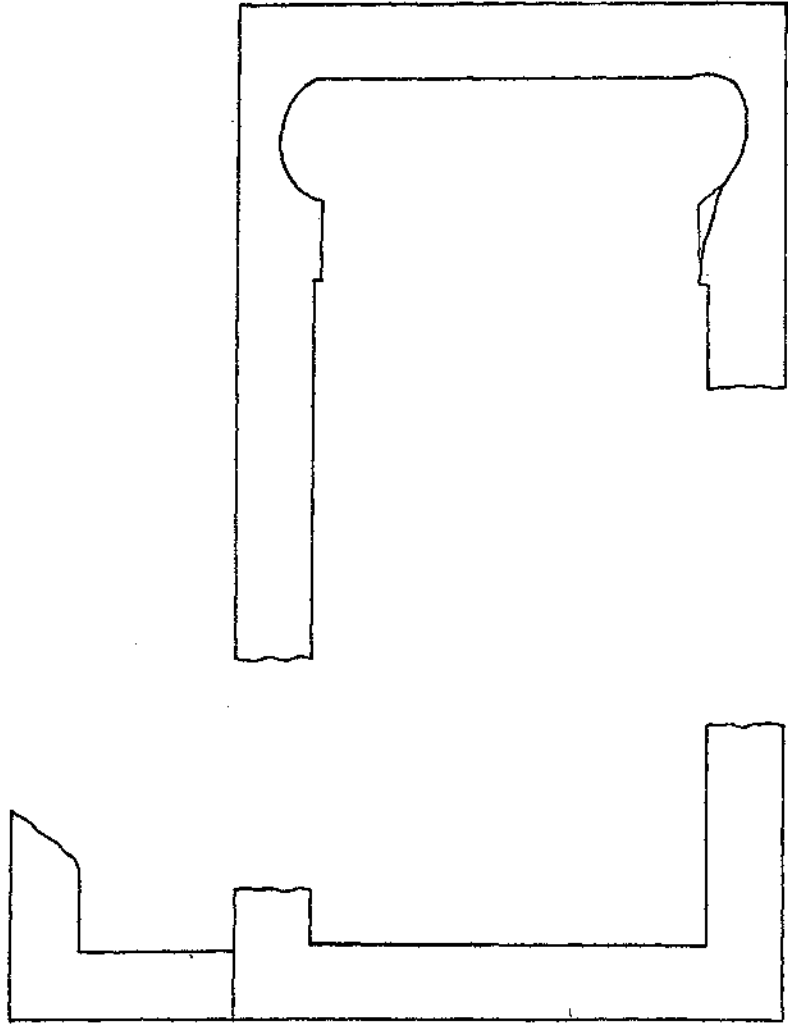

0 1 2 3m

(8/'95 Turgay YAZAR M.A

PARETHİ MANĀSTIRI, KUZEY ve GÜNEY KİLİSELER

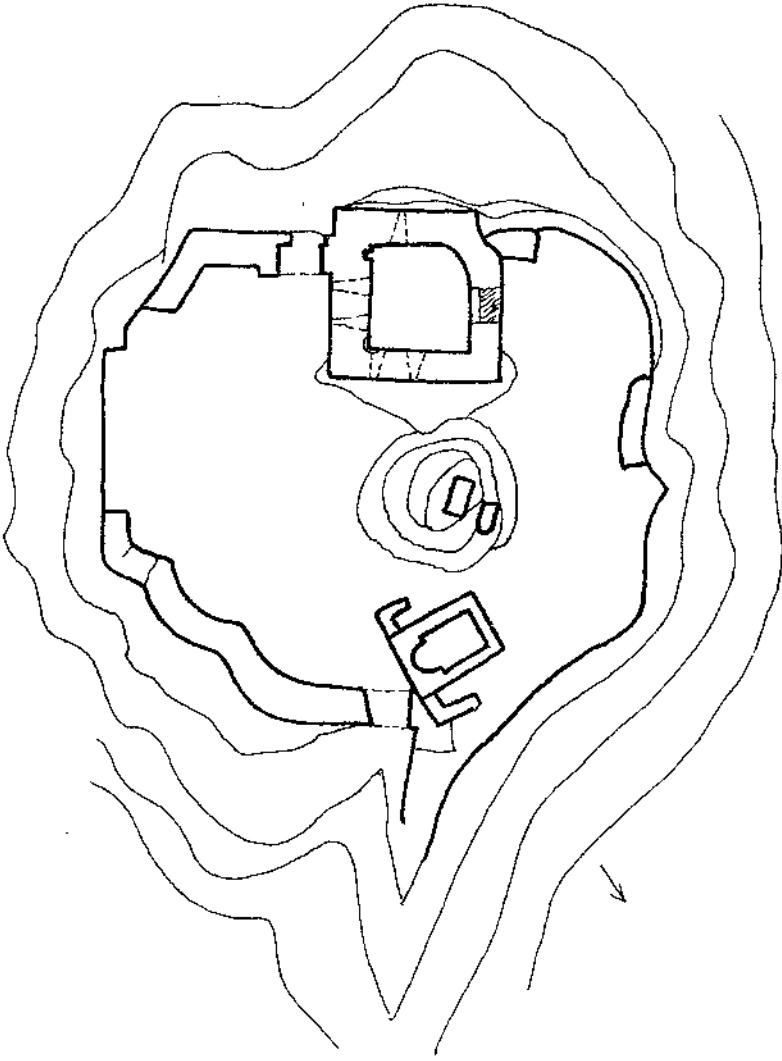
Çizim: 5

0 1 2 3m.
(8/'95 Turgay YAZAR M.A.)

ÇİMENLİ KÖYÜ, ÇMERK MANASTIRI (?) KİLİSESİ

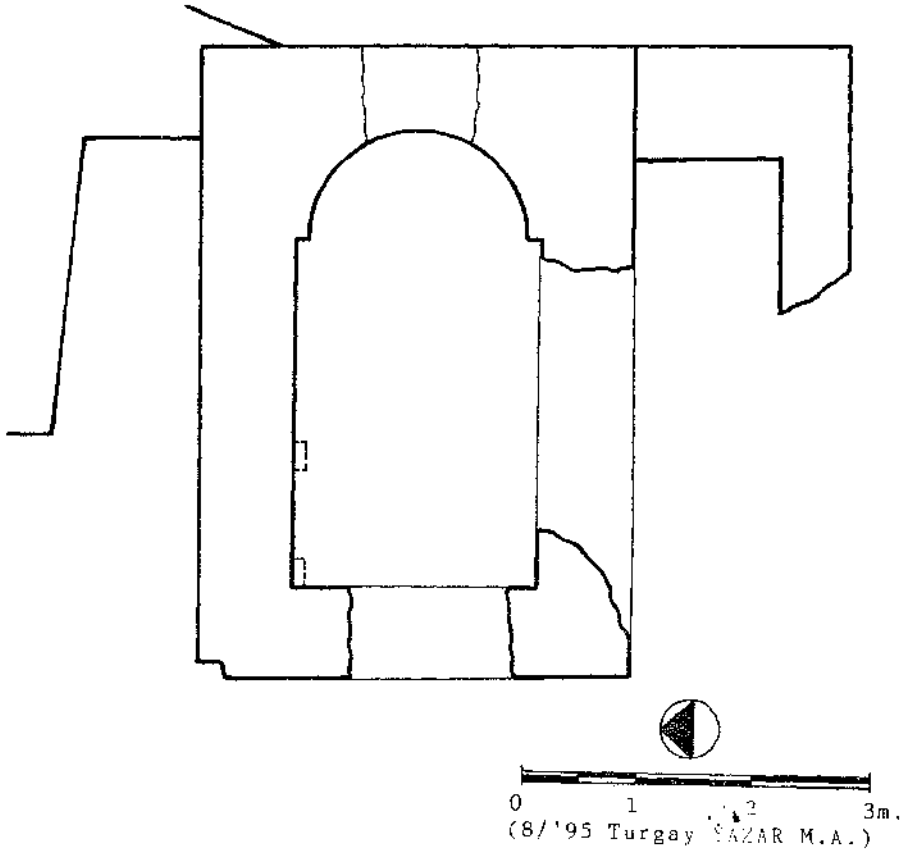
Çizim: 6

(8/'95 Turgay YAZAR M.A.)

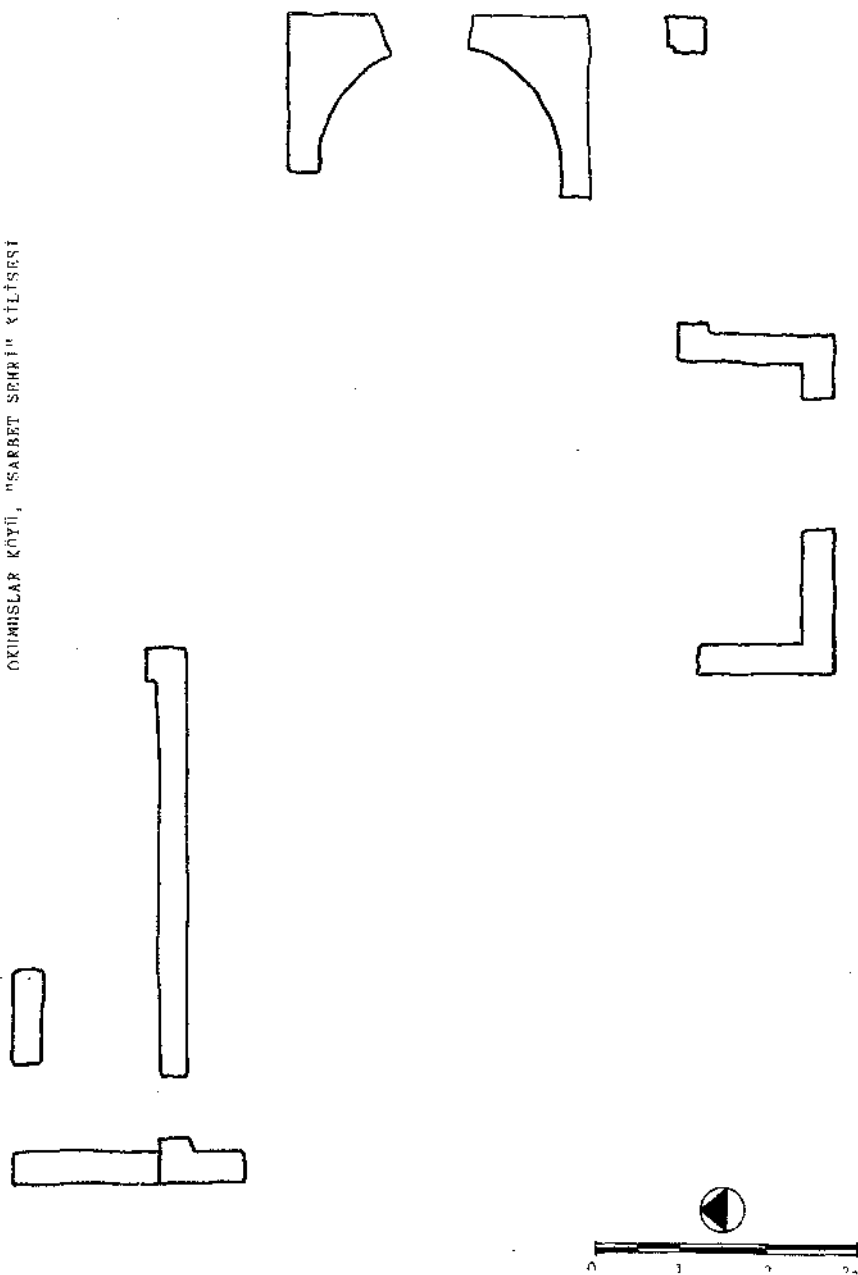
BOŞELT KALE

Çizim: 7

Çizim: 8

OKUMUSLAR KAYI, "SARRET SPHRI" KİLİSESİ

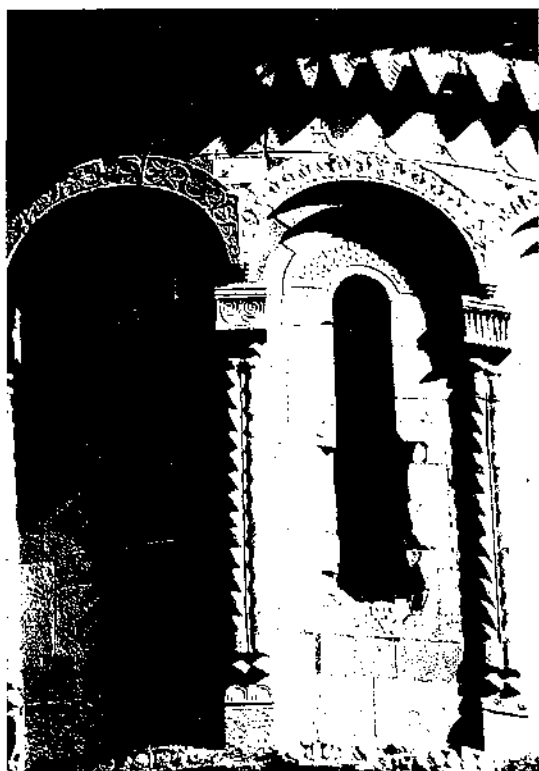
Çizim: 9

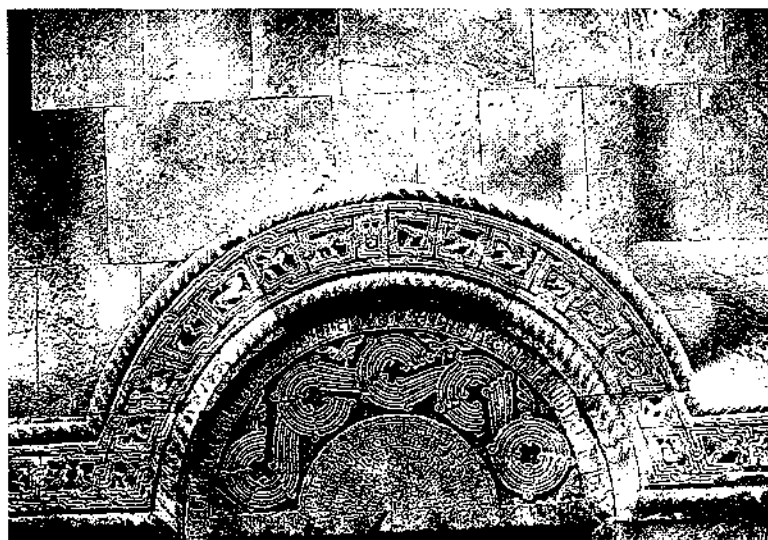
Resim: 1

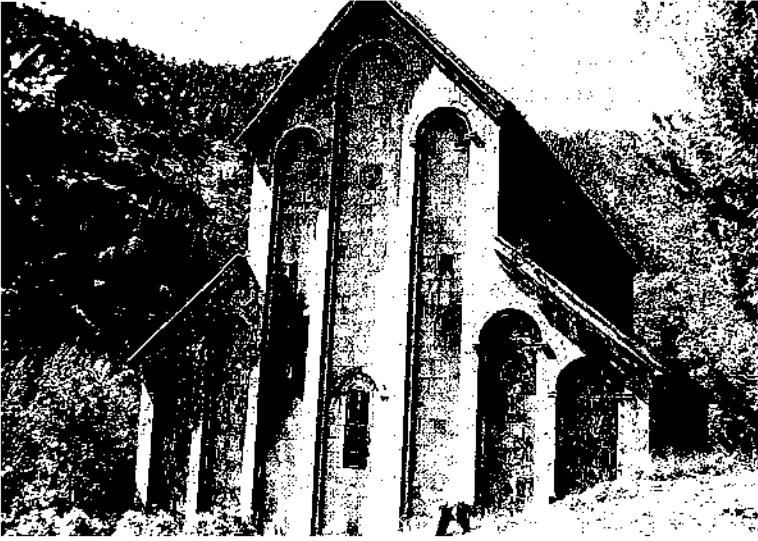
Resim: 2

Resim: 3

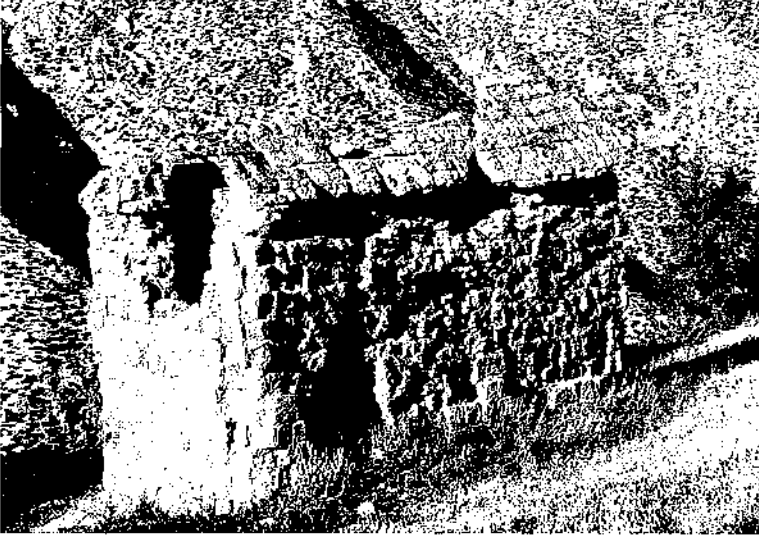
Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

Resim: 11

Resim: 12

Resim: 13

Resim: 14

Resim: 15

SURVEY DER RÖMISCH FRÜHBYZANTINISCHEN SIEDLUNG BEI AKÖREN IN KILIKIEN, 1995

*Gabriele MIETKE**

Mit freundlicher Genehmigung des Türkischen Kultusministeriums haben wir im Jahr 1995 die zweite Kampagne eines architektonischen Surveys in den Ruinen der römisch-frühbyzantinischen Siedlung bei dem Dorf Akören in der Provinz Adana, im ilçe Aladağ durchgeführt¹.

Die Ruinen liegen auf einem Felsenrücken (Akören II) und in einer Senke westlich davon (Akören I). In der ersten Kampagne im Jahr 1994 hatten wir die Grundrisse der beiden Kirchen in Akören II aufgenommen, mit einem Katalog ihrer Bauskulptur begonnen und nur die allernächste Umgebung der beiden Kirchen in Akören II vermessen. In der zweiten Kampagne 1995 wurden die Kirchen auch in Aufrissen und Schnitten dokumentiert, und es begann die topografische Vermessung der Siedlung zur Herstellung eines Siedlungsplanes. Der Katalog der Bauskulptur in Akören II wurde abgeschlossen und mit dem der Ostkirche in Akören I begonnen.

Über den gesamten Siedlungsbereich auf dem Berg wurde ein geodätisches Netz gelegt mit einer Ausdehnung von 700 m in Nord-Süd-Richtung, mehr als 300 m in Ost-West-Richtung und einem maximalen Höhenunterschied von 60 m (Abb.1). Von diesem Netz aus wurde die

(*) Dr. Gabriele MIETKE, Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst, Bodestr. 1-3, D.10178 Berlin-ALMANYA.

(1) Die Kampagne dauerte vom 28. August bis zum 30. September 1995. Die Equipe bestand aus der Archäologin Gudrun Bühl, der Geodätin Katja Heine, dem Zeichner Michael Sohn, der Architektin Ulrike Wulf-Rheidt, den Architekturstudenten Christoph Maier, Juren Meister, Jana Seifert, Ralf Weith und Verf. Als Regierungsbeauftragte stand uns Frau Nursef Uçkan vom Cumhuriyet ve Kurtuluş savaşı Müzesi in Ankara zur Seite, Arbeiter aus dem Dorf Akören leisteten uns Hilfsdienste.

Siedlung eingemessen. In diesem Jahr wurden alle an der Oberfläche sichtbaren Mauern im Bereich zwischen Süd- und Nordkirche, am Westabhang, im Gebiet um das Grab des Lukios und das Grab im Südwesten und der Nordostabhang unterhalb der Nordkirche erfaßt, das sind insgesamt etwa 70% der bebauten Fläche. Besonderes Augenmerk wurde auf Maueröffnungen gelegt, sowie die Lage von Zisternen, Mühlsteinen und Becken kartiert. Als erstes Ergebnis konnte die Ausdehnung der Siedlung festgestellt werden. Beide Grabbauten befinden sich außerhalb der besiedelten Fläche. Die Südkirche und eine Kapelle im Süden liegen deutlich vor dem Ort, jedoch an dem antiken Weg, der auf den Felsen führte.

Die bisherigen Vermessungen sind von der Architektin in einem Plan zusammengefaßt worden (Abb.2). Er muß noch ergänzt und korrigiert werden, doch ist jetzt schon die Struktur der Siedlung erkennbar. Auf weite Strecken lassen sich Gassen verfolgen und die Grundstücksparzellierungen nachweisen. Der Siedlungsschwerpunkt erstreckt sich südlich der Nordkirche. Hier sind sowohl der Westabhang als auch der Ostabhang dicht bebaut, obwohl beide relativ steil sind und für die Häuser aufwendige Terrassierungsmauern notwendig waren.

Einzelne Wohnhäuser sind so gut erhalten, daß ihr Grundriß fast vollständig zu erkennen ist. Es fallen dabei auffällige, wiederkehrende Strukturen der Grundrißanlage auf, aus denen mehrere Grundrißtypen erschlossen werden können, die mit leichten Veränderungen das Erscheinungsbild der Siedlung geprägt zu haben scheinen. Einer der Typen zeigt einen Hof mit L-förmiger Umbauung, in dem ein Wasserbecken mit seitlichem Pfeiler steht, der wiederum eine Vorrichtung zum Anbinden von Tieren aufweist und eine Rinne zur Wasserzufuhr trug. Anhand von Treppen kann in Einzelfällen nachgewiesen werden, welche Bauteile zweigeschossig waren. Auffällig ist, daß ein großer Teil der Häuser mit einem oder mehreren Mühlsteinen ausgestattet war.

Bei den Siedlungsmauern lassen sich zwei Mauertechniken unterscheiden. Die eine Technik zeigt meist zweischalige Kalkmörtelmauern, die aus verhältnismäßig kleinen Steinen mit etwa rechteckiger Ansichtsfläche annähernd in Lagen aufgeführt sind. Diese Technik entspricht der des Mauerwerkes der Kirchen und läßt sich daher wie diese in das 5. oder 6.Jahrhundert datieren. Die andere Mauertechnik weist große, grob polygonal gefügte Steinblöcke auf, die nur im Erdverband, ohne Verwendung von Kalkmörtel aufeinandergesetzt sind. Bei diesen Polygonmauern dürfte es sich um eine ältere Bebauung handeln,

so daß sich anhand der Mauertechnik in Akören II zwei Besiedlungsphasen unterscheiden lassen, ohne daß zu diesem Zeitpunkt bereits eine Datierung der älteren Mauern vorgenommen werden kann. Das jüngere Mauerwerk findet sich besonders in der Umgebung der Nordkirche, was dafür spricht, daß diese nachträglich in eine ältere Bebauung eingefügt wurde, so daß Umbaumaßnahmen notwendig wurden.

Ein weiterer Schwerpunkt der Arbeiten lag in der Dokumentation des Aufgehenden von Nord- und Südkirche, der Kapelle im Süden und des Grabbaues im Südwesten. Zu diesem Zweck wurden für die Südkirche auf der Grundlage des 1994 aufgenommenen Grundrißplanes steingerechte Bauaufnahmen der West-, der Süd- und der Ostfassade sowie ein Querschnitt mit Blick in die Apsis im Maßstab 1:50 gezeichnet. Für die Nordkirche wurden die gleichen Ansichten und zusätzlich ein Längsschnitt mit Blick auf die Nordwand und das Parekklesion erstellt. Mit Hilfe dieser Zeichnungen sind maßstabsgetreue Rekonstruktionen des Aufgehenden einschließlich der Emporen möglich.

Das Parekklesion der Nordkirche wurde nachträglich an die Hauptkirche angebaut, wie im vorigen Bericht ausgeführt wurde. Dort, wo die Westmauer des Parekklesion rechtwinklig gegen die Nordmauer der Kirche stößt, hat sich als seltener Befund der Außenputz der Nordkirche erhalten. Über dem unregelmäßigen Mauerwerk aus kleinen Hausteinen war mit Hilfe des Putzes eine Quaderung nachgeahmt, bei der die Fugen als rechtwinklige Bänder plastisch hervorgehoben waren.

Während das Parekklesion bis zum Traufgesims erhalten ist, fehlen bei der Hauptkirche die oberen Teile der Umfassungsmauer und die Mauer über den Säulen der Apsis. Durch genaue Beobachtung der Fällage und der Radien gekrümmter ornamentierter Steine konnte die ursprüngliche Anbringung verschiedener Gesimstypen bestimmt werden. Die Umfassungsmauer der Hauptkirche, welche auf Höhe der Fensterbänke von einem Hohlblattfries umzogen wird, schloß demnach mit einem weiteren Hohlblattfries als Traufgesims ab (Abb.3). Die Mauer über den Säulen der Apsis dagegen bekrönte ein weiter ausladendes Gesims, dessen Hauptbestandteile ein Hohlblattfries und ein Konsolfries waren (Abb.4).

Es gibt keinen Hinweis darauf, daß der Apsisumgang der Nordkirche ein Emporengeschoß besaß. Die durch die Substruktionen bereits so schon große Höhenerstreckung der Ostteile und die Lage am Steilhang machen es darüber hinaus schwer, hier Emporen zu rekonstruieren.

Anders verhält es sich im Langhaus, wo die Zweigeschossigkeit der Nordwand ebenso wie die in das südliche Seitenschiff gestürzte Fensterwand eines zweiten Geschosses das Vorhandensein einer Empore beweist. Von der Außenrahmung dieser Fenster konnten weitere Stücke und ihre Anordnung bestimmt werden, so daß nun einerseits gesichert ist, daß diese Rahmung auf die Westwand übergriff und dort ebenfalls eine breite Bogenöffnung umfuhr, andererseits die Lage der Emporenfenster noch genauer bestimmt werden kann. Westlich vor der Kirche befindliche Bauelemente müssen zu einer Westvorhalle ähnlich wie an der Südtür gehört haben. Der Aufbau dieser Vorhalle ist aber nicht im Einzelnen zu rekonstruieren.

Trotz der hohen Verschüttung im Langhaus der Nordkirche konnten mehrere, zum Teil reliefierte Fragmente der liturgischen Ausstattung an der Oberfläche geborgen werden. Sie fanden sich sämtlich am Ostende des Langhauses nahe der Apsis. Das Fragment einer Platte mit dem flachen Relief einer Wellenranke stammt möglicherweise von der Abschränkung zwischen Chor und Langhaus (Abb.5). Es besteht aus Marmor und ist nach einem im Vorjahr gefundenen Fragment der Wandverkleidung das zweite Stück Marmor in Akören. Bei beiden könnte es sich um wiederverwendetes Material aus dem paganen Heiligtum handeln, welches dem Kirchenbau voranging. Ein anderes Plattenfragment aus Kalkstein zeigt eine dreiblättrige Blüte (Abb.6). Darüber hinaus ließen sich mehrere Kalksteinfragmente als Teile von Pfosten mit Sofittenmuster bestimmen.

Von der Kapelle an der Wegbiegung wurden ein Grundriß, ein Querschnitt mit Blick auf die Apsis und ein Längsschnitt mit Blick auf die Nordwand jeweils im Maßstab 1:50 gezeichnet. Die einschiffige Kapelle besaß einen Vorraum. An den stark eingezogenen Apsisbogen schloß die außen polygonal ummantelte Apsis. Zugang bot eine Tür im Westen, über die Befensterung ist wegen der nur niedrig erhaltenen Mauern keine Aussage möglich. Die wenigen Stücke an Bauplastik, die der Kapelle zugeordnet werden können — Profilsteine, ein Kreuz in Relief — ähneln der an Nord- und Südkirche, so daß eine Entstehung im 5. oder 6. Jahrhundert wahrscheinlich ist.

Aufgenommen wurde auch das Grab westlich der Südkirche, das sich bereits nach oberflächlicher Reinigung als Tumulusgrab mit Dromos herausstellte (Abb.7). Von ihm wurden eine Aufsicht der Gesamtanlage, der Grundriß der Grabkammer, die Ansicht der Eingangsseite und ein Längsschnitt jeweils im Maßstab 1:50 gezeichnet. Dieses Grab und das

in der Kampagne 1994 dokumentierte Grab des Lukios nordöstlich der Nordkirche sind durch Inschriften jeweils über dem Zugang zur Grabkammer eindeutig in die römische Kaiserzeit datiert.

Über die uns bisher bekannten fünf Grabkammern hinaus stießen wir bei der Begehung der Umgebung der Ostkirche in Akören I auf weitere vier Grabkammern, bei denen es sich zwar ebenfalls um Tumulusgräber handelt, die jedoch z.B. durch eine monolithische Deckplatte oder durch ein säulengestütztes Vordach weitere Typenvariationen darstellen. Daraus ergibt sich für die Gräber von Akören insgesamt eine große Variationsbreite.

An zwei Stellen in Akören haben sich Reste von bemaltem Putz erhalten, der in dieser Kampagne dokumentiert wurde. Eine Überraschung ergab die 1:1-Pause der Malerei in der Nische der Westvorhalle der Südkirche. Die Nische ist nördlich des Mittelportals in die Wand getieft und war mit einem Becken versehen (Abb.8). Auf ihrer Rückwand waren für das bloße Auge nur unzusammenhängende Farbtupfen erkennbar. Diese Farbflecken wurden durch den Zeichner sorgfältig auf Klarsichtfolie durchgepaust, wodurch sich trotz der schlechten Erhaltung die Ikonografie entziffern ließ. Es handelt sich um eine fragmentierte, aber eindeutige Darstellung der Taufe Christi (Abb.9). Die Pause zeigt die Nischenrückwand und darüber eine Abrollung der Nischenlaibung. Auf der Rückwand steht links ein Engel mit Nimbus und langem Gewand. Sein Flügel greift auf die Laibung über, über seine zur Bildmitte hin ausgestreckten Arme fällt ein Tuch. Dem Engel entspricht rechts die Figur Johannes des Täufers, auf scholligen Felsen stehend. Er ist ebenfalls mit einem Nimbus versehen und trägt ein langes, voluminöses Gewand. Er ist ebenfalls zur Mitte gewandt und scheint seine rechte Hand dorthin auszustrecken. In der Mittelachse, teils auf die Laibung, teils auf die Rückwand gemalt, stößt von oben ein Vogel mit langen Flügel- und Schwanzfedern herab, die Taube des Heiligen Geistes. Die eigentliche Bildmitte, deren Malschicht heute fast gänzlich zerstört ist, muß den zu taufenden Christus gezeigt haben. Von seiner Figur sind wenige Reste des Kopfes und des Nimbus zu erahnen. Die Malerei wurde später weiß übertüncht. Diese weiße Schicht trägt so wenige Spuren hellblauer Farbe, daß sie nicht zu einer Darstellung oder einem Ornament ergänzt werden können.

In Kilikien und Südsyrien gibt es wiederholt Wandbecken neben Kirchentüren, ohne daß ihre Funktion bisher zweifelsfrei erklärt worden wäre. Trotz der Darstellung der Taufe Christi in der Nische der Südkirche

von Akören scheidet eine Deutung als Taufbecken aus, denn die bisher bekannten Wandbecken sind dafür zu klein, und die gesicherten Taufanlagen bestehen aus monolithen oder gebauten größeren Becken, in welche Treppen hinabführen.

Die 1:1-Pause der Malereien unter dem Vordach des Mausoleums des Lukios ließ eine gemalte Quaderung erkennen.

Wieder entdeckten wir mehrere bisher unbekannte Inschriften. Eine neugefundene Bauinschrift der Nordkirche konnte Dr. Mustafa Hamdi Sayar bei einem Besuch unseres Surveys kopieren und einen Abklatsch nehmen².

Leider fanden wie im vergangenen so auch in diesem Jahr Beschädigungen durch nächtliche Besucher statt. Um wichtige Relieffragmente der Südkirche vor Verschleppung oder Zerstörung zu schützen, wurden vierzehn davon in das Archäologische Museum in Adana gebracht, wo sie im Depot eingelagert wurden.

In der folgenden Kampagne soll die topografische Aufnahme der Siedlung Akören II abgeschlossen, das geodätische Netz nach Akören I übertragen und mit der Aufnahme der Siedlung Akören I zu begonnen werden. In Akören I sollen Grundrisse beider Kirchen aufgemessen und Ansichten und Schnitte der Ostkirche gezeichnet werden. Die noch nicht erfaßte, lose und in situ befindliche Bauskulptur in Akören I soll so weit wie möglich katalogisiert und fotografiert, die Bauskulptur der Ostkirche gezeichnet werden. Mit Hilfe von Fotogrammetrie sollen plane, noch nicht gezeichnete Wände der Kirchen von Akören II und der Ostkirche von Akören I sowie die Torpfeiler der Südkirche in Akören II aufgenommen und an der Universität Cottbus umgezeichnet werden.

(2) Die Inschriften nimmt der Epigrafiker Dr. Mustafa Hamdi Sayar, Wien, im Rahmen seines Surveys in Ostkilikien auf und bereitet sie zur Publikation vor. seiner Freundlichkeit ist es zu verdanken, daß ich die in den Inschriften genannten Jahreszahlen verwenden darf, wenn sie zur Klärung der Datierung und Geschichte einzelner Bauten beitragen.

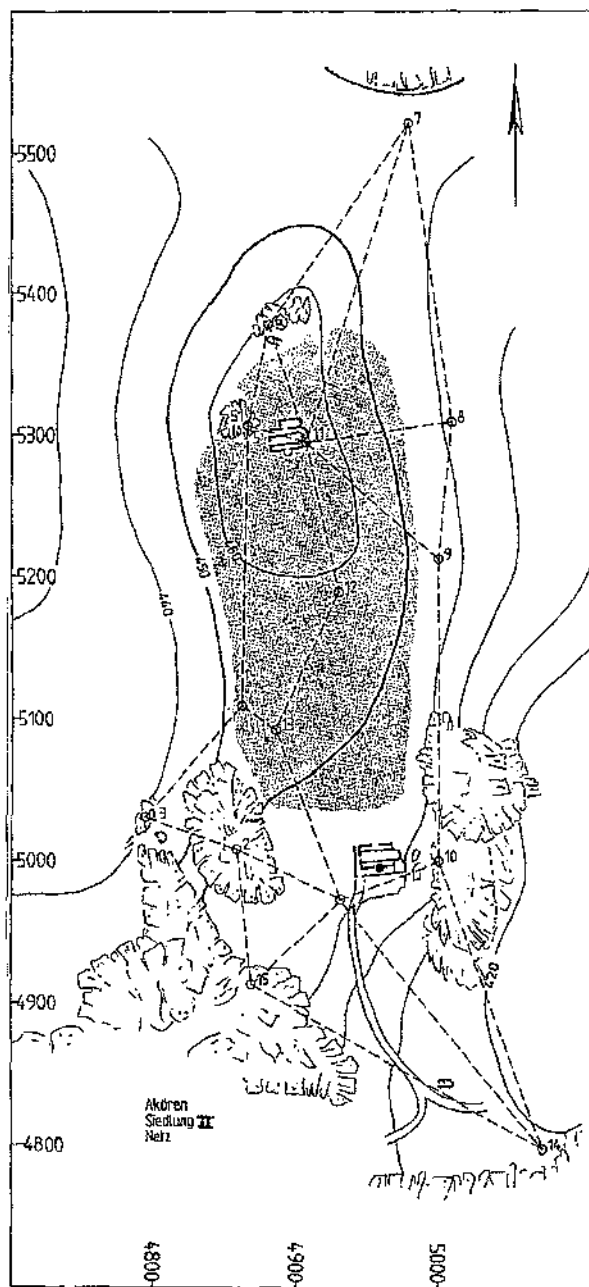

Abb. 1: Geländeskizze von Akören II und geodätisches Netz

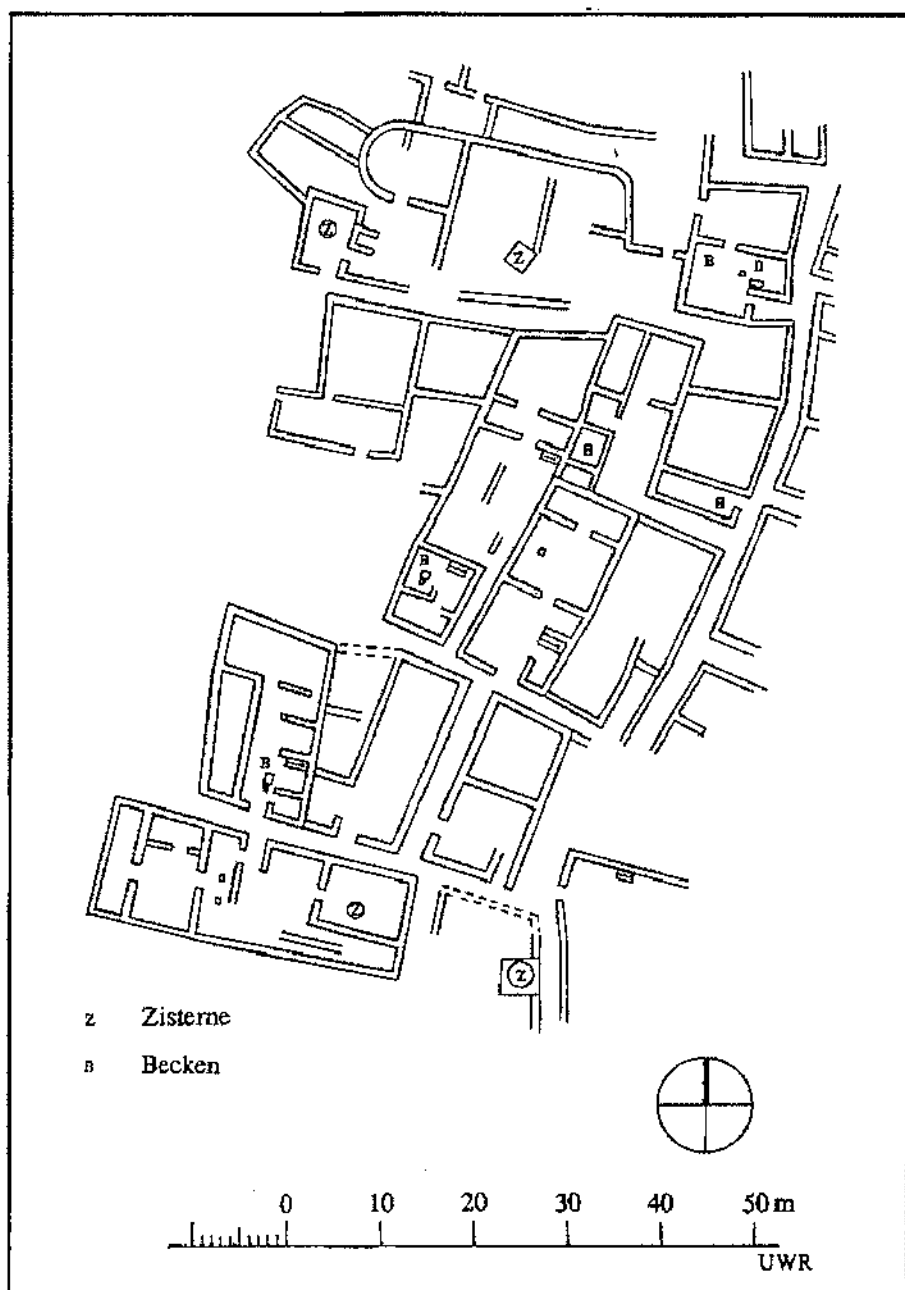

Abb. 2: Plan von Akören II, Ausschnitt

Abb.3: Akören II, Nordkirche, Traufgesims des Umganges

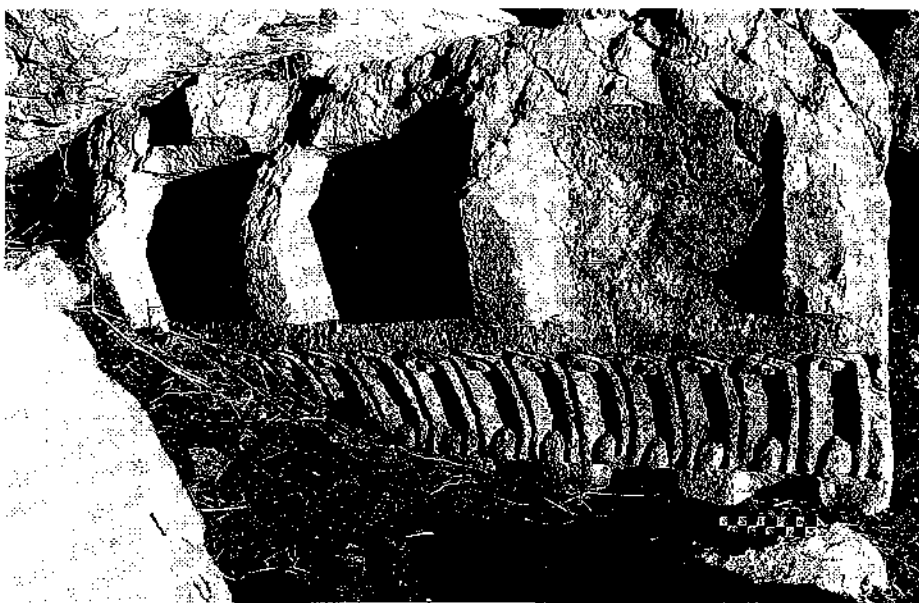

Abb.4: Akören II, Nordkirche, Traufgesims der Mauer über der Apsis

Abb. 5: Akören II, Nordkirche, Relieffragment aus Marmor

Abb. 6: Akören II, Nordkirche, Relieffragment aus Kalkstein

Abb. 7: Akören II, Grab im Südwesten

Abb. 8: Akören II, Südkirche, Nische in der Westvorhalle

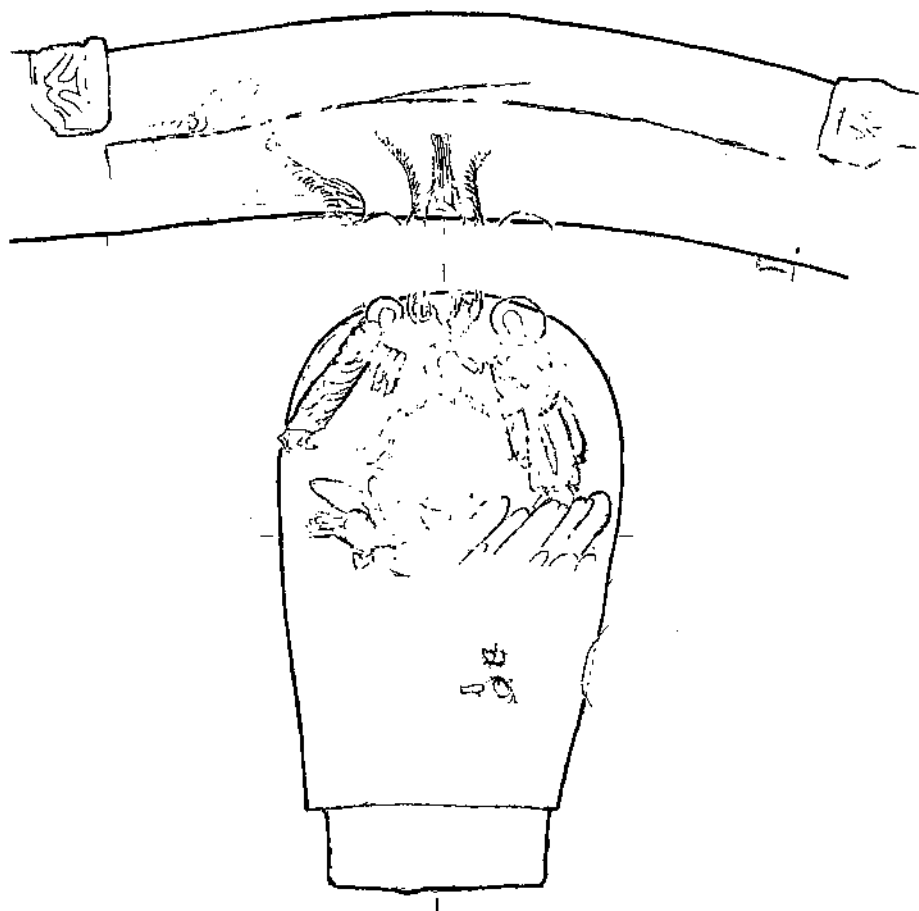

Abb. 9: Akören II, Südkirche, Nische in der Westvorhalle, Pause der Malerei

THE 1995 SURVEY AT AKHISAR-ÇANLI KİLİSE

*Robert OUSTERHOUT**

The second season of survey at the Byzantine settlement at Akhisar-Çanlı Kilise was conducted during a three-week period in June 1995. Participants included students of Architecture, Art History, and Archaeology from the University of Illinois, the University of Newcastle upon Tyne, and Hacettepe University, as well as a Turkish government representative¹. We are grateful to the Turkish Ministry of Culture for permission to survey and to the staff of the Aksaray Museum for their interest in our project.

During the first season in 1994, we concentrated on the distinctive masonry church that gives its name to the site, and we began to survey the area immediately around it². Continuing from the 1994 survey, we recorded a line of rock-carved units extending about one kilometer to the northwest (Figs. 1-2). Using a Total Station EDM, on special loan from the British Institute of Archaeology in Ankara, we took coordinates for the preparation of a contour plan of the site. We have now recorded the topography for about half of the site and of almost all the rock-cut architectural features. The settlement would appear to date primarily from the 10th and 11th centuries, followed by a period of gradual decline and abandonment, ending perhaps as late as the 14th century.

(*) Prof. Dr. Robert OUSTERHOUT, University of Illinois at Urbana-Champaign, School of Architecture, 611 Taft Drive, Champaign, IL 61820-6921, USA.

(1) Participants included Alexandra Jo Bell, Jonathan Godfrey (Newcastle), Nilay Çorağan (Hacettepe), Thomas Donalek, Mary Farlander, Henry Hill III, Amy Mayer, Richard Osgood Jr., Anthony Rubano, Charles Sejud, Lynne Sprincz, and Philip Storey (Illinois). Our temsilci was Fariz Demir of the Aksaray Museum. Financial assistance was provided by the University of Illinois, Dumbarton Oaks, and the American Research Institute in Turkey, whose support I gratefully acknowledge.

(2) For the first season's report, see R. Ousterhout, "The 1994 Survey at Akhisar-Çanlı Kilise," *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 1996), 165-180.

Although we do not know its Byzantine name, the settlement would appear to have been considerably less provincial than the now more famous settlements in eastern Cappadocia³. A kilometer or two to the west, above Akhisar, was the fortress known in the Arab sources as Hisn Sinan, critical to the defense of Cappadocia during the Arab invasions, and further to the northwest, at Koloneia (modern Aksaray), was a major crossroad. About 20 kilometers to the south, above Helvadere at the foot of Hasan Dağı, lay the episcopal center of Mokissos, and to the southeast, the settlements of Selime, Belisirma, and the Ihlara Valley. In addition, there are numerous unrecorded sites in the area: virtually every plateau bears traces of a Byzantine rock-carved settlement.

In two seasons at Çanlı Kilise, we have recorded more than twenty large, rock-cut living units, as well as dozens of smaller, simpler ones. Most commonly, the large units consist of a series of rooms organized around three sides of a courtyard cut into the slope of the hill. There is often evidence of a rock-cut portico along the main facade (Figs. 3-4). Many of the rooms have distinctive plans, and most units preserve both a chapel and a large, centrally positioned hall. The halls are often lavishly articulated and may be set either longitudinally or transversally. Many units preserve smaller cruciform or centrally-planned halls as well. Some units have kitchens, topped by conical vaults, as well as rooms that may be identified as storerooms, cisterns, and stables.

Although these rock-cut units are usually termed "courtyard monasteries," it is more likely that these were large houses, as I have proposed in the 1994 report⁴. That is to say, I believe our site is a prosperous agricultural town, or *kome*, of the Byzantine period, *not* a monastic settlement, as is usually claimed. If this interpretation is correct, it means that Cappadocia is an untapped resource for the study of Byzantine domestic architecture.

Thus far, about 25 churches and chapels have been identified in and around the settlement. Most commonly, the chapels were placed off to one side of a courtyard unit, and most were equipped for burials, usually with tombs in the narthex or in a chamber off the narthex (Figs. 3, 7). The most common type of church is the cross-in-square, with the interior subdivided by four piers beneath a central dome, and with finely carved

(3) For the historical geography of the region, see F. Hild & M. Restle, *Kappadokien, Tabula Imperii Byzantini* 2 (Wien, 1979), 277-278, with further references.

(4) See also R. Ousterhout, "An Apologia for Byzantine Architecture," *Gesta* 25 (1996), 21-33, esp. 28-32, for more on this problem.

details. But there is a great variety among the churches and chapels: several are barrel-vaulted, one is covered by a transverse barrel vault, and few small chapels have cruciform plans. Noteworthy among the interior details are numerous examples of ribbed groin vaults, a feature for which a tenth-century date is sometimes suggested⁵.

In addition to the architecture of the churches and chapels, we have recorded evidence for fresco decoration and for the details of the sanctuary. There does not appear to have been a standard form of templon separating the sanctuary from the naos: most chapels included a low barrier but only one preserves any evidence of a carved epistyle. However, there is evidence of alterations in several bemas, and most examples preserve cuttings for the inclusion of a wooden epistyle⁶.

Many churches preserve fragments of fresco. For example, a church above Area 17, toward the northwest end of the settlement, had a Deesis represented in its apse, with a large figure of Christ enthroned between the Virgin Mary and John the Baptist⁷. Its dedicatory inscription reads "of the servant of God" (*tou doulou tou Theou*), but the donor's name is missing (Fig. 8). A framed, iconic image of an equestrian saint was represented on the north wall, just outside the bema. These may be dated to the 10th century.

Another rock-cut church in Area 12, toward the middle of the settlement, preserves several images of angels and a unique dedicatory image with the donors of the church accompanying a scene of the Three Boys in the Fiery Furnace, from *Daniel* 3.8-30 (Fig. 9). The female donor, on the left side, wears a dark gown with a slit up the front. The other donor representation, to the right side, is all but destroyed. Arranged in a row, the donors and boys are in identical postures, with hands raised before their breasts in an gesture of prayer. The boys are haloed, and orange flames appear beneath their feet. The furnace's fire does not extend below the donors, however. In Byzantine art, this scene is normally

(5) Ch. Bouras, *Byzantina Staurotholia me Neuroseis* (Athens, 1965), who deals primarily with the masonry architecture of Greece.

(6) The sanctuary barriers in this area would appear to be considerably different than those in Eastern Cappadocia, where the carved epistyle above arched openings is more common; see N. Asutay and R. Warland, "Kreuzkuppelkirche und Klosteranlage im Kızılçukur bei Çavuşin/Kappadokien," *Istanbuler Mitteilungen* 42 (1992), 307-321. N. Asutay's thesis, *Templonanlagen in der Höhlenkirchen Kappadokiens* (Univ. Bonn, 1993), is in press. I thank Philip Storey for his careful study of the sanctuary arrangements at Çanlı Kilise.

(7) The apse fresco was noted by N. Thierry, "Études cappadociennes. Région du Hasan Dağı," *Cahiers archéologiques* 14 (1975), 183-189, who proposed a 10th-century date. I am grateful to Nilan Çoragan and Philip Storey for their careful attention to the frescoes.

epresented with the angel's wings extended over the Three Hebrews, but in this example, the wings follow the curve of the vault and extended over the donors as well. We would suggest an 11th-century date for these frescoes.

On the inner face of the templon of this church we discovered a cruciform cutting, about 40 cm across, perhaps once housing a reliquary or a processional cross (Figs. 10). It includes both flared arms for the cross, and an extension for the handle.

In addition to Çanlı Kilise itself, the foundations of several other masonry churches have been identified, and other masonry features remain to be studied. Consequently the site must have had a much different appearance in the Byzantine period, with both rock-cut and masonry architecture side by side. The last rock-cut church discussed is particularly interesting because on the hill directly above it, on almost the same alignment, we identified and cleared the foundations of two masonry churches (Fig. 11). The lower of the two, whose western foundations have fallen away, must have extended above the church just discussed. The upper church was probably a cross-in-square, with stepped pilasters on the exterior. We found some architectural sculpture here as well. Below and on the same line, a room of the courtyard residence was converted to an *ad hoc* chapel. All four must have functioned at the same time. For reasons that remain obscure, a sort of sacred axis was created, with four chapels more or less in a row. We have identified other masonry foundations to be cleaned during the next season.

Only one unit surveyed could be clearly identified as a monastery (Figs. 5-6). Its plan was considerably less well organized than the courtyard units, but it included a barrel-vaulted chapel and a dining hall or trapeza side by side--the latter identified by its rock-cut table and benches. Such distinctive features were only found in this one example⁸.

In addition to the surface features, we also found several multi-level places of refuge cut deep into the hill behind the rock-cut settlement. Following the common parlance of Cappadocia, we refer to these as "underground cities"--although "underground villages" is perhaps more appropriate to their small scale (Fig. 2). The entrance tunnels were pro-

(8) L. Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia* (Cambridge, 1985), distinguishes between monasteries with rock-cut refectories, and the so-called "courtyard monasteries" (which we identify as houses). Although there is some overlap, almost invariably the courtyard units lack a clearly defined refectory, and the church is not in a central position.

tected by an elaborate series of rolling stone doors. However, the forms of our underground elements were different from the other "underground cities" of the region, and several included rubble walls as well as rock-cut elements, and chambers with cornices and barrel vaults, and even some architectural sculpture. One underground room above Area 14 preserved a uniquely carved gable (Fig. 12). On careful examination, we concluded that the larger and more carefully carved of our "underground cities" were actually courtyard houses that had been buried by landslides and subsequently converted into refuges with the addition of tunnels and rolling stone doors. This may suggest something of the ongoing life at the site, and it parallels the transformations at other courtyard residences, where additional back rooms guarded by rolling stones were carved.

In sum, the comprehensive survey of the settlement at Çanlı Kilise is beginning to reveal a unique view of life in Byzantine Cappadocia. It also is providing important information about domestic architecture, town planning, and settlement patterns. At the same time, it raises significant questions about monasticism, masonry architecture, and the mysterious "underground cities" of Cappadocia. A third and final season in 1996 will be necessary to complete the surveying of the site.

* * *

Haziran 1995'teki üç haftalık dönem sonunda, Akhisar-Çanlı Kilise ve çevresindeki Bizans yerleşiminde sürdürülen yüzey araştırmalarında, ikinci sezon çalışmaları tamamlandı. Araştırmalara University of Illinois, University of Newcastle upon Tyne, ve Hacettepe Üniversitesi olmak üzere mimarlık, sanat tarihi ve arkeoloji bölümlerinden katılım oldu.

Sayın Fariz Demir Aksaray Müzesi'nden temsilci olarak çalışmalarımızı izledi. Ayrıca araştırma iznini sağladığı için Kültür Bakanlığı'na müteşekkirimiz.

1994 yılı araştırmalarının devamında Çanlı Kilise'nin bir kilometre kuzeybatısında düz bir hat boyunca uzanan kayalara oyulmuş bölmeler ortaya çıkarıldı. Total Station EDM kullanılarak bunların koordinatları hesaplanıp contour planı hazırlandı.

Çevrenin tipik özelliği olan, kayalara oyulmuş bölmeler manastır avluları olarak nitelendirilmelerine rağmen, bunların büyükçe evler olmaları daha muhtemeldir. Başka bir deyişle bölge sanıldığı gibi bir manastır topluluğu olmaktan çok, tipik bir Bizans yerleşim yeri olma özelliklerini taşımaktadır. Araştırmalarımız yirmi kadar değişik boyutlardaki meskenleri içermiştir. Eğer bu varsayımın doğru olduğu kabul

edilirse Kappadokya'nın eşsiz bir "Bizans yerli mimarisi" kaynağı olduğu anlaşılabacaktır.

Şu ana kadar 25 kilise ve şapel saptanmıştır. Her bir buluntunun mimarisi, günümüze erişebilmiş fresk dekorasyonu ve bema ve templon sekileri belgelenmiştir.

Temizleme çalışmaları sonucunda birçok yapı ile birlikte üç adet de kilise gün ışığına çıkarılmıştır. Bu kiliselerin kaya evlerle aynı döneme ait olduğu gerçeği, bölge hakkındaki genel izlenimi değiştirmektedir.

Bölgedeki "yeraltı şehirleri" detaylı bir şekilde incelenerek, bunların taşlara oyulmuş evler olup, sonradan güvenlik amacıyla toprak altına gömüldükleri saptanmıştır. Bölgedeki diğer yeraltı şehirleri boyut olarak daha küçük olup, muhtemelen kaya evlerden daha sonraki bir zamana aittir.

Fig.1: Çanlı Kilise settlement, seen from the west. The church is visible on the right, just below the plateau. The line of rock-cut features extends to the left from the church to beyond the edge of the photograph

The Settlement at Çanlı Kilise

Fig. 2: Plan of Areas 1-4

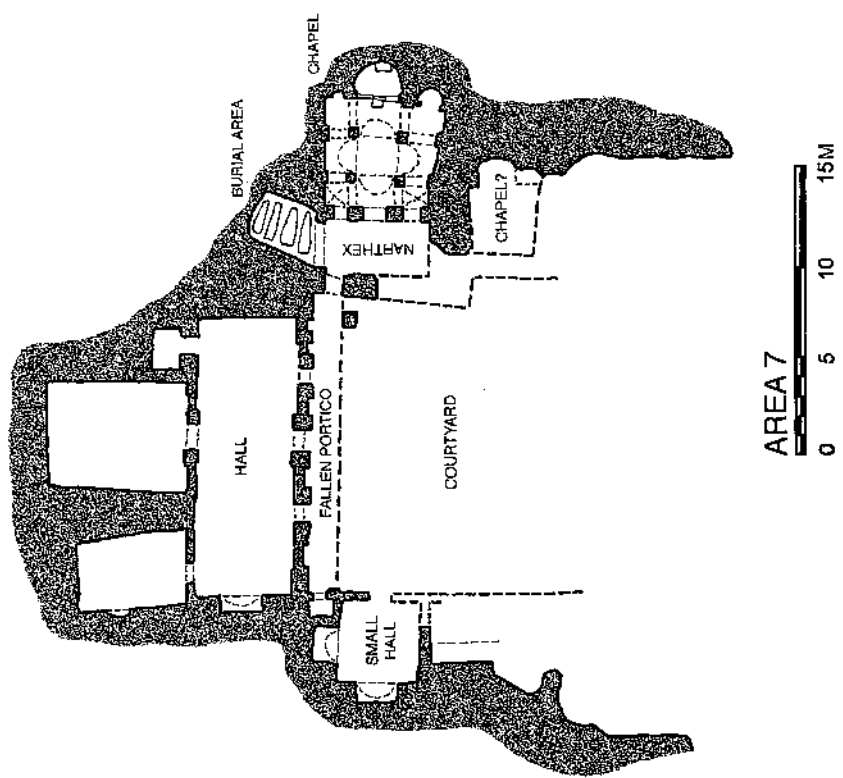

Fig. 3: Area 7, reconstructed plan of courtyard unit

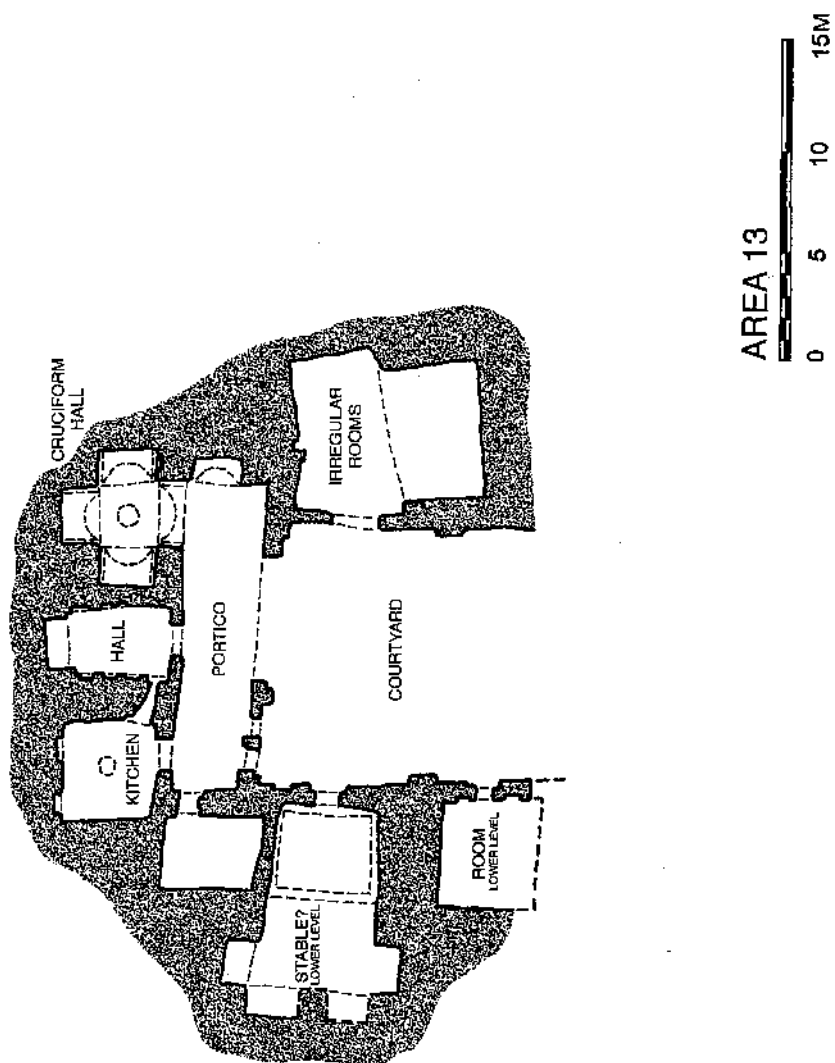

Fig. 4: Area 13, reconstructed plan of courtyard unit

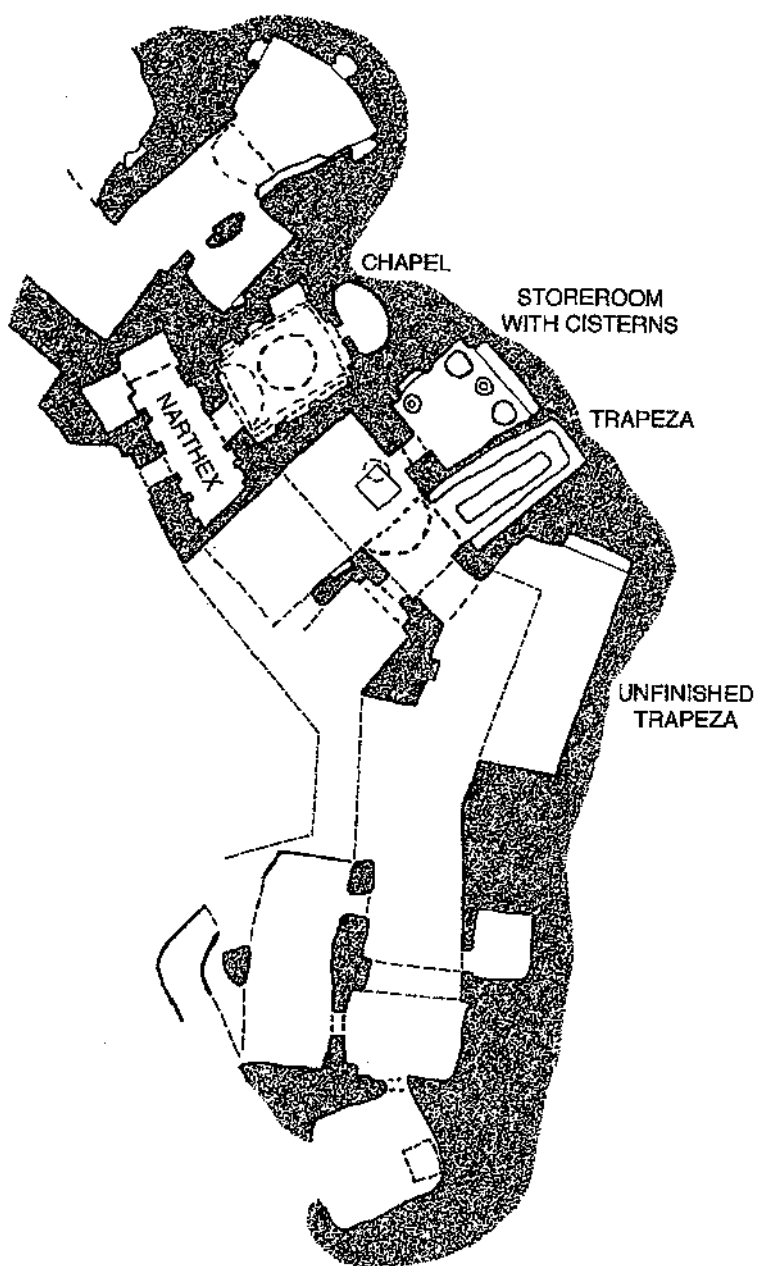

Fig. 5: Area 17, reconstructed plan of the monastery

Fig.6: Area 17, interior of trapeza, looking east

Fig. 7: Area 6, interior of chapel, looking north east. The sanctuary is raised two steps above the naos, separated from it by a low barrier. Cuttings appear in the reveals above for a wooden architrave

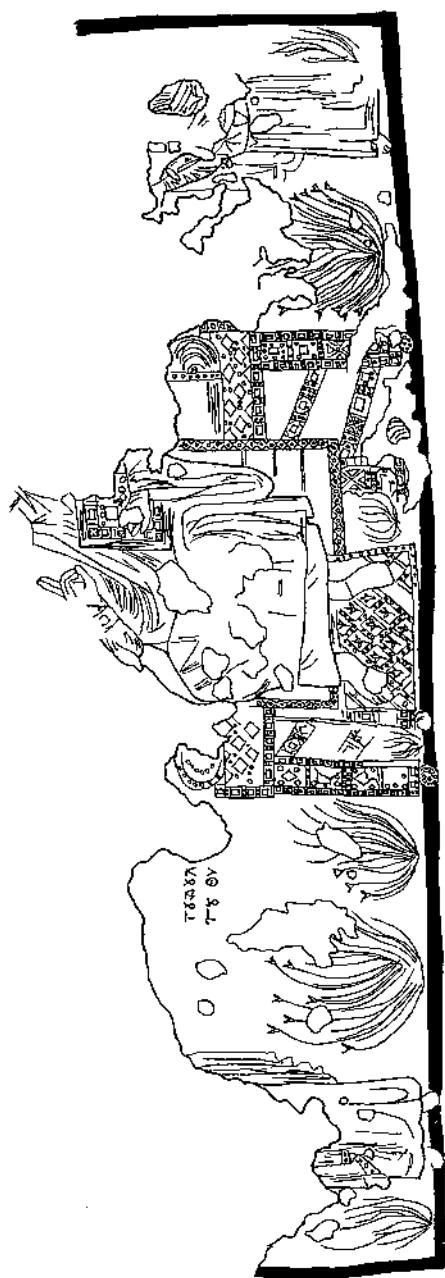

Fig. 8: Area 17, upper church, drawing of the apse fresco, Christ Enthroned, flanked by the Virgin and John the Baptist (R.Ousterhout and N.Çorağan)

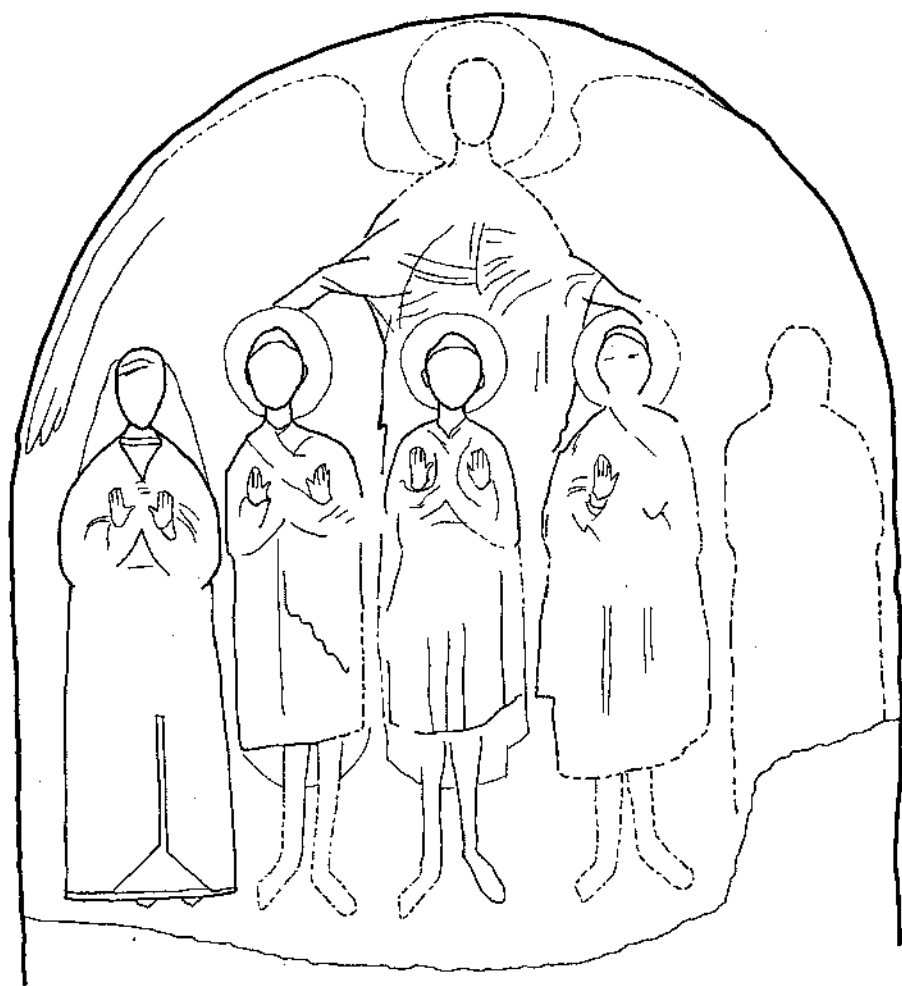

Fig. 9: Area 12, rock-cut chapel, drawing of the west wall fresco, Three Boys in the Fiery Furnace, with donors to either side (R.Ousterhout and N.Çoragán)

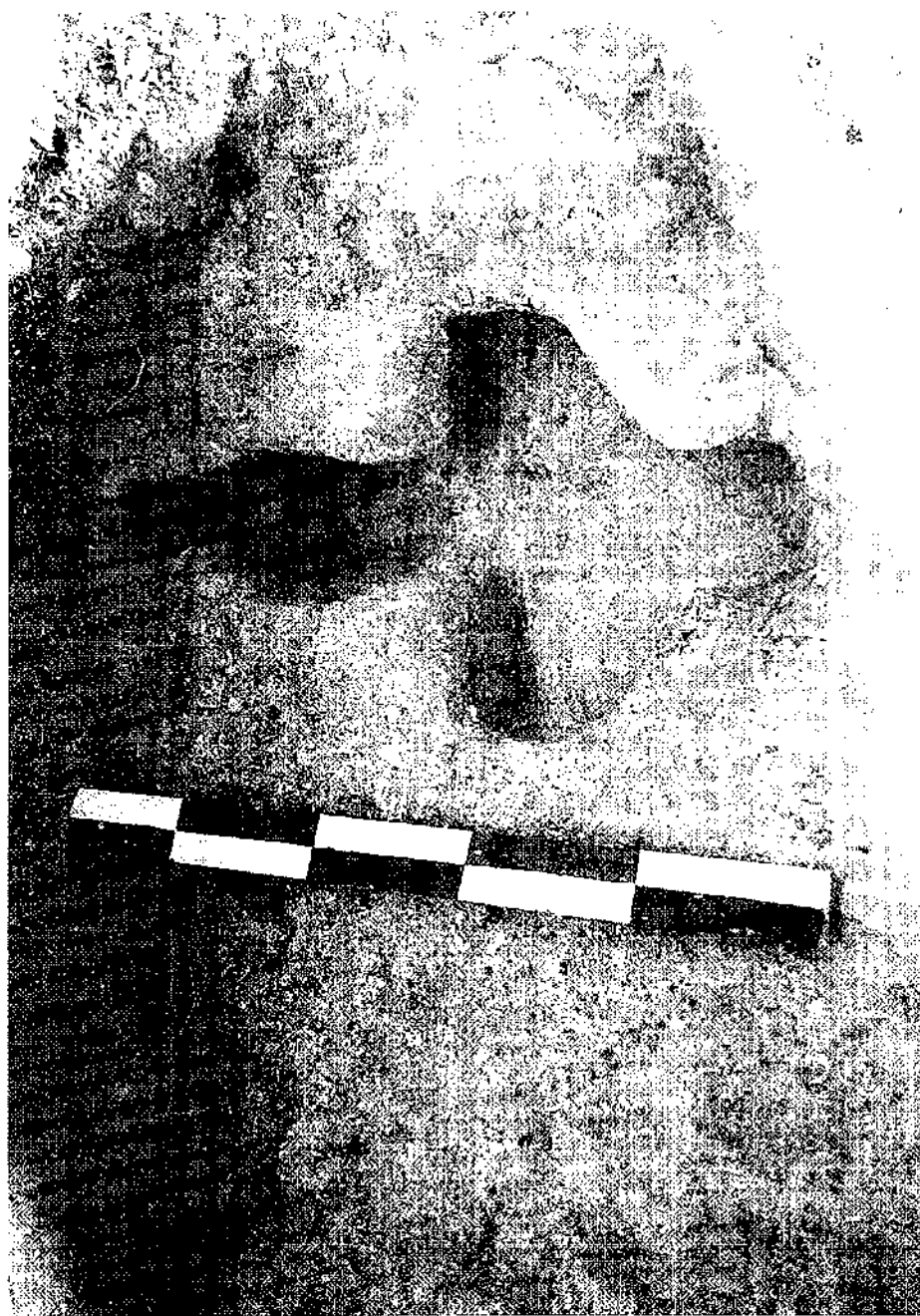

Fig.10: Area 12, rock-cut chapel, cruciform cutting on inner surface of sanctuary barrier

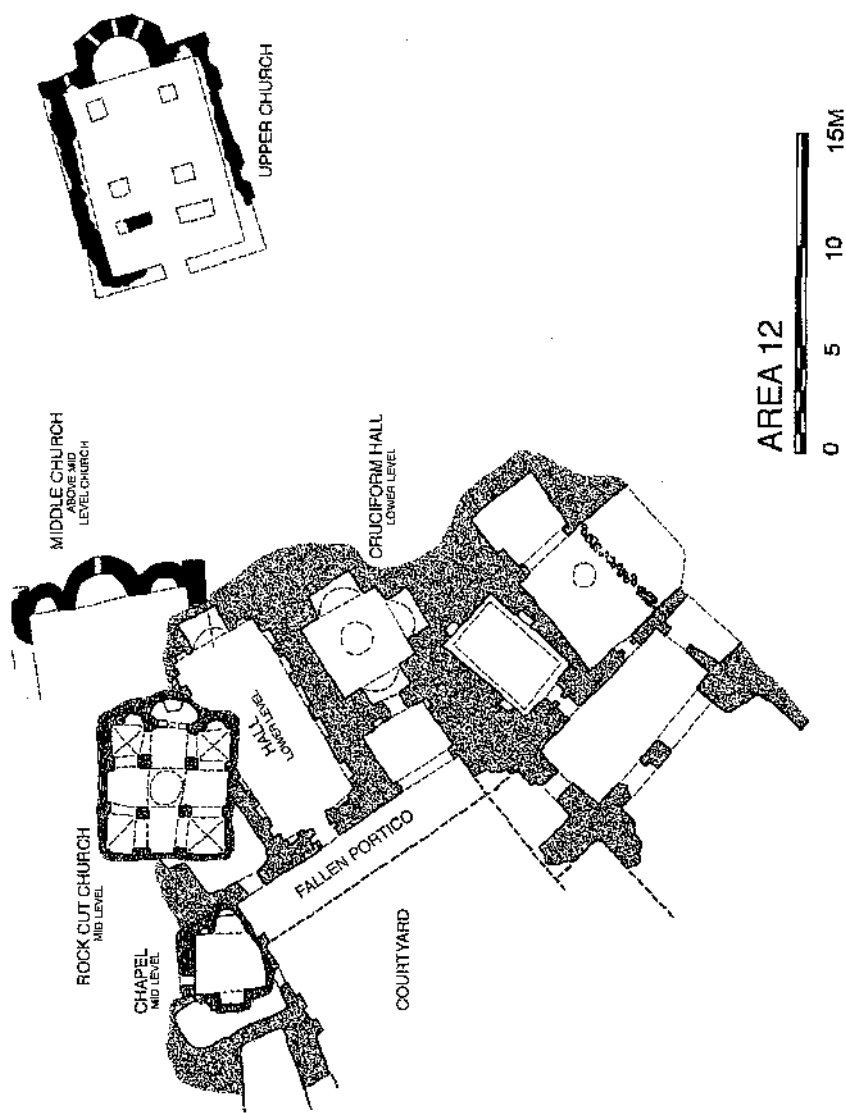

Fig. 11: Area 12, partially reconstructed plan of courtyard unit including the foundations of two masonry churches on the hill above the rock-cut chapel

Fig. 12: Area 14A, carved gable in underground room

SELJUK PAVILIONS AND ENCLOSURES IN AND AROUND ALANYA

Scott REDFORD*

Survey and planning took place for four weeks during the months of June and July 1995¹. The aim of this project was to investigate a number of Seljuk era structures that are mentioned in passing in the scholarly record, to search systematically for more sites, and to document all of the standing remains in the plains of Alanya and Oba.

This task was rendered urgent by the explosive growth of the town of Alanya. Survey began after well over a decade of escalating construction in the Alanya region: remains of many Seljuk era structures have probably already disappeared. In 1996, part of the enclosure wall of the Sugözü complex was demolished to make way for a new bypass road, and the remains of the bathhouse there are also slated for destruction.

Following the Seljuk conquest of Alanya in 1221 A.D., Alanya and environs became the favorite wintering spot for the sultan and court. Toponyms like Hasbahçe (Royal Garden) and Şekerhane (= Şikârhane or Hunting Lodge) reflect the use of the Alanya plain in that era. İbrahim Hakkı Konyalı in the 1940's visited several of these sites and published a few photographs and descriptions. In the last decade, Prof. Beyhan Karamağaralı has worked on the pavilion at Gülefsen.²

(*) Scott REDFORD, Georgetown University Washington, D.C. 20057 USA

(1) Research was funded by a grant from the Studies in Landscape Architecture, Dumbarton Oaks. I would like to thank the Director of the Alanya Museum, Dr. İsmail Karamut, Ministry of Culture representative Kubilay Yeğin, and the rest of the members of the Alanya Museum for their assistance. At Hasbahçe, I would like to thank Hasan Sadıkoğlu and his family, at Sugözü Nevzat Alanay and Zeki Yılmaz, and at Şekerhane the Mutevellioğlu family for their hospitality. Team members were Surveyor Levent Eren and Architects Şükran Toksoy and Çiğdem Soysever. The map displayed in Figure 9 and the site maps were rendered by Fatih Taşpınar.

(2) İ.H. Konyalı *Alanya (Alâiyye)* İstanbul: Ayaydın Basımevi, 1946; B. Karamağaralı, "Alanya Gülefsen Kasrı Kazısı," *Höyük 1* (1988), 141-2.

Missing has been a systematic survey and effort to place these remains in the larger context of the Seljuk investment of the south coast of Turkey. This context includes the consideration of these structures together with the landscape they surveyed and exploited. In archeological terms, this meant the surveying of known pavilion sites for other signs of Seljuk era building.

Survey began at the site of Hasbahçe. There, under a large plane tree next to a perennial spring is the stub of a Seljuk era pavilion visited by Konyalı. In addition to this one pavilion, our survey documented the remains of 5 other structures, most likely all pavilions, at the top of the site (Fig. 1). Including the published pavilion (B on Fig. 1), 3 structures (B,C,&H) bore remains of the red and white fresco painting characteristic of Seljuk royal structures³. The best preserved of these is illustrated in Figure 2. The two facades of this structure that face the road still bear extensive remains of fresco painted red and white zig-zag decoration (Photo: 1). The interior of Pavilion H is accessible through a hole punched through the west wall of the structure: originally the interior must have served as a cistern, as the remains of a double interior wall (rubble on the exterior, brick on the interior) testify. Fragments of a staircase following the steep slope of the hill on the east facade indicate that the original structure had another story atop the present barrel vault marking the top of the cistern.

Just below the spring at Hasbahçe and adjacent to pavilion B is a building (Fig. 1 A) that seems to have functioned solely as a cistern; it is still in use. Alongside and below it an open water channel runs to a large tank in the middle of the site. From there, other channels lead down and across the hillside on which Hasbahçe is located. Extensive reterracing of this slope earlier in the twentieth century no doubt destroyed further indications of irrigation systems⁴.

Still preserved in large segments are walls-up to 4.5 meters in height-enclosing an area of 5.1 hectares (Fig. 3; Photo: 2). These walls extend from the top of the site-cliffs from the base of which the spring flows-down the hillside. These walls are in construction identical to the rubble masonry of the pavilions themselves. The enclosure at Hasbahçe is the largest preserved in the Alanya region.

(3) S.Redford, "Thirteenth Century Rum Seljuq Palaces and Palace Imagery," *Ars Orientalis* 23 (1994), 222, for other examples.

(4) According to Hasan Sadıkoğlu, present owner of much of the Hasbahçe enclosure, the land, formerly used to grow almond trees and vegetables, was reterraced and converted to banana cultivation in the 1930's.

Another enclosure mentioned by Konyalı lies at the edge of the largest river in the region, the Dim Çayı (Photo:3). Franz Taeschner reported remains of a barrel vaulted pavilion in the middle of this enclosure, a structure that has since disappeared without a trace⁵. The enclosure wall is preserved up to a full height of over 4 meters in places. The west enclosure wall incorporates the apse of a middle Byzantine church (Photograph 4). The wall is fairly well preserved, except along the river, where no trace of it remains. The area encompassed is 1.6 hectares (Fig: 4).

During the course of survey in the Alanya plain, another walled enclosure was discovered in the Sugözü quarter. This area adjoins the Benler Deresi, a stream that flows annually until the end of June. Given the density of ancient settlement near its bed further downstream in the Pazar Yeri and Şekerhane quarters of Alanya and the number of constructions of Hellenistic and Roman date further up the bed as it descends to the plain, the Benler Deresi seems to have been a major source of water to ancient Alanya.

Survey discovered remains of a late Roman aqueduct on the hillside adjoining the northeast corner of the Hasbahçe enclosure, and remains of two levels of perhaps Roman era water channels can be traced on the hills above Cıkıllı village, linking the Oba region to Alanya. According to older inhabitants of Alanya, until the Dim Çayı irrigation system was completed in the 1940's, wells of the type shown in Piri Reis's sixteenth century *Kitab-i Bahriye* view of Alanya (viz. the name of Alanya's principal mosque, Kuyularönü Camii) were a principal source of water, supplemented in town by a fountain across from the mosque. It is probable that water brought from the Benler Deresi fed that fountain. A direct line can be drawn from Sugözü down through Pazar Yeri to the mosque area. Until the middle of this century there were also large water tanks at the top of Pazar Yeri.

Irrigation channels (Turkish *arık*) of considerable antiquity can still be found in the Sugözü area, and lead uphill, where there are remains of at least one holding tank, now completely filled in. A principal channel links the remains of two structures of thirteenth century Seljuk date discovered in this area, a pavilion and a bathhouse. Both lie within remains of an enclosure wall. By following its course and talking with inhabitants of the quarter, the outlines of the enclosure wall can be traced; they enclosed an area of approximately 2.8 hectares (Fig: 5).

(5) F.Taeschner, "Alanya," in H.A.R.Gibb, et al., eds, *The Encyclopaedia of Islam* (second edition), Leiden: E.J.Brill, 1960, Vol.1, p.355.

The lower story of the pavilion is preserved under the remains of a house (Photo: 5). Before the present house was built, another wooden house also sat atop the structure, which was used as a camel stable. In form, the Sugözü pavilion is similar to that at Hacı Baba⁶. Its northern facade preserves traces of red zig-zag fresco decoration, which is also found abundantly on the interior walls and vault of the larger room. The Seljuk structure as now preserved has no trace of an upper story or access thereto, although it undoubtedly once existed. There are two rooms, both rectangular and covered by brick vaults (Fig: 6,7). The interior of the larger room preserves a range of niches on three sides (Fig: 6; Photo: 6). The interior of 3 of these niches preserves traces of vegetal decoration in red paint. The interior is illuminated solely by a small slit window in the smaller room and by the doorway.

With the exception of the vaulting, construction here, as elsewhere, is of rubble masonry with broken brick interspersed in the fabric. Sugözü pavilion differs from the Seljuk building norm solely in that more spolia were used, especially in the construction of the southeastern corner; this presumably has to do with its ready availability in the remains of nearby structures of Hellenistic or Roman date.

Not far from this pavilion, and linked to it by a water channel, are the remains of a bathhouse. It is dateable to the Seljuk period by its construction technique. In addition, red and white zig-zag designs are found on its east and west exterior walls (Photo: 7) and one turquoise tile was recovered from the debris found in its interior.

The entirety of the remaining structure could not be cleaned of the trash accumulated there. The back room or rooms remain unexamined. Cleaning of the front rooms revealed two rooms (Photo:8; Fig:8) with terracotta pipes in the thickness of their walls.

In addition to the major surviving sites briefly discussed above, the Şekerhane site was investigated. There, later constructions have completely altered whatever Seljuk structure once existed there. Likewise, the hilltop site of Saraybeleni, mentioned by Konyalı, has been bulldozed to make agricultural terraces, leaving only one uprooted piece of a Seljuk era enclosure wall.

(6) S.Redford, "Surface Survey and Planning at Hacı Baba Köşkü, Cıkcilli Village, Alanya", *13. Araştırma Sonuçları Toplantısı* [(Publications of) the 13th Meeting for Survey Results], Ankara, Turkey: Ministry of Culture, 1996, 147-150.

While these last sites have little to offer save meager indications of walled enclosures, they do allow a better discussion of the Seljuk settlement of the coastal plain around Alanya (Fig.9). Views of the landscape seem critical to the placement of most of these complexes. The structures themselves are all small or relatively small, yet all pavilions seem to have been two stories in height. They faced the coastal plain and the sea; viewing them across a landscape mediated by high enclosure walls.

More important even than scenic considerations seem to have been those of access to water. All sites are located at springs, near streams, or ancient irrigation systems that were exploited by the Seljuks. What exactly was grown within the walls of these compounds remains to be ascertained, but certainly they are not simply hunting lodges. The differing size of the enclosures may reflect a hierarchy of the Seljuk elite, with the largest complex, that of Hasbahçe, belonging to the sultan, and other lesser enclosures to members of his court. Or a functional differentiation may have applied. In this respect, the presence of two enclosures (Saraybeleni & Dim Çayı Mevkii) near bridges over the two largest streams in the region may point to a secondary function relating to security of the region.

Whatever the case, these enclosures and the buildings they housed embody a regard for and exploitation of the hinterland of Alanya radically different from the settlement pattern of the decentralized feudal castles and territories of the pre-Seljuk order in this region. The Seljuk investment in its hinterland was commensurate with that in Alanya itself, and bespeaks not just a regard for the beauties of the landscape, its verdure, and bountiful game, but also a serious attempt to mark it with emblems of the centralized Seljuk state and the agricultural order that lay at the base of its prosperity.

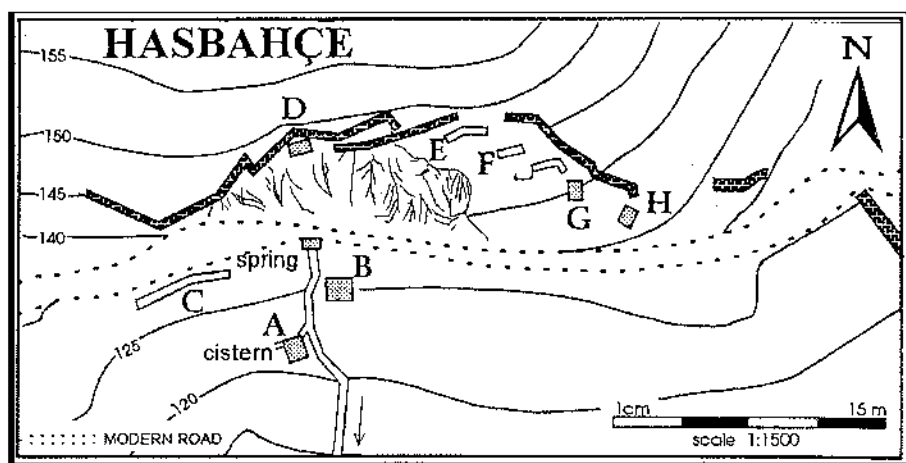

Fig. 1: Hasbahçe; map of the upper portion of site showing location of pavilion remains

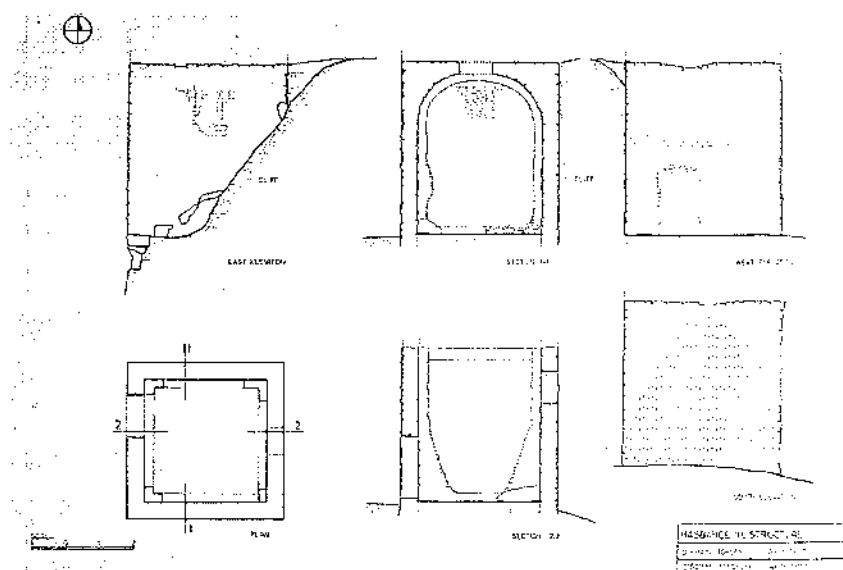

Fig. 2: Hasbahçe; plan, section, and elevation of Pavilion H

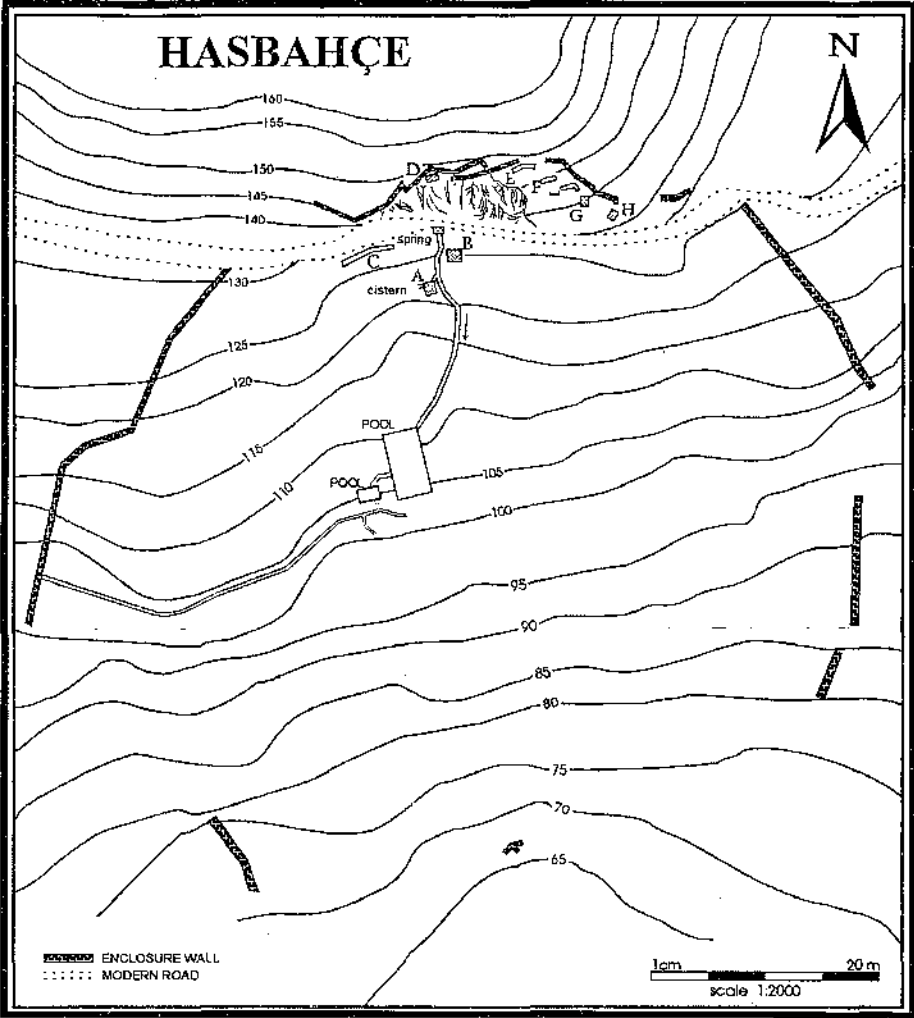

Fig. 3: Hasbahçe; map of site showing irrigation channels, tanks, and enclosure wall

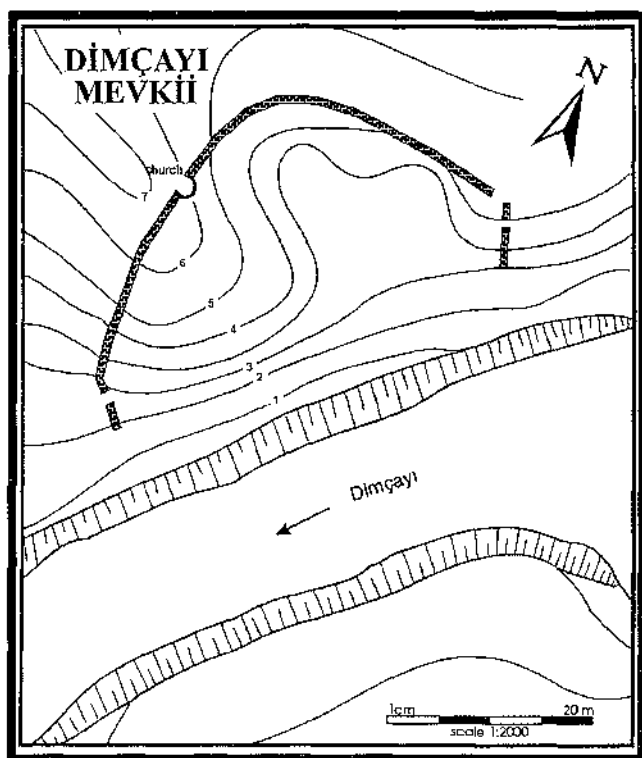

Fig. 4: Dim Çayı Mevkii; site map

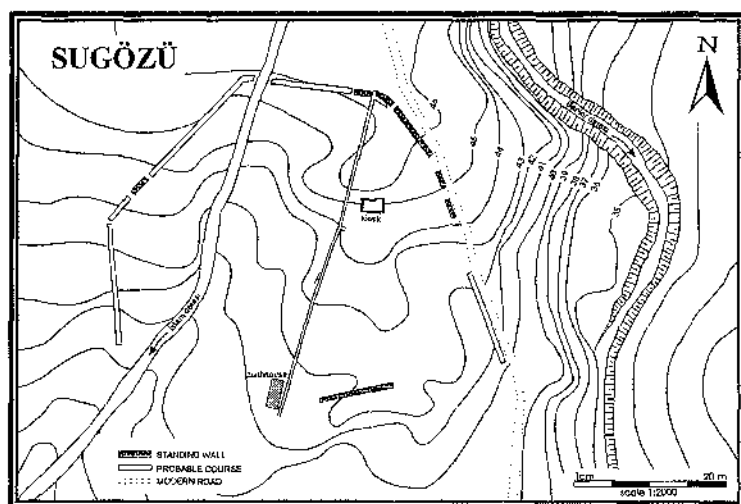

Fig. 5: Sugözü; map of site showing pavilion, bathhouse, irrigation channel, and enclosure wall

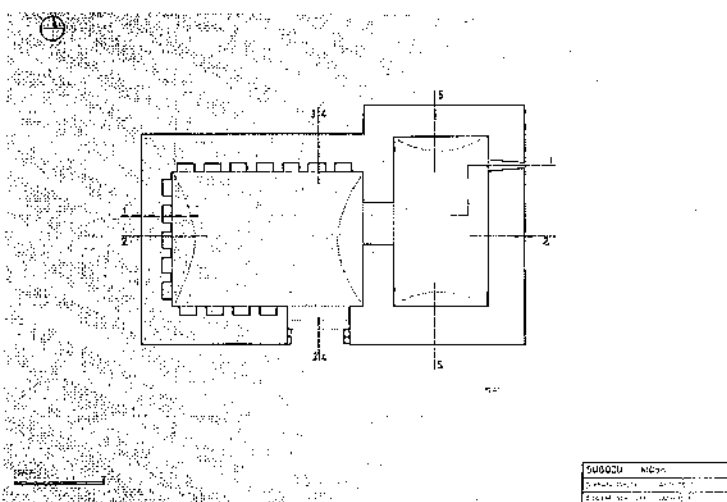

Fig. 6: Sugözü pavilion; plan

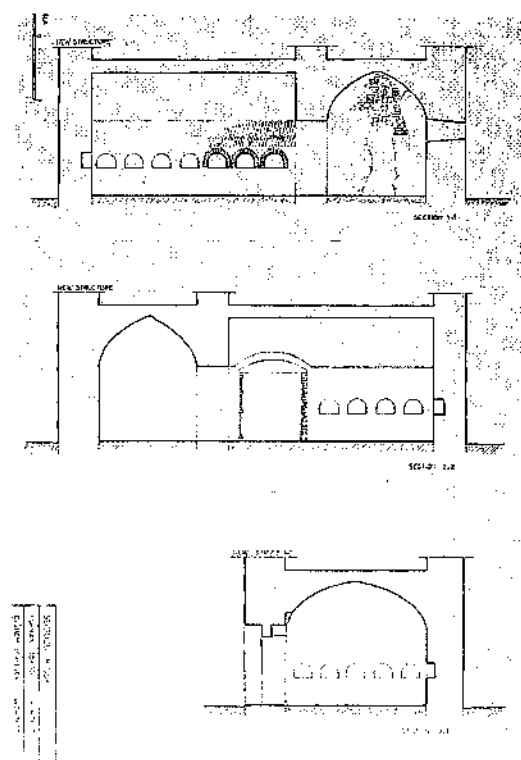

Fig. 7: Sugözü pavilion; sections

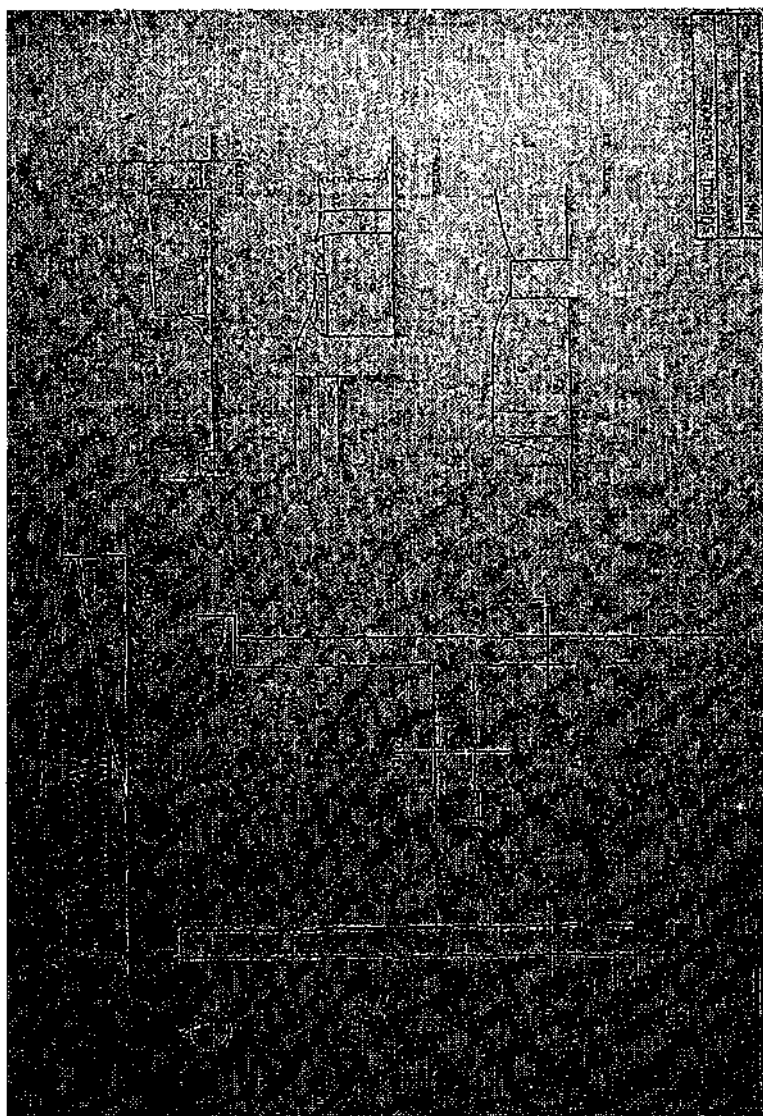

Fig. 8: Sugözü bathhouse, plan, sections, and elevation

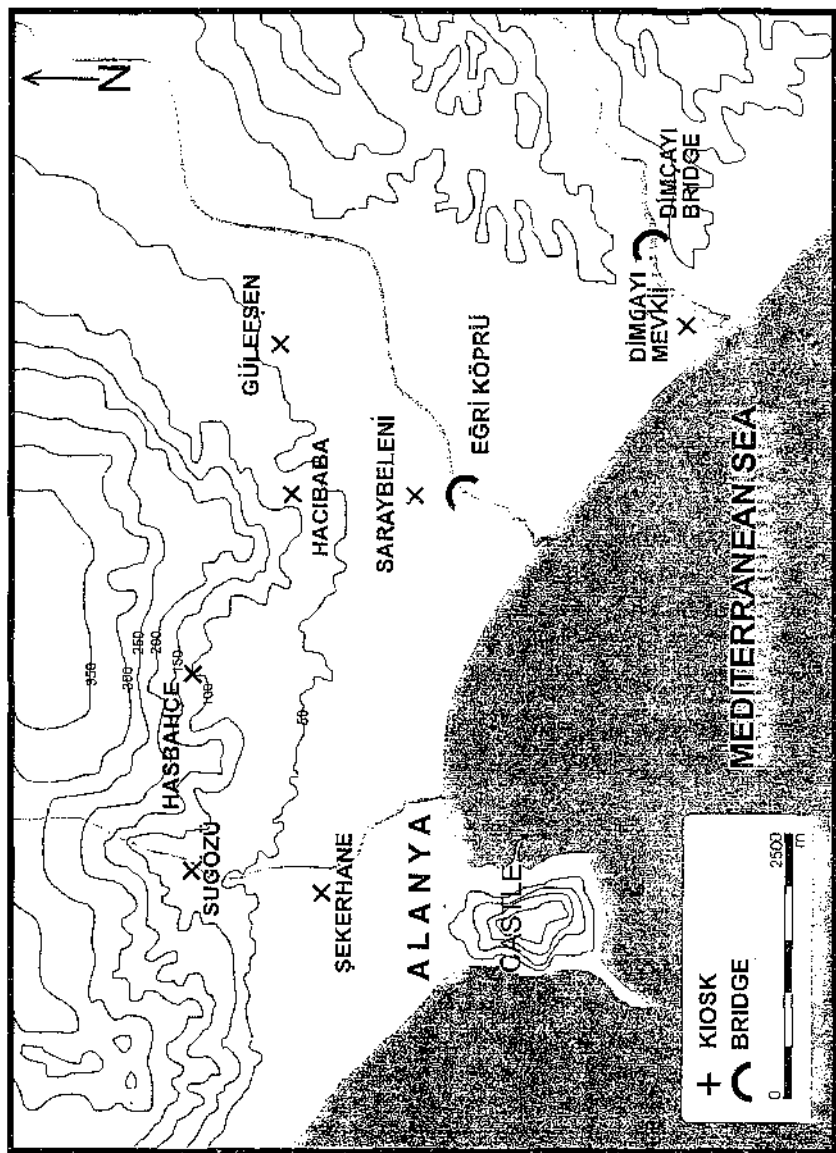

Fig. 9: Map of the Alanya region showing Seljuk era structures

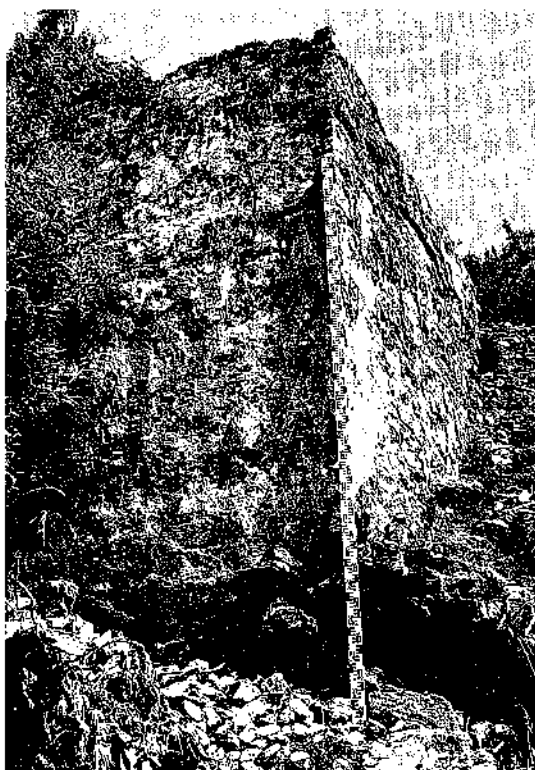

Photo. 1: Hasbahçe; Pavilion H, south facade

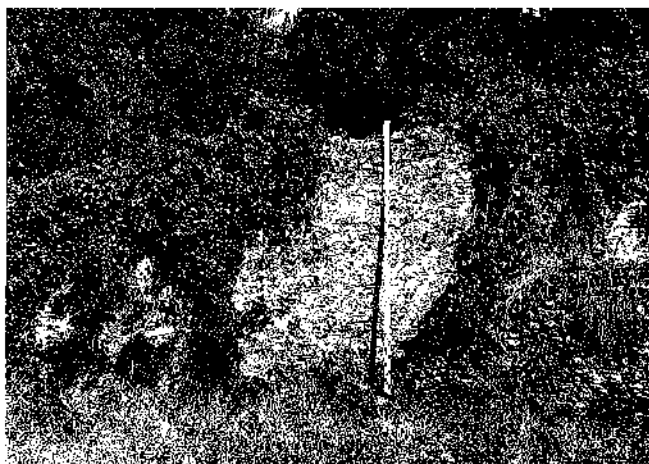

Photo. 2: Hasbahçe; stretch of western enclosure wall from the east

Photo. 3: Dim Çayı Mevkii; general view from the east

Photo. 4: Dim Çayı Mevkii; view showing apse of middle Byzantine church incorporated into western wall of enclosure

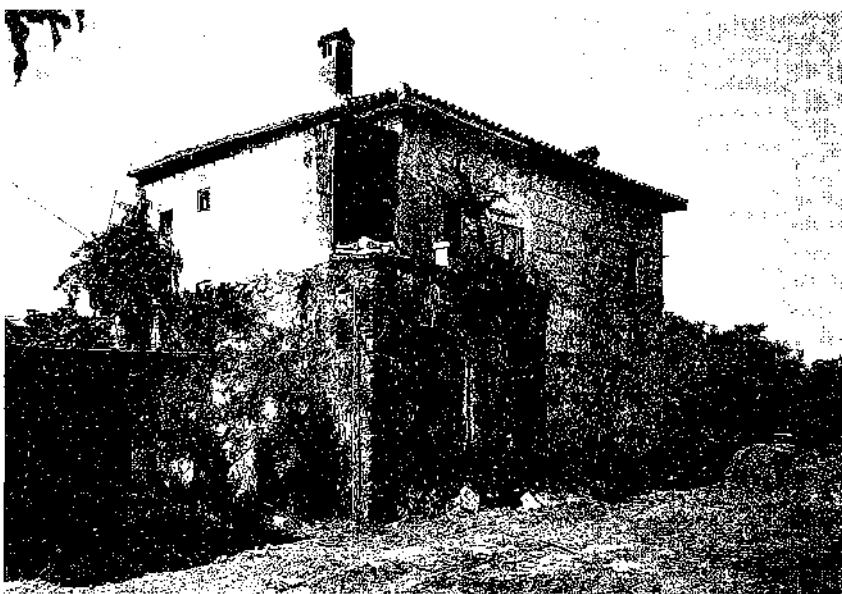

Photo. 5: Sugözü pavilion; general view from northeast

Photo. 6: Sugözü pavilion; interior view of northeast corner of larger room showing niches & faded zig-zag decoration above them

Photo. 7: Sugözü bathhouse; exterior of eastern wall showing zig-zag fresco decoration

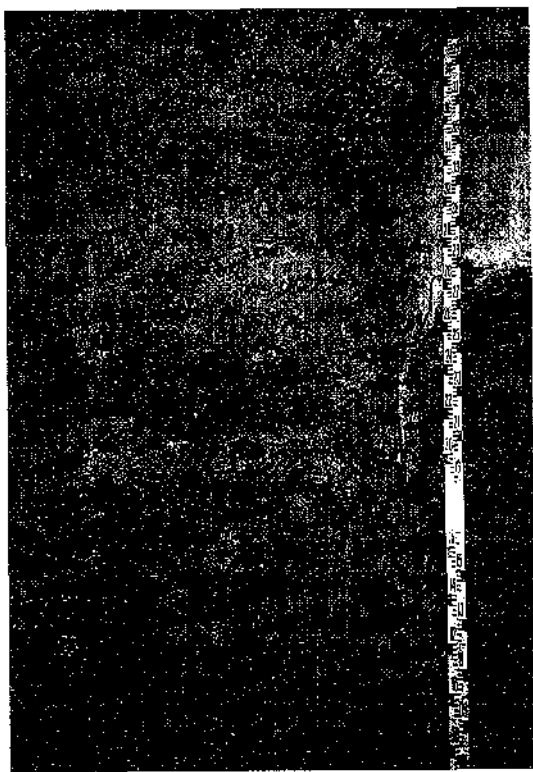

Photo. 8: Sugözü bathhouse; general view showing interior of two rooms

